

Львівський національний університет імені Івана Франка
Кафедра історичного краєзнавства
Кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ГАЛИЧИНИ
Матеріали п'ятої наукової краєзнавчої конференції
12 листопада 2010 р.

Львів-2011

УДК 94 (477.83/86) (063) І 89

Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали п'ятої наукової краєзнавчої конференції. 12 листопада 2010 р. – Львів, 2011. – с

Рецензенти:

Володимир Трофимович – доктор історичних наук, професор завідувач кафедри історії Національного університету «Острозька академія»

Костянтин Кондратюк – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії України Львівського національного університету ім. Івана Франка

Іван Патер – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка (протокол №6 від 17 березня 2011 р.)

Редколегія:

Віктор Голубко (головний редактор) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичного краєзнавства

Степан Качараба – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії

Богдан Якимович – доктор історичних наук, професор кафедри історичного краєзнавства

Роман Масик (відповідальний редактор) – кандидат історичних наук, асистент кафедри історичного краєзнавства

Іван Федик – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства

Алла Середяк – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства

Ігор Мрака – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства

Роман Генега – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства

Лев Калиняк – кандидат історичних наук, асистент кафедри історичного краєзнавства

До збірника включено короткий виклад доповідей та повідомлень, виголошених на п'ятій науковій конференції «Історичні пам'ятки Галичини». Розглянуто теоретичні проблеми краєзнавчих досліджень, питання історіографії та джерелознавства історичних пам'яток Галичини, збереження пам'яток історії та культури, використання пам'яток краю в навчально-виховному процесі.

Зміст

Історіографія та джерелознавство історичних пам'яток Галичини

Володимир Бадяк

Запровадження радянської пам'яткоохоронної системи у Львові (1939–1953 рр.).....8-24

Михайло Кріль

Іван Могильницький – діяч українського національного відродження.....25-30

Володимир Шевчук

Історія краю на сторінках щоденника Василя Словінського (1915–1922).....31-43

Олена Лукачук

Пам'ятки литовської культури у Львові.....44-48

Роман Масик

Львівське відділення Польського краєзнавчого товариства.....49-58

Алла Середяк

Просвітянські впливи на вироблення концепції національної освіти ЗУНР.....59-64

Наталія Цвях

Національний заповідник «Замки Тернопілля»: охорона культурної та історичної спадщини регіону.....65-72

Люся Перейма

До питання популяризації громадських музейних закладів Львівщини.....73-82

Краєзнавчі аспекти історії Галичини

Володимир Рутар

Допомога цивільного населення ЗУНР у матеріально - технічному забезпеченні Галицької армії (1918–1919 рр.).....83-90

Мар'ян Вахула

Діяльність та ідеологія Західно-Української Народно-Революційної Організації (ЗУНРО) через призму її видань.....91-106

Василь Чура

Участь робітників Львова у діяльності «неформальних» спілок наприкінці 80-х років ХХ ст.....107-116

Віктор Голубко

Львів і львів'яни у переддень та перші дні Другої світової війни (за матеріалами львівської преси).....117-126

Людмила Дрогомирецька

Роль кооперації в розвитку культури господарювання українського населення Галичини (1920–1939).....127-137

Віталій Лотоцький

Русини-українці в структурі населення міста Станіслава та їх соціальний статус (1848–1900 рр.).....138-144

Олег Олексин

Культурні процеси на Прикарпатті в другій половині 40-х років ХХ ст.....145-151

Оксана Лотоцька

Розвиток українського кооперативного молочарства в Галичині (1921–1939).....152-155

Наталія Байло

Історико-краєзнавчі аспекти розвитку музичної культури в західному регіоні України (1991–2010 рр.).....156-161

Олена Санига

Матеріальне забезпечення медичних служб Української Галицької Армії у 1918–1920 рр.....162-168

Леонід Кривизюк

Будівництво артилерії Збройних Сил України доби Центральної Ради169-172

Роман Гарнавський

До проблеми вживання терміна «толока» в Галичині (За матеріалами польових етнографічних досліджень та наукової літератури).....173-180

Галичина у контексті європейської історії

Руслан Сіромський

Бої за Бартатів під час українсько-польської війни (грудень 1918–квітень 1919 рр.).....181-187

Зоя Баран

Суспільно-політичні погляди Юліана Макаревича188-198

Назар Васьків

Українсько-єврейські відносини в публіцистиці М. Павлика (на матеріалах ЦДІА України у м. Львові).....199-202

Степан Качараба

Документи ЦДІА України у Львові про суспільну опіку греко-католицької церкви над українською еміграцією у Бразилії та Аргентині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).....203-212

Лев Калиняк

Калуська повітова організація Стронніцтва Людового.....213-221

Олег Дудяк

Львівський повіт на початку 1930-х рр.: етнодемографічний та соціальний аспекти.....222-227

Маріанна Гладун

Проект аграрних перетворень отця Тита Войнаровського.....228-234

Леся Купин

Імміграційна політика Франції 1919–1939 рр. (за матеріалами газети «Громадський голос»).....235-240

Ігор Мрака

Українська політична еміграція 1939-1941 рр. в оцінках польських експертів.....241-247

Іван Федик

Оцінка діяльності польської влади та польських політичних сил в нормативних та програмних документах Української соціал-демократичної партії у міжвоєнний період.....248-253

Тарас Марискевич

Видатні фундатори українського музейництва в Галичині.....254-262

Постаті і пам'ятки в історичному краєзнавстві Галичини

Костянтин Кондратюк

Видатний український скульптор Михайло Парашук (1878–1963).....263-265

Уляна Лях

Історія Кохавинського монастиря.....266-274

Руслан Підставка

Історико-архітектурні пам'ятки Збаража і околиць: новий погляд...275-289

Андрій Сова

Становлення Дмитра Грицяя як громадського діяча.....290-302

Василь Бурдуланюк

Вчені Галичини XIX – першої третини XX століть – вихідці з Прикарпаття.....303-309

Ірина Косар

Проблема українсько-польських взаємин 1919 – 1923 рр. у баченні Володимира Охримовича310-317

Роман Горак

Третя студентська мандрівка Івана Франка 1885 року.....318-329

Наталя Шульгата

Львівський період у діяльності Андрія Жука.....330-336

Оксана Кравецька

Громадсько-політична діяльність Сидора Голубовича на Тернопільщині (1899–1914 рр.).....337-345

Андрій Ткачук

Галицькі шляхи генерала-наддніпрянца Володимира Генбачова (1872–1957).....346-347

Богдан Кріль

Ісидор Пасічинський – маловідомий український фольклорист.....348-354

Володимир Балябас

Участь працівників оперативно-рятувальної служби у ліквідації наслідків аварії на станції Ожидів.....355-359

Остан Черемшинський

Дружба і співпраця Володимира Гнатюка з Іваном Франком.....360-368

Богдан Якимович

Державницько-військова ідея в громадській діяльності та творчості Андрія Чайковського.....369-377

Володимир Бадяк

**Запровадження радянської пам'яткоохоронної системи у Львові
(1939–1953 рр.)**

Обраний для дослідження період в історії Львова, рівно ж, як і західноукраїнських земель, у концептуальних оцінках, визначених з позицій об'єктивності і національної гідності, загальновідомі. Заглиблення в деталі не може похитнути істини, що прихід «перших советів» у вересні 1939 р. в Західну Україну різко змінив політико-економічне й духовне життя. Витворені советською пропагандою міфи про «золотий вересень», червоних «освободітелів», «розквіт оновленого краю» і т. ін., і т. п. не мають нічого спільного з тодішньою реальністю.

Сказаним абсолютно не заявляємо, що галицькому українцеві було «не зле» за панської Польщі. Окупант, а ним була Польща, з якого б боку й під якими гаслами не прийшов, завжди залишиться окупантом. Хто з них «зальє більше сала за шкіру» автохтонові, – справа статистики.

Червоний «визволитель» з'явився у Західній Україні під гучними антипольськими, антишляхетськими гаслами, щоб порятувати «рідного брата». Досить погортати щоденну газету «Вільна Україна», що почала виходити від 25 вересня у Львові, й побачите на її шпальтах рясні відповідні матеріали, карикатури і т. ін., котрі спочатку не могли не втішати наївного галицького українця, який повірив, що його, нарешті, визволили від цієї польської «кари Божої». Нова влада запровадила українську мову в школах, пошанувала І. Франка, відкривши в його будинку меморіальний музей (тепер вул. І. Франка, 152), створила 17 листопада Комісію у складі П. Панча (надісланий для організації Львівської філії Спілки українських радянських письменників), учених І. Крип'якевича, М. Возняка та інших для виконання ухваленої постанови про охорону пам'яток культури Львівщини¹.

Перед комісією стояло завдання надати вичерпну інформацію про наявність музеїв, архівів, бібліотек і пам'яток старовини, що належали державним установам, місту або приватним особам, які завбачливо емігрували, остерігаючись репресій, укрупнити всі ці цінності в профільних музеях для контролю над ними, вилучити з експозицій мистецькі твори, що ідейно не влаштовували режим.

Враховуючи масштабність і розмаїтість роботи, комісія запропонувала розширити свій склад, запросивши вчених Я. Пастернака, І. Свенціцького, В. Дорошенка, В. Паньківа, І. Карпинця, М. Драгана. Останній уклав великий список світських і церковних будівель у Львові, які підлягали державній охороні, архітектурних пам'яток Львівської області, приватних мистецьких збірок.

Комісія з місцевих фахівців, яка зробила інвентаризацію культурних цінностей та запропонувала низку рекомендацій щодо їх збереження й

використання, більше не цікавила режим. У середині липня 1940 р. її замінила постійна Комісія з охорони пам'яток культури, в яку введено нових, надійних людей, надісланих зі Сходу².

Володіючи значними даними про наявні культурні багатства у «визволеному краї», режим поводився з ними на свій розсуд. Ряд цінних експонатів щез, серед них рукописне Євангеліє XV ст. з рідного с. Тирява Сільна поблизу Сяноку (Польща) автора цих рядків, що експонувалося від 1931 р. в музеї «Бойківщина» в Самборі³.

Отже, більшовицький режим, з одного боку, здійснював пропагандистський галас про культуру, бережливе ставлення до її спадщини як державну політику, з іншого, – вдавався до відкритого і прихованого погрому національних здобутків українства. Це стосувалося також і виразних польських мілітарних символів, що увічнювали звитягу поляків в «обороні Львова» і «східних малопольських кресів» у листопадові дні 1918 р., більшовицько-польської війни 1920 р.; символи було прибрано без усілякого історико-естетичного аналізу.

Даруйте, але їх, символів не віднесемо до духовних втрат, справжні втрати були іншого плану: напад союзника сталінського СРСР гітлерівської Німеччини 1 вересня 1939 р. на Польщу, що втягнуло людство у Другу світову війну, супроводжувався бомбардуванням Львова, внаслідок чого загинуло понад 80 осіб, ряд об'єктів, в тому числі кілька десятків стрілецьких могил стерто з лиця землі на Янівському цвинтарі⁴.

Незрівнянно більші, варварські сліди, що поповнили мартиролог української нації, залишили червоні «визволителі», закатувавши в тюрмах на вул. Лонцького, Городоцькій («Бригідки») і Замарстинівській, 9 сотні українців. Цей злочин «перших советів» назавжди закарбувався у пам'яті галичан.

Поповнив мартиролог у Львові й носій «нового порядку», розстрілявши 3–4 липня 1941 р. 25 вчених на Вулецьких горбах, 27 листопада 1942 р. 28 українських патріотів, серед них членів ОУН, на схилах Кортумової гори⁵, тисячі в'язнів гетто за час війни на Янівському цвинтарі й на вул. Кушевича та замордувавши понад 140 тис. військовополонених у концтаборі «Шталаг-328» на Цитаделі тощо. У перший день німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. від німецьких авіабомб загинули прокомуністичні письменники О. Гаврилук і С. Тудор, зазнали руйнацій Духовна семінарія (знищено Святодухівську церкву) тощо.

У роки війни ніхто не переймався у Львові пошкодженими будівлями, що мали архітектурно-мистецьку вартість, меморіальними місцями. Зрозуміло, це справа мирного часу і матеріального забезпечення.

З приходом у кінці липня 1944 р. «других советів» у Львів ця робота умовно велася у двох напрямках: меморіально-цвинтарному та архітектурно-мистецькому. У принципі, це єдиний процес, яким надавалися ідеологічні пріоритети або нівелювалися.

Вже від 1 квітня 1944 р. діяла постанова Ради Народних Комісарів УРСР (Раднарком УРСР, з березня 1946 р. – Рада Міністрів) і Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП (б) У, з березня 1952 р. – ЦК КПУ) «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Вітчизни», що вимагала від місцевих радянських, партійних і комсомольських органів взяти на облік усі військові кладовища, братські та індивідуальні могили, впорядкувати та занести їх у Книгу пам'яті⁶.

До цієї роботи покликалися створене 15 грудня 1943 р. розпорядженням Комітету в справах архітектури при Раднаркомі СРСР, Управління у справах архітектури при Раднаркомі СРСР з відділом охорони пам'яток архітектури, що займався їх обліком, реставрацією та інспекцією⁷. Відповідні структури засновано в областях, в тому числі 1 серпня 1944 р. на Львівщині.

У Львові, як і в інших великих містах та історичних центрах, при виконкомах міськрад введено посаду головного міського архітектора, в обов'язки котрого входили наглядові функції за пам'ятками, розробка заходів, проектів щодо їх відновлення, ремонту, використання й збереження у міській забудові⁸. 14 червня 1946 р. Комітет у справах архітектури вніс Львів, Київ і Чернігів у список міст Всесоюзного значення з унікальними пам'ятками, котрі треба враховувати при проведенні проектно-планувальних і забудовних робіт⁹.

За відносно короткий період у Львові були створені не стільки дієві пам'яткоохоронні структури, скільки окреслені напрямки, функціональні обов'язки начислених виконавців.

Тією чи іншою мірою вони долучилися до проведення нескладних робіт щодо впорядкувань захоронень, скажемо, комплектування братських могил на вул. Шевченка (згодом перенесена на цвинтар), трьох у смт. Винниках, де більшість останків відносилась до 1939, 1941 рр., двох у смт. Брюховичах. Одна з них, що на трасі до Львова, дещо специфічна: влаштована на місці ліквідованого невеличкого польського військового цвинтаря, який збудували 1937 р. для «Оборонців Львова». Цю добротну меморіальну споруду, до якої ведуть двомаршеві сходи від дороги, зберегли, але перезахоронили як советськими фронтовиками, так і ліквідаторами із підрозділів НКВС (Народний Комісаріат Внутрішніх Справ), котрі здійснювали каральні операції в навколишніх селах проти вояків УПА. У пізніший час цей меморіал «доукомплектувався» ветеранами Збройних Сил СРСР¹⁰.

Очевидно впорядкування могил обійшлося з мінімальними затратами, бо в 1956–1957 рр. їх поновлено, встановлено пам'ятники в образі солдата, що схилився у жалобній позі. Їх, тиражованих кількох варіантів, які розробили скульптори, сотнями увічнюють братські могили в Україні.

Не повинен був би бути накладним і військовий цвинтар, місце

якому обрали на пагорбі (вул. Пасічна) – колишнє захоронення вояків російської армії з часів Першої світової війни.

Ідейна суть запропонованого партійними органами варіанту зводилася до поєднання «героїзму російської зброї з радянською»; не відмовилися й від неофіційної назви кладовища. Розроблений проект останнього «Холм Слави» головним архітектором Львова А.Натальченком, міськвиконком і міськком партії затвердили 12 березня 1945 р., визначили виконавців та кінцевий термін впорядкувальних робіт – 1 червня того ж року, а також встановлення якогось монумента¹¹.

Але будівництво кладовища затягнулося, воно завершилося в 1952 р., якщо не брати до уваги окремі пізніші деталі (двометровий факел вічного вогню, 1958 р.)

У публікаціях радянської доби кладовище «Холм Слави» оспіване як «пантеон героїв», де поховано 65 воїнів у трьох братських і 255 індивідуальних могилах, серед них 26 героїв Радянського Союзу. На братських могилах встановлені пам'ятники «Мати-Вітчизна» і «Присяга» (скульптор М. Лисенко), «Воїн з прапором» (скульптор В. Форостецький). Ще на одній братській могилі – воїнів російської армії – обеліск із сірого граніту. На будівництво кладовища асигновано 3 млн. 600 тис. крб. Участь трудових колективів, воїнів місцевого гарнізону фактично подвоїли вартість будови¹².

Це парадний, офіційний виклад справи. Залучення дармової робочої сили під гаслом «всенародної будови» (не тільки для благородної мети) більшовицький режим не нехтував і завжди розглядав як важливий ідейно-виховний процес.

Проте в історії спорудження «Холму Слави» були епізоди, про котрі популяризатори воліли не оприлюднювати. Напевно там, «наверху», вирішили «комплексно пере захоронити» останки військовиків старших чинів, героїв Радянського Союзу, що загинули не тільки за межами Львова, а й СРСР та пізніші, повоєнні часи. Збудувати у Львові своєрідний «пантеон совєтської слави» як альтернативу польському пантеону, строгим захороненням на Австрійському військовому та Українському на Янівському цвинтарях, котрі більшовицький режим уже почав руйнувати, був на їхню думку, резон.

Доопрацьований проект, до якого долучилися архітектори Г. Швецько-Вінецький, І. Персіков, вартістю понад 3 млн. 900 тис. крб. ці ж радянсько-партійні міські органи схвалили 6 березня 1946 р. й відправили традиційно його у вищі інстанції, в експертну архітектурну раду Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР, її висновок затвердили 6 травня 1946 р. в Раді Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У¹³.

Але з грішми, як завжди, було сутужно, точніше їх було в ці повоєнні роки надмірно, проте не забезпечено матеріально, тож експерти неодноразово поверталися до кошторисного проекту, знижуючи його вартість за рахунок усунення оздоблювальних надмірностей, заміни

бронзових елементів на чавунні і т. ін., що в підсумку склало 2,14 млн. крб. (в цінах 1950 р.) 7 березня 1952 р. кошторис затвердила Рада Міністрів СРСР¹⁴.

Економія коштів не могла не позначитися на виконавсько-технологічній якості кладовища, його естетиці. Уже невдовзі вона «далася знати»: почала відвалюватися облицювальна плитка огорожі, відставати тиньк. Щорічні косметичні латання до дня Перемоги, окрім немалих витрат, не зараджували, а тільки змінювали вигляд пам'ятки в гірший бік, про що докладніше описано¹⁵.

Це, скажемо, господарсько-естетичний «здобуток» – суто соціалістичного продукування.

Але є інший. Стверджувати, що під «обеліском із сірого граніту» міститься братська могила російських солдатів, – нонсенс. Їхні останки перенесли на Личаків у 1937 р., а ділянку (пагорб) повернули власникові. До слова, магістрат й не дуже хотів мати цю російську пам'ятку, вип'ячену в довкіллі.

У 1960 р. тут, на «Холмі Слави» з'явилася ще одна індивідуальна могила. Плита із барельєфним зображенням чоловіка сповіщала: «Герой Советского Союза, Кузнецов Николай Иванович». Про нього як про розвідника, котрий вчиняв замах на німецьких військових посадовців, комуністична пропаганда витворила легенди, що завершувалися: він загинув героїчно у сутичці з бандерівцями в с. Боратин Бродівського району. «Історичну» хатину, де це ніби скоїлося, навіть перевезли в 70-х роках як «експонат» у Львівський музей народної архітектури і побуту. У кінці 80-х років вона згоріла.

Водночас прискіпливі дослідники життєпису «розвідника» натикались на факти, які не тільки не тримаються купи, а й взаємовиключаються, про що заявили з падінням тоталітарного режиму. Словом, легенда «советской разведки» був талановитим, але терористом. Здійснюючи замах, зумисне залишав «сліди українських націоналістів». Німці вірили й карали безневинних. Кінцева дорога Кузнецова не така ясна, проста та банально героїзована. Єдине, що не повинно викликати сумніву: під плитою «Кузнецов» – не Кузнецов¹⁶.

Доволі складні питання доводилося вирішувати з другим напрямком: архітектурно-мистецьким, передусім пам'ятками архітектури зокрема. Вони на видноті й найбільше потерпають від різних чинників. В міру того, як територію звільняли від німецької окупації, партійно-урядові органи вживали заходів для з'ясування масштабів руйнацій. Тут теж не обходилося без більшовицького лукавства і демонстрації подвійних стандартів. Достеменно відомо, що вся ця так звана інвентаризаційна пам'яткоохоронна кампанія, до якої залучалися сумлінні й фахові працівники, науковці, мала насамперед пропагандистську мету: показати німецьких окупантів як злочинців, на совісті котрих всі знищені, пограбовані культурно-мистецькі цінності. Поза всіляким сумнівом, у

цьому є значна доля правди, але мусимо пам'ятати, що наругу над спадщиною України впродовж віків чинили російські шовіністи, особливо сталінський режим у 30-х роках у комплексі із голодомором. Тож у котрій бік схиляться терези в цій злочинній справі – важко сказати, а по-народному – «обоє рябое».

Дякувати Богові, забудову Львова, її давню частину обминуло масштабне військове лихо. Так сталося, що ні в окупантів, ні у «визволителів» не було тоді нагоди, аби спеціально щось зруйнувати. Проте руйнації, пошкодження були не тільки від бомб.

Первісне обстеження визначних споруд Львова, проведене в кінці вересня – на початку жовтня 1944 р. за участю представника Комітету в справах архітектури при Раднаркомі СРСР засвідчило, що багато з них знаходиться у незадовільному стані. Так, храм св. Миколая "під час воєнних дій сильно пошкоджено, потрібний ремонт, хоча б тимчасовий"; ще нагальніша потреба «чим-небудь накрити» вимагалася стосовно Домініканського костелу ще в 1939 р., де згоріли баня і ліхтар; на "значно пошкоджену" будівлю церкви св. Параскевії розроблявся проект реставрації; синагогу «Золота Роза», що потерпіла в час війни, а тепер її нишком розбирають для господарських потреб, бо нема охорони, необхідно запобігти в подальшому її розвалюванні¹⁷.

З обстежених двох тисяч пам'яток архітектури в 14-и областях України тільки одиниці не зазнали серйозних пошкоджень. Зринала важлива і важка проблема як фінансування рятувально-реставраційних робіт пам'яток, так і забезпечення їх кваліфікованими виконавцями. У цьому зв'язку, Комітет у справах архітектури розпорядився у жовтні 1944 р. передбачити місцевими органами виділення на 1945 р. грошей для обстеження і аварійного ремонту давніх і цінних споруд. Наголошувалося, що великі відбудовні роботи повинні проводитися за особливим списком. Такий список на 1945 р. Комітет зобов'язав затвердити як пам'ятки союзного значення. Із 21 об'єкта України (без Криму) 5 припадало на Львів: каплиця Боїмів, церкви Успенська, Кривчицька, св. Юра й костел Бернардинів¹⁸.

Масштабність пам'яткоохоронних заходів вимагала науково-методичного їх забезпечення.

Певною мірою розв'язувати цю проблему покликалися проведені влітку (1945 р.) Всесоюзна (Москва) і Республіканська (Київ) наради фахівців насамперед головних архітекторів міст, де зверталася увага на першочерговість пам'яток всесоюзного значення, забезпечення їх схоронності в індустріально-урбанізаційному процесі¹⁹, а також заснована в 1945 р. Академія архітектури УРСР на чолі із В. Заболотним. Її статут передбачав участь у пошуках і запровадженні нових методів реставрації і консервації пам'яток архітектури, їх збереження²⁰.

В умовах дещо хаотичних організаційних заходів, що ухвалювались вищими структурами, й матеріальних нестатків стверджувати про плідну

діяльність Львівського облвідділу у справах архітектури за 1945 р. не доводиться. Можна віднести на його баланс лише роботи щодо фіксації (фотографування, малюнки, обміри) і паспортизації ряду пам'яток, до яких залучалися архітектори Є. Нагірний, М. Нікодемівич, фотограф В. Пронь, укладені угоди на обміри колегії єзуїтів із залишками оборонної («Історичної») стіни й палацу Яблоновських, виготовлення шести акварелей переважно Вірменського собору.

Гірше були справи із розробкою реставраційних проектів. Асигновані з державного бюджету 105 тис. крб. використано 99,7 тис. крб., бо бракувало фахівців. Виконавець Облпроект мав їх лише 30 із 61 штатної особи, тож більше половини своєї роботи виконував сторонніми спеціалістами. Зовсім кепсько було з реставрацією пам'яток. Виділені 50 тис. крб. на каплицю Кампанів при Кафедральному костелі не реалізовано через брак матеріалів²¹.

Певного оптимізму в цих, на загал, незадовільних справах додавала постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1945 р. «Про заходи до впорядкування стану пам'ятників культури, старовини і природи на території Української РСР», якою затверджено «Положення про пам'ятники культури і старовини». В останньому оголошувалася охорона пам'яток важливою державною справою, у залежності від наукової, історичної або художньої цінності, пам'ятки ділилися на загальносоюзного, республіканського і місцевого значення; історико-культурні пам'ятки та монументи підпорядковувалися Комітетові у справах культурно-освітніх установ, пам'ятки архітектури і пов'язані з ними пам'ятки монументального мистецтва й садово-паркової архітектури – Управлінню у справах архітектури²². Відповідну міжвідомчу підпорядкованість пам'яток проведено на місцях. Практика засвідчила, що такий міжвідомчий поділ пам'яток був неефективний, на нього нарікали не один десяток років.

Утворена Урядова комісія на чолі із заступником голови Раднаркому УРСР поетом М. Бажаном затвердила «Інструкцію Комітету в справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР і Управління в справах архітектури при РНК УРСР», визначила завдання щодо проведення обліку пам'яток, котрий охоплював первинний облік, укладання реєстру, вивчення та їх каталогізацію. Комісія розробила і надіслала на місця облікову документацію на всі види пам'яток тощо²³. Згодом згадане Управління видало й розіслало «Технічну інструкцію по експлуатації пам'ятників архітектури, які перебувають під державною охороною»²⁴.

Ухвалення цих нормативно-методичних положень і вимог, частина яких повторювала, скажемо, призабуте урядове «Положення про пам'ятки культури й природи» 1926 р.²⁵, були потрібними насамперед для з'ясування історико-культурного надбання Львова, краю, не включені 1939 – 1941 рр. у «радянський пам'яткоохоронний простір»; тепер стояло завдання класифікації об'єктів спадщини за радянськими критеріями.

Очевидно, чимало будівель, монументальних творів Львова, відомих у світі, не вимагало додаткових аргументів у їх вартості, але вони не значилися у державних документах – списках, а, отже, були поза правовою охороною.

На підставі зібраних даних 12 серпня 1946 р. Львівський облвиконком і обком партії ухвалили постанову «Про заходи до впорядкування пам'ятників архітектури м. Львова і Львівської області» й затвердили список 329 пам'яток, в тому числі у Львові 140. У постанові озвучено офіційні вимоги до керівників установ, що використовують пам'ятки, аби вони дотримувалися їх, самовільно не перебудовували пам'яток, зберігали охоронні зони, а голови районних рад – забезпечували нагляд за ними²⁶.

У центрі уваги владних структур опинилася спадщина поляків, котрі поверталися на свою історичну батьківщину на підставі Угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР²⁷.

У фонді колишнього партійного архіву Львівського обкому партії зберігаються довідки, підготовлені в середині 1945 р., напевно науковцями Інституту суспільних наук АН УРСР, який очолював І. Крип'якевич, про історико-архітектурні об'єкти й природні місця Львова (Високий замок, «Могила Люблінської унії», Кайзервальд – місце вправ січових стрільців, львівські укріплення, Личаківський цвинтар, гори Шимбека, Страчення, Лева тощо), пам'ятники, меморіальні таблиці, знаки у Львові, котрі всі польські, «щоб підкреслити польський характер міста»²⁸, як наголошується у довідці.

Цей наголос міститься, у свою чергу, в листі керівників Львівщини голові РНК УРСР М.Хрущову, що у Львові встановлено понад 20 пам'ятників на честь польських королів, генералів й ін., і жодних, які б «відображували історичну тягу корінного населення – українців до визволення від австро-угорського і польського гніту і приєднання до України, великого братнього народу Росії». Автори листа просять прийняти постанову про спорудження пам'ятників Т.Шевченку і І.Франку, популярність яких серед найширших шарів населення міста й області величезна²⁹.

Ще один лист-довідка від 21 травня 1945 р. голові Уряду УРСР інформує про пластичну панораму «Древній Львів», що відтворює історію XIII-XVIII ст. Над нею працює від 1927 р. майстерня інженера-архітектора Я. Вітвіцького. Для виконання роботи треба 2117 тис.крб., її буде закінчено в 1947 р. Наразі потрібна допомога на цей рік в сумі 430 тис.крб. Досі роботи ведуться за рахунок керівника майстерні, в якій 18 осіб. Водночас панораму треба переробити, щоб показати Львів українським, а не польським містом, підкреслюється у листі³⁰.

М. Хруцова зацікавила панорама. У тому ж році, він зі своїм заступником М. Бажаном відвідав майстерню (вул. Вірменська, 23), довго розмовляв, оглядав, високо цінував й обіцяв допомогу, підтримку, про що повідомляла «Львовская правда»³¹.

З матеріалів облвідділу в справах архітектури з'ясуємо, що панорама значилася у переліку робіт, які забезпечував облвідділ, вважав себе боржником за 1945 р. в сумі 30 тис. крб., котрі наступного року повернув на «фінансування будівництва панорами». Залишається з'ясувати, що означає «будівництво панорами», для закінчення якої потрібно 2117 тис. крб. Панораму як макет майже завершували, але для її експозиції потрібне приміщення. Фахівці сходилися, що в ідеалі таким може бути Порохова вежа³². Отже, ці великі гроші, припускаємо, передбачалися на відбудову й облаштування вежі під панораму.

Очевидно на ділі так не складалося, як публічно мовилося, високопосадовцями, бо в липні 1946 р. Я. Вітвіцький отримав документ на репатріацію у Польщу. Модель панорами було розібрано, а 16 липня 1946 р. він загинув при загадкових обставинах. Через два тижні його дружина з дітьми і спакованою панорамою виїхала до Варшави³³.

Такий несподіваний фінал. Показово, що панорамою офіційно ніхто не цікавився і лише в 1970 р. з'явилася, скажемо версійна публікація, у якій, стверджується, що макет «безслідно щез у війну», та пропонується створити панораму і музей «матері городів руських», себто Києва³⁴.

На початку 90-х років панорама і постать Я. Вітвіцького стали об'єктом реконструкції драми. Тепер знаємо, що панорама опинилася у Вроцлаві – одному з міст, в якому осіло багато репатріантів із західноукраїнського краю, й від 2 лютого 1994 р. вона відкрита для огляду³⁵.

У Вроцлав поляки перевезли й пам'ятник письменникові О. Фредру. Очевидно на це була міжурядова згода, як і стосовно пам'ятника поетові К. Уейському, встановленого у Щеціні.

Питання польської монументальної спадщини у Львові прискіпливо вивчали партійні органи, вирішуючи її долю із суто ідеологічних принципів, про що свідчить доповідна Львівського обкому партії від 15 липня 1947 р. першому секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу. В ній інформувалося, що ухвалено знести пам'ятники Ф. Смольці, А. Голуховському (магнатові, багатолітньому намісникові Галичини), С. Яблоновському (гетьманові, переслідувачеві православ'я), Яну III Собеському (королеві, «рятівникові Європи»), а також відповідні таблиці, знаки, гарматні ядра зі стіни Кафедрального костелу як символів оборони Львова 14 листопада 1920 р. від більшовицьких військ³⁶.

Із скромної названої доповідної обкому випливає, що стартував наступ на чужі режимові монументально-меморіальні елементи, об'єкти, де над-зусиль та особливої дипломатії не вимагалось.

Складніше було з нерухомими спорудами – костелами, монастирями, що, залишалися їм, практично, стали беззахисними, об'єктами пограбувань, нищень. З метою визначення їх архітектурно-мистецьких вартостей, у травні 1946 р. Львівський обком партії створив комісію, в яку увійшли заступник директора Львівського музею українського мистецтва, мистецтвознавець М. Драган, архітектор Є. Нагірний та ін. Комісія, обстеживши 33 об'єкти, поділила їх на три якісні групи (категорії). До першої віднесла споруди високої цінності (костели Кафедральний з каплицею Боїмів, а також Вірменський, Бернардинів, Домініканців, Бенедикток, Магдалини, Єзуїтів, Мартина і Миколая) й радила повністю зберегти їх зовнішній і внутрішній декор; другу групу в кількості 9 об'єктів рекомендувала використати для різних потреб, в тому числі, господарських, не порушуючи їх зовнішнього вигляду, решта споруд – у категорію пам'яток не віднесла.

Комісія констатувала, що з більшості костелів і монастирів поляки вивезли цінності, а наявний інвентар визнала за доцільне зібрати в одне місце, книги передати у фонд наукової бібліотеки, заопікуватися органами, що є майже в усіх костелах, зрештою, запобігти від розкрадання решта речей, що залишилися³⁷.

Львівський облвиконком сприйняв поради комісії, ухвалив 6 грудня 1946 р. постанову щодо збереження цінних в історико-мистецькому відношенні приміщень римо-католицьких монастирів і костелів за трьома категоріями³⁸. Припускаємо, що цим станом справ цікавився Уряд УРСР, бо на ім'я М. Хрущова надійшов відповідний лист з переліком об'єктів і їх класифікацією³⁹.

У січні 1947 р. всі значні римо-католицькі споруди були передані на баланс обласного управління у справах архітектури, у березні, менш значимі – в оренду⁴⁰.

Водночас це був період, котрий можна оцінювати як вкрай негативний в охороні культових споруд. У численних актах, що зберігаються у львівських архівах, зафіксовані злам дверей, крадіжки речей, світильників, нарікання, що бракує сторожів і т.п. Проте найбільшим їх розтягувачем був, власне, облвиконком. Для влаштування своїх кабінетів, сесійної зали його чиновники взяли десятки кришталевих люстр, торшерів, бра, підсвічників, мармурових постаментів і т. ін., і т. п.⁴¹.

За клопотанням (читай – вказівками) вищих структур, Львівський облвиконком розпорядився передати органи з костелів Вірменського Ташкентській консерваторії (1947 р.), Єзуїтів – Московському театрові драми (1951 р.); розмаїтий релігійний реквізит, дерев'яну пластику (розп'яття) отримала кіностудія «Мосфільм» для зйомок кінострічок «В одной стране» (1949 р.), «Овод» (1954 р.). Звичайно, речі не повернуто⁴².

Вкрай повільно просувалися справи з ремонтно-реставраційними роботами. Брак робочої, фахової сили, відповідної спеціалізованої структури, котра б забезпечувала проектно-технічною документацією,

давалися взнаки. Впродовж кількох років не використовувалися 56 тис. крб. на реставрацію каплиці Кампіанів, бо не було такої організації, а приватного скульптора не влаштували умови оплати⁴³.

Утворення 1946 р. спеціалізованого тресту «Будмонумент», на котрий покладалося завдання спорудження монументів, реставрації і відбудови пам'яток архітектури союзно-республіканського значення⁴⁴, дещо поліпшило освоєння асигнувань, особливо у виготовленні проектної документації.

У кількісному відношенні переважали ремонтні роботи пам'яток, що проводилися орендарями. Останні витратили у 1948 р. майже 407 тис. крб. з 458 тис. крб., асигнованих на 28 об'єктів. Серед них оборонна стіна Бернардинського монастиря, будинок Оссолінеум (тепер Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України), П'ятницька церква, значна кількість будинків на Ринку. Проте ряд орендарів грубо порушував вимоги експлуатації пам'яток, вдавався до самовільних перебудов, побілок і т.п., про що інформував облвідділ у справах архітектури керівників міста й області⁴⁵.

Аналогічна картина спостерігалася в усій країні, на що вказувалося у постанові Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р. "Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури" – першому всесоюзному правовому документі – чинного до прийняття у 1976 р. Закону СРСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури". У постанові і затвердженому відповідному положенні визначені органи влади на місцях, установи, що зобов'язані займатися обліком, реєстрацією, охороною, реставрацією, утриманням пам'яток, розробити інструкції у цій справі для кожного виду пам'яток: архітектури, мистецтва, археології та історії. Останній вид доповнений пам'ятками революційного руху, громадянською і Великою Вітчизняною війнами, соціалістичним будівництвом, історії техніки, військової справи, господарства й побуту. За своїм значенням, критеріями якого є наукова, історична або художня цінність, пам'ятки поділено на всесоюзну і республіканську категорії; за практичністю – на три групи: а) не можуть використовуватися (окопи, вали, надгробки і т. ін.); б) можуть лише для культурно-освітніх потреб із збереженням їхньої історико-художньої автентичності; в) можуть для господарського призначення без завдання їм шкоди. Використання допускалося на умовах «Охоронних зобов'язань» й «Охоронно-орендних договорів». Археологічні розвідки й розкопки допустимі при наявності «Відкритих листів». Визначні комплекси могли оголошуватися заповідниками. Президії АН СРСР дозволено створити науково-методичну раду по охороні пам'яток культури⁴⁶. Насамкінець наголосимо: постанова оперує лише одним терміном пам'яток – «культури».

30 грудня 1948 р. Рада Міністрів УРСР, виконуючи вищезазвані документи, прийняла постанову «Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури на території Української РСР», якою затвердила

відповідне положення, повторивши, фактично, всесоюзні нормативи⁴⁷, якщо не брати до уваги адреси українських виконавців.

До вад, ухвалених документів, віднесено відсутність згадки про пам'ятки місцевого значення, збережність міжвідомчої підпорядкованості пам'яток: Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР видав пам'ятками археології та історії, Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР – пам'ятками архітектури, а новоутворений Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР – пам'ятками мистецтва⁴⁸.

Львівський облвиконком відреагував на керівні ухвали й інструкції щодо обліку, реєстрації та утримання пам'яток постановами, наказами, заходами. До останніх віднесемо прикріплення на стінах будівель інформаційно-охоронних таблиць індивідуального призначення, хоча воно розтягнулося на десятиліття. Орендарів пам'яток місцевого значення зобов'язували оплатити вартість таблиці, на що не всі погоджувалися; були випадки, коли хтось їх знімав, аби спантеличувати, що будівля не є пам'яткою. Цих стандартних металевих таблиць було централізовано відлито для пам'яток України майже 3 тис., помітна частка з яких опинилася у Львові. Прикро, але їх не минули текстово-нормативні неточності. Замість правильної української назви «пам'ятка» значиться «пам'ятник», а запевнення, що він охороняється державою і карається «законом», не оптимізувало, бо такого закону не було.

Водночас партійно-радянські функціонери високих рангів переймалися питаннями ідеологічного штабу, що формально входили у сферу культурної спадщини. Ліквідовуючи ознаки польської присутності, вони советизували Львів, як і край, перейменовуванням вулиць, площ, встановленням монументальних знаків. Намір спорудити пам'ятники Т. Шевченку й І. Франку залишився пропагандистським гаслом, бо вже тоді (червень 1945 р.), обласне начальство інформувало Уряд УРСР про закладку пам'ятника В. Леніну, а запізніле проведення конкурсу на пам'ятник радянським воїнам, є "початком виправлення цієї несправедливості"⁴⁹.

У всесоюзному центрі збагнули: цих советських аргументів для завжди ненадійного комуно-великодержавницькій ідеології Львова надто замало, тому вирішили відкрити філіал Центрального музею В.Леніна, задля чого облвиконком розпорядився у вересні 1949 р. виділити престижну споруду Львівської обласної картинної галереї (тепер просп. Свободи, 20)⁵⁰. З неї перенесли мистецькі фонди, серед яких унікальна колекція ікон, у непридатне приміщення Вірменського костелу, заповнивши філіал "ленінськими" експонатами, що складали копії, муляжі і т. п.

Через рік тут, перед цією спорудою постане головний експонат – пам'ятник більшовицькому вождеві. Згодом з'ясується, що в фундамент постаменту покладено надгробні плити з поховань українських січових

стрільців, борців за свободу України. Плити виявлять і в інших місцях, ними вимощували стежки, дороги. Сім надмогильних стрілецьких хрестів виявлено під час земляних робіт у 1988 р. на вул. Суворова (тепер Сахарова). Старожили згадали, як сорок років тому приїжджали сюди військові, привозили плити й вимощували ними дорогу. На запитання, чому вони це роблять, відповідали: «Дурачье, не понимаете? Чтоб вам было хорошо ходить по сухому»⁵¹.

У 1950 р. збито з фронту собору св. Юра герб митрополита Андрея Шептицького. Цей герб «зовсім не прикрашає» споруди, – настирливо наголошував православний архієпископ Львівський і Тернопільський Макарій в листах в обласну інстанцію – Герб «сполучено з папськими елементами на фоні папського капелюха з китицями і мантиями. Після ліквідації духовного панування Унії було б неприпустимою з усіх поглядів помилкою настоювати на збереженні емблеми папства в св. Юрію»⁵².

Через рік вандалізм вчинено у Львівському музеї українського мистецтва над творами різних естетичних уподобань, в тому числі першорядними, серед них ті, що увічнювали образ фундатора музею – А. Шептицького⁵³.

Наставав час все більшого, так би мовити, «освоєння» культурної спадщини. З одного боку, декларовано офіційні наміри оберігати пам'ятки, вносити їх у державні списки, здавати в оренду ніби опікунові, що можна оцінювати як найлегшу справу, з другого, – утримувати їх у належному стані, утримуватися від злочинної спокуси підпасовувати історичні об'єкти, їх елементи під свої ідеологічні уподобання. Орендна практика суттєво не розв'язувала проблем. Радянський орендар, як би не називався, був часткою єдиної централізованої соціалістично-планової системи, повністю залежний від державних асигнувань, у якій би формі вони не надходили. Навіть при найпалкішій любові до унікальної споруди він міг виділити стільки грошей на її утримання, скільки дозволялося. Були керівники-орендарі, які вибивали гроші у своїх, інколи, не бідних відомств (міністерств) для ремонту споруди, бо в ній, переважно, склад, відомче майно, чого не скажемо про культурно-освітні відомства, що фінансувалися «за залишковим принципом». Виконані в 1950 р. ремонтні роботи на 22 об'єктах Львова вартістю понад 2 млн. 351 тис. крб. в абсолютній більшості велися господарським способом, орендарями. Водночас через відсутність фахових підрядників 281 тис. крб. спеціальних асигнувань не використано⁵⁴.

Однією із причин такого стану було те, що спецтрест «Будмонумент» вже не міг справлятися із зростаючим обсягом реставраційно-консерваційних робіт у республіці. До того ж, значні зусилля витрачалися на монументальну пропаганду, що було й легше, і прибутковіше. Відповідно до наказу Управління у справах архітектури на базі «Будмонументу» у вересні 1951 р. організуються три міжобласні науково-реставраційні виробничі майстерні (МОМ) у Києві (МОМ-1),

Львові (МОМ-2) і Чернігові (МОМ-3)⁵⁵, тобто підрядники значно наближались до реставраційних об'єктів, що дозволяло краще освоювати специфіку та особливості споруд регіону, бюджетні асигнування.

З іншого боку, майстерні зменшували кількість ремонтних робіт, що проводилися господарським способом і, по-правді, жодного стосунку з професійною реставрацією не мали. Витрачені ними кошти свідчили про кількісні, а не якісні показники.

Обласні структури охорони пам'яток мали значні клопоти з орендарями не тільки з приводу ремонту. Орендарі уникали зобов'язань дотримуватись норм використання пам'яток, розраховуватися за них. Станом на 1 березня 1951 р. з 414 пам'яток архітектури області половина з яких припадала на Львів, в тому числі 135 житлових будинків – пам'яток місцевого значення, укладено договорів: охоронних лише 14, орендо-охоронних 9, зобов'язань 4⁵⁶. В архівному фонді обласного Управління у справах архітектури зберігаються десятки копій листів орендарям з нагадуваннями, проханнями, вимогами, погрозами, в тому числі листом від 29 квітня 1949 р. Генерального прокурора СРСР про притягнення до відповідальності осіб, які порушують норми користування пам'ятками, аби орендарі виконували приписи⁵⁷.

До прокурорських санкцій вдалися 1951 р. стосовно начальника «Харчторгу», котрий перетворив костел св. Софії у цех для соління овочів, квашення капусти, а територію, захаращену прибудовами, на смітник, відмовляючись від оформлення договору та сплати⁵⁸.

Практично з кожним орендарем облівдділ у справах архітектури мав клопоти, що складають цікаву та водночас гнітючу хроніку. У 1952 р. ультимативні вимоги «вибратися» з костелів Кармелітів, Домініканців і Бернардинів висунуто відповідно кондитерським фабрикам «Більшовик», ім. Кірова та тресту їдалень і ресторанів, базі «Союзопткультторгу». «Ультиматум» поки що не спрацював, бо орендарі не мали інших приміщень⁵⁹. Проте найбільше завинила база «Союзопткультторгу». Семимісячний її термін оренди унікальної споруди Бернардинського костелу закінчився в кінці 1952 р, але зобов'язань зробити невеликий ремонт та утримувати в належному стані приміщення не виконано. Про ці серйозні недоліки з обуренням писали члени пленуму Спілки радянських архітекторів України, які відвідали 22 жовтня 1953 р. костел, у заяві до органів влади, назвавши експлуатацію пам'ятки «варварським режимом», «внаслідок чого живописні стіни, вітвар, різьблені панелі і лавки завалені ящиками, тюками та іншими речами, що знищують цінні шедеври мистецтва; підлога з плиток зруйнована, дах у вітварній частині протікає, знищуючи живопис на стелі і стінах»⁶⁰.

Це була серйозна підтримка тих, хто переймався збереженням об'єктів культурної спадщини в умовах важливих політичних перемін, котрі тоді ще не усвідомлювалися. Адже 1953 р., березень – смерть диктатора Сталіна, що шокувала величезний масив наївного советського

населення, водночас викликала смертельну схватку серед кремлівських партійних апаратників за престол, з якого пролунають обнадійливі гасла десталінізації.

Підсумовуючи викладене, наголосимо, що період 1939–1953 рр. був у пам'яткоохоронній історії Львова доволі складний, драматичний. Більшовицький режим, «освоюючи» культурну спадщину Львова, західноукраїнського краю, підходив до неї з позицій ідеологічних критеріїв, в низці випадків виявляючи не тільки матеріальну, а й фахову неспроможність.

¹ Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – Львів, 1969. – С. 121

² Смірнов Ю. Діяльність Комісії з охорони пам'яток культури у Львові в 1939–1940 роках // Галицька брама. – 2009. – № 7–9. – С. 30–32.

³ Бадяк В. Рідний край в історії та моїй пам'яті // Українці Закарпаття. – Львів, 2007. – С. 138; Филипчак І. Нарис історії: села Тирява Сільна. Львів. – Львів, 1937. – С. 16.

⁴ Дзюбан О. Стрілецькі некрополі Львова // Галицька брама. – 1999. – № 5–6. – С. 6; Шишка О. Криваве жниво війни// Там само. – С. 8.

⁵ Шишка О. На схилах Кортумової гори// Там само. – С. 26-27.

⁶ Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К., 1970. – С. 220.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУУ). – Ф. 4906. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 2.

⁸ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). – К., 1991. – С. 161.

⁹ ЦДАВОВУУ. – Ф. 4906. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 30.

¹⁰ Шишка О. Комбатанти польських повстань і інші...// Галицька брама. – 1999. – № 5-6. – С. 24-25.

¹¹ Історія Львова в документах і матеріалах. Зб. докум. і матер. – К., 1986. – С. 234-235.

¹² Рокотов Г.П. Холм Славы. Путеводитель. – Львов, 1970. – С. 9; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог.-справ. – К., 1987. – С. 313.

¹³ ЦДАВОВУУ – Ф. 4906. – Оп. 1. – Спр. 2187. – Арк. 1; Спр. 2188. – Арк. 9–10; Спр. 2199. – Арк. 5–6.

¹⁴ ЦДАВОВУУ – Ф. 4906. – Оп. 1. – Спр. 2187. – Арк. 1; Спр. 2188. – Арк. 9–10; Спр. 2199. – Арк. 5–6.

¹⁵ ЦДАВОВУУ. – Ф. 4906. – Оп. 1. – Спр. 3268; – Арк. 1; Спр. 3403. – Арк. 3-9; Спр. 4055. – Арк. 2; Спр. 4070. – Арк. 2-3.

¹⁶ Лупій Г. Львівський історично-культурний музей-заповідник «Личаківський цвинтар». Путівник. – Львів 1996. – С. 156.

¹⁷ Романчук О. Минуле міцно тримає живих... Таємниці загибелі Ніколая Кузнецова вже давно не існує//Львівська газета. – 2007. – 11–13 травня.

¹⁸ Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. Р–1315.– Оп. 1. – Спр.8. – Арк.5-9.

¹⁹ Акуленко В. І. Названа праця. – С.162; ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр.8. – Арк.41,58.

²⁰ Советское искусство. –1945. – 27 июля.

²¹ Акуленко В.І. Названа праця. – С. 173-174.

²² ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 15, 28, 325–359.

²³ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Зб. докум. – Т.ІІ (червень 1941 – 1960 рр.) – К., 1961. – С. 121–122.

²⁴ ДАЛО. – Ф. Р.–1315. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк.115–116.

²⁵ Там само. – Спр.22. – Арк.15.

- ²⁶ Збірник узаконень УРСР. – 1926. – 32–33. – Ст. 259.
- ²⁷ ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1 – Спр. 8. – Арк.76–80
- ²⁸ Українська РСР у міжнародних відносинах: міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи, які складені за участю Української РСР або до яких вона приєднана (1945–1957). – К., 1959. – С. 193.
- ²⁹ ДАЛО. – Ф. П–3. – Оп. 8. – Спр. 425. – Арк. 52, 87–97.
- ³⁰ Там само. – Арк.34.
- ³¹ Там само. – Спр.425. – Арк. 30-31. Докладніше про панораму див.: Шишка О. Пластична панорама Януша Вітвіцького // Галицька брама. – 1994. – №3; Януш Вітвіцький 1903 – 1946. пластична панорама давнього Львова // (опрацював М. Вітвіцький). – Львів, 2004.
- ³² Львовская правда.
- ³³ ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр.6. – Арк.31; Фрухт С. Повернення панорами Януша Вітвіцького// Галицька брама. – 1999. – № 17. – С. 2.
- ³⁴ Смірнов Ю. Пластична панорама Януша Вітвіцького//Галицька брама.-1995. – №6. – С.13.
- ³⁵ Молодь України. 1970. – 7 серп.
- ³⁶ Смірнов Ю. Пластична панорама... – С. 13.
- ³⁷ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 8. – Спр. 448. – Арк. 263–265. Згідно з домовленостями, пам'ятники Я. Собеському, віддано Польщі. Остання домагалася й пам'ятника А.Міцкевичу, але до його створення долучився український митець М. Парашук, що й послужило відмові. Докладніше див.: Шишка О. Пам'ятники і меморіальні знаки Львова (до 1991 року) // Галицька брама. – 2010. – №6-7. – С.4-12.
- ³⁸ Бадяк В. П. Збереження пам'яток архітектури на Львівщині в післявоєнні роки//Український історичний журнал. – 1974. – № 4. – С. 123; ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк.63-64.
- ³⁹ ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 34.
- ⁴⁰ . Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр.9. – Арк. 7.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 25–28.
- ⁴² ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр.8. – Арк. 14; Спр. 9. – Арк. 48, 53, 70-72, 77, 86, 87, 141–144.
- ⁴³ ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр.9. – Арк.44, 46, 131, 136-137.
- ⁴⁴ Там само. – Арк.6; Спр.6. – Арк.37.
- ⁴⁵ Законодавство про пам'ятники історії та культури. – С.398.
- ⁴⁶ Бадяк В. П. Названа праця. – С. 123; ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 5–6, 24, 41, 43.
- ⁴⁷ Охрана памятников истории и культуры. Сб. докум. – М., 1973 – С.65–75.
- ⁴⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т. II. – С.186–188.
- ⁴⁹ Юридично-правові нюанси й колізії цих документів див.: Акуленко В.І. Названа праця. – С.176–180.
- ⁵⁰ ДАЛО. – Ф. Р–3. – Оп. 8. – Спр. 425. – Арк. 34.
- ⁵¹ ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 43.
- ⁵² Дзюбан О. Стрілецькі некрополі Львова // Галицька брама. – 1999. – №5–6; Некрополі України. – К., 1999. – С.182–186.
- ⁵³ ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр.33. – Арк. 54–55.
- ⁵⁴ Вандали в музеї (довідка)//Жовтень. – 1989. – №4; Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові. – Київ, Львів, 1996.
- ⁵⁵ ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 97.
- ⁵⁶ 50-річчя Укрреставрації. Історія корпорації. – Київ-Львів, 1996. – С.7.
- ⁵⁷ ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 97, 119–121.
- ⁵⁸ ДАЛО. – Ф. Р–1315. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 40; Спр.43. – Арк. 39, 41–42.

⁵⁹ ДАЛО. – Ф. Р-1315. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 113.

⁶⁰ ДАЛО. – Ф. Р-1315. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 43–44.

Михайло КРІЛЬ

Іван Могильницький – діяч українського національного відродження

Іван Могильницький був серед тих українських національних діячів, які жили і працювали на початку ХІХ ст. і своєю подвижницькою працею багато зробили для самоусвідомлення і національного життя українців Галичини. В історії української суспільної думки, культури і науки він відомий передовсім як богослов, учений-мовознавець, педагог. Його постать як українського будителя привертала увагу дослідників вже з другої половини ХІХ ст. і на сьогодні про нього опубліковано чимало студій. Всі ці праці побачили світ у різних вузькоспеціалізованих виданнях і часто сучасні дослідники, які згадують про І. Могильницького в контексті вивчення української історії і культури, навіть не підозрюють про існування такого масиву літератури.

Серед перших, хто звернув увагу на його діяльність на ниві українського національного життя, був І.Франко. В 1888 р. у статті «Нариси з історії української літератури в Галичині» він писав, що «був це перший муж на Галицькій Русі, котрий намагався розвіяти пануючу тут у погляді на національну справу єгипетську темряву за допомогою світла науки»

¹. Біографічним сторінкам І. Могильницького були присвячені статті Ю. Желехівського та І. Шпитковського². О. Маковей і М. Возняк досліджували мовознавчу спадщину вченого³. Низка авторів підготувати наукові і науково-популярні праці⁴. У контексті українського національного Відродження в Галичині про І. Могильницького писав Ф. Стеблій⁵ та інші. Всі ці праці в сукупності з багатьма енциклопедичними довідками містять змістовну під різним кутом зору інформацію. Водночас більшість сучасних авторів коло своїх джерел обмежували опублікованими працями як самого І. Могильницького, так і своїх попередників. Вигідно відрізняється від усіх узагальнювальна енциклопедична стаття Б. М. Білого, яка ґрунтується на неопублікованих архівних матеріалах⁶.

Мотивом для підготовки цієї статті стало відкриття музею І. Могильницького, присвоєння його імені середній школі у селі Міжинець на Львівщині 3 жовтня 2010 р. і виступ автора на урочистій Академії на честь письменника і громадського діяча. Мета публікації – усунути різночитання в наявних дослідженнях, виправлення фактичних помилок у статтях енциклопедичного характеру, передовсім дати народження. У тогочасних документах ім'я і прізвище І. Могильницького зустрічаємо у різному написанні: Іоаннь Могильницкій. Jan Mohylnyski. Joan Mohylnicki. Joan Mogilnicki. Joan Mogielnicki.

Народився Іван Могильницький 19 серпня 1778 р. у селі Улюч тодішнього Добромильського повіту (тепер с.Улюч Диднівської гміни,

Березівського (Бжозівського) повіту, Підкарпатського воєводства у Польщі) у священничій родині. Батько називався Василь, а мама Пелагея, з дому Бачинська. Початки освіти майбутній освітянин і вчений здобув в парафіяльній школі в родинному селі. Після закінчення Перемишльської гімназії (1795) студіював у Львові в греко-католицькій духовній семінарії (1795–1800) і в університеті, де, зокрема, вивчав східні мови (знав їх 14).

Відтак 5 жовтня 1800 р. він одружився з Ганною Марцінкевич, народженою в селі Боляновичі, що в теперішньому Мостиському районі Львівської області. Дня 18 грудня того ж року він отримав дияконські, а через три дні – священничі свячення. Душпастирську працю розпочав 28 березня 1801 р. адміністратором парафії у селі Дроздовичі, яке за сучасним територіально-адміністративним устроєм є в Старосамбірському районі Львівської області. А з 21 лютого 1807 р. він очолив Нижанковицький деканат.

Молодий священник ревно взявся до душпастирської праці. Як парафіяльний священник, І. Могильницький дуже багато зробив для селян, серед яких жив і добре знав їхні проблеми. За його ініціативою в селі збудували церкву, а у 1806 р. відкрили школу, будівля якої зберігалася ще в 70-х роках ХХ ст. Свідченням любові вірних до свого священника є той факт, що І. Могильницький двадцять п'ять років був на парафії в Дроздовичах, попри перебування у Перемишлі на високих церковних посадах. Збереглися документи, які свідчать, що селяни просили церковну владу не відкликати з дроздовичької парафії І. Могильницького. В одному з таких листів, написаному, по-польському, читаємо: «Ми, нижче підписані, засвідчуємо ясновельможному священнику Янові Могильницькому, нашому парохіві, який від початку прибуття на парафію упродовж десяти років сумлінно виконує душпастирські обов'язки, дуже уважно займається катехизацією з нашими дітьми. Він є для нас зразком життя справжнього християнина, допомагає нам в наших бідах та під час хвороб порадами та матеріально»⁷.

Енергійна душпастирська діяльність І. Могильницького привернула увагу перемишльського владика Михайла Левицького. Вражений працею і широтою суспільної думки сільського священника, він наприкінці 1815 р. забрав його до Перемишля і призначив референтом Перемишльської єпархії у шкільних справах, а 13 травня 1817 р. – крилошанином соборного храму. В тому ж році від Перемишльської єпархії І. Могильницького обрали депутатом відновленого сейму - представницького органу Галичини в монархії Габсбургів. Тоді ж він став головним інспектором українських народних шкіл єпархії. З епістолярії Михайла Левицького видно, що І. Могильницький був референтом владика у всіх культурно-освітніх і почасти церковних справах. У 1818 р. І. Могильницький став єпархіяльним бібліотекарем. Певний час він займався паралельно й господарськими справами: був управителем єпископських маєтків у Валяві, Страшевичах і Вілюничях. Імператорським указом від 30 липня

1818 р. він отримав почесний шляхетський титул Ріттер фон і родинний герб⁸.

Перед смертю записав І. Могильницький свій мурований будинок у Перемишлі, який під реєстраційним номером 2 міститься на площі Ринок, греко-католицькій капітулі. Доходи від неї мали йти на щорічні стипендії 15 бідних гімназистів-українців - сиріт зі священничих родин. За свідченням Б. М. Білого у фонді перемишльського греко-католицького єпископства, зберігаються сотні заяв від тих, хто такої стипендії потребував. Окремі стипендіати згодом влилися до української інтелігенції Перемишля. Ця фундація Могильницького проіснувала до 1939 р.

Велику бібліотеку І. Могильницького впорядкував і описав Йосиф Лозинський. Помер І. Могильницький від холери 24 червня 1831 р. і був похований на перемишльському цвинтарі. Після того як на початку ХХ ст. цей цвинтар почали ліквідувати. 4 серпня 1902 р. тлінні останки І. Могильницького перенесли на новий цвинтар, а на могилі встановили дубовий хрест. На початку ХХІ ст. за ініціативою перемишльського історика і подвижника українського культурного життя Б. М. Білого занедбану могилу відновили, поставили на ній пам'ятник і вмонтувати пам'ятну таблицю.

Саме в Перемишлі якнайбільше розкрилися погляди І. Могильницького на українське суспільство. Не випадково М. Возняк писав, що «без Могильницького не був би Снігурський тим, чим він став під впливом Могильницького для сучасного нашого культурного руху»⁹.

Свої церковні посади І. Могильницький найбільше використав у справі поширення українського шкільництва в краю. 29 грудня 1815 р. за підписами М. Левицького та І. Могильницького видано спеціальну відозву у справі відкриття нових шкіл. Вона дала позитивні результати. Відомо, що в 1832 р. у єпархії на 697 парафій діяло одна головна школа (у Лаврові), 385 парафіяльних і 24 тривіальні школи¹⁰. У народних школах, на переконання І. Могильницького, мали працювати відповідно підготовані особи. У зв'язку з тим він запропонував відкрити у Перемишлі професійну школу – Дяко-вчительський інститут, який розпочав свою роботу вже в 1817 р. І. Могильницький його очолив і викладав логіку. По суті це була перша українська національна педагогічна школа. У ній навчали релігії, церковно-слов'янської, української та німецької мов, арифметики, письма, церковного нотного співу та інших предметів.

Важливою умовою підготовки вчителів, навчання учнів була наявність українських підручників. З цією метою він запропонував М. Левицькому заснувати товариство, яке б поширювало народну освіту. У 1816 р. його створили під назвою «Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письмами просвіти й культури серед вірних». Його очолив І. Могильницький. а членами стали найбільше національно свідомі священники єпархії Петро Назаревич, Данило Качанівський, Василь Созанський, Іван Турчманович, Іван Трильовський,

Гнат Давидович і майбутній єпископ Іван Снігурський. Сам митрополит був його протектором. У Статуті товариства, який написав І. Могильницький, підкреслювалося, що книжки мають бути написані доступною і для селян і вживаною ними простою мовою, але з врахуванням гарних висловів. Діяльність цього Товариства наштовхнулася на спротив австрійської влади і римо-католицького духовництва. На листи М. Левицького вже в лютому 1817 р. кардинал Северолі в листі до М. Левицького висловлював побоювання, щоб це Товариство видаванням українських книжок не розпалювало ворожнечі між поляками і українцями¹¹.

У свою чергу І. Могильницькому через митрополита М. Левицького доводилося переконувати губернську владу в доцільності написання навчальних книжок тогочасною українською мовою. Губернський чиновник наголошував не лише на відсутності учителів української мови, але й на тому, що самі священники послуговуються польською мовою.

Оскільки офіційний Львів не йшов на жодні поступки і вимагав використовувати у навчанні лише польську мову, то Михайло Левицький звернувся за підтримкою безпосередньо до імператора Франца І. Попередньо вивчивши питання, австрійський уряд зобов'язав губернську владу скликати в цій справі шкільну комісію, яку очолив губернатор Ф. Гауер. Основну доповідь зробив губернський секретар Ф. Краттер, який зробив висновок на користь польської мови. Після то як, М. Левицький та І. Могильницький внесли протести, комісія прийняла 29 жовтня 1817 р. низку ухвал. Зокрема, дозволила навчати українською мовою лише релігії. На випадок викладання інших предметів по-українському така школа вважатиметься приватною. У громадах, де є греко- і римо-католицькі парафії, нагляд за школою мав здійснювати римо-католицький священник, за винятком контролю щодо викладання греко-католицької релігії. На випадок наявності в громаді лише греко-католиків нагляд за школою мав здійснювати їх священник. Протокол тоді підписали всі учасники комісії, але М. Левицький та І. Могильницький зафіксували свою окрему думку і 16 листопада надіслали до Перемишля спеціальну заяву. Тривале листування між греко-католицьким і римо-католицьким єрарахами, львівською губернією і офіційним Віднем призвело до того, що ідея Товариства практично не була зреалізована.

Українська мова й надалі залишалася поза законом. У 1821 р. губернатор навіть заборонив М. Левицькому друкувати пастирський лист церковно-слов'янською мовою, мотивуючи, що нема жодного цензора з її знанням і рекомендував послуговуватися «крайовою» польською мовою. За таких умов І. Могильницький почав писати свою найбільшу наукову працю – дослідження про українську мову. Її вступну частину під назвою «Відомість про руську мову» було опубліковано польською мовою (1829, 1837 і 1848), по-російськи (1838, 1857) і мовою оригіналу (1910). У своїй студії І. Могильницький значну увагу приділив історичному минулому

Галичини, яку характеризував як складову українських земель. У наукових розвідках він використав джерельний матеріал (акти з архівів Бернардинського монастиря, Галицької митрополії, Перемишльської єпархії, Литовські статuti, праці польських хроністів, дослідження польських і чеських істориків та мовознавців і т. ін.). І. Могильницький зробив висновок, що українські мешканці Галичини розмовляють своєю рідною мовою і підкреслював, що самоназва українців відповідає німецькому *ruthener* (русин) і відкидав термін *russnak* (росіянин). На джерельну основу праці І. Могильницького звертав увагу й митрополит Михайло Левицький. Зокрема, в одному з листів до єпископа І. Снігурського митрополит Михайло Левицький писав, що І. Могильницький «мав нагоду, читаючи давнішу нашу історію, спостерігати, що коли сталося, отже пишу до нього, щоб доніс мені, чи мав нагоду вчитати щось таке, щоб придалося до теперішньої матерії»¹².

Відтак 1823 р. І. Могильницький написав першу в Галичині граматику української мови – «Грамматика языка славено-русского». Як видно з першодруку від 1910 р., ця праця, написана сумішшю суміш церковнослов'янської і народної мов, складається зі вступу і чотирьох частин (фонетика, грамматика, орфографія і синтаксис). У додатку поміщені народні прислів'я і словничок. «Грамматика» І. Могильницького подає 43 букви алфавіту, вісім розділових знаків, п'ять відмінюваних і чотири невідмінювані частини мови. Оцінюючи цю працю, польський дослідник Я. Козік зазначав, що вона мала «першорядне значення для вияснення ролі і місця української мови серед інших слов'янських і була першим науковим трактатом, в якому автор обґрунтовував окремішність української мови від російської і польської»¹³.

Крім граматики, автор підготував і видав підручники для українських народних шкіл, зокрема «Букварь славено-русского языка», який витримав 5 видань (1816, 1817, 1819, 1826, 1827). І. Могильницький є також автором двох катехізисів («Наука християнська», 1815; «Катехізис малий», 1817), які були у вжитку принаймні до 1880-х років, брошури про обов'язки підданих («Повинності підданих», 1817 і 1827). правил для парафіяльних шкіл (1817) та ін.

Доречно також зазначити, що як викладач логіки І. Могильницький підготував Навчальний посібник «Логическая наставленія», який до наших днів залишається в рукопису і зберігається в єпископському архіві у Перемишлі. Значення цієї праці важко переоцінити передовсім з навчального боку. Адже це був перший посібник з логіки, написаний для українців і українською мовою. Залишилися в рукописах й матеріали до читанки з української літератури.

І. Могильницький підтримував контакти і почасти співпрацював з польськими вченими З. Доленгою-Ходаковським і С. Лінде. На його мовознавчі дослідження звернув увагу відомий славіст В. Є. Копітар. У

1816 р. він опублікував у «Віденській літературній газеті» свої зауваги з приводу мови опублікованих катехизмів І. Могильницького.

Як видно, за постаттю І. Могильницького криється цілий пласт українського національного життя в Галичині та культурно-освітня ситуація в Перемишльській єпархії зокрема. Будитель поєднав зразкову душпастирську працю з церковною, проявив себе як релігійний і світський освітянин та педагог, був ученим, вів добротину і господарську діяльність, репрезентував край в Галицькому становому сеймі. Його наукові праці з мовознавства впродовж тривалого часу використовували для аргументування самостійності української мови, передовсім у Галичині. Вони були джерелом наукової інформації для слов'янських учених, які жили і працювали у першій половині ХІХ ст.

Праці І. Могильницького є сьогодні бібліографічними раритетами. Попри те, що мовознавча наука зробила за цей час значний поступ, його спадщину доцільно підготувати якомога повніше – з науковими коментарями. Назріла також потреба видати бібліографію досліджень про І. Могильницького. Це дозволить ширше і повніше запровадити до наукового обігу результати майже 125-літніх досліджень учених – істориків, мовознавців, музикознавців, богословів

¹ Франко І. Нариси з історії Української літератури в Галичині // Збір. Творів у 50-ти т. – Т. 27. – К., 1980 – С. 136.

² Желехівський Ю. Нові дані до біографії Іоанна Могильницького // Новий Галичанин. – 1889. – Ч. 11. – С. 142–143; Шпитковський І. До іконографії та нобілітації Івана Могильницького // Записки НТШ. – 1930. – Т. 100. – Кн. 2. – С. 311–319.

³ Маковей О. З історії нашої філології. Три галицькі граматика Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський // Записки НТШ. – 1903. – Т. 51. – Кн. 1. – С. 1 – 17; Возняк М. Філологічні праці І. Могильницького // Записки НТШ. – 1910. – С. 1–9.

⁴ Лакота Г. В столітню річницю смерті о. Івана Могильницького // Український Бескид. – 1931. – Ч. 11. – С. 5; Андрусак М. Іван Могильницький // Діло. – 1931. – 29–31 травня, 6 червня та ін.

⁵ Стеблій Ф. Предтеча «Руської трійці» // Перемишль і перемиськаземля протягом віків. – Львів, 2003. – С. 7–15.

⁶ Bily V. M. Mohylnicki Joan // Studia polsko-ukraińskie. – Przemyśl, 2006. – S. 259–261.

⁷ Ксерокопія архівного документу, який надав Б. М. Білий.

⁸ Шпитковський І. До іконографії та нобілітації Івана Могильницького. – С. 317.

⁹ Возняк М. Філологічні праці І. Могильницького. – С. 7.

¹⁰ Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів, 1919. – С. 19.

¹¹ Андрусак М. Іван Могильницький // Діло. – 1931. – 6 червня.

¹² Цит. за Кріль М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867. – Львів, 1999. – С. 31

¹³ Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848. – Kraków, 1973. – S. 82.

Володимир Шевчук

**Історія краю на сторінках щоденника Василя Словінського
(1915–1922)**

Перша світова війна залишила відчутний слід в історії українського народу. Особливо лихоліття війни закарбувалися в пам'яті людей, що проживали в районах бойових дій або ж брали у ній участь. Яскравим цьому свідченням їхні щоденники. Одним з таких є щоденник В. Словінського з 1915-1922 рр. – цікаве та унікальне джерело для краєзнавчих досліджень.

Василь Словінський – вихованець Волинської духовної семінарії. На початок ведення записів йому виповнилося 19 років¹. Його щоденники збережені і надані племінницею п. Ольгою Турик з Тернополя автору. Завдяки їй стала можливою і їхня публікація.

Отже, В. Словінський дав назву своїм щоденним записам «Кратчайшій дневникъ» (Щоденник №1), або просто «Дневникъ» (Щоденник №2), тобто «Щоденник». Інформація, вміщена у щоденниках, як пише І. Жегуц², незамінна при реконструкції та розумінні тла історичних подій, мотивацій дій та вчинків, складності і взаємозв'язаності всіх чинників. Подібну характеристику можна дати і Щоденникам В. Словінського. Їхня достовірність сумнівів не викликає. – багато фактів підтверджено іншими джерелами.

Рукописи Щоденників В. Словінського відображають події та подробиці повсякденного життя одного з волинських сіл. Автор відображає враження від побачених, прочитаних у тогочасній періодиці та почутих за розповідями картин Першої світової війни, іменованої у Щоденнику Світовою, або Європейською війною³. Описано, зокрема, становище у прифронтовій смузі (с. Радошівка Кременецького повіту, у якому проживав тоді В. Словінський, знаходилося у цій смузі), поневіряння та небачені за масштабами потоки біженців через село та неподалік Чумацьким шляхом (шлях Кременець – Ямпіль, тепер Білогірського р-ну Хмельницької обл. і далі – на Київ) з Галичини на схід, а переміщення військових, тилових підрозділів і техніки – у протилежному напрямку. Зі Щоденників дізнаємося про почуття, настрої та роздуми молодого людини, їх еволюцію, коло друзів та знайомих автора, місця його перебування, тогочасний побут семінаристів, навчальний процес у семінарії і ін. Після 1916 р. записи у повному обсязі не збереглися.

Про автора. Василь Словінський народився 23 січня (за старим стилем) 1896 р. у селі Радошівці тоді Дедеркальської волості Кременецького повіту Волинської губернії, в сім'ї о. Григорія Словінського, священика с. Радошівки⁴. До приходу належали приписні церкви: в с. Мізюринцях і в с. Шкроботівці⁵. Радошівка розташована на

відстані 34 км на схід від Кременця⁶. У 1901 р. у селі проживало 560 мешканців⁷.

Григорій Герасимович Словінський з дружиною Марією Григорівною Завірюхою-Словінською виховали синів: Мефодія, Василя, Михайла, Флавіана та дочок: Катерину, Марфу, Феклу⁸. Батьки намагалися дати своїм дітям добру освіту. Василь початкову освіту здобув у Радошівській церковнопарафіяльній школі, відкритій 1898 року⁹. Закінчив Кременецьке духовне училище у 1912 р.¹⁰ і тоді ж вступив до Волинської духовної семінарії.

Священик Г. Словінський був дуже авторитетною і колоритною особистістю. У 1885 р. він закінчив Волинську духовну семінарію¹¹. З початком 1890-х років отримав парафію у с. Радошівці і був настоятелем церкви Св. Параскеви до 1931 р.¹², став благочинним протоієреєм 5-го благочинного округу (деканату) Кременецького повіту¹³. Спільними зусиллями о. Г. Словінського, сільського вчителя Лавра Білика та активістів Степана Нагорнюка, Мефодія Шевчука та інших на початку 1922 р. у Радошівці було створено Товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка, одне з найчисельніших на Кременеччині¹⁴. При Товаристві функціонувала хата-читальня, організовували Шевченківські вечори¹⁵, проводили збір коштів для допомоги інтернованим українським козакам¹⁶ (воякам-учасникам українських визвольних змагань) у таборах на території Польщі. С. Нагорнюка обрано членом повітової Ради «Просвіти»¹⁷, а М. Шевчук декілька років був секретарем її Радошівського осередку¹⁸.

Спроби св. Г. Словінського українізувати церковне Богослужіння у 1926 р. не сподобалися владі¹⁹, через що його перевели у 1931 р. на іншу парафію. До св. Г. Словінського йшли за порадою, з ним обговорювали важливі події, розповідали про пережите, побачене, йому писали парафіяни, перебуваючи далеко від своєї домівки²⁰. Він допомагав вирішити особисті питання сільських людей, коли вимагалось оформити справу документально. Так, зберігся «Духовний заповіт» 19.01.1894 р. неписьменного селянина Антона Остап'юка, написаний від його імені власноручно св. Г. Словінським і завірений церковною печаткою про усиновлення Никанора Шевчука на умовах довічного утримання ним названих батьків²¹, отримання після їхньої смерті права власності на майно і землю та одруження Н. Шевчука на Ксенії, сестрі дружини А. Остап'юка. Документ підписаний свідками, старостою с. Радошівки Киріяком Пливачем і завірений його печаткою та підписаний волосними управителями. Г. Словінського та його родину згадують сільські старожили. Ім'я священика знаходимо й на сторінках спогадів відомого на Тернопіллі письменника Андрія Боб'юка²², краєзнавчого нарису про с. Мізюринці²³.

В. Словінського виховували у великій дружній сім'ї. Він був працьовитим, охоче виконував різну роботу по господарству. Одночасно займався самоосвітою, вивчав мови. Разом з тим щоденникові записи

свідчать про бажання В. Словінського піти добровольцем на фронт, як це зробили деякі інші семінаристи²⁴, хоча мали офіційне звільнення від військового обов'язку. Старший брат Мефодій після закінчення Одеського військового училища у чині прапорщика був у діючому війську²⁵. Поради не спішити в окопи війни у його листах не змогли переконати Василя. Не переконали його й листи подібного змісту друзів-семінарстів, що були у той час на фронті. Почуття обов'язку та бажання самостійного життя переважили.

У село на короткотермінові звільнення з лінії бойових дій приїжджали односельці, товариші-офіцери і відвідували Словінських: старший унтер-офіцер Никанор Шевчук, прапорщики-офіцери Мефодій Шевчук, Іван Рибачук, Іван Гуменюк, подолянин, денщик Мефодія Словінського Адріан Фрига та інші²⁶. З французької армії, з Шампані, писав листи до св. Г. Словінського Тихін Юрчук²⁷. Часто надсилав листи військовий фельдшер Еміліан Тарасюк²⁸. Із села забирали новобранців. Деякі живими не повернулися: дев'ятнадцятилітні Софроній Стельмах, Феоксин Побережник та інші²⁹. Перестали надходити листи від Мефодія Словінського (пізніше його вважали таким, що зник безвісти).

З глибоким зацікавленням В. Словінський зустрів повідомлення (запис 19.07.1915 р.) про надання випускникам духовних семінарій права вступу в університети нарівні з випускниками гімназій³⁰. Очевидно, він хотів здобути вищу освіту.

Одначе Василь мріяв про подвиги і фронт. Його заяву у Київське Миколаївське піхотне училище з долученням, як це вимагалось у такому випадку, довідки про освіту і характеристики з семінарії та офіційного дозволу батьків, розглянули і дали позитивну відповідь³¹. В. Словінського зарахували добровольцем першого розряду. Щоденники від часу отримання виклику у військово училище автор не вів, або ж їх втрачено.

Про те, що трапилося з автором Щоденників у 1917–1919 рр. коротко дізнаємося із записів 1920–1922 рр. У тій кровопролитній світовій битві військова кар'єра для В. Словінського не була успішною. Він потрапив у німецький полон. Перебування у таборі містечка Прейсім Голланд³² (тепер м. Пасльонк³³, Польща) змінило погляди В. Словінського. Він писав про цю подію у своєму житті: «Що би я не зробив для себе корисного – все це завдяки великому вчителю мого життя – німецькому полону»³⁴ (тут і далі по тексту переклад з російської – *В. Ш.*).

Ще перед від'їздом до Києва у військово училище В. Словінський уважно стежив за воєнними подіями, читав про це в пресі тогочасної Російській імперії: «Колоколь» (СПб), «Киевская мысль» (Київ), «Жизнь Волини» (Житомир), «Русское слово» (Москва), «Южный край» (Харків), «Приходский листок» (СПб), «Миссіонерское обозрение» (СПб), «Волынские Епархиальные Ведомости» (Житомир), «Копейка» (СПб), «Южная копейка» (Київ) та ін. Ці видання виражали здебільшого політику російського самодержавства та офіційну точку зору на світові події³⁵.

Проте у нотатках читаємо також про цікаві моменти перебігу подій Першої світової війни. Так, для прикладу, у записі від 27.05.1915 р. йдеться про замітку в щоденній синодальній газеті «Приходский листок», де повідомляли про перевезення 40 ящиків цінностей з музею Львова³⁶ до Києва. Автор занотував спостереження за евакуаційними обозами, зокрема з Почаївської лаври. Повідомляється про хресний хід³⁷ з м. Старокостянтинова через Радошівку до Берестечка на козацькі могили, що викликало велике зацікавлення і духовне піднесення.

Світогляд В. Словінського формували не лише офіційні чинники. Він, товаришував з сільським учителем Л. Біликом, що відобразилося у зміні його поглядів³⁸. Часто спілкувався і листувався з вихованцями та викладачами Дедеркальської учительської семінарії³⁹, евакуйованої на початку літа 1915 р. у м. Бахмут (тепер м. Артемівськ Донецької обл.)⁴⁰. Словінський охоче листувався з товаришем-односельцем, майбутнім випускником Дедеркальської вчительської семінарії Данилом Шевчуком⁴¹. Вплив на В. Словінського мали середовище місцевого духовенства, семінарія тощо. Він читав багато книг, назви яких записував у Щоденник, любив відвідувати житомирський театр, електрокіно, Центральний Волинський музей (Житомир). Одного разу до рук В. Словінського потрапив «Політичний катехизис націоналіста», який зацікавив його⁴². Очевидно йдеться про «Десять заповідей»⁴³ членів Української народної партії, написаних М. Міхновським ще до Першої світової війни у 1904 р. (окремі автори стверджують, що у 1903 р.⁴⁴).

У записі 07.07.1916 р. вказано про почутий у розмовах правдоподібний жартівливий зміст листівок, що їх скидали з австрійських розвідувальних літаків. Разом з грошовими купюрами до солдатів російської армії (у ворогуючих арміях, як відомо⁴⁵, було чимало українців: загалом протягом війни понад 4,8 млн., у російському війську – 4,5 млн.) потрапила листівка, у якій йшлося (*текст за Щоденником*): «Візьми гроші і купи собі мітлу, щоб було добре мести дорогу до Києва!»⁴⁶. У відповідь з російського боку також скинули з літака грошові купюри і листівки з текстом: «Купи на ці гроші сала і змасти п'яти, щоб було добре бігти за Карпати!»⁴⁷.

Повернувшись з полону, В. Словінський у 1921 р. відновив навчання у Волинській духовній семінарії, яка була відроджена у Кременці і укомплектована переважно викладачами Холмської духовної семінарії⁴⁸. Записів про 1920–1922 рр. збереглося небагато і вони мало висвітлюють тогочасні події.

В. Словінський не побачив драматичних подій Другої світової війни. У молодому віці, будучи священником на півдні Кременеччини у с. Борсуки (тепер село Лановецького р-ну Тернопільської обл.), за словами О. Турик, в 1927 р. Василь Словінський після нетривалої хвороби помер, залишивши вдовою дружину з єдиним малолітнім сином Іваном. У 1990-х роках, після смерті дружини В. Словінського та його сина, близькою родиною були

виявлені невідомі рукописи Щоденників та деякі інші документи і світлини.

Археографічний опис. Щоденники В. Словінського в частинах, що дійшли до нашого часу, збереглися загалом у задовільному стані. Зношеність паперу від давності дається взнаки: частина аркушів відділяється від зошитів. Записи велися в загальних зошитах у клітинку з чорними гнучкими ледериновими обкладинками. Розміри аркушів – 21.7 см×17.2 см (Щоденник №1), 21.7 см× 17.1 см (Щоденник №2), 21.4 см×17.0 см (два фрагменти Щоденника №3) та 21.8 см×17.5 см (два фрагменти Щоденника №4). Номери Щоденників №1 та №2 – авторські. Збережені окремі фрагменти тексту умовно віднесені до Щоденників №3 та №4 відповідно з врахуванням розмірів аркушів, їх посторінкової нумерації, послідовності записів, кольору чорнил.

Аркуші густо списані дрібним акуратним почерком з обох боків майже по всій площі. На сторінках переважно є по 41 рядку тексту. На кількох сторінках міститься 40, або 42 рядки тексту. Останній аркуш нотаток В. Словінського становить близько 25% звичайного. Решту (нижню частину) аркуша відрізано і втрачено. До двох фрагментів (Щоденник №4) обкладинки не збереглися.

Папір зошитів білий, від часу пожовтів. Записи зроблені чорним чорнилом, яке частково вигасло. Останні два фрагменти (Щоденник №4) написані фіолетовим чорнилом. У місцях можливого попадання вологи папір потемнів, чорнило суттєво розмите. Потемнілі місця (біля корінця та по краях аркушів, Щоденники №2 та №3) мають локальний характер.

Майже весь текст прочитується добре. Посторінкова нумерація тексту Щоденників авторська. Її використано при написанні пропонованої статті. У Щоденнику №4 нумерація на звороті аркушів відсутня. Прочитано рукописи Щоденників №1, №2 та два фрагменти (Щоденник №3) першого, підросійського періоду (записи 11.01.1915–19.11.1916 рр.) і два фрагменти (Щоденник №4) другого періоду, вже часів міжвоєнної Польщі (записи 12.12.1920–1.06.1922 рр.).

Записи у Щоденнику №1 велися 11.01 – 2.09 1915 р. Напис на титулі наступний: *«Кратчайший дневникъ Воспитанника семинаріи В. Словинскаго №1. Заведень съ 11 января 1915 г. (11.1.1915–1.09.1915). Цѣна 18 копеекъ»*. На останній сторінці зошита №1 відмічено: *«В книге 80 страницъ. 9 июля 1915 г. В. Словинскій»*. Щоденник №1 має 39 аркушів, тобто 78 пронумерованих сторінок. Аркуш (стор. 27–28) тексту відсутній (ймовірно записи 5.03–9.03.1915 р.).

На титульній сторінці Щоденника №2 автор написав: *«Ora et Labora et Spera in Deum! Дневникъ №2 Воспитанника Волынской Духовной Семинаріи Василя Словинскаго. Заведенный съ ноября мѣсяца 1915 года в городе Купянскъ Харьковской губерніи»*. Щоденник №2 має 50 аркушів, тобто 100 пронумерованих сторінок. Записи у цей зошит вносилися 14.11.1915–3.10.1916 р.

Два фрагменти (записи 7.10–2.11.1916 р. та 11.11.–19.11.1916 р.) умовно віднесені до Щоденника №3. Фрагменти мають 6 та 3 аркуші відповідно, тобто разом 18 сторінок тексту. Нумерація починається з 103-ї стор. і закінчується 114-ою стор. (перший фрагмент) та з 121-ї по 126-ту (другий фрагмент). Втрачено перший аркуш (стор. 101-102, записи після 3.10 і до 7.10 1916 р.), сторінки 115-120 (тобто нотатки 2.11–11.11.1916 р.), а також закінчення.

Два фрагменти (записи 12.12.1920–30.05.1921 рр. та 28.05–1.06.1922 р.) умовно віднесені до Щоденника №4. Нумерація сторінок аркушів, що збереглися, така: з 42-ї по 52-гу та з 56-ї по 58-му (11 та 3 аркуші відповідно, разом 28 сторінок тексту). Останній аркуш неповний, у формі смужки на всю ширину зошита, містить 11 рядків тексту. На наступних непронумерованих сторінках після нотаток В. Словінського – записи фіолетово-синім чорнилом українських народних пісень та різних віршів. Почерк цих текстів відрізняється від попереднього, тобто прикінцеві записи другого фрагмента Щоденника №4, очевидно, належать іншому авторові. Втрачено початок Щоденника №4 та можливі нотатки В. Словінського на стор. 53-55.

Щоденники В. Словінського складають разом 224 сторінки прочитаного тексту. Він написаний російською мовою з дотриманням тогочасного правопису. Як зазначив автор⁴⁹, Щоденник вів для себе з метою удосконалення вміння висловлюватися та записувати свої думки і міркування. Щоденники В. Словінського дають важливі відомості з мікроісторії, особливостей перебігу складних і суперечливих подій на теренах, локалізованих в південно-волинському регіоні охопленого періоду. Знайдені Щоденники важливі також з огляду персоніфікації історії вказаного періоду.

У записах є вислови латинською, інколи французькою, цитати з Святого письма та літургійних текстів церковно-слов'янською, грецькою мовами. У нотатках 1920–1922 рр. натрапляємо на окремі фрази польською мовою. Починаючи з Щоденника №2, нотатки дня автор завершує підписом: «В. Словінський», «Словінський», «В. С.» і т. п., або вживає псевдонім: «В. Філолог», «семінарист», «майбутній солдат» та ін.

У зошитах №№1–2 регулярні записи відомостей про події, важливі з точки зору автора, подробиці особистого життя заносилися того ж дня, або через один-два дні. У пізніший період, особливо у Щоденнику №4, нотатки нерегулярні і мають характер спогадів, або записів, у яких автор намагається аналізувати й узагальнювати, звертаючи увагу на питання моралі, суспільних процесів тощо. виправлення тексту в окремих місцях зроблено рукою автора Щоденників. Збереглася більшість текстів, написаних В. Словінським під час навчання у Волинській духовній семінарії (Житомир, Куп'янськ Харківської губернії – у зв'язку з евакуацією туди старших класів навчального закладу під час Першої світової війни, та Кременець). Інша частина записів зроблена у

с. Радошівці тодішнього Кременецького повіту Волинської губернії (в часи під Польщею – Волинського воєводства).

Рідною для В. Словінського була українська мова, про що автор відзначив, спостерігаючи за переважно російською мовою мешканців Куп'янська. Щоденники написані російською з поодинокими незначними вкрапленнями української мови. Одним з мотивів ведення Щоденників В. Словінським було намагання краще освоїти російську мову⁵⁰. Це наочно підтверджує те, що на всій території Російської імперії, а, отже, й у Волинській губернії, офіційною мовою⁵¹ була російська. Навчання у підросійський період на Волині велося виключно російською мовою. Українська мова при цьому суворо заборонялася. У духовних закладах освіти⁵² з огляду на політико-ідеологічну суспільну функцію тогочасної російської православної церкви, як залежної від держави конфесії, приписи щодо мови виконувалися особливо ретельно.

Окремі характерні риси. Щоденники В. Словінського, як пізнавальне джерело, мають ті ж самі особливості, що і щоденники інших авторів. Вони відображають індивідуальність автора, його внутрішній світ. Вони не призначалися для стороннього читання. Проте В. Словінський уявляв співбесідника співчутливого і згідного з його думкою. Автор, звертаючись до нього, застерігає і забороняє читання⁵³, або вбачає читача доброзичливого⁵⁴.

В. Словінський намагався наблизити свої записи до публіцистичного, чи іншого плану твору. Він зізнається, що вибір теми доводиться обмірковувати і старається дотримуватися високого стилю викладу. Подекуди в тексті автор вживає «просту» мову, доносячи тим самим до нас тогочасний колорит і цікаві подробиці повсякдення.

Щоденники Словінського, як джерело, важливі тепер не тільки тому, що до цього часу не були включені до наукового обігу, але й своєю інформативністю, достовірністю, унікальністю поданої інформації. Записи можемо оцінювати з різних позицій. Можемо в чомусь і не погоджуватися з автором. Безперечною є їхня розповідна цінність живого документа минулого й не тільки як родинної хроніки, а й регіону в означеному часі загалом.

Щоденники є різноплановим джерелом. Тут поміщено описи місць перебування автора. Зокрема він зазначає, що Куп'янськ з його рікою Оскіл відрізняється від волинських міст. Тут менше відчувається подих війни. Але Волинь для Автора – рідний край і він часто згадує Житомир, Кременець, своє село, батьків, братів і сестер. Відсилає їм листи⁵⁵.

Перебуваючи і занотовуючи у Радошівці (а це половина записів), автор відзначає стан занепаду сільського господарства, розорення населення війною, тилове забезпечення армії тощо. Він пише про два найближчі великі потоки біженців. Один з Кременця через Шумськ до залізничної станції Кривин. Другий, дещо південніше, з Кременця Чумацьким (Ямпільським) шляхом, частково через село гужовим

транспорт у напрямку Києва. В. Словінський розмовляв⁵⁶ при зустрічі (запис 31.08.1915 р.) на шляху з двома раненими солдатами, що йшли пішки з вогневої лінії під с. Олексинець (тепер Кременецького р-ну Тернопільської обл.) в Ямпіль у військовий госпіталь і, отже, отримав найсвіжіші новини з позиції.

Спочатку біженців було небагато. В 1915 р. переміщення значної кількості біженців з Галичини викликало тривогу. Передбачалось, що і вся Волинь буде вивезена. Ворогові повинна була залишитись випалена земля⁵⁷. Розходились чутки, що у Чернігівській губернії місцеві люди копають землянки для очікуваних біженців⁵⁸. Волосне управління регулярно отримувало телеграми і надавало розпорядження всім бути готовим до від'їзду. Це викликало велике невдоволення і настроювало проти правлячого режиму. Словінські, як і всі інші мешканці, готувалися в дорогу. Складали домашні речі⁵⁹, домовлялись з поміщицьким економом п. Іловицьким про віз і пару коней. Обіцяли допомогти.

По церквах познімали ікони, дзвони, сіно не косили, не збирали урожай. Проте до тотальної евакуації з Радошівки не дійшло. Населення не поспішало залишати обжиті місця. Поміщик К.Чосновський все ж змушений був дати розпорядження вивезти з радошівської гуральні всі мідні деталі і котли (всього 150 пудів⁶⁰) на залізничну станцію Кривин, а згодом весь спирт (декілька тисяч відер⁶¹) у присутності двох стражів та акцизного чиновника вилити у річку (на час війни діяв сухий закон).

Наприкінці 1916 р. загальний стан погіршився. Забирали⁶² (у кого ще були) коні, упряж, вози. Пошта не працювала, не було гасу, спостерігалось загальне зубожіння. Всі ці обставини відображені у Щоденниках №№ 1-3.

Невеликі фрагменти Щоденника №4 вирізняються щодо змісту від попередніх, розповідаючи про життя у Радошівці під Польщею. Автор зауважив, що місцеві молоді чоловіки об'єднуються в групи⁶³ для проведення боротьби. Така ситуація тривала недовго. Життя налаштовувалося в нових умовах. До села повертались з Америки емігранти⁶⁴. В. Словінський завершував навчання у семінарії в Кременці. Його очікувала священнича праця.

Деякі краєзнавчі особливості. Коротко зупинимось на окремих аспектах змісту Щоденників Словінського як джерела для краєзнавчих досліджень. Записи найбільше стосуються подій у м. Житомирі, м. Куп'янську, що на Харківщині, м. Кременці і в Кременецькому повіті, зокрема у с. Радошівці та його околицях. У тексті натрапляємо на значну кількість прізвищ різних осіб: з кола друзів та знайомих автора, викладачів Волинської духовної семінарії, вихованців Дедеркальської вчительської семінарії та інших учбових закладів, мешканців с. Радошівки тощо. Про багатьох з них важко відшукати якісь відомості. Ідентифікація осіб у таких випадках утруднена.

Деякі згадані у Щоденниках особи стали відомими. Тому Щоденники несуть про таких людей додаткову цікаву інформацію для

реконструкції їх життєписів. У записах багато подробиць побуту та навчання семінаристів, змісту навчального матеріалу та окремих уроків. Детально описано сільське життя прифронтової смуги у воєнні та повоєнні роки. В. Словінський занотував про будівництво залізниць під час війни, зокрема лінії Шепетівка–Збараж⁶⁵ та кількох тепер неіснуючих вузькоколієнок. Детально описано будівництво мобілізованим місцевим населенням оборонних споруд за кілька кілометрів на захід від с. Радошівки за с. Мізюринці, неподалік під с. Загайці та вздовж верхів'я р. Горині.

Взяття російськими військами фортеці Перемишль викликало у середовищі семінаристів бурхливі емоції. Автор описав урочистості з цієї нагоди у Житомирі з участю духовенства та найвищих губернських посадовців, студентів та мешканців міста⁶⁶.

Будучи закоханим у красу природи південно-волинського краю, свого села, автор часто описує окремі сільські краєвиди. Ці відомості цінні тим, що значна кількість згаданих у Щоденниках об'єктів, таких як старий поміщицький парк над ставом у с. Радошівці, закладений на початку ХІХ ст. на місці давніших насаджень, кількасотметрова каштанова алея, ліс з його невеличким озерцем у глибині, ставкові плеса нажаль тепер не існують, або ж зазнали значного антропогенного впливу. Зникли у Радошівці на насипній греблі старий дерев'яний міст зі шлюзом для спуску води, парк з маєтковим комплексом житлових та господарських фільваркових будівель і фруктовим садом графа К. Чосновського, гураляня, одна з найпотужніших у тодішньому Кременецькому повіті⁶⁷.

У Щоденниках подано докладні описи старого Житомира, Кременця, у Щоденнику №2 – Куп'янська та багато подій, що там відбувалися. Знаходимо записи про житомирські храми, музей. У них передана динаміка подій воєнного часу, описуються економічний занепад краю, особливо сільського господарства, дорожнеча товарів першої необхідності та їх відсутність і т. ін.

У записах знаходимо імена відомих тепер людей з Волині. Так, при різних описаних обставинах згадується тодішній викладач літератури Волинської духовної семінарії Є. О. Ненадкевич⁶⁸. Пізніше – це знаний український літературознавець у галузі дослідження творчості Т. Шевченка⁶⁹. Про життя Є. Ненадкевича збереглося дуже мало відомостей⁷⁰.

Товаришем В. Словінського по семінарії був Микола Хомичевський (з 1915 р. перебував у с. Смолянці тепер, можливо, один з мікрорайонів Житомира на території колишнього приміського села з такою ж назвою)⁷¹. Пізніше творчий талант М. Хомичевського (літературний псевдонім з 1923 р. Борис Тен) охоплював літературно-перекладацький, мистецтвознавчий та музичний напрямки діяльності⁷². Життєвий шлях і творча спадщина Б. Тена потребують подальшого вивчення⁷³.

Неодноразово на сторінках Щоденників зустрічаємо прізвище Сергія Лібацького і найближчої його родини. С. Лібацький 1915 р. одружився з рідною сестрою В. Словінського Катериною⁷⁴, часто бував у Радошівці в гостях у Словінських. Священик С.Лібацький (з сім'єю під час Другої світової війни емігрував у Західну Європу, а згодом – у США) серед українського загалу Америки відомий численними своїми музичними творами та малярством⁷⁵.

Нелегка доля спіткала одного з найближчих друзів-односельців В. Словінського, учасника бойових дій Першої світової війни Мефодія Шевчука⁷⁶. Це активний учасник національно-культурного життя Радошівки між двома світовими війнами. За свої погляди потрапив у «Березу Картузьку». Його життя у лихоліття Другої світової закінчилося трагічно⁷⁷.

Про вчителя сільської школи Л. Білика збереглося небагато відомостей. Скупі рядки його власноручно заповненої 11.09.1923 р. заяви-анкети до Кременецької повітової Ради Товариства «Просвіта»⁷⁸. При оформленні членства у ньому розповідають: за національністю українець, народився 12.08.1889 р., закінчив учительську другокласну школу, тобто школу⁷⁹ для підготовки вчителів для шкіл грамоти. Вчителювати у с. Радошівці Л. Білик розпочав 1916 р.⁸⁰ У 1924 р. під час реформи школи на теренах Волині його звільнено. Проживаючи у Радошівці, Л. Білик займався бджільництвом⁸¹ (доглядав пасіку з 50 вуликів). Помер у 1937 р. і похований на сільському цвинтарі.

Записи у Щоденниках інформують про місця перебування на військовій службі Василевого старшого брата, прапорщика Мефодія Словінського. За попередніми відомостями М. Словінський загинув на півдні України, ставши учасником українських визвольних змагань.

У Щоденниках є записи стосовно багатьох однолітків, що навчалися у різних військових та цивільних закладах, і з якими спілкувався і листувався В. Словінський, також священиків та їхніх родин з сіл навколо Радошівки. В. Словінський занотовував інформацію про семінаристів і знайомих, викладачів семінарії та ін., які були у діючому війську, загинули, або померли від ран у госпіталях. Велике піднесення серед семінаристів викликало відвідання семінарії колишнім її викладачем чорногорцем Вукотичем⁸² (деякі біографічні дані чорногорця Николи Вукотича містяться в монографії О. Павлюченко⁸³).

Масив прізвищ осіб, згаданих у Щоденниках, різні подробиці про них можуть послужити джерелом до реконструкції біографій багатьох людей, уточнення історичних подій і є важливим джерелом у краєзнавчих дослідженнях.

¹ Словінський В. Щоденник (далі Щоденник) №1. – С. 5 // Особистий архів.

² Жегуц І. Візія України в нашій еміграційній мемуаристиці. – Львів, 2003. – С. 5.

³ Щоденник. – С. 3, 8, 20 та ін.

⁴ Там само. – С.5.

- ⁵ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходовъ Волынской епархіи. В 5-ти т. – Почаев, 1883-1903. - Т. 3. Уѣзды Кременецкий и Заславский. – С. 137.
- ⁶ Село Радошівка (тепер Шумський р-н на Тернопільщині). Дет. див. Шевчук В. Село Радошівка: до історії назви та власників // Історичні пам'ятки Галичини. – Львів, 2005. – С. 333–358.
- ⁷ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року). У 2-х т. – Вінніпег, 1984-1986. Т.2. – С. 288.
- ⁸ Щоденник №1. – С. 56.
- ⁹ Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО). Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 27.
- ¹⁰ Щоденник №1. – С. 64.
- ¹¹ Выпускники Волынской духовной семинарии // <http://www.petergen.com/bovkalo/index.html>.
- ¹² Св. Г. Словінський 1.12.1930р. востаннє підписав шкільний звіт у Радошівці. Наступні підписував учитель В. Іщук та новий св. А. Лукасевич, згаданий як семінарист у Щоденнику №1 на с. 67. (ДАТО. – Ф. 222. – Оп.1. – Спр. 535. – Арк. 13, 21).
- ¹³ Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1915. – С. 111–112; Щоденник №1. – С. 66.
- ¹⁴ ДАТО. – Ф. 348. – Оп.1. – Спр. 27. – Арк. 28 зв., 29, 35зв–36зв.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 154. – Арк. 2, 2 зв.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 2. – Арк. 38–46.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 17. – Арк. 16, 16 зв.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 154. – Арк. 2 зв.
- ¹⁹ Благословенні вірою будете / Чернихівський Г.І. Портрети пером: статті, есе, рецензії. Кн.1. – Кременець-Тернопіль, 2001. – С. 266.
- ²⁰ Щоденник №1. – С. 48, 64; Щоденник №3. – С. 111.
- ²¹ Духовний заповіт 19.01.1894 р. з сімейної збірки Стратона Шевчука. // Особистий архів.
- ²² Боб'юк А. Мої Мізюринці // Сіяч. – 1991. – №23–24. – С. 7.
- ²³ Лавренюк В. Мізюринецьке перевесло. – Тернопіль, Джура, 2003. – С. 17
- ²⁴ Щоденник №1. – С. 59–60.
- ²⁵ Щоденник №3. – С. 107.
- ²⁶ Щоденник №2. – С. 65.
- ²⁷ Щоденник №1. – С. 64.
- ²⁸ Там само. – С. 48.
- ²⁹ Щоденник №2. – С. 56.
- ³⁰ Щоденник №1. – С. 62.
- ³¹ Щоденник №3. – С. 124.
- ³² Der Grosse Brockhaus. – F. A. Brockhaus Wiesbaden. – 1956. – Т. 9. – S. 391.
- ³³ <http://www.paslek.pl>
- ³⁴ Щоденник №4. – С. 49зв.
- ³⁵ Беляева Л. И., Зиновьева М. К., Никифоров М. М. Библиография периодических изданий России. 1901-1916. В 4-х т. – Л., 1958–1961.
- ³⁶ Щоденник №1. – С. 44.
- ³⁷ Там само. – С. 39, 45.
- ³⁸ Щоденник №2. – С. 96.
- ³⁹ Поліщук М.С. Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С. 54.
- ⁴⁰ Щоденник №1. – С. 51.

- ⁴¹ Там само. – С. 69.
- ⁴² Там само. – С. 62.
- ⁴³ Міхновський М. Самостійна Україна; Справа української інтелігенції. – К., 2007. – С. 58, 310.
- ⁴⁴ Курас І.Ф., Торченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // УДЖ. – 1992. – №9. – С. 81; Микола Міхновський. Створення УНП // Вікіпедія. – <http://uk.wikipedia.org/wiki>
- ⁴⁵ Кондратюк К. Новітня історія України. 1914-1945 рр. – Львів, 2007. – С. 7.
- ⁴⁶ Щоденник №2. – С. 69.
- ⁴⁷ Там само. – С. 70.
- ⁴⁸ Щоденник №4. – С. 56 зв.
- ⁴⁹ Щоденник №1. – С. 6.
- ⁵⁰ Там само. – С. 19
- ⁵¹ Джаман Т. Русифікація волинських навчальних закладів у ХІХ столітті // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Л. Українки. Історичні науки. – 1999. – №5. – С. 15; Курляк І.Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (ХІХ – перша половина ХХ століття) – Тернопіль, 2000. – С. 12.
- ⁵² Соловйов О.М., Соловйова М.А. Релігійно-національні позиції українського духовенства (1900-1918 рр.) // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Л.Українки. Історичні науки. – 2001. - №5. – С. 30; Потапова О.Б. Православна церква в Україні напередодні національно-демократичної революції 1917-1920 рр. // Сумська старовина. – 2008. – №24. – С. 82.
- ⁵³ Щоденник №1. – С. 1.
- ⁵⁴ Там само. – С. 43.
- ⁵⁵ Щоденник №2. – С. 2–3 та ін.
- ⁵⁶ Щоденник №1. – С. 79.
- ⁵⁷ Сарбей В. Г. Національне відродження України. Україна крізь віки. – Т. 9. – К., 1999. – С. 307; Щоденник №1. – С. 79.
- ⁵⁸ Щоденник №1. – С. 65.
- ⁵⁹ Там само. – С. 54, 78, 79.
- ⁶⁰ Там само – С. 55.
- ⁶¹ Там само. – С. 58, 78.
- ⁶² Щоденник №3. – С. 103-105.
- ⁶³ Щоденник №4. – С. 50 зв.
- ⁶⁴ Там само. – С. 52 зв.
- ⁶⁵ Щоденник №2. – С. 82, 85.
- ⁶⁶ Щоденник №1. – С. 30-31.
- ⁶⁷ Шевчук В. Село Радошівка... – С. 349.
- ⁶⁸ Щоденник №1. – С. 21.
- ⁶⁹ УРЕ. – К., 1982. – Т. 7. – С. 313.
- ⁷⁰ Монастирецький Л. Житомир у долі Є. О. Ненадкевича // «Роде наш красний...». Т. 3. – С. 331; Лутай М. Ректори, викладачі, студенти Житомирського педагогічного інституту – жертви сталінського тоталітарного режиму. – Житомир, 2009. – Т. 2. – С. 236.
- ⁷¹ Щоденник №1. – С. 5, 43.
- ⁷² УРЕ. – К., 1984. – Т. 11. – С. 193.
- ⁷³ Борис Тен. Скороминутих років буревій. Літературна спадщина. Спогади про Бориса Тена. Документи. – Рівне, 1998. – 125 с.; Кордон М. Одісея Бориса Тена (09.12.1897–12.03.1983) // Волинські історичні записки. Збірник наукових праць. – Т. 2. – Житомир, 2009. – С. 217.
- ⁷⁴ Щоденник №1. – С. 71.

⁷⁵ Грудин В. Музичня творчість о. Сергія Лібацького // Овид (США). – 1969. – №1–2 (148–149). – С. 55.

⁷⁶ Щоденник №2. – С. 82.

⁷⁷ Баран Г. Пісню доспіває син // Вільне життя. – 1965. – № 45. – 6 березня.

⁷⁸ ДАТО. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 3.

⁷⁹ Ткачук А., Жданюк Л. Стан початкової освіти на Волині у другій половині ХІХ ст. – 1900-их рр. // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Л.Українки. Історія. – 1997. – № 3. – С. 40.

⁸⁰ ДАТО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 153.

⁸¹ ДАТО. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 2248. – Арк. 18.

⁸² Щоденник №1. – С. 26.

⁸³ Павлюченко О. В. Серби та чорногорці в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2009. – С. 38

Олена Лукачук

Пам'ятки литовської культури у Львові

Широкий спектр пам'яток литовців у Львові дає можливість відкрити його мешканцям і гостям різноманітний литовський світ міста. Історичні пам'ятки литовців у Львові розпорошені. Водночас вони становлять певний пізнавальний інтерес, яскраво ілюструють культурні взаємовпливи. Проникнення в архітектуру, скульптуру та живопис Львова рис культурної спадщини Литви допомагає актуалізувати українсько-литовське співробітництво у новому руслі, цікавому як українцям, так і литовцям.

Спільне історичне минуле, тісні контакти жителів Львова з литовцями, спричинили появу в місті пам'яток доби Великого князівства Литовського. Іншу групу литовських пам'яток у Львові становлять свідчення сучасних міждержавних контактів. Розміщення міста в межах Європейського вододілу через води Полтви, які текли на північ до Вісли і Балтійського моря¹ наближувало його до Прибалтійського регіону і без спільних кордонів між державами. Раніше серед львів'ян було навіть популярним повір'я, що дощова вода з ринв будинку 77 по вулиці Шевченка стікає в різні моря: зі східного боку – в Балтійське, а із західного – в Чорне².

Метою даної статті є виокремити пам'ятки литовців у Львові, сформувані краєзнавчий інтерес львів'ян та литовців до міста як одного з центрів співробітництва обох країн у різні часи. У роботі представлено писемні, архітектурні, геральдичні, мистецькі пам'ятки литовців у Львові.

Найдавнішою пам'яткою литовців у Львові є писемна – дзвін у Соборі Св. Юра із написом «В лето SMMθ [6849 від «сотворення світу», тобто 1341 р. від Різдва Христового] відлитий був сей колокол Святому Юрію при князі Дмитрії ігуменом Євтимієм. А писав Скора Яків.»³ Цей напис пов'язаний із пожежею 1340 року в дерев'яній церкві на Святоюрській горі, якою опікувалися ченці чину Св. Василя Великого. У відбудові зруйнованого храму ченцям на чолі з ігуменом Євтимієм допомагав луцький князь литовського походження Любарт-Дмитро Гедимінович, про що свідчить напис на пам'ятці⁴. З іменем князя Любарта давніші писемні джерела пов'язують і спорудження мурованої ротонди на місці давнього храму Св. Юра у 1341 році⁵.

Декілька львівських кам'яниць безпосередньо пов'язані з подіями, що мали певний вплив на історію Литви. У будинку № 8 на площі Ринок деякий час жив великий литовський князь Свидригайло, який брав участь у повстанні проти Ягайла з приводу союзу з Польщею⁶.

Будинок № 30 на Площі Ринок був місцем зустрічі Ядвішки Лушковської, яка тут мешкала, з закоханим у неї польським королем Владиславом IV Вазою у 1634 р. Цей зв'язок не влаштовував оточення

короля, якого врешті одружили з австрійською принцесою Цецилією Ренатою. Ядвішка вийшла заміж за шляхтича Яна Виписького, який отримав у придане маєток у Литві – Мерецьке староство неподалік від Тракаю. Однак Владислав IV не зміг припинити спілкування з львів'яночку і часто відвідував Мереч, де і помер у квітні 1648 р. на руках у коханої⁷.

Костел Остробрамської Божої матері, (нині – Церква Покрови Богородиці на вулиці Личаківській) відноситься до пам'яток литовської сакральної архітектури. Ікона Божої матері Остробрамської залишається найбільшою релігійною святинєю Литви⁸.

Зведення Копця Люблінської унії на Високому замку в 1869 р. було започатковане покладенням наріжного каменя з написом «вільні з вільними, рівні з рівними», який засипано грудками землі з найвизначніших історичних місць поляків, литовців та українців⁹. Ця пам'ятка символізувала багаточисельність національної ідентичності Речі Посполитої і можливість відновлення політичного союзу трьох країн у XIX столітті. Водночас стала прототипом актуального сьогодні геополітичного трикутника Польща – Литва – Україна.

Символом литовської культурно-історичної спадщини у Львові є «візитна картка» Великого князівства Литовського – герб князівства «Погоня». На гербі зображений озброєний вершник на білому коні, який у правій руці тримає горизонтально піднятий меч, а в лівій – щит блакитного кольору із золотим шестираменним хрестом на червоному тлі. У декорі архітектурного комплексу Бернардинського монастиря з храмом Св. Андрія герби Польщі та Литви поєднано навколо скульптурної фігури Ісуса Христа на третьому ярусі костелу¹⁰. Автором добудови був Андреас Бемер, який побудував також Костел бернардинів в Ошм'янському старостві Литви.

Особливо активно до литовської «Погоні» звертались архітектори та скульптори XIX ст. – часу, коли на порядку денному стояли питання національного самовизначення. Оздоблена литовським гербом і кам'яниця № 47 на вулиці С. Єфремова (колишня Мулярська), що була збудована в 1906 р. для Товариства взаємодопомоги католицьких священиків за проектом архітектора В. Галицького¹¹. Цей факт свідчить про вплив литовських традицій на релігійну політику в регіоні.

Кам'яниця за адресою вул. Київська, 27 є водночас візитною картою вулиці Є. Коновальця. Споруда збудована у 1909–1911 рр. за проектом Станіслава Борковського і оздоблена символами Листопадового повстання 1830 р., одним із яких є зображення литовського герба на аттику будівлі. На фасаді кам'яниці з боку вул. Коновальця розміщено гербові щити Русі (Архістратиг Михаїл), Литви (Погоня) та слід від зображення польського орла. Скульптурне оздоблення будинку виконав Теобальд Оркаєвич¹².

На вул. Коновальця (вул. 29 Листопада), 17 будинок, збудований фірмою Івана Левинського, оздоблений на фронтоні литовською Погонею¹³, яку може побачити будь-який перехожий.

У Львові знаходиться значна кількість мистецьких пам'яток, які стосуються литовської історії. Зокрема, у фондах Львівської галереї мистецтв та Львівського історичного музею представлена значна кількість портретів діячів Великого князівства Литовського. У 2008 р. частина їх вперше експонувалася громадськості міста в межах виставки «Портрети політичних і громадських діячів доби Великого князівства Литовського», присвяченої тижню литовської культури у Львові¹⁴. Інтерес громадян Литовської Республіки до цих портретів проявляється через замовлення їх копій для установ, музеїв та приватних колекцій литовців.

У Каплиці Боїмів міститься портрет Павла Боїма, який був бургомістром Вільнюса та вільненським війтом від 1667 року. Портрет написаний відомим львівським художником Матвієм Домарницьким, який оформив родинну галерею Боїмів із восьми портретів¹⁵.

Місто може представити і декілька скульптур, пов'язаних із литовцями. Єдине збережене скульптурне зображення Барбари Радзивіл, доньки Юрія Радзивіла, каштеляна вільнюського, гетьмана великого литовського, датоване XVI ст., розміщене на квадратній підставці із родинним гербом Радзивілів «Труби», знаходиться в колекції Олеського замку¹⁶.

Пам'ятник Адаму Міцкевичу, розташований на однойменній площі у центрі Львова, є ще одним символом поєднання історії трьох країн: польський поет навчався у Віленському університеті, де й почав писати вірші, його твори перекладалися українською мовою і були дуже популярними серед львів'ян. Сам пам'ятник також оздоблений Литовською погонею, що в композиції спілкування поета з музою засвідчує винятковість впливу ідеального образу Речі Посполитої на формування його мистецького таланту¹⁷.

У дворі вже згадуваного Бернардинського монастиря, на вершині барокової колони перед входом у храм, колись розміщувалася статуя Св. Яна з Дуклі, якого вважали покровителем Польщі, Литви та м. Львова¹⁸. До наших днів ця пам'ятка не збереглася, але легенда про опікуна міста, який нібито відвертав кулі та ядра від міських мурів та переконав Б. Хмельницького зняти облогу Львова, відома серед пересічних львів'ян і зараз.

Назви львівських вулиць також відображають контакти з литовцями, частина з них на сьогодні перейменована, однак деякі і досі зберігають відлуння історії обох країн. З 80-х рр. XIX ст. теперішня вулиця С. Бандери була вулицею першого маршалка галицького сейму (1861–1875) Леона Сапегі, представника литовського-руського магнатського роду Сапег гербу «Лис», для якого за адресою вул. Коперника, 40А було споруджено двоповерхову резиденцію з мансардою та помпезною брамою

(Палац під брамою). Зараз тут розміщена Львівська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури¹⁹. У 1907 р. було прокладено вулицю Грюнвальдську, що сполучає сучасні вул. Коновальця і вул. Антоновича, названу так на честь перемоги в 1410 р. об'єднаних військ Польщі, Литви і Руси над армією Тевтонського ордену²⁰. Назва вулиці залишилась і до сьогодні. Були у місті також вулиці Вільнюська і Литовська, які перейменовані у С. Литвиненка та П. Мирного відповідно.²¹ Ще одна вулиця у Львові, пов'язана з Прибалтикою, – це вулиця Балтійська, прокладена у 30-х рр. ХХ ст. Тут велося будівництво садиб для офіцерів і урядовців, частина з цих будинків збереглась і до сьогодні²².

Вихідці зі Львова у свій час внесли вклад у розвиток литовської науки. Відомий професор логіки Віленської єзуїтської академії Мартин Сміглецький народився у Львові, а навчатися поїхав до Вільна²³, де його досі вважають одним із почесних професорів Вільнюського університету. Відомий львівський історик Дмитро Похилевич²⁴ досліджував аграрний розвиток Литви у XV–XVIII ст.

Інтерес львів'ян до Литви засвідчує діяльність почесного консульства Литовської Республіки у Львові, працівники якого щороку ознайомлюють українців із литовськими традиціями в рамках тижня литовської культури у Львові²⁵. Громада литовців Львова підтримує національний колорит у місті через товариство «Медейна» та литовську недільну школу, навчаються в якій не лише литовці, а й українці²⁶. Пам'яткою українсько-литовських зв'язків можна вважати також популярну серед львів'ян газету «Поступ». Видання її у 1989 р., як першої незалежної української газети, започатковане журналістом Олександром Кривенком, відбулося завдяки друкуванню в Литві на різнографі та допомозі литовських колег у транспортуванні та розповсюдженні в Західній Україні²⁷.

Таким чином, більшість пам'яток литовської культури у Львові належить до спільної історичної спадщини трьох країн: Польщі, Литви і України. Комплекс литовських пам'яток у Львові засвідчує високий потенціал розвитку литуаністичних студій у дослідженнях міської історії як минулого, так і сьогодення з боку і наукового, і маркетингового підходів. Адже поява публікацій з литовської проблематики популяризуватиме у середовищі громадян Литовської Республіки інтерес до ознайомлення та детального вивчення історії міста Львова, як одного із важливих центрів українсько-литовського співробітництва в різні часи.

¹ Schneider A. Przewodnik po mieście Lwowie. – Lwow, 1871. – S. 33–36.

² Дорош А. Львів: Проходи не без задоволення і з мораллю. – Львів: Аверс, 2008. – С. 11.

³ Грамоти XVI ст. / Упоряд., вступ ст., коментарі, словники-показчики М. М. Пещак. – К., 1974. – С. 22–23.

- ⁴ Мельник І. Львівський новий світ та південні околиці королівського столичного міста Галичини від Святого Юра до Наварії. – Львів, 2009. – С. 15.
- ⁵ Історія Львова. У 3 т. / Ред. кол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Т. 1. – Львів, 2006. – С. 94.
- ⁶ Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991. – С. 39.
- ⁷ Никонишин Ю. І. Елегії Львова. – Львів: Априорі, 2003. – С. 23; Львів – Площа Ринок. – [Цит. 2009, 1 грудня]. – Режим доступу до ресурсу: <http://lviv.biz/uk/streets/market-square/>.
- ⁸ Остробрамская икона Божией Матери (Виленская икона). – [Цит. 2010, 5 вересня]. – Режим доступу до ресурсу: http://vidania.ru/icony/icon_ostrobramskaya.html.
- ⁹ Мельник І. Довкола Високого замку шляхами і вулицями Жовківського передмістя та північних околиць м. Львова. – Львів, 2010. – С. 22.
- ¹⁰ Дорош А. Львів: Прощи не без задоволення і з мораллю. – Львів, 2008. – С. 62–63.
- ¹¹ Мельник І. Львівський новий світ та південні околиці королівського столичного міста Галичини від Святого Юра до Наварії. – Львів, 2009. – С. 100.
- ¹² Мельник І. Львівські вулиці і кам'яниці, мури закамарки, передмістя та інші особливості Королівського столичного міста Галичини. – Львів, 2008. – С. 90–91.
- ¹³ Мельник І. Львівський новий світ та південні околиці королівського столичного міста Галичини від Святого Юра до Наварії. – Львів, 2009. – С. 181.
- ¹⁴ Сабодаш Т. Портрети діячів Великого князівства Литовського. – Львів, 2009. – 80 с.
- ¹⁵ Там само. – С. 6.
- ¹⁶ Там само. – С. 14.
- ¹⁷ Архітектура Львова: Час і стилі. XIII–XXI ст. / Упоряд. і наук. ред. Ю. О. Бірюльов. – Львів, 2008. – С. 162–164.
- ¹⁸ Там само. – С. 170.
- ¹⁹ Мельник І. Львівські вулиці і кам'яниці, мури закамарки, передмістя та інші особливості Королівського столичного міста Галичини. – Львів. – С. 79.
- ²⁰ З історії львівських вулиць. – Вип. 1. – Львів, 1990. – С. 21.
- ²¹ Мельник Б. В. Довідник перейменувань вулиць і площ Львова XIII–XX ст. – Львів: Світ, 2002. – С. 35.
- ²² Державний архів Львівської області. – Ф. Р-221. – Оп. 3. – Спр. 956. – Арк. 303.
- ²³ Лазутка С. Основание Вильнюсского университета и его деятельность до начала буржуазных реформ (1579–1773) // История Вильнюсского университета, 1579–1979 / Отв. ред. С. Лазутка. – Вильнюс: Мокслас, 1979. – С. 37.
- ²⁴ Мельник І. Львівський новий світ та південні околиці королівського столичного міста Галичини від Святого Юра до Наварії. – Львів, 2009. – С. 40.
- ²⁵ Туник-Чорна Ю. Литовські овечки “літають” у львівському музеї // Високий Замок. – 2008. – 11 жовтня.
- ²⁶ Нарушявічус В. Історія товариства литовців України “Медейна” у Львові // Mikroskop rapa Jurka. Львівський тижневик. – 2008. – № 2 (064). – 8–14 лютого. – С. 3.
- ²⁷ Кіпіані В. Сашко Кривенко: життя у “Поступі”. – [Цит. 2010, 11 серпня]. – Режим доступу до ресурсу: <http://kipiani.org/samizdat/index.cgi?245>.

Роман Масик

Львівське відділення Польського краєзнавчого товариства

Краєзнавство розглядаємо як комплексну систему знань, що сформувалася з усвідомленням персональної приналежності до конкретного національно-соціально-географічного середовища. Роль краєзнавства в суспільному та науковому мисленні посилилася в період романтизму, коли визначального значення в гуманітарних дослідженнях набуло вивчення життя простого народу («селян»). Романтики почали комплексно вивчати соціальну історію і, як наслідок, з'явилися перші краєзнавчо-фольклористичні описи.

Краєзнавство, як система наукового знання, формувалося подібно до етнографії. Та якщо етнографія більшою мірою залежала від етнічних чинників, то краєзнавчі дослідження визначалися географічними. Краєзнавство стало комплексною системою знань, а не окремою науковою дисципліною, яка всебічно вивчала конкретну територію, використовуючи дані історії, географії, природознавства тощо.

Польські краєзнавці XIX – початку XX ст., визначаючи предмет своїх досліджень, чимало запозичили в інших європейців, а особливо німців. Вони активно користувалися приписами німецького педагога Едварда Спрангера, розглядаючи краєзнавство як упорядковане знання про найтісніший зв'язок людини у всіх її фізичних і духовних стосунках з певною окресленою частиною землі, яка є її Батьківщиною чи щонайменше місцем тривалого проживання. Інакше кажучи, завданням краєзнавства визначили комплексне вивчення конкретної території з використанням методики різних наук, а краєзнавчі дослідження мали бути всебічним описом цієї території від її географічного положення до народознавчих особливостей¹.

Початком інституалізації польського краєзнавства стало заснування у Варшаві Польського краєзнавчого товариства (далі – ПКТ; 27 жовтня 1906 р.)². Його члени поставили собі такі завдання: збільшити суспільне зацікавлення до польських краєзнавчих досліджень; підтримувати польський туризм у всіх його формах у Польщі та за кордоном; нагромаджувати, опрацьовувати та видавати наукові матеріали з краєзнавства польських і сусідніх земель; брати участь в охороні пам'яток природи та культури. Водночас його засновники розуміли краєзнавство як суспільний рух, що мав на меті поширити знання про природу та культуру (матеріальну й духовну) рідного краю через краєзнавчі дослідження від окремих етнографічно-географічних середовищ, регіонів і до держави, збереження особливостей природи та культури Польщі³. З одного боку, ПКТ було науковим товариством, розробляло методику проведення краєзнавчих досліджень, використовуючи методологію історії, географії чи природознавства, його члени вивчали особливості певного

географічного середовища, з іншого – туристичним, оскільки займалося організацією та проведенням експедицій та екскурсій.

Коли в 1906 р. у Варшаві почало діяти ПКТ, у Львові заснували Студентський туристичний клуб під керівництвом польських популяризаторів туристичного руху Мечислава Орловича (1906–1910) та Юзефа Шенка (1910). Цей клуб кілька років проводив туристичні та краєзнавчі дослідження, в т.ч. організував закордонні екскурсії до Італії, Великобританії, Швейцарії. В 1909 р. в його роботі брали участь аж 294 особи. Щоправда, єдиним результатом досліджень Клубу стало видання путівника Мечислава Орловича по Галичині⁴. Студентський туристичний клуб, як і інші такі організації (Товариство Татрів, Крайове туристичне об'єднання, засноване з ініціативи австрійської влади на зразок чинної в австрійських землях Національної федерації туризму («Landesverband für Fremdenverkehr»), Краєзнавче товариство, менші студентські, вчительські чи гімназійні краєзнавчі організації), повною мірою не забезпечував потреби польського краєзнавчого руху в Галичині. Тому виникла потреба заснувати інституцію, яка б популяризувала польське краєзнавство як теоретично (за допомогою розробки наукових проектів), так і практично (через організацію екскурсій)⁵.

Ідея заснувати у Львові подібну на Варшавське ПКТ інституцію зародилася в кінці лютого 1912 р. З ініціативи Крайової туристичної спільноти у Кракові створили організаційний комітет. Його головою обрали Євгеніуша Ромера, а секретарем Мечислава Орловича⁶. Навесні був уже готовий статут Краєзнавчого товариства, за яким його діяльність мала поширитися на Галичину, Буковину та австрійську частину Сілезії. Завдання інституції мали здебільшого туристичний характер, однак поміж іншим його засновники планували зайнятися охороною пам'яток природи та культури⁷. Краєзнавче товариство у Львові працювало від 1913 р. до початку Першої світової війни.

Після війни інституція відродилася аж 9 листопада 1919 р. під назвою Туристично-краєзнавче товариство у Львові. Одразу після відродження його визнали відділенням варшавського ПКТ⁸. На початках Львівське відділення ПКТ займалося лише проведенням екскурсій по Львову, його околицях та організацією гірських туристських походів в Карпати⁹.

До березня 1932 р. Львівське відділення ПКТ працювало нерегулярно. Воно діяло від 1919 до 1921 р., потім не працювало у 1922–1926 рр. У січні 1926 р. відновило роботу, однак одразу в травні того року занепало. Щоправда, в 1926 р. Львівському відділенню ПКТ вдалося обрати власне правління, яке очолив географ Август Зайргоффер, згуртувати довкола своїх завдань таких відомих дослідників, як Адам Фішер, Ян Кочвара, Мечислав Опалек, започаткувати працю над краєзнавчою монографією Поділля та провести кілька доповідей про Полісся¹⁰. Початок остаточного

відновлення діяльності Львівського відділення ПКТ, на нашу думку, припав на засідання Виконавчого комітету Головної ради Товариства, які відбулися 27 серпня та 26 листопада 1931 р.¹¹. Тоді було прийнято рішення, що вплинули на формування 23 лютого 1932 р. Керівництва відновленого відділення¹². Відтоді аж до початку Другої світової війни Львівське відділення ПКТ працювало постійно.

Діяльністю відділення керували Загальні збори членів та Керівництво. Джерела дають змогу відобразити персональний склад Керівництва за 1932–1933 та 1937–1938 рр. Очолювали Львівське відділення ПКТ Мечислав Опалек, Бенедикт Фулінський, Зенон Лишик та Казимир Матейський.

Джерела дають змогу частково показати чисельність Львівського відділення ПКТ. Під час другого відродження діяльності відділення в 1926 р., у його складі налічувалось 353 особи, що становило 30,8 % усіх членів ПКТ (1145)¹³. Однак, як згадувалося вище, попри значну кількість учасників, Львівське відділення тоді пропрацювало менше року. Станом на 23 березня 1932 р., після остаточного відновлення діяльності Львівського відділення ПКТ у його складі було 44 особи¹⁴, а на 11 січня 1933 р. – 164 особи. Чисельність Львівського відділення збільшувалася до кінця 1933 р., коли в його діяльності брало участь близько 600 членів¹⁵. Можемо зробити висновок, що частка львівських членів Товариства була значною. Зокрема, на червень 1933 р. у ПКТ налічувалося 8020 членів (78 відділень), а 1 квітня 1934 р. – 11299 членів (94 відділення)¹⁶. Від 1934 р. до 1936 р. чисельність Львівського відділення ПКТ зменшилася, і вже станом на жовтень 1936 р. в його роботі брало участь 326 членів¹⁷, на початку 1937 р. – 353¹⁸, в кінці 1937 р. – 431¹⁹, однак уже в 1938 р. – 253²⁰.

Фінансування Львівського відділення ПКТ ґрунтувалося переважно на членських внесках. Вдалося віднайти фінансові звіти Львівського відділення ПКТ лише за 1937–1938 рр. У 1937 р. дохідна частина бюджету Львівського відділення ПКТ склала 8126, 44 злотих; а видаткова – 7440, 05 злотих. При цьому членських внесків зібрали 3441, 5 злотих²¹. У 1938 р. дохід Львівського відділення ПКТ зріс до 10219 злотих, а видатки – до 9667 злотих²². Для відділення це були значні суми. Звідси судимо, що Львівське відділення було самодостатнім у структурі ПКТ, тому й змогло перед початком Другої світової війни започаткувати власну видавничу справу, проводити екскурсійну й туристичну діяльність, організовувати шкільні краєзнавчі гуртки.

Після нормалізації роботи на початку 1930-х рр. Львівське відділення ПКТ організувало 2 квітня 1933 р. Перший воєводський краєзнавчий з'їзд. За приклад організатори з'їзду взяли програму Першого загального польського краєзнавчого конгресу (Познань, 1929 р.). На з'їзді розглянули завдання тогочасного польського краєзнавства, його державне, суспільне й господарське значення, способи популяризації краєзнавства, зв'язок краєзнавства з туризмом; проблеми діяльності краєзнавчих гуртків

у школах. У дискусіях під час з'їзду взяло участь близько 200 осіб, що належали до 40 товариств²³.

Організація Першого воєводського краєзнавчого з'їзду стала початком повноцінної діяльності Львівського відділення ПКТ. Відтоді відділення працювало в кількох напрямках: через розбудову своєї внутрішньої структури (організацію спеціалізованих гуртків, бібліотеки та музею), активізацію підготовки екскурсійних кадрів, проведення кількох краєзнавчих виставок й спеціалізованих наукових зібрань, видання часописів, популяризацію краєзнавства. В 1930-х рр. при Львівському відділенні ПКТ відкрили два гуртки (молоді та шанувальників міста Львова), «краєзнавчу майстерню», організували бібліотеку.

У бібліотеці ПКТ на кінець 1937 р. вдалося зібрати 701 твір та 620 карт²⁴, у кінці 1938 р. в ній містилося 890 томів та 272 світлини²⁵. Працівники «краєзнавчої майстерні» укладали картотеку краєзнавчих матеріалів, статистичну картотеку за переписами населення 1857–1931 рр., картотеку путівників, фізіографічну бібліографію. У 1936 р. її працівники розпочали писати краєзнавчу монографію Львівського повіту²⁶.

Гурток шанувальників міста Львова заснував Зигмунд Морвіц. До нього увійшли учасники курсів екскурсиводів, які провело Львівське відділення ПКТ²⁷. На нашу думку, завданнями гуртка мало бути створення штату екскурсиводів та вдосконалення їхнього фахового рівня.

Аналізуючи проведення курсів екскурсиводів, ми натрапили в джерелах на відомості про два їх цикли в 1938 р. Перші курси, що відбулися навесні під назвою «Пізнай Львів», склалися з лекцій та екскурсій. Тематика лекцій стосувалася географії, історії, архітектури, малярства, культурних відносин, населення та господарства Львова. Щодо іншого циклу курсів (літо 1938 р.), то маємо лише дані про участь у них 35 осіб²⁸.

Проведення курсів екскурсиводів дозволило Львівському відділенню ПКТ сформуванню власний професійний штат і проводити фахові екскурсії містом. Зокрема, в 1936 р. Львівське відділення ПКТ організувало 57 екскурсій²⁹, у 1937 р. – 43 екскурсії для школярів, у яких взяло участь близько 900 осіб, екскурсії для учасників 15-го з'їзду лікарів і природознавців Польщі, монахинь з Америки, залізничників з Болгарії тощо³⁰, а в 1938 р. – 98 екскурсій³¹.

Відновлене Львівське відділення ПКТ організувало також декілька виставок, зокрема, присвячену Яну III Собеському – «Жовква, Олесько та Підгірці у графіці та художній фотографії» (1933)³², етнографічних матеріалів про святкування Різдва в Польщі (січень – лютий 1935)³³ та фотовиставку «Краса польського краєвиду» (жовтень – грудень 1937)³⁴.

У 1930-х рр. Львівське відділення ПКТ проводило власні науково-популярні засідання, присвячені проблемам розвитку краєзнавчого руху. У 1937 р. Львівське відділення ПКТ провело 35 наукових засідань, у яких взяло участь 1980 осіб³⁵, а в 1938 р. організувало 26 таких зібрань³⁶.

Видавнича діяльність Львівського відділення ПКТ обмежилася виданням спеціалізованого часопису «Краєзнавчий огляд» (*Przegląd krajeznawczy*). Він складався з рубрик: статті, хроніка відділень ПКТ, рецензії.

Відродившись після Першої світової війни, ПКТ визначило одним із головних завдань популяризацію краєзнавчих знань серед шкільної молоді та прийняло гасло для шкільних краєзнавчих гуртків – «Пізнати, щоб полюбити»³⁷. Для того щоб пізнання учнями свого й інших соціально-географічних середовищ було послідовним і координованим, у 1927 р. Товариство при Головній раді утворило Комісію краєзнавчих гуртків шкільної молоді (далі – КШМ)³⁸.

КШМ створила при відділеннях ПКТ філії – окружні гуртки з метою зацікавити шкільну молодь у пізнанні Батьківщини, виховувати майбутніх піонерів краєзнавчого руху.

Львівський окружний гурток було створено 18 лютого 1933 р. на скликаному місцевим відділенням ПКТ зібранні керівників шкільних краєзнавчих гуртків³⁹. А 4 травня того року Кураторія Львівського шкільного округу вирішила його затвердити⁴⁰. 28 грудня 1933 р. на засіданні керівництва Львівського окружного гуртка сформовано чотири спеціалізовані секції: організації праці шкільних краєзнавчих гуртків, пропаганди, редакційну та екскурсійну⁴¹. В 1937 р. Львівський окружний гурток реформували на об'єднання, що сприяло активізації його діяльності. Такі об'єднання існували лише у Варшаві, Вільно, Кракові, Любліні й Торуні⁴². Об'єднання не лише формально наглядали за організацією шкільного краєзнавчого руху як окружні гуртки, але й активно розробляли програми їхньої діяльності, частіше організовували зібрання керівників шкільних краєзнавчих гуртків, фінансували їх. Після заснування Львівського об'єднання зросла кількість шкільних гуртків, якими опікувалося Львівське відділення ПКТ⁴³. Львівський окружний гурток (об'єднання) очолювали Станіслав Пжездзецький (1933–1935)⁴⁴ та Ядвіга Ярошова (1935–1939)⁴⁵.

Після заснування Львівський окружний гурток розіслав по школах прохання повідомляти про існування краєзнавчих гуртків. Заразом пропонував порядок заснування таких учнівських об'єднань. Від вересня 1933 р. до квітня 1934 р. отримав відповіді від 75 навчальних закладів про організацію в них краєзнавчих гуртків. Про існування гуртків повідомило 53 школи. У 7 навчальних закладах існували краєзнавчі секції при інших шкільних гуртках (історії, географії тощо). У 15 школах ні краєзнавчих гуртків, ані спеціалізованих секцій не було сформовано. Серед причин називали відсутність фахових учителів та відомостей про спосіб організації таких об'єднань. Серед 53 існуючих при школах Львівського шкільного округу гуртків лише в чотирьох сформували керівництво, в якому учні разом з учителем брали активну участь, у десяти існував поділ на спеціалізовані секції (історії, географії, спорту, фотографії тощо), в одній

школі гурток ділився за класами. Гуртки лише восьми шкіл організували краєзнавчі музеї, десяти – бібліотеки⁴⁶.

Контакти з подібними зарубіжними гуртками підтримували лише три школи – Державна гімназія в Кросно, гімназія сс. Урсулянок у Львові та Державна гімназія в Ніско. Дві останні співпрацювали зі школярами з Югославії та США (штат Огайо)⁴⁷.

Члени кількох гуртків проводили комплексні краєзнавчі дослідження, у більшості – надавали перевагу регіональній історії або географії. Це було наслідком зацікавлень учителя, який очолював той чи інший гурток⁴⁸.

Кількість зареєстрованих Львівським окружним гуртком шкільних краєзнавчих об'єднань збільшувалася. До листопада 1934 р. він зареєстрував уже 59 краєзнавчих гуртків⁴⁹. Водночас ускладнювалася реєстрація гуртків, через те що деякі з них не підтримували контактів з ПКТ⁵⁰.

Із реорганізацією Львівського окружного гуртка на об'єднання результативнішою стала співпраця з керівництвом Львівського шкільного округу. Керівники від освіти стали брати участь у засіданнях зборів делегатів краєзнавчих гуртків. У 1937 р. таких спільних зібрань відбулося 12⁵¹. Збільшилася кількість шкільних гуртків, які перебували під безпосереднім керівництвом Львівського окружного об'єднання. Зокрема, в серпні 1938 р. об'єднання керувало роботою вже 28 львівських і 18 регіональних шкільних гуртків⁵².

У 1933–1939 рр. Львівське окружне об'єднання видавало для шкільних краєзнавчих гуртків періодичний орган «Зблизька та Здалека». Це видання, що виходило в світ 10 разів на рік, складалося з рубрик: статті, «Географічні пропорції», «Нотатки», «Серед книг і часописів», «Світ на срібному екрані», «Молодий краєзнавець», «Розваги».

Неабияке пізнавально-виховне значення мають для молоді краєзнавчі екскурсії⁵³. Під час екскурсій школярі мають змогу наочно побачити те, про що вони дізналися з книжок⁵⁴. Львівський окружний гурток організував кілька краєзнавчих екскурсій для школярів Львівського шкільного округу. Так, 4 лютого 1934 р. він провів екскурсію в околиці Львова⁵⁵, в квітні 1934 р. – до Гдині⁵⁶, у травні 1935 р. – до Дрогобича, Борислава, Трускавця та в долину річки Прут⁵⁷, а восени 1935 р. – до Кракова і Ченстохова⁵⁸. Було організовано чимало екскурсій Львовом для школярів з інших воєводств Польщі. Так, у травні 1934 р. провели екскурсію для школярів з Кракова⁵⁹, а в червні 1935 р. – Вроцлава, Замостя та Помор'я⁶⁰. У 1937 р. Львівське об'єднання зуміло провести 43 шкільні екскурсії, в яких взяло участь понад 900 осіб⁶¹.

25 лютого 1934 р. Львівський окружний гурток вирішив організувати для місцевих школярів курси екскурсиводів по Львову⁶². Курси провели в квітні – травні 1934 р. Їх програма передбачала лекції з геології, географії, історії та мистецтва Львова. В першій половині грудня слухачі курсів (87

дівчат та 36 хлопців) склали іспит⁶³. За його підсумками лише 13 отримали дипломи екскурсоводів⁶⁴.

Коли Львівський окружний гурток реорганізували на об'єднання, спираючись на досвід Віленського відділення ПКТ, при ньому організували секцію підготовки екскурсоводів. Керівництво секції організувало ще одні курси, випускники яких мали проводити екскурсії для місцевої молоді та приїжджих⁶⁵.

За прикладом краківської організації, Львівське об'єднання організувало ще й краєзнавчу світлицю, де виголошували реферати й читали краєзнавчу періодику⁶⁶. Від грудня 1938 р. Львівське окружне об'єднання розпочало проводити для школярів вечірки, на яких для учнів читали краєзнавчі лекції і дозволяли їм користати з часописів, які виписувало Львівське відділення ПКТ⁶⁷.

КШМ періодично організовувала з'їзди шкільних краєзнавчих об'єднань. Від 1927 до 1938 рр. відбулося дев'ять з'їздів шкільних краєзнавчих гуртків. Дев'ятий з'їзд провели 26–31 травня 1938 р. у Львові. Щоправда, Львів мав прийняти ще з'їзд, запланований на червень 1935 р.⁶⁸, однак через траур за Юзефом Пілсудським він так і не відбувся. Експонати, надіслані краєзнавчими гуртками на виставку, яка мала відбутися під час з'їзду⁶⁹, виставили в актовому залі гімназії імені Софії Стжалковської у Львові. Відкрили виставку 9 грудня 1935 р. За чотири дні її експонати оглянуло понад 800 осіб⁷⁰.

Дев'ятий з'їзд шкільних краєзнавчих гуртків розпочався 25 травня, коли до Львова прибули учасники зібрання й відбулося організаційне засідання представників краєзнавчих гуртків. Наступного дня після Богослужіння в приміщеннях Львівського університету провели урочисте відкриття заходу, краєзнавчу вечірку, на якій учні були вбрані в народний одяг. 27 травня на з'їзді обговорювали проблеми шкільного краєзнавчого руху, після чого відбулися покладання вінків на цвинтарі Оборонців Львова, вистава в театрі, народні танці. 28 травня учасники з'їзду побували на екскурсіях по Львову та його околицях. 29–31 травня вони вирушили на екскурсії у Східні Карпати, на Поділля тощо. Під час з'їзду львівські шкільні краєзнавчі гуртки організували виставку «Львів та околиці». В роботі з'їзду взяло участь близько 60 гуртків з-за меж Львова (понад 400 осіб)⁷¹. Львівський з'їзд краєзнавчих гуртків шкільної молоді став останнім, який до початку Другої світової війни організувало ПКТ, адже Десятий, ювілейний, з'їзд, запланований на жовтень 1939 р. у Варшаві, так і не відбувся.

Окрім роботи зі шкільними краєзнавчими гуртками, Львівське відділення ПКТ намагалося зорганізувати молодь, яка вже закінчила навчання в закладах середньої освіти. При відділенні організували Гурток молоді, який у 1937 р. очолила Марія Яросевич. Завданням гуртка стало поглиблення знань молодих людей про Львів, що, вважаємо, мало стати їх першою підготовкою до проведення екскурсій. Та успіхи гуртка були

незначними. В 1937 р. у його роботі взяло участь лише 16 молодих людей, гурток провів лише 12 зібрань⁷².

Польські краєзнавчі товариства з'явилися у Львові в першому десятилітті ХХ ст. Однак до березня 1932 р. вони працювали нерегулярно. Саме відтоді постійною науковою та популяризаторською роботою зайнялося Львівське відділення ПКТ, засноване ще в 1919 р. Для цієї інституції характерною була найбільша плинність членів, порівняно з іншими історичними товариствами Львова: від 44 осіб у березні 1932 р. до 600 в кінці 1933 р. Професійний склад відділення був неоднорідним. Хоча його наукову політику визначали професійні вчені, більшість серед членів ПКТ становили краєзнавці-аматори. Львівське відділення ПКТ проводило спеціальні обговорення проблем краєзнавства, організовувало краєзнавчі виставки, формувало краєзнавчі гуртки в середніх школах, а найголовніше – організовувало, як і в Товаристві шанувальників минувшини Львова, спеціальні курси екскурсив по Львову, тим самим забезпечуючи місто фаховими гідями.

¹ Nałkowski W. Krajoznawstwo i jego stosunek do geografii // Ziemia. – Warszawa, 1910. – R. 1. – S. 18.

² Pamiętnik jubileuszowy w 50 rocznicę założenia Polskiego towarzystwa krajoznawczego. – Warszawa 1958. – S. 11

³ Sprawozdanie oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937. – Lwów, 1938. – S. 2

⁴ W. F. Akademicki klub turystyczny we Lwowie // Ziemia. – Warszawa, 1910. – R. . – S. 365. R. 2. – S. 455.

⁵ Ze stowarzyszeń. Polskie towarzystwo krajoznawcze we Lwowie // Ziemia. – Warszawa, 1912. – R.3. – S. 321.

⁶ Pamiętnik jubileuszowy w 50 rocznicę założenia Polskiego Towarzystwa krajoznawczego. – Warszawa 1958. – S. 15.

⁷ Ze stowarzyszeń. Polskie towarzystwo krajoznawcze we Lwowie // Ziemia. – Warszawa, 1912. – R.3. – S. 322.

⁸ Towarzystwo krajoznawcze we Lwowie // Kurjer lwowski. – Lwów, 1919. – Nr. 311. – 14 listopada. – S. 4.

⁹ Towarzystwo turystyczno-krajoznawcze // Kurjer lwowski. – Lwów, 1920. – Nr. 15. – 15 stycznia. – S. 6.Nr. 25. – 25 stycznia. – S. 5.Nr. 103. – 24 kwietnia. – S. 5.Nr. 124. – 20 maja. – S. 5.Nr. 143. – 11 czerwca. – S. 6.Nr. 156. – 26 czerwca. – S. 5.

¹⁰ Oddział lwowski // Ziemia. – Warszawa, 1926. – R. 11. – S. 80.

¹¹ Z czynności i posiedzeń Rady Głównej // Ziemia. – Warszawa, 1931. – R. 16. – S. 308, 405.

¹² Z życia okręgów i oddziałów PTK // Ziemia. – Warszawa, 1932. – R. 17. – S. 155.

¹³ Kronika oddziałów i okręgów PTK // Przegląd krajoznawczy. – Lwów, 1937. – R. 1. – S. 30–31.

¹⁴ Z życia okręgów i oddziałów PTK // Ziemia. – Warszawa, 1932. – R. 17. – S. 155.

¹⁵ Z życia okręgów i oddziałów PTK // Ziemia. – Warszawa, 1933. – R. 23. – S. 59, 249.

¹⁶ Polskie towarzystwo krajoznawcze w r. 1933 // Ziemia. – Warszawa, 1934. – R. 24. – S. 188.

- ¹⁷ Sprawozdanie z działalności Polskiego tow. krajoznawczego w 1935 r. // Ziemia. – Warszawa, 1936. – R. 26. – S. 277.
- ¹⁸ XXX sprawozdanie z działalności w roku 1936 Polskiego towarzystwa krajoznawczego // Ziemia. – Warszawa, 1937. – R. 27. – S. 126.
- ¹⁹ Sprawozdanie Oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937. – Lwów, 1938. – S.3
- ²⁰ XXXII sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego towarzystwa krajoznawczego // Ziemia. – Warszawa, 1939. – R. 29 – S. 197.
- ²¹ Sprawozdanie Oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937. – Lwów, 1938. – S. 14.
- ²² XXXII sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego towarzystwa krajoznawczego // Ziemia. – Warszawa, 1939. – R. 29 – S. 197.
- ²³ Komunikaty Rady Głównej PTK // Ziemia. – Warszawa, 1933. – R. 23. – S. 152–153.
- ²⁴ Sprawozdanie Oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937. – Lwów, 1938. – S. 3–4
- ²⁵ XXXII sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego towarzystwa krajoznawczego // Ziemia. – Warszawa, 1939. – R. 29 – S. 197.
- ²⁶ Sprawozdanie Oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937. – Lwów, 1938. –S. 10
- ²⁷ Sprawozdanie Oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937. – Lwów, 1938. –S. 12
- ²⁸ Kronika oddziałów i okręgów PTK // Przegląd krajoznawczy. – Lwów, 1938. – R. 2. – S. 32.
- ²⁹ XXX sprawozdanie z działalności w roku 1936 Polskiego towarzystwa krajoznawczego // Ziemia. – Warszawa, 1937. – R. 27. – S. 133.
- ³⁰ Sprawozdanie Oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937. – Lwów, 1938. –S. 11
- ³¹ XXXII sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego towarzystwa krajoznawczego // Ziemia. – Warszawa, 1939. – R. 29 – S. 197.
- ³² Z życia okręgów i oddziałów PTK // Ziemia. – Warszawa, 1933. – R. 23. – S. 249.
- ³³ Wystawa szopki i materiałów etnograficznych okresu Bożego Narodzenia w Polsce // Ziemia. – Warszawa, 1935. – R. 25. – S. 59–60.
- ³⁴ Kronika oddziałów i okręgów PTK // Przegląd krajoznawczy. – Lwów, 1937. – R. 1. – S. 50, 86.
- ³⁵ Sprawozdanie Oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937. – Lwów, 1938. – S. 4–6
- ³⁶ XXXII sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego towarzystwa krajoznawczego // Ziemia. – Warszawa, 1939. – R. 29 – S. 195–197.
- ³⁷ Seweryn T. Ideologia i metoda pracy w kołach krajoznawczych młodzieży szkolnej / Tadeusz Seweryn // Ziemia – Warszawa, 1935. – R. 25. – S. 180.
- ³⁸ Pamiętnik jubileuszowy w 50 rocznicę założenia Polskiego Towarzystwa krajoznawczego. – Warszawa 1958. – S. 24
- ³⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 535 (Львівський відділ Польського краєзнавчого товариства, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 1.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 1–1зв.
- ⁴² XXXII sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego towarzystwa krajoznawczego // Ziemia. – Warszawa, 1939. – R. 29 – S. 196.
- ⁴³ Kronika oddziałów i okręgów PTK // Przegląd krajoznawczy. – Lwów, 1938. – R. 2. – S. 47.
-

- ⁴⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.
- ⁴⁵ Ministerstwo WR. i PR. w sprawie kół krajoznawczych // Zbliżka i zdaleka. – Lwów, 1935. – Nr. 10 (28). – S. 291.
- ⁴⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7, 9–10, 14–16, 18–23, 25–39, 41–46, 49, 51–53, 56–78, 80–85, 89–90; Спр. 4. – Арк. 1–6, 8, 10–12, 14–21, 31, 38–39; Спр. 8. – Арк. 1–2, 5, 12–13; Спр. 12. – Арк. 61.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 2. – Арк. 71; Спр. 4. – Арк. 17–18; Спр. 8. – Арк. 1–2.
- ⁴⁸ Seweryn T. Ideologia i metoda pracy w kołach krajoznawczych młodzieży szkolnej // Ziemia – Warszawa, 1935. – R. 25. – S. 181.
- ⁴⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3.
- ⁵⁰ Sprawozdanie oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937. – Lwów, 1938. – S. 4.
- ⁵¹ Kronika oddziałów i okręgów PTK // Przegląd krajoznawczy. – Lwów, 1937. – R. 1. – S. 50.
- ⁵² Praca lwowskich kół krajoznawczych młodzieży szkolnej PTK // Ziemia. – Warszawa, 1938. – R. 28 – S. 209.
- ⁵³ Kawalkowski A. Krajoznawstwo i wychowanie // Ziemia. – Warszawa, 1935. – R. 25. – S. 179.
- ⁵⁴ Seweryn T. Ideologia i metoda pracy w kołach krajoznawczych młodzieży szkolnej // Ziemia – Warszawa, 1935. – R. 25. – S. 180–181.
- ⁵⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 87; Спр. 3. – Арк. 1зв.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 8. – Арк. 10.
- ⁵⁷ Там само. – Спр. 12. – Арк. 143.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 32, 34–35зв, 91.
- ⁵⁹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 2; Спр. 8. – Арк. 14.
- ⁶⁰ Там само. – Спр. 12. – Арк. 47–47зв, 69–70
- ⁶¹ Sprawozdanie oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937. – Lwów, 1938. – S. 11.
- ⁶² ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 3. Арк. 1зв.
- ⁶³ Там само. – Спр. 7. – Арк. 1.
- ⁶⁴ Там само. – Спр. 10. – Арк. 2зв–3.
- ⁶⁵ Praca lwowskich kół krajoznawczych młodzieży szkolnej PTK. // Ziemia. – Warszawa, 1938. – R. 28 – S. 209–210.
- ⁶⁶ Ibid.
- ⁶⁷ Kronika oddziałów i okręgów PTK // Przegląd krajoznawczy. – Lwów, 1938. – R. 2. – S. 47.
- ⁶⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1зв–3; Спр. 12. – Арк. 19, 175, 180.
- ⁶⁹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 60, 64; Спр. 12. – Арк. 49–50, 106–106зв, 108зв.
- ⁷⁰ Wystawa krajoznawcza kół krajoznawczych młodzieży szkolnej we Lwowie // Zbliżka i zdaleka. – Lwów, 1935. – Nr. 10 (28). – S. 290–291.
- ⁷¹ Kronika oddziałów i okręgów PTK // Przegląd krajoznawczy. – Lwów, 1938. – R. 2. – S. 124–127.
- ⁷² Sprawozdanie Oddziału lwowskiego Polskiego towarzystwa krajoznawczego za rok 1937. – Lwów, 1938. – S. 11–12

Алла Середяк

Просвітянські впливи на вироблення концепції національної освіти ЗУНР

Проголосивши в листопаді 1918 року на руїнах Австро-Угорщини Західно-Українську Народну Республіку, українці зустрілися з нелегким завданням побудови власної держави. Одним із важливих напрямів роботи було вироблення концепції національної освіти, адже державні мужі розуміли, що саме діти є запорукою і гарантом її майбутнього.

Основою департаменту освіти стало культурно-освітнє товариство "Просвіта", яке вже мало певний досвід в педагогічних справах. Перший статут товариства в кінці 1868 року затвердило Міністерство освіти у Відні. Про заснування «Просвіти» Іван Франко згодом писав: «Заснування товариства "Просвіти" становило дуже важний і рішучий крок в духовому розвою нашої суспільности, звернувши перший раз увагу інтелігенції на конечну потребу народної просвіти. Тільки заснування і розвивання такого товариства могло оживити і утвердити народолюбний рух серед галицько-руської інтелігенції, надаючи йому широку реальну підставу»¹

Впродовж перших восьми років діяльності (1869-1876) товариство видало 24 підручника, покликаних забезпечити вивчення всього комплексу шкільних дисциплін (латини, історії, математики, фізики і т.д.). Це була справа великої ваги, адже єдина українська гімназія у Львові та школи різних рівнів не могли нормально функціонувати без підручників та методичної літератури. До їх написання просвітяни залучили гімназійних вчителів та університетських викладачів О. Партицького, А. Вахнянина, І. Верхратського, О. Огоновського, Л. Шанковського, В. Ільницького та ін.²

Ще на першому засіданні Головного Віділу «Просвіти», що зібрався після установчих зборів 8.12.1868 засновники прийняли рішення « < > щоб книжки популярні печатати тою правописью, яка в школах народніх уживається». В лютому 1869 року, 15 членів подало пропозицію «Щоб всі прилюдні заявленія Віділу печатались в тій правописи, котра всіма ученими узнана за найлучшу і за найдогоднішу для народного образованія, т. е. в правописи фонетичній». Однак, боячись втратити прихильників серед консервативної галицької інтелігенції, провід товариства приймає рішення триматися етимології³ Надзвичайний Загальний збір «Просвіти» в лютому 1899 року визнав, що «народ уже досить освідомлений, щоби через правопис відкидати книжечки "Просвіти"»⁴ і перейшов на видання книжок фонетичним правописом. У 1876 році видавництво шкільних підручників стало компетенцією «Краєвого фонду» при Шкільній краєвій раді (пізніше «Українське педагогічне товариство» та «Рідна школа»).

З вибухом Першої світової війни «Просвіта» відчула весь тягар окупаційної влади. Закривалися філії, знищувалися бібліотеки та

приміщення читалень. Цінні папери, сховані в касі українського банку «Дністер» - спалили. Найбільш відчутними були людські втрати: редактора просвітянських видань Юліана Балицького вислали до Сибіру, де він і загинув, колишній голова «Просвіти» Петро Огоновський, його заступники Євген Озаркевич і Ярослав Весоловський – спочили на віденському цвинтарі. Однак просвітяни, що залишилися в зоні російської окупації, регулярно збиралися на засідання, підготували до друку збірник мобілізаційних законів та розпорядків, збірки народних та військово-патріотичних пісень, що побачили світ у 1916 році.

6 листопада 1918 року Українська Національна Рада ЗУНР створила Державний секретаріат освіти і віросповідань. В лютому 1919 року почали працювати повітові шкільні секретаріати. Шкільні закони, розпорядження щодо державної мови, змін у галузі шкільництва публікував «Вісники Державного Секретаріату освіти й віросповідань». Очолювали Державний секретаріат відомі просвітяни О. Барвінський, А. Артимович, А. Крушельницький. Шкільна комісія працювала також у парламенті (голова О. Попович)⁵. Загалом від 36% до 47% складу уряду ЗУНР (Державного Секретаріату) були членами західноукраїнських осередків «Просвіти», 44 із 152 представників входили до Української Національної Ради⁶. Активним організатором системи освіти був голова товариства Іван Кивелюк, який з початком Першої світової війни, разом з 8 членами Головного Відділу виїхав до Відня, де продовжив роботу „Просвіти”: займався розповсюдженням книжок серед українських вояків австрійської армії та поранених у шпиталях.*

Молодій державі відразу довелося долати ряд об'єктивних труднощів: насамперед відсутність достатньої кількості національних кадрів, незабезпеченість навчальною літературою та методичними програмами, потребою соціального захисту вчителів та ін. Для того щоб успішно розпочати 1918/1919 навчальний рік організували тримісячні підготовчі курси для сільських дітей. "Школи в Народній Республіці мусять бути уладжені так, щоб наука і освіта від найнижшого ступеня до найвисшого, була справді – не тільки правно, але й дісно всім доступна" - вказувала галицька преса.⁷

До діючого австрійського законодавства було внесено необхідні зміни. Впродовж січня 1919 року уряд видав ряд розпоряджень щодо реформування шкільництва та підготовки вчителів. Зокрема, про перехід діловодства у зовнішніх і внутрішніх зносинах на українську мову, встановлювалася урядова печатка із зображенням тризуба посередині та круговим написом «Міністерство освіти і віросповідання»⁸.

* У грудні 1918 року І. Кивелюк разом з В. Бачинським арештований польською владою та вивезений як заручник до табору інтернованих у Домб'є біля Кракова де пробув 10 місяців. Повернувшись до Львова ініціював проведення конкурсу на кращі воєнні спогади 1914-1920, роботу по збору матеріалів до історії визвольної боротьби, заснуванню "Товариства охорони воєнних могил" у Львові з філіями в повітах.

Одночасно постала необхідність виробити загальну стратегію освіти. Розпорядок в справі тимчасових змін в області шкільництва ч.5/0919 від 21 січня 1919 р. проголошував:

"Викладна мова у всіх народних, виділових і середніх школах є в засаді українська.

Національним меншостям признається школи в їх рідній мові відповідно до їх процентового відношення в Державі. Існуючі вже тепер школи з неукраїнською невикладовою мовою можуть існувати далі, оскільки їх учителі вже зложили приречення.

Емблевою печати є тризуб як герб УНР. Урядова вівіска має в своїй середині містити герб УНР, а на краях довкруги урядову назву дотичної інституції.

Урядова мова в школах у внутрішнім діловодстві має примінюватися до викладної мови. У зовнішнім урядуванню і зносинах з властями урядовою мовою є українська мова.

Всі дотеперішні приватні школи мусять до 11.02.19 постаратися о дозвіл надаліше веденне дотичної школи.

Плян науки:

Зноситься обов'язкову науку польської мови у всіх школах з викладовою українською мовою. Полишається на случай потреби можливість наичування в середніх школах недержавних мов як необов'язкового предмету.

В усіх державних і приватних школах з недержавною викладовою мовою вводиться науку української мови як обов'язкового предмету, а то: в народних школах від 3 р. науки, а в усіх вищих школах від 1 р. науки, в числі годин щонайменше рівнім викладовій мові.

Дотеперішні гімназії, реальні гімназії і реальні школи з неукраїнською викладовою мовою в тих місцевостях, де нема таких заведень з укр. викладовою мовою, належить вже тепер українізувати з тим, що до кінця сего шкільного року позволяється тим заведенням користуватися в міру потреби також дотеперішньою викладовою мовою, як помічною"⁹.

В лютому 1919 року був скликаний з'їзд представників народного учительства Західної України. Понад 120 делегатів презентували 31 повіт Галичини. Саме тут вперше було проголошено, що вчителі народних шкіл є державними службовцями, а народна школа - самостійною державною інституцією¹⁰.

Початкові, реальні школи та українські гімназії відкривалися в багатьох повітах (всього діяло 20 гімназій). В Бережанах, Коломій, Самборі, Сокалі та Станіславові діяли учительські семінарії. Реалізуючи програму одержавлення та українізації народного шкільництва Державний Секретаріат гарантував неукраїнському населенню право на функціонування шкіл з навчанням рідною мовою, про що зазначалося також у законі "Про основні уладження шкільництва на Західні Области

Української Народної Республіки". В березні 1919 року Секретаріат освіти видав розпорядження "В справі польської і німецької мови", яким дозволялося вводити німецьку і польську мови як факультативні предмети по дві години щотижня. При потребі в середніх школах дозволялося вивчення єврейської мови як обов'язкового чи факультативного предмету.

Після об'єднання з УНР постала необхідність узгодити навчальні програми, уніфікувати методику викладання. Центральна Рада вимагала якнайшвидше подати на затвердження план організації школи різних ступенів. Незважаючи на відсутність надійного зв'язку, Державний секретаріат надсилав до Міністерства народної освіти листи з проханням "надіслати всі матеріали, які торкаються вищої, початкової та середньої школи на Україні, і тим дати змогу використати ці матеріали в напрямку найбільшого зближення планів школи на Галичині і в країні. ... подати до відома докладний розділ предметів, що викладається в цих школах, кількість лекцій в кожній класі по окремим предметам, а також поділ наукового матеріалу по одиночним предметам"¹¹.

Водночас, Міністерство освіти УНР зверталось за допомогою до галичан. На сході значно гірше було становище із забезпеченістю підручниками та навчальними посібниками. Майже повна відсутність праць українською мовою змушувала організувати справу перекладів. Підбір зразків підручників іноземними мовами доручався особисто державному секретарю народної освіти Галичини А. Артемовичу. Особливо наголошувалося на потребі підручників "з області політичної економії, статистики, економічної географії загальної та української, фінансового, адміністративного права і т.д., а також популярно наукових праць по політичній економії та соціології"¹².

Спільною для щойно об'єднаної держави виявилася і проблема забезпечення кваліфікованими кадрами. Незважаючи на скрутні матеріальні умови Рада Державних Секретарів прийняла рішення провести доплату до зарплати всім вчителям¹³. До Міністерства віросповідань надходили чисельні прохання про матеріальну допомогу від пенсіонерів народної освіти, які також по можливості задовольнялися. В період необхідності оборони молоді держави від польської агресії Державний Секретаріат змушений був звертатися до Окружної команди в Станіславові з проханням звільнити від військової служби вчителів українських гімназій¹⁴. Віру в збереження держави, а також розуміння необхідності вже сьогодні дбати про її майбутній культурноосвітній рівень засвідчує лист А. Артимовича до Міністерства Освіти УНР (лютий, 1919 р.) з проханням "сприяти науковій подорожі до Єгипту і Австралії трьох осіб з Чернігівщини"¹⁵.

До вироблення спільної концепції національної школи долучалися педагоги, науковці, політичні діячі. За складних політичних умов система поглядів на національну школу все-таки була вироблена. Резолюція загального з'їзду учителів середніх і вищих шкіл ЗОУНР задекларувала:

"школа має бути національна і має не тільки приготувляти до студій на університеті, а до життя і праці. Вона має бути вільна від всяких односторонніх впливів держави, церкви, політичних партій і суспільних клас. ... наuchuвання релігії і виконування релігійних практик є залежне до 16 року життя ученика від волі родичів, від 16 року життя від волі самого ученика. Хоч основою цілого виховання вважає з'їзд фізичне виховання, заявляється проти мілітаризації школи. Щоб зарадити деправиції характерів, та плекати в учнів громадянські почування, засновується шкільні громади. Для співділання школи і дому закладається батьківські комітети з дорадчими голосами"¹⁶.

Завдання початкової школи в молодій державі виклав видатний просвітянин і книгознавець С. Сірополко: "Нова школа повинна дати простір естетичним переживанням дитини ... школа буде розвивати в дитині уміння знаходити красу в тому життю, яке щоденно оточує її... Дуже важним завданням початкової школи стає вироблення в учениках тям і навичків до розумного самостійного читання. Щоб навчання було дійсно виховуючим і формуючим розум та волю дітей, необхідно сполучити шкільний матеріал з особистими враженнями дітей... Народня школа, відкрита для всіх не може залежати від якого-небудь одного релігійного погляду, не може бути релігійною або нерелігійною, себ-то вона повинна бути світською неутральною школою... Держава повинна зробити всі заходи, щоби державну мову мали змогу вивчитись всі ті меншості, які живуть в державі. Перше місце в програмі початкової школи повинна зайняти рідна мова, бо вона є з природи річи більше виховуючої сили, ніж які інші предмети... Учитель повинен розвинути в дітях не тільки любов до рідної нації, але й розумову свідомість вартості своєї нації. Звичайно в школі не повинно бути ніякої політики, ні урядової, ні протилежної. В школі повинні бути лише наука та мистецтво, принципи і інтереси яких повинні визначати весь устрій школи - від головних підвалин її до найдрібніших подробиць"¹⁷.

Очевидно, багато задекларованих в 1919 році принципів побудови національної школи заслуговують на вивчення та використання у виробленні сучасної системи освіти української держави.

¹ Володимир Барвінський [Некролог]. – Діло. – 1883. – № 9–10.

² Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань 1868-1939 / Укладачі О. Бербек, Л. Головата. – Львів, 1996. – С. 6.

³ Центральний Державний Історичний Архів України у м. Львові (далі ЦДІА України у Львові). – Ф. 348. – Оп.1. – Спр. 7628. – Арк. 2, 4–5.

⁴ Там само. – Спр.7630. – Арк. 26.

⁵ Вперед. – 1919. – 13 січня.

⁶ «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX - перша чверть XX ст.) // Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Мальюта; НАН України. Ін-т історії України. — К., 2005. – С.18.

⁷ Діло. - 1918. – Ч. 262. – 15 падолиста.

- ⁸ Барна М. Н., Гірний О. З. Еволюція педагогічної освіти та державотворчі процеси у Східній Галичині (1772–1939 рр.) // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 2.
- ⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 677. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13–19.
- ¹⁰ Републіка. – 1919. – Ч. 7. – 9 лютого.
- ¹¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 677. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 11.
- ¹² Там само. – Спр. 1. – Арк. 20.
- ¹³ Републіка. – 1919. – Ч. 18. – 22 лютого.
- ¹⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 677. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 9.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 17.
- ¹⁶ Републіка. – 1919. – Ч. 45. – 26 марта.
- ¹⁷ Там само. – Ч. 78–84.

Наталія Цвях

**Національний заповідник «Замки Тернопілля»:
охорона культурної та історичної спадщини регіону.**

Державний історико-архітектурний заповідник у місті Збаражі засновано Постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 року в зв'язку з 400-річчям з дня народження Гетьмана України Богдана Хмельницького, війська якого в ході Визвольної війни українського народу проти польської шляхти 1648-1657 років неодноразово перебували і вели бої під Збаражем. Основою заповідника став архітектурний комплекс Збараського замку XVII століття, пам'ятки архітектури національного значення, і низки інших пам'яток історії та архітектури міста.

У 1999 році на базі пам'ятки архітектури національного значення – палацово-паркового комплексу XIV-XIX століть, було створено Вишневецьку філію заповідника. У 2004 році на базі пам'ятки архітектури національного значення – Скалатського замку XVII століття було створено Скалатську філію заповідника.

Враховуючи велике значення Державного історико-архітектурного заповідника в м. Збаражі Тернопільської області у справі збереження особливо цінних об'єктів історії, культури, архітектури, а також його роль у відродженні національно-культурних традицій, у січні 2005 року Указом Президента України заповіднику надано статус Національного закладу, і перейменовано на Національний заповідник «Замки Тернопілля». Підпорядкований Міністерству регіонального розвитку та будівництва України.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року до складу заповідника ввійшли: замок в місті Теремовля (1631 року) і замок в селищі Микулинці Теремовлянського району (XVI–XVII ст.), замок в селищі Золотий Потік (XVII ст.), замок 1600 року в селі Підзамочок, замок в селі Язловець Буцацького району (XIV–XVIII ст.), замок в селищі Скала-Подільська (XVI–XVIII ст.) і замок в селі Кривче Борщівського району (XVII ст.).

За 15 років існування заповідника сформувався як наукова, музейна та реставраційно-виробнича установа.

Першочерговими завданнями, які вирішує заповідник, є відновлення і реставрація пам'яток історії та архітектури, що входять в його структуру, проведення наукових досліджень, видавнича діяльність, екскурсійна, виставкова, експозиційна, фондова роботи.

Основою фондів заповідника, які налічують більше 22-ох тисяч експонатів, є колекційні збірки килимів ручної роботи, вишитих рушників, настінних годинників, меблів і музичних інструментів XVIII-XIX століть, кераміки, люльок для паління, археологічних знахідок (особливо

Трипільської культури), сакрального живопису, нумізматики, боністики, фалеристики, працює реставраційна майстерня, майстерня сувенірів.

Значну частину фондів матеріалів становлять рідкісні документи, подаровані вихідцями із Збаража, жителями зарубіжних країн – М. Антонюком (Німеччина), Б.Рогачем (Великобританія), В.Жилою (США), Б.Задойком (Канада), особисті речі збаражанина Івана Прашка, який був єпископом української греко-католицької церкви Австралії, Океанії і Нової Зеландії, матеріали підпільної референтури ОУН, зразки озброєння воїнів УПА, матеріали становлення української державності 80-х – 90-х рр. ХХ ст. Є в запасниках заповідника колекція стародруків релігійного змісту, 2-х томне видання “Кобзаря” 1893 року, прижиттєві видання І.Франка, Лесі Українки, О.Чайковського, Б.Лепкого.

У заповіднику, основним об'єктом якого є замок князів Збараських, відкрито 25 виставкових залів, у яких розміщено низку стаціонарних експозицій (археологія, етнографія, килими, зброя, твори сакрального мистецтва тощо), а також виставки художніх творів митців України (картини, скульптури, вишивки і т.п.). За 15 років було організовано понад 190 різнопланових виставок. В заповіднику налагоджена видавнича діяльність, співпраця з зарубіжними науковими та музейними установами, Окрім того тут працює органний зал, ресторан «Легенда», готель «Гетьман», відкриті для відвідувачів відреставровані підземелля, працює тир для стрільби з лука і арбалету, реставраційна майстерня, два магазини сувенірної і друкованої продукції.

Замок у Збаразі

Першим кам'яним замком, що виник на місці дерев'яного городища, була фортеця, споруджена, ймовірно, у 1393 р. Новгород-Сіверським князем Дмитром Корибутом. Саме цей замок впродовж століть захищав населення від набігів турецько-татарських завойовників. Найбільші битви під мурами замку відбулися у 1474, 1558, 1567, 1572, 1588 роках. Власниками замку були князі Збараські, нащадки роду Федора Несвіцького. Саме одному із них довелося очолити оборону в 1589 році. Ця дата стала останньою в історичному житті фортеці. Татари знищили твердиню, яку більше не відбудовувано.

Новий збараський замок спорудили останні з роду князів Збараських – брати Христофор і Юрій. Цей замок будували західноєвропейські інженери: італієць Андре дель Аква та голландець Генріх Ван Песн за проектом італійського архітектора Вінченцо Скамоцці. Основні роботи завершено у 1631 р. Це була автономна потужна фортифікаційна споруда з бастионною системою оборони. Квадратне укріплення складалося з насипних земляних валів, укріплених кам'яними ескарповими стінами з чотирма п'ятигранними бастионами на кутах. У центрі північно-західної куртини збудовано підйомний міст, який через в'їздову браму вів до замкового двору. У східній частині двору розміщено двоповерховий палац. Як палац, так і фасади казематів замку виконані в стилі ренесанс, в'їздова

вежа місить елементи барокко. Впродовж віків замком володіли також князі Вишневецькі, Потоцькі, феодали з Бельгії (принц де Лінге), польський генерал Юзеф Бем.

У 1649 р. фортеця стала центром протиборства козацьких військ Богдана Хмельницького із загонами Яреми Вишневецького. А 1707 р. в замку побували гетьман України Іван Мазепа та російський цар Петро I. 1737 р. його без бою зайняли гайдамаки Верлана. У XIX ст. замок став звичайним феодальним помістям. З цього часу почався його занепад. Реставраційні роботи проводились у 30-х роках XX ст. У 50-х роках розпочато професійну реставрацію, перший етап якої тривав до середини 80-х років.

Збаразький замок – грандіозний музей з десятками виставкових залів, які щороку відвідують тисячі туристів. У 1998 р. замок відвідав Президент України Леонід Кучма, а у 2006 – Президент України Віктор Ющенко. Замок є пам'яткою архітектури національного значення.

Замок у с. Язлівець Бучацького району

Вперше замок у селі Язлівець згадано у XIV ст. Власниками замку впродовж XV -початку XVI ст. були магнати Теодор і Міхал Бучацькі, які разом з будівництвом оборонних укріплень прославилися особистою відвагою у боротьбі з татарами. З XVI ст. замок належав роду Сенявських, потім його отримав у власність Юрій Язловецький – великий коронний гетьман Речі Посполитої у 50-60-х рр. XVI ст. Саме він зміцнив замок оборонними спорудами з південно-східного боку. Прославилися в боях зі степовими кочівниками і нащадки Юрія Язловецького. Вони доповнили замковий комплекс казематами, розбудували чотирирусну оборонну вежу, на третьому ярусі якої був в'їзд у місто, на четвертому – помешкання. В'їзд до міста оформлено брамою, до якої вів підвісний міст. Добудовано також каплицю, великий бастіон, що перетворило Язлівецький замок на потужну оборонну споруду.

Останній з роду Язлівецьких – Ієронім – помер у 1607 р., після чого власниками фортеці були почергово родини Радзівілів, Чурих, Вольських, Білецьких, але всі вони мало дбали про обороноздатність замку.

Новий власник замку, великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський, який купив фортецю у 1643 р., і його син Станіслав зміцнили замок. Будівельні доповнення XVII ст. сприяли тому, що фортеця витримала не одну спробу штурму, але після смерті Олександра Конецпольського 1659 року замок втратив свою оборонну міць. У 1672 р. його здобули турецькі зағони паші Гусейна Адена, 1675 р. – ординці під орудою Ібрагіма Шишмана. Після цього замок і навколишні території потрапили у турецьке володіння на дев'ять років. Турки вирішили використати замок для оборони своїх територій. Вони не лише відновили його, а й добудували низку нових укріплень, які встояли перед спробами Андрія Потоцького здобути замок у 1683 р. І тільки в 1684 р. польський король відібрав його у турків.

У XVIII ст. останній власник з роду Конецпольських – Ян, проводить значні реставраційні роботи, але твердиня втратила своє оборонне значення. Перехід фортеці у власність родини Любомирських перетворив його у руїну. У 1746 р. новим власником Язлівецького замку стає Станіслав Понятовський. Він відновив лише палац. У XIX ст. його відреставрував барон Бложевський, який в 1863 р. передав приміщення замку під жіночий монастир громаді сестер непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії, заснованій Марцеліною Даровською.

Язлівецький замок зберігся до наших днів, а з 2008 року є об'єктом Національного заповідника "Замки Тернопілля".

Теребовлянський замок

Місто Теребовля є найдревнішим на Тернопільщині. Першу письмову згадку про нього у "Літописі Руському" датовано 1097 р. До наших днів збереглися вали давньоруського городища, укріпленого міста, яке пізніше назвали Старим Містом. На цьому місці згодом було збудовано замок. Першим укріпленим замком була дерев'яна фортеця. Саме з нею пов'язані імена теребовлянського князя Василька, якого в 1097 р. підступно захопив і осліпив київський князь Святослав Ізяславович.

Згадується теребовлянський замок і в XIII ст., коли в 1211 р. його ненадовго захопив син Сіверського князя Володимира Ігоревича Ізяслав. У 1241 р. теребовлянський замок, як і десятки інших галицьких фортець, вщент зруйнували війська Батия. Про існування замку у Теребовлі свідчать хроніки завоювань польського короля Яна Казимира, який в 40-х роках XIV ст. захопив значну частину галицьких міст. З 1349 р. місто увійшло до складу польського королівства, тому розпочато перебудову та впорядкування фортеці, як його форпосту. 1594 р. теребовлянську фортецю за допомогою міщан захопили повсталі загони Северина Наливайка.

На початку XVII ст. замок знову було відбудовано. 1631 р. місцевий староста Олександр Балабан звів на замковій горі нову грандіозну кам'яну фортецю, руїни якої збереглися до наших днів. Ця споруда витримала декілька наступів. У 1648 р. замок здобули війська Богдана Хмельницького.

Напади ординців в 1673, 1675 (під командуванням Ібрагіма Шишмана), 1687, 1688 рр. мали для фортеці жахливі наслідки. Вона була настільки зруйнована, що більше не піднялася з руїн.

З 2008 року входить в склад Національного заповідника "Замки Тернопілля"

Замок в Микулинях Теребовлянського району

Микулинецький замок впродовж віків був центральною спорудою древнього міста Микулин, яке належить до найдревніших поселень нашого краю. В XI ст. замок входив до Теребовлянського князівства, а у 1199 р. увійшов до складу Галицько-Волинського. Першою спорудою на берегах Серету була дерев'яною. З кінця XVI ст. зросла роль поселення в обороні

навколишніх теренів від постійних нападів кримських татар. 1555 р. Анна Йорданова, з роду Сенявських, на місці старого замку заклала нову потужну фортецю, що перегородила сумнозвісний Чорний шлях, яким впродовж віків гнали бранців татари з України.

Замок мав вигляд квадрата — з довжиною сторін до 75 м, товщиною оборонних мурів до 2 м. На трьох кутах замку змуровано круглі вежі, які мали три яруси бійниць для гармат. Замок мав два в'їзди: з західного (тут була брама зі звідним мостом) та східного боку. Всередині фортеці були житлові приміщення, а під ними – льохи та підземні ходи.

У 1595 р. Микулинці отримали Магдебурзьке право.

Після Сенявських власниками замку стали магнати Зборовські, у 1637 р. його разом з містом купив Станіслав Конєцпольський. Пізніше Микулинецький замок був у власності магнатів Любомирських, Мнішеків, Потоцьких. З 1792 р. – у власності барона Конопка. Саме він влаштував у замку суконну фабрику, чим пришвидшив занепад фортеці. З початку ХІХ ст. замок назавжди втратив своє оборонне значення. З 2008 року входить в склад Національного заповідника “Замки Тернопілля”.

Замок у Скалі Подільській

Давня назва селища – Ягельниця, до 1940 р. – Скала-над-Збручем.

Замковий комплекс започатковано у ХІІІ ст., князем Данилом Галицьким. Перші дерев'яні споруди декілька разів були знищені татарами, але саме на цьому місці литовські князі Корятовичі, які правили Поділлям з 1331 р., звели замок. Після їхньої смерті польський король Владислав Ягелло надав замок у власність краківському воєводі Спиткові, який був змушений за цей подарунок укріпити оборонну міць прикордонних районів польського королівства. В 1399 р. замок став власністю Владислава Ягелла, пізніше – в 1411 р. перейшов до Вітовта, литовського князя. Після його смерті в 1430 р. замок і місто захопили поляки.

На початку ХVІ ст. замок неодноразово руйнували татари та іншими завойовниками. 1510 і 1518 рр. він був захоплений і понищений татарами, в 1515 і 1538 рр. – волохами. З 1515 р. замок став власністю кам'янецького старости Станіслава Лянцкоронського, пізніше переходить у спадок його нащадкам. На початку ХVІІ ст. замок знову кілька разів зазнавав спустошення: 1615 р. його здобули татари, 1648 – загін Максима Кривоноса, 1651 р. нової руйнації споруді завдала козацько-польська війна. З 1641 до 1657 р. замком володів коронний гетьман Станіслав Лянцкоронський, але його смерть зумовила захоплення і руйнацію замку військами семигородського князя Дьєрдя Другого Ракоці. У середині ХVІІІ ст. староста Скали Адам Тарло провів у замку реставраційні роботи та зміцнив оборонні мури і вежі. Значну частину оборонних мурів було розібрано на будівельний матеріал, що перетворило замок в руїни.

Зараз над Збручем можна побачити чотирьохярусну порохову вежу, башту, залишки оборонних стін, рештки палацу з кам'яним обрамленням вікон і дверей.

З 2008 року – замок у складі Національного заповідника "Замки Тернопілля"

Замок у м. Скалаті

Замок у Скалаті відомий з першої половини XVII ст. У 1630 р. його заклав головний ротмістр, галицький мечник Кшиштоф Віхровський. У другій половині XVII ст. замок перейшов у власність роду Фірлеїв як родовий маєток Вікторії Віхровської – дружини Яна Фірлея, каштеляна Сяноцького.

У період Визвольної війни 1648-1657 рр. замок зазнав руйнувань. У 1648 р. його взяли в облогу загони Максима Кривоноса і здобули фортецю. 1651 року замком вдруге заволоділи війська Богдана Хмельницького, що призвело до його цілковитого спустошення. Значного пошкодження зазнав замок під час турецько-татарських набігів останньої чверті XVII ст., особливо 1672 р. Лише наприкінці XVIII ст. нова власниця замку, Марія Шиніонова з роду Водзіцьких, відбудувала замок. В цей час збудовано палацовий комплекс, який межував безпосередньо зі східною оборонною стіною, а також офіцини, які були зведені за межами західного оборонного муру. З XVIII ст. і до кінця 30-х років XX ст. замок використовували як родовий маєток родини Водзіцьких. У 20-х роках XX ст. проведено ремонтно-реставраційні роботи, які призвели до втрати первісного вигляду споруди. В період Другої світової війни замок знову зазнав значних руйнувань. Наприкінці 50-х років XX ст. в замку тривали ремонтні роботи, під час яких відреставровано кутові оборонні вежі.

В наш час замок складається з чотирьох кутових веж, оборонних мурів, які збереглися лише до рівня внутрішнього подвір'я замку. З 2004 р. замок перебуває на балансі Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Замок у с. Золотий Потік Буцацького району

Історія замку у Золотому Потоці відноситься до початку XVII ст. У 1601 р. польський король Зигмунд III надав місту магдебурзьке право і наказав воєводі Брацлавському Стефану Потоцькому укріпити його оборонними мурами.

За історичними свідченнями, замок до кінця до кінця XVIII ст. мав не оборонне, а житлове призначення. Він був головним маєтком Потоцького, який проживав тут зі своєю дружиною. Замок мав вигляд квадрата з чотирма наріжними шестигранными вежами, які з'єднувалися оборонними стінами висотою до п'яти метрів. З метою оборони споруджено трьохярусні бійниці. Посередині фасаду фортеці збудовано триярусну вежу, на першому ярусі якої збереглася в'їзна брама. В центрі подвір'я стояв палац з великою кількістю житлових приміщень.

Доповнював оборонні характеристики фортеці глибокий рів з водою, а також земляні вали.

Золотопотоцький замок впродовж XVII ст. зазнав випробувань, як і інші фортеці Галичини. У 1648 і 1655 рр. його захопили козаки, 1672 р. – турецьке військо. У 1676 р. замок здобули орди Ібрагіма Шишмана, який наказав зруйнувати місто вщент. На короткий час фортеця стала власністю турків, але після поразки під Віднем у 1683 р. турки залишили його. Замок знову став власністю магнатів Потоцьких, які володіли ним до середини XVIII ст. На цей період припадає часткове відродження замку.

Наприкінці XVIII ст. Микола Потоцький продав замок голові суду в Станіславі Гнату Скваржинському. Пізніше споруда належала родині Ольшевського, який у 1840 р. побудував поруч великий палац, беручи будівельний і оздоблювальний матеріал з замку, що завдало йому значної шкоди. У XIX ст. замок належав Янові Стойовському, Ізраїлеві Фрідману, згодом – послу Державної Ради у Відні Володимиру Гневошу і його сину Олександру (до 1939 р.). Останніми роками замок використовували для господарських і адміністративних завдань.

З 2008 року входить до складу Національного заповідника "Замки Тернопілля".

Замок у с. Підзамочок Бучацького р-ну.

Замок у с. Підзамочок розташований на північ від м. Бучач. Закладений 1600 р. за сприяння власника навколишніх сіл Я. Кшиштофа Бучацького (Творовського).

Сама фортеця складається із замку, бастионної і рavelінної системи, валів, які замикали зі сходу оборонний пригородок. Збудував замок, як засвідчує напис над головною в'їздною брамою, Іван Збожний-Бучацький в 1600 році.

1676 р. Підзамочок зруйнували турецькі війська, відтоді фортецю не використовували з оборонною метою. До 1780 р. замок належав Миколі Потоцькому. З утвердженням австрійської адміністрації 1772 р. замок залишено напризволяще. У XIX ст. при споруді працювала папірня; стіни фортеці розбирали на будівельний матеріал. Донині збереглися високі мури, масивна арка південного в'їзду; є залишки веж, земельного валу, руїни приміщень

З 2008 року входить в склад Національного заповідника "Замки Тернопілля".

Замок в с. Кривче Борщівського району.

Оборонний замок тут збудовано в 1639 році. Вдало вибране місце робило його неприступним. Збудований у формі прямокутника з чотирма баштами по кутах, арсеналом та в'їздною брамою. Замок багато разів займали татари і турки. Відомо, що в липні 1648 року козацькі війська вигнали звідси польський гарнізон. У 1672 році турецький султан Магомет IV, повертаючись з Бучача, після підписання договору з Польщею, захопив замок і перебував тут певний час із своїм

військом. У XVIII ст. замок відреставрували і до середини XIX ст. тут проживала родина Голійовських. Значного руйнування замок зазнав у другій половині XIX ст., коли став власністю Л. Зейдмана. Камені із північної, західної, східної стін і з двох веж розібрали для будівництва винокурні і будинків.

Другу спробу реставрації замку зроблено у 20-х рр. XX ст. Подільським туристично-краєзнавчим товариством. Третя спроба реставрації замку була в 1990 році. Сьогодні про замок нагадують лише дві вежі і стіна між ними.

Література:

1. Битва під Збаражем 1649 року. – Збараж – Тернопіль, 2009. Володимир Мороз. Замки Тернопілля. – Тернопіль, 2009.
2. Галицька брама. – Збараж. – 2004. – №1-3.
3. Замки та фортеці. – Мистецтво. Київ, 2007.
4. Мацюк Орест. Замки і фортеці Західної України. – Львів, 1997.
5. Пам'ятки древнього Збаража. Збараський замок. Випуск перший. – ДІАЗ в м. Збаражі – Дизайн-студія «Дивовид», 2001.
6. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. – Київ, 2007.

Люся Перейма

**До питання популяризації громадських музейних закладів
Львівщини**

Лиш храм збудуй,
а люди в нього прийдуть!
Ліна Костенко

Громадські музеї відіграють важливу роль у формуванні духовності і національної свідомості кожної людини, плекають в ній моральні та естетичні ідеали, виховують патріотичні почуття поняття «малої» батьківщини.

Поряд з державними, громадські музеї провадять велику науково-освітню, фондову та експозиційну діяльність, досліджують і документують події, що відбувалися чи відбуваються у багатомітній історії України та її окремих регіонів.

Музейні пам'ятки, дбайливо збережені і представлені в експозиціях громадських музеїв, збагачують душу, ошляхетнюють серце і розум відвідувачів. В них віє святістю і прохолодою століть; в них пізнається своє коріння... Перебування у такій святині спонукає до роздумів над сутністю свого життя, свого місця у родині, в державі.

Видатний український вчений Дмитро Яворницький наголошував, що громадські музеї відіграють одну із найважливіших просвітницьких ролей, облагороджуючи розум і серце людини.

Нині в Україні функціонує понад шість тисяч громадських музеїв, з них 4 тисячі – у навчальних закладах. Їх створюють з ініціативи громадськості на підприємствах, в установах, у вищих, середніх і спеціальних навчальних закладах під науково-методичним керівництвом державних музеїв.

На Львівщині станом на 10 листопада 2010 року функціонує 135 музеїв і музейних кімнат, які здійснюють свою діяльність на громадських засадах у мережі Управління культури Львівської облдержадміністрації системи Міністерства культури України. Дев'ятнадцять найкращих з них удостоєні почесного звання «Народний музей», вісім – «Зразковий музей». А скільки ще цікавих музеїв функціонує поза документацією!

Фонди громадських музеїв налічують майже 320 тис. одиниць збереження, з яких понад 280 тис. – основного фонду. У 2010 році громадські музеї Львівщини відвідало 211 тисяч осіб.

Якщо глянути на карту Львівської області, то майже в кожному її куточку знайдемо маленькі музейні храми. Храми, в яких, за словами Богдана-Ігоря Антонича «один на одному шарами сплять століття». Їх створили благословенні люди, які з великою любов'ю ставляться до рідної землі і до всього зібраного на ній, збереженого і надбаного роками. Не

шкодуючи свого часу, сил і коштів вони прагнуть залишили нащадкам у спадок перлини національної духовної та матеріальної культури.

Щодня вони гостинно відчиняють двері перед десятками відвідувачів, які прагнуть ознайомитися з унікальними колекціями, оригінальними речовими, мистецькими й документальними матеріалами, зібраними і збереженими упродовж століть нашими предками.

Необхідну методичну й практичну допомогу аматорам-краєзнавцям надають фахівці Львівського історичного музею, а також інших державних музеїв відповідного профілю.

Саме Львівський історичний музей є методичним центром для державних історичних і краєзнавчих музеїв західного регіону України та громадських музейних закладів області.

З 1967 року у Музеї працює Науково-методичний відділ народних музеїв (з 1973 року – Науково-методичний відділ музейних закладів на громадських засадах, з 1991 року – Науково-методичний відділ музейного будівництва). Це єдина установа Львівської області, де зібрано наукову документацію та інформацію про громадські музеї краю. Адреса Відділу: м. Львів, вул. Арсенальська, 3, тел.: 235-51-09.

Ще задовго до офіційного створення Методичного відділу науковці львівських музеїв допомагали аматорам-краєзнавцям, учителям історії облаштовувати невеликі музеї і музейні кімнати. Про це розповідає брошура кандидата історичних наук Володимира Грабовецького «Народні музеї Львівщини», яка вийшла друком у 1961 році у Львові.

У ній знаний історик і вчений розповів про перші музейні кімнати і куточки на підприємствах; про Історико-краєзнавчий музей у Великому Любені, створений 1940 року учителем місцевої школи Олександром Малиновським; про Історичний музей у Звенигороді, відкритий у грудні 1958 року.

В розділі «Меморіальні музеї» вчений подав короткі статті про Музей Петра Нестерова у Волі Висоцькій; Музей Маркіяна Шашкевича в Підлиссі (найстаріший львівський композитор, заслужений діяч мистецтв УРСР Станіслав Людкевич подарував музеєві свою партитуру на слова М. Шашкевича); про Музей Івана Труша у Заболотцях; Музей Осипа Куриласа в Щирці тощо.

Повідомлення науковців Музею М. Ожицької та О. Сінькевич про створення народних музеїв у сільських клубах, навчальних закладах в 1970-х роках друкувалися в обласній пресі. Статтю методиста Відділу народних музеїв О. Сінькевич про досвід роботи народних музеїв Львівщини надрукував «Український історичний журнал» (№10, 1974р.).

Глибинні процеси переосмислення і розбудови всього суспільного життя на нових, демократичних засадах кінця 1980-х років призвели до закономірного процесу переоформлення, перепрофілювання та закриття цілого ряду громадських музеїв.

У 1990 – 1991 роках практично в усіх містах і районах області перестали існувати численні «музейні кімнати Леніна», «музеї Жовтневої революції», «наукового атеїзму», музеї, присвячені одіозним діячам тоталітарного режиму.

Зменшилася кількість музеїв і виставкових залів, експозиції яких містилися у приміщеннях закритих церков і костьолів. Мережа музеїв на громадських засадах різко скоротилася. Якщо в 1989 році на державному обліку в системі Міністерства культури Української РСР у Львівській області налічувалося 538 громадських музеїв і музейних кімнат (це найбільша кількість музейних закладів на громадських засадах за всю історію музейного будівництва на Львівщині), то станом на 20 лютого 1991 року їх було вже 227.

Демократичні зміни в суспільстві активізували творчий пошук музейних працівників, науковців і краєзнавців Львівщини до створення нових експозицій, виставок і музеїв на матеріалах, які висвітлювали маловідомі, «закриті» сторінки в історії українського народу.

За останні двадцять років (1990 – 2010 рр.) на хвилі національного відродження в області створено й відкрито десятки нових громадських музеїв, котрі своїми розмаїтими колекціями, окремими експозиціями, спеціальними виставками інформативно й захопливо відтворюють культуру і побут мешканців нашого краю від найдавніших часів до сьогодення; різноманітні форми боротьби українського народу у ХХ столітті за свої національні права і власну державу; увічнюють трагічну долю учасників цієї боротьби; діяльність провідників репресованої у 1946 році Української Греко-Католицької Церкви, а також простих громадян, які в роки сталінщини зазнали репресій, загинули від Голодомору.

Серед них:

- Музей митрополита Андрея Шептицького і Музей І-ї Української Дивізії УНА (м. Львів, ЗОШ І–ІІІ ст. № 34 ім. М. Шашкевича);
 - Музей Ольги Басараб (м. Львів, ЗОШ І–ІІІ ст. № 49);
 - Музей історії медицини Галичини ім. Мар'яна Панчишина (м. Львів, вул. Кармалюка, 3);
 - Музей історії споживчої кооперації (м. Львів, вул. Золота, 6);
 - Музейна кімната Тараса Шевченка «Львівська Шевченкіана» (м. Львів, вул. Коперника, 17, Палац мистецтв);
 - Музей «Жінка в історії України» Львівської середньої загальноосвітньої школи № 78 м. Львова;
 - Історико-етнографічний музей ім. Никифора Дровняка (м. Львів, ЗОШ І–ІІІ ст. № 13);
 - Музейна кімната пам'яті В'ячеслава Чорновола (м. Дрогобич, міська центральна бібліотека ім. В. Чорновола);
 - Музей історії визвольної боротьби ОУН-УПА (м. Самбір, ЗОШ І–ІІІ ст. № 9);
-

- Музей Самбірсько-Дрогобицької єпархії Української Греко-Католицької Церкви (м. Трускавець);
- Музей підпільного штабу УПА генерала Романа Шухевича («Тараса Чупринки») (с. Грімне Городоцького р-ну);
- Народний музей історії учительства й освіти Дрогобиччини (с. Лішня Дрогобицького р-ну, ЗОШ I–III ст.);
- Музей Слави Стецько в Юшківцях Жидачівського р-ну;
- Музей Степана Бандери Львівського національного аграрного університету (м. Дубляни Жовківського р-ну);
- Народний музей народознавства (с. Бишів Радехівського р-ну, ЗОШ I–III ст.);
- Історико-краєзнавчий музей Радехівщини (м. Радехів);
- Музей національно-визвольних змагань (с. Чуква Самбірського р-ну, НД «Просвіта»);
- Музейна кімната отця Осипа Лещука (с. Стаївка Сокальського р-ну, ЗОШ I – III ст.);
- Меморіальний Музей-садиба Степана Бандери (с. Воля Задеревацька Стрийського р-ну);
- Меморіальний музей Олекси Гасина-«Лицаря» (с. Конюхів Стрийського р-ну);
- Народний музей визвольної боротьби ОУН і УПА (с. Кавсько Стрийського р-ну, НД «Просвіта») тощо.

Громадські музеї Львівщини нині – це справжні осередки національного й патріотичного виховання молоді, хранителі народної спадщини, обереги рідної мови, центри розвитку історичного краєзнавства. Деякі громадські музеї за багатством зібраних колекцій, рівнем науково-дослідної й науково-освітньої діяльності стоять в одному ряду з державними музеями.

Працівники діючих громадських музеїв області провадять велику пошукову і науково-освітню роботу, спрямовану на збереження та поглиблене вивчення матеріалів про визначних діячів держави, зокрема своєї місцевості: командирів, поручників, сотників військових формувань, які в різні часи дислокувалися на території краю, представників Церкви і духовенства, письменників, учених, педагогів, лікарів, адвокатів, промисловців, меценатів тощо.

Ентузіасти-краєзнавці – люди різного віку і різних професій – провадять велику пошукову і науково-дослідну роботу. Свої напрацювання популяризують шляхом видання друком книжок, нарисів, путівників і буклетів.

Про найбільшу народну святиню Хліба – Народний музей хліба Покрови Пресвятої Богородиці, що з 1987 року працює при Львівському автомобільно-дорожньому коледжі, розповідає книжка засновника і творця Музею Богдана Непорядного «Та земля мила, де мати народила» (Львів, 1997р.).

Директор меморіального Музею-садиби видатного політичного діяча і Провідника ОУН Степана Бандери у Волі Задеревацькій на Стрийщині, заслужений працівник культури України Михайло Балабанський, він же екскурсовод та зберігач фондів, видав путівник і буклет «Музей-садиба Степана Бандери в селі Воля Задеревацька» (Стрий, 2002р.).

Ілюстрований путівник «Музей Степана Бандери в Дублянах» (Львів, 2005р.). підготував довголітній керівник Музею Петро Гоць. Діяльність Музею, історія унікальних музейних предметів широко висвітлюється на сторінках часопису «Вісті музею Степана Бандери в Дублянах».

Путівник «Музей історії вчительства і освіти Дрогобиччини» (Дрогобич, 2005р.). підготував і видав засновник Музею, історик-краєзнавець Любомир Ліщинський.

2005 року вийшов з друку нарис-путівник по експозиції «Музею історії Львівської політехніки» (Львів, 2005р., 2009р.) за науковою редакцією керівника Музею, кандидата історичних наук Анни Кос.

Путівник «Кімната пам'яті В'ячеслава Чорновола» (Дрогобич, 2006р.) уклала працівник бібліотеки Марія Гук.

Керівники музеїв Львівського національного університету ім. І. Франка 2007 року підготували і надрукували (коштом Університету) кольорові буклети «Археологічний музей», «Палеонтологічний музей», «Мінералогічний музей імені академіка Є. Лазаренка», «Зоологічний музей», «Музей рудних формацій».

Надзвичайно цікавий і щедро ілюстрований путівник «Народний музей народознавства Бишівської середньої школи» (Львів, 2005р.). Його укладено у співпраці педагогів школи з працівниками музею, а видання друком здійснив Львівський обласний центр краєзнавства, екскурсій і туризму учнівської молоді.

Кольоровий ілюстрований альбом-путівник «Свою Україну любіть!.. Кімната-музей Тараса Шевченка у Львівському палаці мистецтв» (Львів, 2007р.) підготували директор Палацу мистецтв, заслужений працівник культури України Роман Наконечний і науковий працівник Музею Зеновія Філіпчук. Видання здійснено коштом Олеса Наконечного, мешканця м. Чикаго (США).

Кольорові міні-буклети «Народний музей «Бойківщина» у Турці» (2005 р.) та «Турка – місто над Стриєм» (2007 р.) підготувала завідувачка музеєм Руслана Вовчанчин. Буклет видано за сприяння та фінансової підтримки Координаційного Центру з підготовки і проведення Першого Світового Конгресу бойків та Турківської районної ради.

Кольоровий буклет «Історія Трускавця в експозиціях музею» (Трускавець, 2006р.) підготувала і видала друком за сприяння приватного підприємця Наталії Шпак керівник музею Любов Константинова.

2010 року побачив світ буклет «Городоцький історико-краєзнавчий музей» (Городок, 2010р.) підготовлений подружжям Юлією та Романом Дурбак за сприяння депутата Городоцької райради Степана Палуха.

Роботу Музею історії споживчої кооперації Львівщини і його пам'яток широко популяризує на сторінках тижневика Центральної спілки споживчих товариств України «Вісті» керівник музею, ветеран споживчої кооперації, викладачка Кооперативного коледжу економіки і права Любомира Баб'як.

Науковці Львівського історичного музею висвітлюють діяльність громадських музейних закладів Львівщини на науково-практичних конференціях у державних музеях України¹.

Широко популяризує діяльність громадських музейних закладів області збірник «Наукові записки» Львівського історичного музею. За матеріалами музеїв, створених в установах та вишах, у збірнику подано статті: з історії Львівської ветеринарної академії професора й довголітнього керівника музею Панаса Столярчука (Львів, 1994р., вип. 1-2); з історії українського пожежництва начальника пожежно-технічної виставки УДПО Львівської області, члена Спілки журналістів України Степана Поповича (Львів, 1996р. вип.5, част. 2); матеріали про краєзнавців Львівщини Алли Крутоус (Львів, 1995, вип. 4, част.5).

Результатом великої науково-дослідної і науково-освітньої діяльності науковців Львівського історичного музею (у складі Люсі Перейми, Мирослави Зобків, Яніни Огоновської і Галини Івановської) стало видання друком щедро ілюстрованого довідника у двох томах «Громадські музеї Львівщини» (Львів, 2007).

Керівникам громадських музеїв Львівщини, зареєстрованих в обласному Управлінні культури і туризму України системи Міністерства культури і туризму України (з листопада 2010 року – Управління культури облдержадміністрації системи Міністерства культури України), співробітники Науково-методичного відділу музейного будівництва надіслали листи з проханням написати короткі історичні довідки про історію створення музеїв, про засновників і дослідників музейних пам'яток, просили виготовити світлини найцінніших пам'яток, фрагментів експозицій.

Директор Львівського історичного музею, заслужений працівник культури України Б. Чайковський виділив кошти на відрядження у музеї області для обстеження музейних експозицій та збору інформації для довідника.

Готуючи довідник, науковці Львівського історичного музею відвідали більше сотні музеїв області. Вражали приміщення музеїв, вдало і

¹ Див: Перейма Л. Громадські музеї Львівщини: історія і сучасність // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Липень 2006 р. — Одеса: Астропринт, 2006. — С. 73 — 78; Роль громадських музеїв у збереженні, дослідженні й популяризації українського визвольного руху та визначних постатей в ньому на теренах Львівщини // Історія українського визвольного руху в експозиції історичних музеїв. Матеріали конференції, присвяченої 65-й річниці УПА та 10-річчю Івано-Франківського музею визвольних змагань Прикарпатського краю. 8 — 9 жовтня 2007 р. — Івано-Франківськ, 2007. — С. 42 — 65; З історії Науково-методичного відділу громадських музеїв Львівського історичного музею // Наукові записки / Львівський історичний музей. — Львів: Новий час, 2009. — Вип. 13. — С. 206 — 231.

зі смаком оформлені зали, кімнати, вітрини, стенди, акуратно підписані етикетки.

А з якою любов'ю і теплом оформлені музейні експозиції! Переступаєш поріг музею і опиняєшся в іншому вимірі. Українська піч, мисник, ліжко, бамбетль, ікони в рушниках, дерев'яна колисочка... Тут можна відпочити душею. Заходиш у такий музей з глибокою пошаною, як до Храму!

Познайомившись з добрими, енергійними, життєрадісними і шляхетними людьми зрозуміли: самовіддана і безкорислива праця аматорів-краєзнавців мусить бути якнайширше представлена в довіднику. Про ці музеї мало хто знає, їм ніхто не допомагає, а вони зберігають справжні скарби національної культури!

Надіслану до Львівського історичного музею інформацію перевірили та опрацювали співробітники Науково-методичного відділу музейного будівництва, уточнили всі адресні дані музеїв, прізвища керівників, підшукали і впорядкували для довідника карти Львова та населених пунктів області.

Двотомник побудований за такою схемою: у першому томі подано довідки про громадські музеї, які функціонують у містах обласного підпорядкування, у другому – ті, які діють у районах області.

Видання подає широкий ілюстративний матеріал, літературно-джерельну базу, географічний та іменний покажчик, короткий словник музєзнавчої термінології, перелік музеїв у загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах та інших установах Львівщини.

Наукову допомогу в упорядкуванні й облаштуванні довідника авторам-упорядникам надали заступник директора з наукової роботи Олена Роман, головний хранитель музею Ольга Перелигіна і літературний редактор Ярослав Тучапський. Видання профінансував Львівський історичний музей.

У вересні 2008 року довідник «Громадські музеї Львівщини» (у двох томах) був представлений на Другому всеукраїнському музейному фестивалі «Музеї у сучасному поліетнічному світі», який відбувся у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького.

В номінації конкурсу «Музейні видання» (оригінальні проекти) Львівський історичний музей був нагороджений дипломом та заохочувальною премією за висвітлення діяльності музеїв на громадських засадах.

Довідник є першим виданням такого типу і немає аналогу в Україні.

Примірники двотомного видання «Громадські музеї Львівщини» поповнили фонди Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ); Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, Львівської обласної наукової універсальної бібліотеки та багатьох інших книгозбірень Львова й області.

27 серпня 2009 року на запрошення Дирекції мистецьких програм Національної радіокомпанії України (м. Київ, вул. Хрещатик, 26) завідувачка Відділу взяла участь у 35-ти хвилинному прямому ефірі передачі «Галерея мистецтв» Українського радіо «Культура» на тему «Громадські музеї Львівщини».

Упродовж 2009 – 2010 роках науковці музею організували популяризацію громадських музеїв Львівщини і їхніх засновників на Львівському обласному радіо.

Цикл радіопрограм про громадські музеї підготувала Заслужена журналістка України Ганна Стоцька у публіцистичній програмі «Події. Факти. Імена». Зокрема:

- «Храм історії Йосифа Брикайла у Добротворі» (9 лютого 2009 р.);
- «Громадські музеї Львівщини» (про довідник «Громадські музеї Львівщини», підготовлений науковцями Відділу музейного будівництва Львівського історичного музею (23 лютого 2009 р.; повтор 11 травня 2009 р. напередодні Міжнародного дня музеїв);
- «Карпатський музей визвольної боротьби Юрія Микольського» (12 жовтня 2009 р.);
- Народний музей визвольної боротьби ОУН і УПА у Кавську Стрийського р-ну і його засновника Зеновія Кочмарського (30 листопада 2009 р.);
- Приватний історико-краєзнавчий музей Івана Яценка у Градівці Городоцького р-ну (24 травня 2010 р.);
- Історико-меморіальний музей Слави Стецько у Юшківцях Жидачівського р-ну і його засновника Володимира Лагоцького (9 серпня 2010 р.).

Важливою подією у музейному житті Львівщини став Перший Всеукраїнський конкурс на кращий громадський музей. Його організувала Національна спілка краєзнавців України спільно з Міністерством культури і туризму України та Міністерством освіти і науки України у жовтні-грудні 2009 року. За роки радянської України та незалежності такий конкурс проведено вперше.

Метою цієї акції було привернути увагу державних установ та всієї української громади до розвитку музейної справи, формування цілеспрямованої роботи щодо популяризації громадських музеїв в українському суспільстві. Головою конкурсної комісії був голова Спілки краєзнавців України, академік НАН України, Герой України Петро Тронько.

У конкурсі взяло участь близько 1 тисячі музеїв з 24 областей України, АР Крим, міст Києва та Севастополя. До фінального туру пройшли 103 музеї, які змагалися за п'ятьма номінаціями: «Історія рідного краю», «Видатний земляк», «Традиції та звичаї моєї малої Батьківщини», «Краще експозиційне оформлення», «Краща просвітницька діяльність».

Науково-методичний відділ Львівського історичного музею представив на конкурс п'ять громадських музеїв Львівщини, які стали переможцями у чотирьох номінаціях. А саме:

I місце у номінації *«Видатний земляк»* присуджено Історико-меморіальному музеєві Митрополита Андрея Шептицького ЗОШ I–III ступенів № 34 ім. М. Шашкевича, м. Львів (керівник - Ігор Федик);

II місце у номінації *«Традиції та звичаї моєї малої Батьківщини»* присуджено Народному музеєві народознавства при Бишівській ЗОШ I–III ст., Радехівського р-ну Львівської обл. (керівник - Володимир Коваль);

II місце у номінації *«Краця просвітницька діяльність»* присуджено Народному музеєві визвольної боротьби ОУН і УПА с. Кавська Стрийського р-ну Львівської обл. (керівник - Зеновій Кочмарський);

III місце у номінації *«Історія рідного краю»* присуджено Народному історико-краєзнавчому музеєві Добротвора та навколишніх сіл, Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл. (керівник Музею Йосиф Брикайло).

Дипломом переможця відзначено Народний музей хліба Покрови Пресвятої Богородиці при Львівському автомобільно-дорожньому коледжі (м. Львів, вул. Пасічна, 89; керівник - Руслана Сидор'як).

Подякою НСКУ за активну науково-дослідницьку та просвітницьку діяльність у популяризації історії рідного краю відзначена авторка цих рядків.

Великим досягненням науковців Львівського історичного музею у 2010 році є обласна премія в галузі культури в номінації *«Музейна справа і збереження культурної спадщини – імені Іларіона і Віри Свенціцьких»*. Її отримав прекрасний краєзнавець, 82-річний Йосиф Брикайло – засновник і керівник Народного історико-краєзнавчого музею Добротвора й навколишніх сіл. Музей є одним з найкращих громадських музеїв у Львівській області, як за кількістю збережених і відреставрованих унікальних пам'яток історії та культури Надбужанщини, так за вирішенням дизайну і оформленням музейної експозиції на високому мистецькому рівні.

Визначний український вчений Дмитро Яворницький називав музей *«величавим храмом, куди ми повинні входити з побожністю, а виходити з найглибшою повагою і палкою любов'ю до всього, чим жили наші предки, і що ми, наші нащадки повинні нести з собою як заповіт»*.

Література

1. *«Свою Україну любіть...»* Кімната-музей Тараса Шевченка у Львівському палаці мистецтв: [Альбом-путівник]. Львів, 2007. – 96 с.: іл.
2. Архів Львівського історичного музею. Накази по Музею від 3 січня 1967 року до 26 грудня 1967 року. // Наказ № 22 по Львівському історичному музею від 25 лютого 1967 р., § 2. - С. 22.
3. Балабанський М. Музей-садиба Степана Бандери в селі Воля Задеревацька» / Літ. ред. М. Куртяк, худ. М. Заєць. - Стрий, 2000 – 96 с.:

- іл.; Музей-садиба Степана Бандери в селі Волі Задеревацькій»:60 років Українській Повстанській Армії (1942 - 2002) [Буклет]. – Стрий, 2002.
4. Городоцький історико-краєзнавчий музей: [Буклет]. – Городок, 2010.
 5. Гоць П. Музей Степана Бандери в Дублянах. – Львів:, 2005. – 76 с.: іл.,
 6. Грабовецький В. Народні музеї Львівщини. - Львів, 1961. - 44 с.:іл.
 7. Громадські музеї Львівщини: Довідник: У 2 т. / Авт.-упоряд.: Л. Перейма, Я.Огоновська, М, Зобків, Г. Івановська; Наук. ред.: О. Роман, Л. Перейма, О. Перелигіна. Літ. ред. Я. Тучапський; Худ.-тех. ред. Ю. Поляков; Відп. за вип. Б. Чайковський. - Львів, 2007 (Т. 1. – 243 с.: іл.; Т. II. – 243 с.: іл.).
 8. Історія Трускавця в експозиціях Музею: [Буклет]. – Трускавець, 2006.
 9. Кімната пам'яті В'ячеслава Чорновола: Путівник / Уклад. М. Гук. – Дрогобич, 2006. - 13 с.: іл..
 10. Крутоус А. Обереги таїн минулого // Наукові записки Львівський історичний музей. – Львів, 1995. - Вип. 4. – Ч. V. - С. 8–15.
 11. Музей історії Львівської політехніки: Нарис-путівник / Наук. ред. А. Кос. – Львів, 2005. – 40 с.: іл.
 12. Музей народознавства Бишівської середньої школи: Путівник / Уклад.: М. Грабова, В. Коваль, В. Кубай, І. Черній. – 2005. – 22 с.: іл..
 13. Непорадний М. Та земля мила, де мати народила: Народний музей хліба Покрови Пресвятої Богородиці у Львові в системі національного виховання української молоді / Упоряд. С. Кошла; ред. Б. Залізник, В. Грабовський. – Львів, 1997. – 303 с.: іл.
 14. Попович С. Пожежництво - предтеча сокільського руху // Наукові записки / Львівський історичний музей. - Львів, 1995. – Вип. 4. – Ч. 2. – С. - 8; Око Львова // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1996. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 124-129.
 15. Сінькевич О. З досвіду роботи народних музеїв Львівщини // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 156.
 16. Сінькевич О., Ожицька М. Ще один сільський музей // Вільна Україна. – 1973. – 8 травня; Шкільний музей Олени Кульчицької // Вільна Україна. - 1973. - 14 квітня.
 17. Столярчук П. До історії Львівської Академії ветеринарної медицини // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів , 1994. – Вип. 1–2. – С.288–293.

Красназавчі аспекти історії Галичини

Володимир Рутар

Допомога цивільного населення ЗУНР у матеріально - технічному забезпеченні Галицької армії (1918–1919 рр.)

Воєнна історія, присвячена українським визвольним змаганням першої половини ХХ ст., була і є сферою зацікавленості багатьох українських істориків. Здобуття Україною незалежності спричинило відкриття доступу до раніше засекречених архівних фондів, періодичної преси, мемуарної літератури, що в свою чергу дозволило всесторонньо вивчати історію розбудови національних збройних сил. Незважаючи на досить великий історіографічний доробок, що присвячений цій проблемі, багато її аспектів залишаються невивченими. Досі немає комплексного дослідження українсько-польського протистояння 1918-1919 рр., історії створення та бойового шляху Української Галицької Армії (УГА), невизначено процесу її матеріально-технічного наповнення і комплектації, а також не встановлено внеску і ролі населення ЗУНР для тилового забезпечення армії. Відтак, метою даної статті є висвітлення окресленої вище проблеми.

Згадана проблема може вирішитись завдяки комплексному залученню і опрацюванню відповідного кола джерел. Серед них чільне місце займає офіційна урядова і повітова преса на сторінках якої є цінний фактологічний матеріал, що висвітлює співпрацю керівництва Галицької армії з цивільним населенням у сфері матеріально-технічного забезпечення, а також згадана проблема частково висвітлена у споминах безпосередніх учасників подій. Ця співпраця відбувалася в декількох напрямках: проведення спеціальних акцій для збору грошей, одягу та харчів на користь поранених вояків у польових шпиталях і лікарнях, схожих акцій для покращення матеріального і харчового становища вояків на лінії фронту, а також допомога в організації святкових концертів, різдвяних свят і Великодня в лавах української армії з метою покращення її бойового духу.

Перебуваючи майже у повній міжнародній ізоляції, через повну відсутність військової інфраструктури на власній території, ГА не мала змоги виготовляти і провадити закупівлі військового майна, продуктів харчування, котрих гостро потребувала, щоб забезпечувати не тільки свої бойові одиниці на фронті, а й запільні структури (польові шпиталі, повітові військові лікарні) усім необхідним, особливо одягом, харчами і ліками. Тому, військове і державне керівництво мало чи не єдиний варіант для вирішення цієї проблеми - звернутися за допомогою до місцевого населення.

Для залучення якомога більшої кількості свідомих патріотів і ознайомлення широких верств населення з нагальними потребами Галицької армії, проводились зібрання по всіх повітах ЗУНР, на котрих піднімалися згадані вище проблеми і закликалися допомагати армії всіма можливими способами і засобами. Такі заклики для збору харчів на користь армії пролунали на вічах в селах Ролеве та Підбужжі Дрогобицького повіту¹.

В Бурштині, Рогатині і Бережанах відбулися схожі віча, на котрих були проголошені звернення до цивільного населення про потребу підтримати всіма силами і засобами українську армію в боротьбі з ворогом².

Державне керівництво і військовий провід вміло використовували офіційну державну і повітову пресу для мобільного зв'язку з цивільним населенням через поширення на її сторінках різноманітних закликів і наказів, мета яких полягала у налагодженні конструктивної співпраці держави з її громадянами. Так, в газеті «Голос Поділля» від 9 листопада 1918 р. було надруковано заклика до населення Тернополя про потребу здачі усієї приватної зброї військовій команді міста³. У «Стрийському віснику» було розміщено наказ про те, щоб мешканці міста Стрия, що незаконно володіли державним майном (гроші, коні, вози, мотори, мундири в будь-якому стані, взуття, білизна, матерія і полотно, харчі, кухонні начиння, санітарні засоби), повинні були повернути його у власність держави.⁴ Державний повітовий комісаріат в Тернополя також видав наказ 19 червня 1919 р. про те, що військова влада буде провадити обшуки серед населення, котре захопило державне майно під час приходу польських військ до міста⁵.

«Українські вісті» помістили «Відозву!», в якій військово командування зверталось до населення про те, щоб громадяни за винагороду приносили зброю і набої. За 1 набій обіцяли – 20 шагів, а за справну рушницю по 20 грн⁶.

Окрім офіційних наказів і закликів, на сторінках повітової преси розміщувались патріотичні відозви місцевих інтелігентів до цивільного населення для потреби підтримати Галицьку армію в боротьбі з поляками. Так, в «Українських вістях» було надруковано статтю «Для фронту!». У ній йшлося про те, що внаслідок успішної Чортківської офензиви і очищення запілля від ворожих елементів, котрі могли б загрожувати безпеці існування держави, необхідно усю вивільнену зброю та військову амуніцію передати фронту. Пропонувалось збільшити призовний вік чоловіків до 50 років. Завдяки цьому старші вояки могли замінити на залізниці, в інтендатурі і жандармерії молодших, що більше були придатними до служби на фронті⁷.

В газеті «Народ» було розміщено статтю К. Коберського «Фронт і Запілле», у якій автор порушував важливе питання про взаємозалежність фронту і тилу. Він вважав, що бойовики не повинні думати про

матеріальну і харчову сторону несення військової служби й слушно доводив, що запілля має боротися з ворожими елементами і дезертирством, а населення має докладати усіх зусиль для поліпшення умов на фронті.⁸ У наступному номері було розміщено статтю М. Євшана «Фронт чи запілля?», в якій стверджувалося, що «фронт і запілля це два різних світи, а сам фронт черпає свої сили з запілля і, якщо в ньому є дезорганізаційні процеси, то фронт є слабким як у моральному, так і в бойовому плані». Також М. Євшан зазначав те, що все має бути для запілля і якщо є «могутнє запілля» тоді буде «сильний фронт».⁹ В цій же газеті було опубліковано ще одну статтю «Організація запілля», в якій наголошувалося на тому, що зберегти незалежність ЗУНР можна лише двома шляхами, перший залежав від консолідації та ініціативи широких мас населення, а інший від вищого керівництва та його здатності у нелегкий час спрямувати і вміло організувати ці маси на користь власної держави. Окрім того, тут йшлося про те, що армія повністю залежить від настроїв, котрі панують серед цивільного населення, а також від їхньої готовності використати весь свій потенціал для забезпечення армії людськими і матеріальними ресурсами¹⁰.

На сторінках «Українського голосу» сотник Петро Бубела розмістив звернення «До українського жіноцтва Західно-Української Народної Республіки» у якому закликав жінок розгорнути роботу по збору білизни і одягу для вояків на фронті¹¹. Тут же були розміщені статті агітаційного змісту «Одягніть і нагодуйте їх!» і «Для тих, що в полі!» котрі наголошували на потребі збору жінками по містах і селах теплового одягу і харчів, яких гостро потребували вояки на фронті¹².

Військове керівництво ГА на сторінках повітової преси опублікувало цікавий проект військової організації сіл, що повинен був допомогти селянам організованіше включатись у боротьбу за незалежність ЗУНР. Він передбачав формування у кожному селі бойових сотень котрі б виконували цивільну службу, підтримували порядок та патріотичні настрої серед населення, охороняли мости і дороги, боролися зі шпигунами і ворожими агітаторами, збирали амуніцію і всілякого роду озброєння та військове майно, повертали і карали дезертирів, оберігали державне майно. Такі сотні мали забезпечувати безпеку ГА в запіллі.¹³

У свою чергу цивільне населення Галичини активно відгукувалося на такі урядові заклики і доставало все, що могло бути корисним для армії. Так, мешканці Коломийщини і Косівщини не лише організовували бойові сотні, а й постачали нафту, збіжжя, одяг і білизну¹⁴. Схожа ситуація була і по інших повітах, котрі з перших днів листопаду 1918 р. доставляли харчі, військове майно, зброю і ліки в столицю ЗУНР – Львів й інші потребуючі міста¹⁵.

Для ефективнішої роботи з населенням, міська і сільська інтелігенція у повітах почала організовувати різноманітні організації і товариства, завдання яких полягало у систематичному проведенні акцій по збору

грошей, харчів і одягу для фронтовиків і поранених вояків у лікарнях. Так, у Станіславові було створено товариство «Українська хата», що 17 листопада 1918 р. заснувало фонд для збирання пожертв на користь української армії і для родин полеглих вояків під час українсько-польської війни¹⁶. Різдяні подарунки для вояків Покуття на фронті організували «Окружна Національна Рада» і «Жіночий кружок». По селах Коломийщини і Печеніжинщини поширювалися спеціальні відозви і листи щодо збору харчів і грошей на цю акцію. Добре підтримали її також повітові організації Городенщини, Косівщини і Снятинщини¹⁷.

"Український голос" повідомляв про те, що на створення шпиталю в Тернополі було зібрано 5097 корон, 6,5 кг м'яса, 2 фури соломи¹⁸. Церковне братство с. Кут під керівництвом отця Стефановича під час коляди зібрали 1350 корон для українських вояків Коломийщини на фронті¹⁹. На великодні подарунки для українського війська було зібрано 710 грн²⁰.

На заклик УН Ради в Коломиї 5 січня 1919 р. на фронт відправилась делегація з святковими подарунками з Покуття, Станіславщини і Тернопільщини. Загальна кількість зібраного складала: 60 мішків сухофруктів і 2900 святкових подарунків з Коломийщини, 3000 булок і 8000 сигарет з Станіслава, 1 бочка горілки, 3 бочки меду, 1000 кг ковбаси та 20 кг тютюнового листя з Тернопільщини. В свою чергу українські вояки, розповідаючи про свої потреби, наголошували на нестачі білизни, сигарет, пошти і часописів. Вони говорили, що «їсти мають до сита, та не мають, що курити і читати». Крім цього, подарунки були вислані на інші позиції поблизу Фельштина і Самбора²¹.

Святкова збірка в Тернопільському повіті на користь ГА принесла: 5 пар білизни, 20 пар кальсонів, 23 пари сорочок, 5 рушників, 2 верети, 189 яєць, 1 мішок і 35 л мушки, 3 мішки і 36 л круп, 115 л молока, 1 мішок і 105 буханців хліба, 3 л сиру, 16 л куті, 63 кг картоплі, 10 кг капусти, 4,5 л меду, 10 кг яблук, 1 калач, 5215 корон 30 сотиків²².

В Тернополі було проведено акцію по збору грошей і харчів на користь місцевих лікарень. Так, було зібрано на шпиталі 1274 корони, понад 3 кг яблук, ковбаса, 2 кг кишки, 4 кг м'яса, 100 сигарет, мед, овочі, 11 кг цукру, тютюн, торт, шинка, 0,5 кг горіхів, 1 термометр, 0,5 кг дріждів, 17 л молока, 4 л круп, 3 кг хліба, 30 кг муки, 2 кг солі, 3 л нафти, 1 фіра дров²³.

Жіночий комітет з с. Глубічки Великої зібрали 300 кг капусти, 60 кг гречаних круп, 111 буханок хліба, 25 кг картоплі, що були передані до Військової харчової управи в Тернополі²⁴. В наступному випуску ця ж громада зібрала на хворих вояків 585 корон, 215 пар білизни і рушників, 11 хустинок, 2 блузи, 1 пару черевиків, 1 простираadlo, 1 ковдру, 111 буханок хліба, 250 кг картоплі, 300 кг капусти, 60 кг гречаної крупи, окрім того громада Богданівки зібрала 163 корони і 123 корони пожертвував місцевий парох Бріль.²⁵

За покликом отамана С. Петлюри 23 лютого 1919 р. в Тернополі було зібрано 8965 корон на користь поранених стрільців²⁶. В цей же день заходами української громади та гарнізону міста Теребовлі було зібрано 2500 корон на ці ж цілі²⁷.

Товариство Жіноча громада в Тернополі одержало на фонд для поранених вояків 40733 корони, 27 пар білизни, 41 штук одежі, 6 м полотна, 14 буханок хліба, 2 копи яєць, 175 кг гречки, 25 кг ячменю, 351 кг картоплі, 84 яєць, 3 сорочки²⁸. Проведена акція по збору пожертв на поранених вояків в с. Хмеможи принесла 150 корон²⁹.

Відділ допомоги пораненим воякам при «Молодій Громаді» 4 травня 1919 р. провів збірку грошей для поранених вояків у станіславських лікарнях на вулицях Станіславава.³⁰

Населення добре відкликалося на загальні потреби армії роблячи пожертви на бойові фонди. Так, на бойовий фонд громада Любківці збрала 461 корону³¹, а в Коломийському повіті окремі особи склали 2520 грн.³²

Велику роль під час українсько-польської війни відіграло жіноцтво, що з перших днів існування ЗУНР включилось у процеси державотворення. Помітну роль українська жінка відіграла і під час організації Галицької армії. Одразу, після листопадового перевороту 1918 р. жінки, щоб полегшити несення служби воякам у Львові і в інших містах виконували розвідувальну роботу серед позицій ворога чим значно полегшували завдання військовому керівництву під час організації і складання тактичних схем і оперативних планів ведення бою на небезпечних лініях фронту, а також неодноразово зустрічали ворога з рушницею в руках. Так, є відомості про те, що на бойовому відтинку полковника А. Кравса в рядах ГА несла службу жіноча сотня. В газеті «Народ» повідомлялося про те, що у Станіславові до окружної команди зголосилось близько 100 українських жінок з бажанням вступити до лав Галицької армії³³. Окрім того, жінки з посвятою працювали при польових кухнях, де варили воякам обіди і вечері, а також невтомно працювали сестрами-жалібницями у військових шпиталях³⁴. Вони також активно включилися в організацію різноманітних акцій по збору грошей і харчів на користь армії. Жіноча громада Тернополя збрала 5390 корон на молоко для хворих і поранених вояків³⁵. Дівчата с. Лубянки Низші Збаражського повіту на хворих стрільців збрали 642 корони³⁶. На фонд «Жіночої громади» для поранених збрали 948 крб³⁷.

Галицьке жіноцтво тісно співпрацювало з комітетом «Червоного хреста», що постійно провадив спеціальні заходи для покращення умов життя і побуту вояків на фронті і поранених у військових лікарнях. Так, «Червоний хрест» організовував спеціальні безкоштовні курси медсестер, а також завдяки їхньому сприянню було відкрито у Тернополі дизенфекційний пункт, працювати до якого запрошувалися жінки³⁸.

Звісно, що за власний кошт таких заходів комітет «Червоного

хреста» не міг здійснювати, тому цивільне населення активно підтримувало і надавало гроші на його цілі. Так, були здійсненні поодинокі і масові збірки серед цивільного населення по повітам Галичини. До прикладу, в М. Прокоповичівна та В. Кассіян надали 252 корони.³⁹ Тернопільський відділ «Червоного хреста» 22 червня 1919 р. організував на вулицях міста збірку грошей, білизни і харчів на користь поранених вояків⁴⁰. Акція, проведена в Косові, збрала 14608 корон і 50 крб, коляда товариства "Січ" у Красноставцях - 500 корон, поштовий уряд у Кутах надав 100 корон, коляда молоді Товмаччини збрала 424 корони на «Червоний хрест», а єврейська національна рада в Косові збрала для недужих і поранених стрільців 82 сорочки та 56 онучок⁴¹. На «Червоний хрест» з повітів Покуття було зібрано 4552 корони⁴².

В Коломиї на «Червоний хрест» було зібрано 1172 корони, а також 14 пар сорочок, 7 пар штанів, 2 рушники, 4 шматки полотна. В Печеніжині відповідно 58 сорочок і 28 штанів⁴³. На заклик «Червоного хреста» села Коломийщини збрали 142 пари білизни для поранених вояків в запасному шпиталі⁴⁴. На фонд «Червоного хреста» в Тернополі на початку березня було зібрано 1143 корони⁴⁵. На потреби «Червоного хреста» в Станіславові за квітень було зібрано 27728 корон⁴⁶, а також 6 мішків і 95 кг картоплі, 100 кг круп, 91 кг муки, 52 буханки хліба, 11645 яець, 576 л молока, 9 кг капусти, 35 кг кукурудзяної муки, 17 кг пшеничної муки, 0,75 кг м'яса, 50 тістечок, 3 пари білизни, 12 рушників, 9 простирадл, 9 пар калісонів, 9 сорочок, 6 хустинок, 4 шматки старої білизни, 1 ліжко, 3 ковдри, 1 сінник⁴⁷.

За надану допомогу українські вояки склали подяки цивільному населенню. Так, Повітова національна рада на сторінках «Станіславського Голосу» висловлювала подяку с. Боднарів за зібрані дарунки для української армії⁴⁸. Керівництво військового шпиталю в Тернополі на сторінках «Українських вістей» дякувало за надані громадою сіл Сути і Домаморич за зібрані продукти 202 яйця, 212 л молока і 1 буханець хліба⁴⁹. Від одного з польових куренів на відтинку війська поблизу Стрия було розміщено подяку у «Січовому Голосі» за отриманні різдвяні подарунки⁵⁰. За зібрану білизну, таким селам як, Угерці, Винявці, Воцанці, Новосилки Гостинні, було складено подяку керівництвом групи Гофмана⁵¹. Військова окружна команда Тернополя висловлювала подяку Івану Гафтковичу з Бучача за надані 1000 корон на потреби українського війська⁵². Жіночий комітет, що провів Святий вечір для вояків, склав подяку громадам Старе Місто, Сільце, Вербів і ін. за пожертви в натуральній і грошовій формі. Зокрема, дякував комітет дівчатам Підгайців за допомогу у безпосередній організації і проведенні свята⁵³.

На підставі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки. Протягом українсько-польської війни цивільне населення активно співпрацювало з українськими військовиками доставляючи на користь армії різноманітне військове майно і харчі, брак котрих гостро

відчувала Галицька армія. Українська жіноцтво, міська та сільська інтелігенція також долучилися до загальнодержавної справи, проводячи різноманітні акції по збору харчів, одягу і грошей на потреби армії.

Варто відзначити й ідеологічну допомогу, що надходила від керівництва держави і виражалася в різноманітних офіційних і неофіційних закликах, та була спрямована на консолідацію всього наявного матеріально-технічного і людського потенціалу для ведення спільної боротьби з ворогом.

¹ Дрогобицький листок. – Ч. 7–8. – 1918. – 28 грудня. – С. 6–7.

² Народ. – Ч. 22. – 1919 р. – 13 травня. – С. 4.

³ Голос Поділля. – Ч. 1–2. – 1918. – 9 листопада. – С. 1.

⁴ Стрийський вістник. – Ч. 2. – 1919. – 5 січня. – С. 1.

⁵ Українські вісті. – Ч. 26. – 1919. – 20 червня. – С. 1.

⁶ Там само. – Ч. 34. – 1919. – 1 липня. – С. 1.

⁷ Там само. – Ч. 26. – 1919. – 20 червня. – С. 2.

⁸ Коберський К. Фронт і Запілля // Народ. – Ч. 15. – 1919. – 4 травня. – С. 1.

⁹ Євшан М. Фронт чи запілля? // Там само. – Ч. 17. – 1919. – 7 травня. – С. 1–2.

¹⁰ Там само. – Ч. 18. – 1919. – 8 травня. – С. 1–3.

¹¹ Український голос. – Ч. 13. – 1918. – 5 грудня. – С. 2.

¹² Там само. – Ч. 24. – 1918. – 19 грудня. С. 1–2.; Ч. 27. – 22 грудня – С. 1–2.

¹³ Українські вісті. – Ч. 19. – 1919. – 5 травня. – С. 3.

¹⁴ Покутський вістник. – Ч. 20. – 1919. – 13 березня. – С. 3.

¹⁵ Українське слово. – Ч. 256. – 1918. – 13 листопада. – С. 2.; Ч. 257. – 14 листопада. – С. 4.; Ч. 258. – 15 листопада. – С. 4.; Ч. 261. – 19 листопада. – С. 3.; Українські вісті. – Ч. 19. 1919. – 25 травня. – С. 2.

¹⁶ Станіславський голос. – Ч. 7. 1918. – 26 листопада. – С. 3.

¹⁷ Покутський вістник. – Ч. 3. – 1918. – 17 листопада. – С. 4.; Ч. 2. – 1919. – 5 січня. – С. 6.

¹⁸ Український голос. – Ч. 12. – 1918. – 4 грудня. – С. 2.

¹⁹ Покутський вістник. – ч. 3. – 1919. – 12 січня. – С. 2.

²⁰ За підрахунками автора: Там само. – Ч. 43. – 1919. – 22 березня. – С. 2.

²¹ Там само. – Ч. 3. – 1919 – 12 січня. – С. 2.

²² За підрахунками автора: Український голос. – Ч. 9. – 1919. – 25 січня. – С. 2.

²³ Там само. – Ч. 16. – 1919. – 2 лютого. – С. 2.

²⁴ Там само. – Ч. 11. – 1919. – 28 січня. – С. 1.

²⁵ Там само. – Ч. 12. – 1919. – 29 січня. – С. 2.

²⁶ Там само. – Ч. 35. – 1919. – 27 лютого. – С. 1.

²⁷ Там само. – Ч. 39. – 1919. – 4 березня. – С. 1.

²⁸ За підрахунками автора. – Там само. – Ч. 34. – 1919. – 26 лютого. – С. 1.

²⁹ Там само. – Ч. 45. – 1919. – 10 березня. – С. 3.

³⁰ Народ. – Ч. 15. – 1919. – 4 травня. – С. 3.

³¹ Покутський вістник. – 1919. – Ч. 16. – 27 лютого. – С. 1.

³² За підрахунками автора: Там само. – Ч. 43. – 1919 – 22 березня. – С. 2.

³³ Народ. – Ч. 31. – 1919. – 23 травня. – С. 3.

³⁴ Рудницька-Лисяк М. Львівське жіноцтво під час падолистового перевороту. Спогади й рефлексії // Український прапор. – Ч. 23 – 25. – 1919. – 1 листопада. – С. 17 – 18.; Калічак І. Записки четаря. Спомины 1918 – 1919. – Львів, 1931. – С. 3.; Дубляниця М.

Листопадові дні в Коломиї // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія, 1988. – С. 752.

³⁵ Український голос. – Ч. 18. – 1919 – 5 лютого. – С. 4.

³⁶ Там само. – Ч. 18. – 1919. – 5 лютого. – С. 4.

³⁷ Там само. – Ч. 51. – 1919. – 18 березня. – С. 4.

³⁸ Українські вісті. – Ч. 3. – 7 травня. – 1919. – С. 1.

³⁹ Покутський вістник. – Ч. 3. – 1918. – 17 листопада. – С. 4.; Ч. 3. – 1919. – 12 січня. – С. 2.

⁴⁰ Українські вісті. – Ч. 28. – 1919. – 25 червня. – С. 2.

⁴¹ Покутський вістник. – Ч. 12. – 1919 – 13 лютого. – С. 4.

⁴² За підрахунками автора: Там само. – Ч. 13. – 1919. – 16 лютого., – С. 3.

⁴³ Там само. – Ч. 16. – 1919. – 27 лютого. – С. 1.

⁴⁴ Там само. – Ч. 2. – 1919 – 13 березня. – С. 3.

⁴⁵ Український голос. – Ч. 57. – 1919. – 25 березня. – С. 4.

⁴⁶ Народ. – Ч. 16. – 1919. – 6 травня. – С. 4.

⁴⁷ За підрахунками автора: Український голос. – Ч. 86. – 1919. – 4 травня., – С. 4.

⁴⁸ Станіславський Голос. – Ч. 2. – 1918. – 9 листопада. – С. 4.

⁴⁹ Українські вісті. – Ч. 32. – 1919 – 28 червня. – С. 2.

⁵⁰ Січовий Голос. – Ч. 4. – 1919 – 26 січня. – С. 3.

⁵¹ Громадська думка. – Ч. 4. – 1919 – 20 лютого. – С. 2.

⁵² Український голос. – Ч. 15. – 1918. – 8 грудня. – С. 1.

⁵³ Там само. – Ч. 9. – 1919. – 25 січня. – С. 2.

Мар'ян Вахула

Діяльність та ідеологія Західно-Української Народно-Революційної Організації (ЗУНР) через призму її видань.

Невдача Визвольних Змагань українців за державну незалежність у 1918–20 рр. не зупинила державотворчих прагнень. Декілька організацій, політичних груп та військових формувань продовжували, кожна на свій розсуд, боротися за державну незалежність, маючи при цьому власні політичні погляди щодо території, устрою та форми української держави. Одним з численних фрагментів цієї боротьби була діяльність Західно-Української Народно-Революційної Організації (ЗУНР).

До цього часу в українській історіографії не було жодних фундаментальних праць, присвячених ЗУНР. Дослідники Визвольних Змагань згадують про ЗУНР доволі побіжно, фактично розглядаючи її, як один з коротких етапів становлення Української Військової Організації (УВО) на початку 20-х рр. ХХ ст. Як правило, усі згадки про ЗУНР в історичних працях є епізодичними та побіжними, що не відкривають справжньої суті цієї організації. Це не дивно, оскільки невідомими для дослідників залишаються архіви ЗУНР чи мемуари, які б стосувалися її діяльності. Оскільки діяла ЗУНР за кордонами України вітчизняні архіви також не дають вичерпної інформації для дослідників. Єдиною серйозною працею на думку автора є дослідження українського діаспорного історика Зиновія Книша, видане невеликим тиражем в м. Торонто (Канада) у 1974 р.. Та й воно не є опертим на архівні матеріали. Завдяки копіям пропагандивних видань ЗУНР, які розкривають головний зміст та мету діяльності ЗУНР є змога досить повно відтворити її історію.

Автор статті поставив собі за мету на основі аналізу пропагандивних видань ЗУНР відтворити історію її діяльності та розглянути ідеологічну і політичну базу Організації.

Поразка Визвольних Змагань 1918–20 рр. завершилася існуванням в еміграції двох українських еміграційних урядів – уряду Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) під керівництвом Євгена Петрушевича та уряду Української Народної Республіки (УНР) під керівництвом Симона Петлюри. Обидві політичні сили так і не об'єднавшись, продовжували кожна окремо боротися за державну незалежність українських територій, які вони представляли. Однак, жоден з українських урядів не мав реальної політичної ваги та можливостей реалізації своїх планів. Поглибив конфлікт і привів до фактичного розколу УНР та ЗУНР Варшавський договір уряду УНР з Польщею, згідно яким територія ЗУНР входила у склад Польщі. Ідея наддніпрянців «через Київ на Львів» не знайшла широкої підтримки серед галичан... Розрізнені партизанські загони, які діяли на території Галичини та Великої України не

отримали очікуваної допомоги з-за кордону, оскільки жодного об'єднаного центру партизанського руху також не було створено. Кожен з еміграційних урядів на власний розсуд провадив політичну діяльність, в реальності щораз більше віддаляючись від реального стану речей та ситуації на українських землях.

Боротьбу за державну незалежність України продовжила створена восени 1920 р. із комбатантів обох УВО під керівництвом полковника армії УНР Євгена Коновальця. УВО поставила собі за мету вигнання усіх окупантів України, створення єдиної української держави, не вважаючи за потрібне в час етапу збройної боротьби визначати політичний устрій та лад майбутньої держави і відповідно не визначаючи чітко своєї приналежності до якогось з еміграційних урядів, що заставило УВО балансувати між ними. Уряди УНР та ЗУНР, позбавлені військових формацій, почали суперництво за керівництво над УВО.

Залишений в певній політичній ізоляції до часу вирішення питання державного статусу Галичини Лігою Націй у березні 1923 р., уряд ЗУНР чинив усі можливі спроби збереження легітимності та шукав підтримки у позитивному вирішенні питання державного статусу ЗУНР. У 1922 р. Є. Петрушевич зустрівся з послом Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) І. Чаковським та запевнив його, що при підтримці СРСР ЗУНР може стати прорадянською державою і своєрідним форпостом комуністичних ідей в Центральній Європі. Схожі розмови велися з представником радянського уряду Х. Раковським. Зрештою, уряд ЗУНР і сприймався Лігою Націй в певній мірі, як прокомуністичний через активну польську пропагандивну кампанію. Радянські представництва докладали чимало зусиль щодо комуністичної пропаганди серед галицьких емігрантів та переговорів з керівним складом УГА, насамперед з генералом О. Грековим. Значні зусилля спрямовувались також на інтернованих вояків УГА в таборах Чехословаччини, серед котрих з осені 1920 р. діяли спеціально заслані більшовицькі агітатори, які формували комуністичні гуртки серед українських військовиків.

Після 1922 р. відбулись зміни і в ставленні до революційної боротьби в окупованій поляками Галичині. Перші сумніви щодо доцільності підтримки антипольської боротьби виникли після приїзду у Ригу доктора Осипа Назарука, який, як журналіст спілкувався з членами української та російської мирних делегацій про недоцільність партизанських антикомуністичних дій в Україні і зміг переконати у цьому Є. Петрушевича. У грудні 1922 р. з цього приводу між Є. Коновальцем та Є. Петрушевича виник конфлікт. Останній вимагав повного підпорядкування УВО уряду ЗУНР. Є. Коновалець відмовлявся виконати вимогу, мотивуючи відмову антиреволюційною та антисоборницькою політикою ЗУНР відносно всієї України, а не лише Галичини. Засновники та керівники УВО, хоч і були за походженням галичанами, підтримували

ідею Соборності України. Маючи підтримку військовиків УГА, УВО фактично опиралась на офіцерів армії УНР.

На нараді УВО в грудні 1923 р. було стверджено негативне ставлення УВО до прорадянської політики уряду ЗУНР. Це стало початком розриву стосунків УВО та ЗУНР. В цей час уряд ЗУНР повністю перейшов на прорадянську орієнтацію, сподіваючись на відновлення своєї влади за допомогою СРСР, оскільки після рішення Ради Амбасадорів 14 березня 1923 р, Галичина була передана Польщі. Уряд ЗУНР розпочав проводити активні дипломатичні дії, спрямовані на забезпечення підтримки Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Це сприяло тому, що комуністичний уряд УРСР вбачаючи головну небезпеку організації партизанського антикомуністичного руху в Україні в особі Є. Коновальця почав вимагати від уряду ЗУНР усунути його від керівництва УВО, оскільки вважав УВО структурою, підлеглою Є. Петрушевичу. З цією вимогою в березні 1923 р. з Москви прибула делегація УРСР під керівництвом колишнього сотника УСС Івана Коссака. Через політичний тиск Є. Коновалець вийшов з складу УВО і повернувся в неї, як керівник, аж у червні 1924 р. УВО не прийняла прорадянського курсу уряду ЗУНР і залишилась на самостійницьких позиціях.

Та ці події привели до того, що частина колишніх старшин УГА під керівництвом референта розвідки УВО Осипа Думина вирішила залишитись на стороні уряду ЗУНР. Виключені з ініціативи Є. Коновальця із УВО вони створили ЗУНРО.

Цілком можливо, що у виникненні ЗУНРО велику роль відіграли й особисті амбіції її засновника. З 1924 р. фактичним керівником УВО в Галичині – крайовим комендантом (КК) був сотник УГА Юліан Головінський, який розбудовував підпільну мережу і структуру УВО відповідно власного бачення. Однією з перших кардинальних змін внесених Ю. Головінським в структуру Крайової Команди (КК) УВО була ліквідація розвідувальної референтури, керованої О. Думиним. Ю. Головінський не бажав, щоб перебуваючи за кордоном керівництво УВО перетворило українську революційну силу в маріонетку іноземних розвідок. А для цього були усі підстави. З кінця 1922 р. УВО активно співпрацювала з німецькою розвідкою (Райхсвером). Протягом 1922–26 рр. УВО проводила активну розвідувальну роботи проти Польщі на користь Німеччини. В 1925 р. УВО володіла інформацією про усі підрозділи Збройних Сил Польщі. Незважаючи на те, що УВО збирала і передавала таємну інформацію про свого ворога – Польщу, почались тенденції до перетворення УВО в знаряддя німецької розвідки. Шпигунська діяльність значно компрометувала УВО. Тому Ю. Головінський вирішив цілком ліквідувати розвідувальну референтуру УВО. Остаточо переконала його у правильності намірів трагічна загибель члена УВО Ольги Басараб 12 лютого 1924 р, арешт КК УВО Андрія Мельника та десяти осіб, які мали відношення до підпілля УВО в березні 1925 р. Суть цих подій полягала в

тому, що членів УВО арештовували, не як учасників українського Визвольного Руху, але членів німецької шпигунської агентури. Коли у вересні 1925 р. в Галичину з-за кордону із наміром відбудови агентурної мережі розгромленої польською поліцією прибув керівник розвідки УВО О. Думин, Ю. Головінський, який був його близьким бойовим товаришем з УГА, не дозволив йому цього зробити. УВО в Галичині повернулася до безпосередньої революційної діяльності. Як відгук і ще одне попередження керівництву УВО не акцентуватись на розвідувальній роботі на користь Німеччині влітку 1926 р. у м. Кракові відбулися гучні судові процеси, на котрих членів УВО також звинувачували не в революційній, а в шпигунській роботі. За цим обвинуваченням у червні 1926 р. було арештовано майже 130 українців.

Очевидно, особисті амбіції мали місце і провідний діяч УВО О. Думин не вибачив Ю. Головінському фактичного відсторонення від керівництва в УВО. Не відомо, чи сприйняв він «велику наддніпрянську ідею» Є. Коновальця, згідно якої свої зусилля він мав спрямовувати не на порятунок своєї «маленької» Батьківщини ЗУНР, а «великої», проте не рідної йому Наддніпрянщини. Є свідчення, що О. Думин «відколовся» від УВО через її надмірну (на його думку) залежність від німецької розвідки. У 1925 р. О. Думин створив власну прорадянську організацію ЗУНРО. Цілком можливо, що у становленні ЗУНРО мали місце не стільки прорадянські погляди, скільки особисті амбіції О. Думина.

14 травня 1925 р. в м. Ужгороді, яке перебувало у складі Чехословаччини і було важливим зв'язковим пунктом УВО з Галичиною, на зборах колишніх старшин УГА відлучених від діяльності в УВО було прийнято рішення про створення ЗУНРО. Цю дату на Самбірському судовому процесі ОУН у вересні 1933 р. подав також керівник політичної поліції Польщі Станіслав Кухарський.

Засновник і керівник ЗУНРО О. Думин був доволі відомою особою в середовищі українського вояцтва: ветераном УСС, брав участь в українсько-польській війні 1918–1919 рр., разом з Ю. Головінським воював проти польських військ під командою генерала Яна Ромера на території Розточчя. Колишній сотник УГА був останнім ватажком повстанських загонів, якому вдалося з боями прорватися із території Великої України. Свої спогади про антибольшевицьку боротьбу він описав у праці «Партизани» під псевдонімом «Антін Крезуб». Однак, потрапивши у табір для українських військовополонених в м. Яблонному у Чехословаччині О. Думин був покараний Головною Командою УГА за «злочин більшовицької агітації». Та незважаючи на це, невдовзі він увійшов у керівний склад УВО де очолив та розбудував розвідувальну референтуру і був її керівником протягом 1922–1924 рр.. Невдовзі О. Думин «покрив розвідувальною сіткою всі українські землі під Польщею і запустивши свої шупальці глибоко в корінну польську територію». Після загибелі О. Басараб, арештуваної за підозрою в шпигунстві, арешту КК

УВО А. Мельника та відмови КК УВО Ю. Головінського від діяльності розвідувальної референтури УВО, О. Думин виїхав у Гданськ. Там він зайнявся підготовкою та вишколом розвідників УВО, які вочевидь мали діяти за кордоном. В цей же час О. Думин збирав інформацію про зв'язки УВО з різними військовими та політичними структурами інших держав, компромат на інших членів УВО. Можливо, це свідчить про те, що в даний час він особисто був радянським розвідником. Через фінансовий конфлікт з керівним членом, фактично «сірим кардиналом» УВО Ріхардом Ярим, О. Думин виїхав з Берліна і почав здійснювати заходи по створенні ЗУНРО. Він був шокований поведінкою Р. Ярого, який пропонував йому за фінансову винагороду «здати» декількох розвідників УВО польській розвідці. Опісля Р. Ярий планував вбивство і самого О. Думина. Дивним є те, що організатором прокомуністичної ЗУНРО був чи не найвідоміший організатор антикомуністичної боротьби в Україні. Це в певній мірі приводить до думки про його вербування в час боротьби, що може пояснити відносно вільний «вихід» з території УРСР в час безкомпромісної боротьби Червоної Армії (ЧА) з українськими партизанськими загонами. Окремі дослідники натякають на зв'язки О. Думина з радянською контррозвідкою. Існувала ймовірність його захоплення комуністичними ідеями завдяки ідеологічній роботі радянських пропагандистів, які діяли у таборах українських інтернованих вояків в Чехословаччині та політиці українізації, яку були змушені проводити керівники УРСР в перші повоєнні роки. Хоч українізація й була «іграшковою», вона все ж багато важила в очах свідків польської антиукраїнської повоєнної політики у Галичині.

На жаль, нічого не відомо про первісну ієрархію та організаційне оформлення ЗУНРО. Побудова організаційної системи ЗУНРО також ніде не висвітлена. Певні інформації маємо завдяки офіційному органу ЗУНРО – часопису «Український Революціонер» («УР»).

Прихильні до Є. Петрушевича політичні кола видавали у Львові часописи «Радугу» (для інтелігенції) та «Працю» (для селянства), як органи Української Партії Праці (УПП). Це були легальні видання і не друкували жодних антипольських матеріалів. Ця місія і припала «УР». Видання було засноване стараннями Західно-Українського Клубу у Берліні, який створили близько 10 прихильників Є. Петрушевича на початку 1925 р. Вони також започаткували видання часопису «Український прапор».

В першому виданні «УР» часопис проголошувався «органом ЗУНРО». Читачів було інформовано, що часопис буде виходити нерегулярно. Так, № 1 вийшов 10 липня 1926 р., останній – 10 серпня 1929 р. Протягом 1926–1929 рр. вийшли друком 24 номери, одне число видавалось в середньому через кожні 45–50 днів. Нічого невідомо про колектив редакції «УР», хоч відомі декілька імен публіцистів, очевидно псевдонімів: «Стефан Брук», «Микола Запеклий», «Яворівець», «Старий», «Залуцький», «Бережанський». З мовних ознак тексту видно, що «УР» спочатку

редагував виходець із Великої України. Текст пізніших видань пересичений полонізмами, характерними для галичан. Незрозуміле фінансування часопису, оскільки вже в 1926 р. резерви уряду ЗУНР зменшились, а суми на які нібито друкувався часопис не відповідають фінансовому аналізу тогочасних видавничих послуг. Невідомо також про тираж видання. Як і видання УВО – «Сурма», «УР» потрапляв в Україну нелегально, переважно шляхом поштового розсилання випадковим особам. Відомо про випадки поширення «УР» серед українців – військових Війська Польського (ВП). Так, на терміни в 6 і 4 роки ув'язнення були засуджені солдати 58 полку піхоти у м. Познані Шкондеюк, Поп'юк та Оперук, у яких офіцери знайшли примірники «УР». Згадуючи їх ув'язнення, «УР» закликав своїх читачів дотримуватись конспірації при читанні та поширенні нелегальної літератури. Розповсюджувався «УР» і серед української еміграції у Франції, де розпорядженням Міністерства Внутрішніх Справ був заборонений, як комуністичний часопис у січні 1928 р.

З шпальт «УР» дізнаємось, що керівним органом ЗУНРО був Начальний Провід. Пізніше керівництво перейшло до згадуваної декілька разів «Колегії ЗУНРО». Обидві назви керівних органів ЗУНРО дають підставу думати про характер демократичного прийняття рішень керівництвом, що в принципі є не типовим явищем для революційних організацій. Існував бойовий фонд. ЗУНРО мала своє «членство», виділялись категорії «прихильників нейтральних» та «пасивних прихильників». Своєю кадровою базою ЗУНРО вважала «широкі трудові маси західноукраїнських земель, селянство та робітництво». ЗУНРО також вважала себе організацією політичною, а не військово-революційною. Всі члени ЗУНРО були зобов'язані сплачувати внески. Невідомо, чи враховувався соціальний і фінансовий стан членів при їх сплаті. Зрештою, невідома і кількість членів ЗУНРО протягом усього часу її існування, як в діаспорі так і в Галичині. Усі згоди стосовно політичних програм та напрямних ЗУНРО можемо робити лише з цитат «УР».

Своїми завданнями ЗУНРО вважала:

1. Ведення ідеології боротьби за українську державу та національні ідеали.
2. Гуртувати для цієї цілі усю західноукраїнську громадськість.
3. Ідеалом і метою вважається самостійна, соборна держава, а засобами її здобуття – боротьба проти польської окупації.
4. Боротьба йтиме не лише проти польської держави та її носіїв, а й проти українців, що стали на польську службу.
5. Вивести українське суспільство з отупіння й політичної байдужості».

Ідеалом ЗУНРО виступала не «націоналістична буржуазна держава», а «робітничка держава з опорою на дрібно земельне міщанство і трудову інтелігенцію, будівництво в складі Радянської України, рівнорядної в

СРСР». Головним лозунгом ЗУНРО було: національне і соціальне визволення та злука з Радянською Україною. Члени ЗУНРО «з усіма сподіваннями очікували що невдовзі і УРСР стане національною державою, хоч не в буржуазному значенні». ЗУНРО закликала: «за визволення західноукраїнських земель з ворожих окупацій і злуку їх з матірнім пнем – Радянською Україною гуртуймо в підпіллю наші сили».

Поляки в національному і політичному значенні однозначно трактувалися, як окупанти і гнобителі від яких українців Галичини мала визволити УРСР. Остання визнавалася як «українська національна держава». УРСР вважалася головним політичним центром українців, на відміну від емігрантських урядів: «в теперішніх умовах концентраційним осередком для українців західних та у народу може бути тільки Радянська Україна». В боротьбі з поляками рекомендувалося: «поборювати і нищити ляхів на їх маєтку й здоров'ї та житті, коли попало, при кожній нагоді, на кожнім місці, кожній хвилі, рано, вполудне, вечором і вночі, якнайдогідніше, щоб зразу не визвати цілої польської оружної сили, але щоб витворити таку атмосферу, в якій ляхам не стало б духу. Польські поліцаї, жандарми й колоністи, ксьондзи, учителі, учительки, податкові поборці, асекураційні агенти, двірські економи – взагалі все, що почувается поляком і служить Польщі, так само і наші хруні, які запродалися ляхам, це вороги нашої державності і волі і їм треба показати, що наша земля горить, що тут нема місця для кшевіцелі польської культури». В боротьбі передбачались саботажі, атестати (акти індивідуального терору), партизанські дії. ЗУНРО проголошувала радикальні терористичні методи боротьби, що поширювались не лише на владних представників окупаційної польської влади, але і пересічних громадян. В певній мірі проголошувався принцип колективної національної відповідальності.

З статей «УР» можна зробити висновок, що ЗУНРО всерйоз розглядала себе, як вагома військово-політична сила, що очікувала військової кампанії. Декларувалося: «Ми, українці західних земель, мусимо також готувитися до наближаючої війни, як морально, так і фізично. Моральне підготовлення повинно йти в напрямі усвідомлення собі того, що війна Польщі з Радянським Союзом має здійснити наші соборницькі й державницькі устремління, а фізичне – в напрямі підготовлення населення Західної України через організування до підпільної, збройної боротьби з ляхом розбишакою і гнобителем». Усі незгідні з боротьбою ЗУНРО оголошувались «безнадійними туманами, падлюками та зрадниками». Завершувалися усі відозви ЗУНРО гаслом: «смерть ляхам!». ЗУНРО закликала «творити спільний фронт, творити тайну армію в Війську Польському», що очевидно можна пояснити впливом колишніх працівників розвідувальної референтури УВО і безпосередньо О. Думина. Проголошувалася колективна відповідальність польських родин, «тотальна боротьба без пощади». Стверджувалося, що

«вихідний пункт наших змагань це перший листопад – нема повороту до передлистопадової епохи. Нема повороту до легальщини в межах чужої державності, якою б вона не була.» Тобто, свою військову традицію ЗУНРО вела від УГА, хоч і дотримувалась на відміну від останньої комуністичної ідеології. Всі методи своєї боротьби ЗУНРО оправдовувала. На пізніших етапах діяльності ЗУНРО організації прослідковуються певні зміни поглядів – смерть проголошувалася лише полякам, «що протиставляється змаганням нації і народній владі». Принцип національної і колективної відповідальності було відкинуто.

В лавах ЗУНРО її керівники хотіли бачити «людей сміливих, відважних, сильних волею, добрих духом, кріпкою вірою в правоту своєї ідеї й діла, люди що рішені для перемоги своїх ідей жертвувати все». Закликалося позбутися «національної м'якосердушності», для прикладу аналізуючи події українсько-польської війни під проводом Богдана Хмельницького.

В другій половині 1927 р. відбулась незначна конкретизація головних політичних поглядів ЗУНРО. Наголошувалося: «Національно-політичний світогляд іде по лінії визвольних змагань: непримириме, бойове становище супроти Польщі і всіх прочих окупантів та гнобителів Українських Земель. Мета – об'єднана, незалежна, соборна, трудова республіка з таким державно-суспільним ладом, який відповідає потребам у трудових мас, а саме селянства, робітництва і прочих трудових верстов, як продуктивного міщанства та інтелігенції». Усі політичні надії на вирішення «української проблеми» європейськими державами вважалися марними. Єдиної допомоги слід було очікувати лише від УРСР. На цьому етапі історії ЗУНРО незрозуміло, чи її керівництво продовжувало прагнути до об'єднання з УРСР, чи після переосмислення поглядів і концепцій саме вирішило творити незалежну комуністичну республіку. Чи УРСР розглядалася, як найближчий партнер для вирішення і сприяння цьому питанню, чи все таки, як перед тим – державою, у склад якої необхідно ввійти? Невідомим є і ставлення до СРСР в цілому.

Дивною як на революційний часопис була тематика видання. Вона була різнорідною та різноплановою, в порівнянні із «Сурмою» мало містила вишкільних матеріалів, інструкцій, технічних порад, необхідних для підпільної діяльності. Протягом 1926 р. з'явилися статті: «Борімося за свою державу», «Підпільна боротьба», «Значення саботажу залізниць у час війни», «Легальщина чи революційна боротьба». У виданнях 1927 р. також з'являлись статі на відповідну тематику: «Пропагандивно-освітня праця в революційних гуртках ЗУНРО», «Вчімо стріляти», «Світогляд українського революціонера», «Як саботувати залізницю», «В справі української революційної літератури», «Соціальний підклад національної революції», «Значення і методи революційної пропаганди», «Грошеві питання в революційній праці», «Націоналізм, соціалізм і українська національна революція». Впродовж 1928 р. вийшли статті «Атентати і

терор як средства національної революції», «Грошова господарка і Революційні Гуртки ЗУНРО», «Дещо про партизанку і повстанство», «Революційна боротьба і державне будівництво», «Революційна тактика», «Революційне поготівля». Багато місця на шпальтах редакція «УР» приділяла історії визвольних рухів народів Європи.

У своїй полеміці та тезах пропагандисти ЗУНРО не були послідовними та до кінця зрозумілими. З 1926 р. головним ворогом проголошується уже не Польща, а УВО – «гурток, з котрого утікали усі чесні люди, що оформили себе в ЗУНРО». Уся діяльність УВО трактувалася як «гайдамацьке марево на круги Пілсудського». В найрізноманітніших провинах періодично звинувачувалося «фальшувальника» Є. Коновальця. Однак, високо шанувалася смерть члена УВО О. Басараб, яка була близькою знайомою О. Думина і справа побиття у львівській тюрмі КК УВО А. Мельника. Проте і А. Мельника періодично звинувачувалося на шпальтах «УР» у фінансових зловживаннях. Ідеологічним «об'єктом» «УР» був КК УВО Ю. Головінський, «що лише ловив в сіті ідейну молодь». Є. Коновальця та Ю. Головінського також звинувачувалося у «розколі в УВО». Можливо це було виявом особистої образи О. Думина за його відсторонення від УВО. Періодично в «УР» критикувались бойові акції УВО та політичні акції до яких УВО мала яке-небудь відношення. Так, гострій критиці була піддана демонстрація святкування 10-тої річниці Листопадового Зриву у Львові в 1928 р., хоч ЗУНРО і наголошувала на своїй приємності традицій і боротьби УГА. Уся діяльність УВО розглядалась через призму найманої праці для іноземних розвідок та «найманства за гроші». При цьому ЗУНРО трактувалася, як «незалежна комбатантська революційна сила».

Наголошувалося, що ЗУНРО була непослідовною у своїй пропаганді. Засуджуючи бойові та експропріаційні акції УВО, деякі з них, особливо резонансні в українському суспільстві «УР» подавав, як «справи» ЗУНРО. Так, вбивство бойовиками УВО Романом Шухевичем та Богданом Підгайним шкільного куратора Станіслава Собінського у 1926 р., – одного з головних натхненників полонізації освіти та відповідно денационалізації українського населення, проголошувалось діяльністю ЗУНРО. Хоч пізніше, в час судового процесу над звинуваченими у вбивстві за «неправильні дії» «УР» звинувачував УВО.

Критикувались і легально діючі в умовах польської окупації політичні партії, як Українське Народнo-Демократичне Об'єднання (УНДО) та Українська Християнська Організація (УХО) – «гнилі колоди». Вони звинувачувались у «хрунівстві, рабському дусі, польському ярмі, зраді народних мас, духовній тьмі, назадництві, угодовщині, хлібоїдстві». «Єдиноправильними» політичними позиціями проголошувались ідеї лівих сил. Усі позитивні зрушення в суспільстві розцінювались виключно, як їх надбання. Періодично «УР» торкався і справ української політичної еміграції. Багато уваги приділялося С. Петлюрі. Його звинувачувалося за

діяльність проти СРСР. Також критикувалося президента УНР Андрія Ливицького, діяльність якого трактувалася, як «Юдина робота».

Практично нічого невідомо про членів ЗУНРО. За кордоном найактивнішим членом вважався Роман Волощак, який був членом УВО причетним до вбивства директора перемишльської чоловічої гімназії Матвіяса. Після вбивства він виїхав у Берлін, де став прихильником ЗУНРО. Залучений ним в ряди ЗУНРО студент з м. Подебрад Окіс здійснив поїздку в УРСР, де отримав для революційної діяльності ЗУНРО 20 револьверів, які проте організація ніколи не використала в бойових цілях. Р. Волощак часто контактував з послом СРСР у Берліні І. Крестінським. Він також створив у Берліні прорадянську «Спілку українських студентів у Берліні», членами якої були 20 осіб. На початку 1928 р. Р. Волощак виїхав в УРСР, де в 1929 р. був звинувачений у шпигунстві та ліквідований.

Не маючи підтримки серед широких мас населення ЗУНРО прагнула в першу чергу залучити у свої ряди молодь. «Певними і характерними людьми» на яких мали «скупчуватися головні мобілізаційні зусилля» мала бути «середньо шкільна молодь». В боротьбі за молодь ЗУНРО часто видавала себе за УВО, особливо на Станиславщині. Під виглядом бойових акцій УВО ЗУНРО планувала проведення експропріацій. Вважаючи осередок ЗУНРО осередком УВО в її ряди у м. Коломиї попав відомий в 30-х рр. ХХ ст. соратник провідника ОУН Степана Бандери, член КЕ ОУН Роман Мигаль та керівник Служби Безпеки ОУН в 40-х рр. ХХ ст. – Микола Арсенич. Молоді підпільники читали «УР» та «Сурму» будучи переконаними, що це два видання УВО. Вважаючи, що ЗУНРО є підрозвідом УВО, і відповідно вони є також увістами, вони виконали декілька невдалих підпалів збіжжя польських колоністів та пошкодили ряд телеграфних стовпів. Від імені УВО інші гімназисти також виконали низку акцій, вважаючи, що ЗУНРО є складовим підрозділом УВО. Восени 1927 р. з ініціативи керівництва ЗУНРО під виглядом акції УВО пройшла низка саботажних акцій на Покутті, Товмаччині, Коломийщині та Снятинщині. В наслідок цих подій колумійська та снятинська поліція 19 вересня 1927 р. арештувала ряд учнів та гімназистів. Серед арештованих були і два сини письменника Василя Стефаника. Їх звинувачували у пошкодженні семи телеграфних стовпів біля Снятина.

У квітні 1928 р. у Львові почався судовий процес над 15-ма арештованими гімназистами, найстаршому з яких було 20 років. Серед арештованих були: Михайло Бажанський, Ярослав Галицький, Євген Пік, Кирило та Юрій Стефаники, Костянтин Мацілінський, Микола Стефаник, Тимотей Дідух, Євген Ординський, Михайло Стефаником, Романом Геником-Березовським, Іваном Горюком, Сильвестром Бачинський, Володимир Берлад, Мар'ян Степаняк. Судовий трибунал очолював судовий радник Казимир Ангельський та судді-помічники Антоневич і

Згуральський. Обвинувачував прокурор Ояк. Захищали підсудних адвокати Володимир Старосольський, Степан Шухевич та Лев Ганкевич.

Судовий процес справляв на репортерів враження «несерйозне». Кореспондент часопису «Діло» називав підсудних виключно терміном «діти».

Усім звинуваченим інкримінували приналежність до ЗУНРО, котру вважали створеною щойно в травні 1927 р. Це свідчить про те, що декілька років існування ЗУНРО пройшли в бездіяльності і вона не була помічена польськими органами державної безпеки. До звинувачень також додали підпал чотирьох скірт збіжжя у маєтках колоністів, руйнуванні телефонного та телеграфного зв'язку у Станиславівському воєводстві, намагання підірвати поїзд на шляху Станиславів–Стрий.

Частина підсудних визнала приналежність до ЗУНРО, назвавши своїми зверхниками Михайла Бажанського та Романа Геника-Березовського з Снятина. В ході процесу виявилось, що підсудні не усвідомлювали, що являє собою ЗУНРО та вважали, що це складова частина чи підрозділ УВО. Керівник групи М. Бажанський також вважав, що ЗУНРО є нижчим організаційним підрозділом УВО. Серед речових доказів у арештованих при обшуку було вилучено виключно «Сурму», хоч у братів Стефаників поліцейський Ян Зайонц знайшов відозву ЗУНРО «До молоді Західної України». Комісар поліції з Снятина Ян Дерень розповідав поширення «УР» шляхом поштової розсилки випадковим особам, в тому числі і йому. Відозви ЗУНРО не викликали в нього враження про «серйозну революцію» ЗУНРО і її спроможність реально нашкодити польській державі, через що на клітини ЗУНРО він не звертав жодної уваги. В наслідок судового процесу частину підсудних звільнили, частина отримала 5 місяців ув'язнення. М. Бажанський та Р. Геник-Березовський, як організатори, отримали по 10 місяців ув'язнення.

Цей судовий процес – «Снятинська справа» був першим та водночас останнім судовим процесом у якому фігурувала назва ЗУНРО. ЗУНРО, яка завжди критикувала інші політичні сили, сама опинилася в центрі уваги громадськості в негативному світлі за використання у своїх цілях невідомої молоді. Лише лідер Фронту Національної Єдності (ФНЄ) Дмитро Паліїв схвально поставився до судового процесу, вважаючи, що «українські діти» гідно постали перед польською владою. Проте, це стосувалося підсудних, а не організації, через обман якої вони потрапили у в'язницю. «УР» також розкритикував перебіг судового процесу, звинувативши адвокатів у намаганні «зробити з підсудних не революціонерів, а незрілих політично юнаків».

Після цього судового процесу ЗУНРО зійшла з політичної арени, хоч її керівництво і не було арештоване, перебуваючи за кордоном. О. Думин не повернувся в Галичину, замешкавши у м. Кенігсбергу (нині – м. Калінінград). Незважаючи на політичне протистояння з Є. Коновальцем, в подальшому О. Думин приятелював у приватному житті з керівником

УВО. У Кенігсберзі О. Думин працював перекладачем, писав праці з військової історії України, які підписував псевдонімом «Антін Крезуб». В 1941 р. німецька влада запросила його працювати експертом у Міністерстві Східних Територій. У травні 1945 р. О. Думин був арештований радянською військовою розвідкою 3-го Білоруського фронту та публічно розстріляний.

Аналізуючи час та обставини виникнення ЗУНРО треба брати до уваги час, коли після довгих років боротьби надія на незалежність Галичини згасала, а приклад швидкого розвитку в культурній та економічній сфері зовні «української» УРСР давав багатьом галичанам надію на існування Української Держави, хоч і в «комуністичному форматі». Соціальна нерівність в економічному та національному плані у Галичині також різко відрізнялася від політичних перетворень, започаткованих більшовиками у їхній «ставці» на найбільш знедолених. Безперечно, що ідея побудови держави на основі класового та майнового підходу була утопічною. Незавершені ліві погляди та фактична бездіяльність швидко перетворили ЗУНРО у «полемічне середовище». За час існування ЗУНРО її керівникам та членам не вдалося реалізувати своїх ідей та цілей, для досягнення яких вони використовували навіть обман: підняти всенародне повстання проти польської окупації за приєднання Галичини до Великої України і створення єдиної української комуністичної держави. Мало пройти ще два десятиліття, аж поки щирі прихильники комуністичної ідеології в Галичині зрозуміли злочинність та справжню антиукраїнську суть комуністичного режиму. Однак, ЗУНРО хоч із не довершеною та послідовною політичною програмою, як вияви вили історичні процеси – утопічною, все таки проголошувала ідею державної незалежності та соборності України, омріяну тисячами українців. Саме тому ЗУНРО також є цікавою сторінкою історії українського Визвольного Руху на перших етапах його становлення та кристалізації головних ідей та політичних програм!

Література

Архів автора. Копія машинопису інтерв'ю Зиновія Книша з Михайлом Селешком у липні 1970 р. – 3 с.

1. Архів автора. Копія машинопису інтерв'ю Зиновія Книша з Н.Н. (?) від 15 липня 1970 р. – 4 с.
2. Архів автора. Папка «Пропагандивні статті та листівки Української Військової Організації». – 36 с.
3. Атентати і терор як средства національної революції // Український революціонер. – № 7. – 1928. – 28 липня. – С. 5.
4. Авангард – (Лондон). – 1985. – № 2.
5. Без сентиментів // Український революціонер. – № 4. – 1927. – 5 квітня. – С. 8.
6. Бережанський І. Український легіон // Український революціонер. – № 5. – 1927. – 10 травня. – С. 8.

7. Борімося за свою державу // Український революціонер. – № 2. – 1926. – 26 липня. – С. 2.
8. Брук С. Легальщина чи революційна боротьба // Український революціонер. – № 2. – 1927. – 5 січня. – С. 12.
9. В безконечній черзі. Політичний процес // Діло – (Львів). – № 92. – 1928. – 27 квітня. – С. 1.
10. В безконечній черзі // Діло. – № 95. – 1928. – 30 квітня. – С. 1.
11. В справі української революційної літератури // Український революціонер. – № 2. – 1927. – 13 лютого. – С. 17.
12. Вбивство куратора Собінського // Український революціонер. – № 1. – 1926. – 1 листопада. – С. 2.
13. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб. Исторические очерки. Киев: К.І.С., 2008. – 432 с.
14. Вчімо стріляти // Український революціонер. – № 5. – 1927. – 5 травня. – С. 14.
15. Грошова господарка і Революційні Гуртки ЗУНРО // Український революціонер. – № 10. – 1928. – 15 грудня. – С. 17.
16. Грошеві питання в революційній праці // Український революціонер. – № 10. – 1927. – 10 травня. – С. 9.
17. Дещо про організацію польсько-українського легіону // Український революціонер. – № 1. – 1927. – 10 січня. – С. 16.
18. Дещо про партизанку і повстанство // Український революціонер. – № 5. – 1928. – 25 вересня. – С. 7.
19. До історії 1922 р. // Український революціонер. – № 3. – 1928. – 25 травня. – С. 19.
20. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. – 1019 с.
21. Залуцький. Політичний танець над могилою Петлюри // Український революціонер. – № 2. – 1926. – 28 липня. – С. 12.
22. Запеклий М. Революційна боротьба і державне будівництво // Український революціонер. – № 6. – 1927. – 16 червня. – С. 15.
23. Значення і методи революційної пропаганди // Український революціонер. – № 10. – 1927. – 10 травня. – С. 4.
24. Значення саботажу залізниць у час війни // Український революціонер. – № 5. – 1926. – 12 грудня. – С. 10.
25. Історія ЗУНР / За ред. Литвин М., Науменко К. – Львів, 1995. – 362 с.
26. Книш З. Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби. Т. 1. Торонто, 1974. – 674 с.
27. Книш З. Варшавський процес ОУН на підложжі польсько-українських відносин тієї доби. – Т.2. – Торонто: Срібна Сурма, 1986. – 535 с.
28. Книш З. В сутінках зради (убивство Тадеуша Голуфка на тлі зради Романа Барановського). – Торонто, 1975. – 659 с.

29. Книш З. Власним руслom: Українська Військова Організація від осени 1922 до літа 1924 року. – Торонто, 1965. – 184 с.
30. Книш З. ЗУНРО. Західньо-Українська Національно-Револуційна Організація. Історично-політичний нарис. – Торонто, 1974. – 304 с.
31. Книш З. На повні вітрила! Українська Військова Організація в 1924–1926 роках. – Торонто, 1970. – 424 с.
32. Книш З. Спогади й матеріали до діяння Української Військової Організації. – Торонто. – 192 с.
33. Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН. – Львів, 2005. С. 210.
34. Легальщина чи революційна боротьба // Український революціонер. – № 6. – 1926. – 5 серпня. – С. 2.
35. Листопадовий штурм // Український революціонер. – № 6. – 1928. – 14 грудня. – С. 14.
36. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Вінніпег, 1949. – 350 с.
37. Мість і провокація / Український революціонер. – № 2. – 1928. – 25 березня. – С. 21.
38. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – Мюнхен, Лондон; Нью Йорк, 1968. – 642 с.
39. Муравський В. Думин Осип / Енциклопедія Львова. – Т. 2. – Львів, 2008. – С. 191.
40. На революційному фронті // Український революціонер. – № 2. – 1927. – 28 вересня. – С. 12.
41. Науменко К. Західно-Українська Народно-Револуційна Організація // Енциклопедія історії України. – Т. 3. – К., 2005. – С. 299–300
42. Націоналізм, соціалізм і українська національна революція // Український революціонер. – № 12. – 1927. – 28 травня. – С. 4.
43. Новий гешефт // Український революціонер. – № 3. – 1928. – 25 вересня. – С. 13.
44. Новинки. Арештування в Снятині // Діло. – № 228. – 1927. – 13 жовтня. – С. 3.
45. Обов'язок моменту // Український революціонер. – № 5. – 1928. – 25 вересня. – С. 2.
46. Перед бурею // Український революціонер. – № 5. – 1926. – 1 грудня. – С. 6.
47. Підпільна боротьба // Український революціонер. – № 3. – 1926. – 21 вересня. – С. 4.
48. Після процесу дітей // Новий час. – (Львів). – № 57. – 1928. – 9 травня. – С. 2.
49. Політичний процес // Новий час. – № 52. – 1928. – 27 квітня. – С. 1.

50. Пригадують ляхам // Український революціонер. – № 2. – 1929. – 10 червня. – С. 10.
51. Пропагандивно-освітня праця в революційних гуртках ЗУНР // Український революціонер. – № 2. – 1927. – 13 лютого. – С. 15.
52. Пропам'ятна книга данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста данцігу 1921–1945 / Упор. Шиприкевич В. – Філадельфія, Торонто, Нью Йорк, 1979. – 218 с.
53. Процес п'ятнадцяти // Український революціонер. – № 3. – 1928. – 25 травня. – С. 4.
54. Революційна боротьба і державне будівництво // Український революціонер. – № 14. – 1928. – 1 листопада. – С. 9.
55. Революційне поготівля // Український революціонер. – № 20. – 1928. – 20 березня. – С. 15.
56. Революційна тактика – з ким нам по дорозі а з ким ні? // Український революціонер. – № 1. – 1928. – 22 січня. – С. 6.
57. Революційна тактика // Український революціонер. – № 7. – 1928. – 17 березня. – С. 7.
58. Революційна тактика. Наше відношення до Радянської України // Український революціонер. – № 2. – 1928. – 25 березня. – С. 2.
59. Світогляд українського революціонера // Український революціонер. – № 6. – 1927. – 16 червня. – С. 5.
60. Соціальний підклад національної революції / Український революціонер. – № 9. – 1927. – 5 квітня. – С. 9.
61. Старий. Позір! Позірну революціонери! // Український революціонер. – № 7. – 1927. – 28 липня. – С. 5.
62. Стахів М. Хто винен? З історії комуністичного руху та його помічників. – Львів, 1936. – С. 54.
63. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). – Т. 1. / Упор. Сергійчук В. – К., 2009. – 680 с.
64. Трясило. Українці в польській армії // Український революціонер. – № 2. – 1926. – 28 липня. – С. 12.
65. «Український революціонер» заборонений у Франції // Український революціонер. – № 17. – 1928. – 25 березня. – С. 2.
66. Хроніка. Ляцькі звірства // Український революціонер. – № 3. – 1927. – 14 березня. – С. 7.
67. Хроніка // Український революціонер. – № 8. – 1927. – 28 вересня. – С. 12.
68. Хроніка // Український революціонер. – № 1. – 1929. – 14 березня. – С. 13.
69. Хроніка // Український революціонер. – № 2. – 1929. – 10 червня. – С. 9.
70. Хроніка // Український революціонер. – № 3. – 1929. – 10 серпня. – С. 8.

71. Чого вимагає революційна праця // Український революціонер. – № 9. – 1927. – 1 листопада. – С. 14.
72. Чого ми хочемо // Український революціонер. – № 1. – 1926. – 1 липня. – С. 3.
73. Що таке Польща // Український революціонер. – № 4. – 1926. – 1 листопада. – С. 6.
74. Яворівець. Жертва цьогорічних Таргуф Виходніх // Український революціонер. – № 8. – 1927. – 28 вересня. – С. 3.
75. Як саботувати залізницю // Український революціонер. – № 6. – 1928. – 5 серпня. – С. 10.

Василь Чура

**Участь робітників Львова у діяльності «неформальних» спілок
наприкінці 80-х років XX ст.**

Наприкінці 1980-х рр. відсутність позитивних результатів у втіленні «перебудови» стала викликати у компартійного керівництва занепокоєння. Робітниче середовище, яке вбачало в ній засіб для покращення матеріального становища, на початках сприйняло реформи позитивно. Однак, згодом робітники виявляють розчарування у спроможності компартійної верхівки практично вирішувати соціально-економічні проблеми. Широко розрекламована Комуністичною партією Радянського Союзу (КПРС) політика ринкових новацій спричинилася до зворотного ефекту. Відчувши часткове послаблення режиму робітництво висловлювало свої істинні бажання, котрі нерідко йшли врозріз з партійними планами.

Проблема політичної активності львівських робітників не викликала зацікавлення наукових дослідників. Очевидно, далися взнаки стереотипи, що склалися серед науковців в радянський час, щодо висвітлення ролі робітництва в суспільному розвитку. Тому автор ставить перед собою завдання простежити участь робітників промислових підприємств Львова в опозиційних до компартійного режиму «неформальних» спілках та партіях на тлі розгортання національно-демократичного руху у 1987-1991 рр.

Початки становлення національних товариств демонструє таємна записка ЦК КПУ «Про самодіяльні суспільні об'єднання та заходи щодо запобігання негативних проявів в їх діяльності» від 27 липня 1987 р. В ній говорилося: «У Львові окремі особи, особливо з числа раніше засуджених за антисуспільну діяльність, зондують ґрунт для створення напівлегальних об'єднань націоналістичного спрямування. Серед них «Комітет за збереження української мови». Трапляються випадки, коли члени цих груп розповсюджують наклепницькі вигадки про партійний та державний апарат, національну політику КПРС, використовують оунівську символіку та атрибутику»¹.

У 1988 р. політичну ситуацію на виробничих об'єднаннях міста пожвавила постанова Верховної Ради УРСР від 1 січня 1988 р. «Про державне підприємство (об'єднання)». В умовах втілення ринкових методів господарювання компартійна верхівка вирішила надати новоствореним Радам трудових колективів більше виробничої самостійності, сподіваючись на те, що реформи просуватимуться жвавіше, матеріальний стан робітництва покращиться, а значить зросте авторитет компартійних структур. Делегувавши незначні керівні функції новообраним Радам, КПРС залишала за собою головні важелі управління виробництвом. З довідки міському партії «Про створення на підприємствах міста Рад трудових колективів» від 22 березня 1988 р., видно, що станом

на 15 лютого 1988 р. на підприємствах міста було створено 260 Рад: в Залізничному районі – 67, Червоноармійському (зараз – Личаківський район) – 50, Шевченківському – 50, Радянському (зараз – Франківський район) – 32, Ленінському (зараз – Галицький район) – 61. Головами Рад на 128 підприємствах обрано їх керівників. Робітники очолюють 19, що становить 7% від загальної кількості РТК. В Залізничному районі вибрано 41% керівників, робітників – 11%, у Червоноармійському відповідно – 38% і 10%, Шевченківському – 44% і 8%, Радянському – 63% і 0%, Ленінському – 61% і 5%². Проте, згодом тенденція декомунізації керівництва Радами наростає. На ВО «Електрон» головами Рад обрано лише 3 члени КПРС, а до їх складу потрапило 39 компартійців, що становить 23% від загальної кількості членів Рад³. Демократичні перетворення в робітничому середовищі викликали дедалі сильнішу тривогу партійних лідерів. Недаремно в плани роботи парткомів все частіше вносили питання, спрямовані на стабілізацію політичної ситуації на підприємствах. Постанова Політбюро від 1 березня 1988 р. закликала партапарат створити для роботи з «неформальними» спілками, які почали виникати на виробничих об'єднаннях міста, спеціалізовані групи з числа найбільш досвідчених комуністів⁴.

Партком ВО «Автонавантажувач» основним завдання бачив розгляд діяльності на підприємстві «антирадянської» Української Гельсінської спілки⁵. Наростаючу недовіру, яка охоплювала робітниче середовище і гуртувала робітників довкола національних спілок добре ілюструє інтерв'ю з наладчиком верстатів КБ ВО «Автонавантажувач», членом РТК, активістом товариства української мови імені Т.Шевченка, Б.Білецьким: «Я комуністам не вірив, - говорив він, - радянський спосіб виробництва вижив себе зсередини і таким чином втратив право на подальше існування. Невміле застосування непродуманих нововведень, засвідчило недолугість компартійних реформувань. Партія поступово втрачала авторитет в робітничому середовищі. Наприкінці 1988 р. група робітників, серед яких були І.Кавецький, Б.Шпичак, відмовилися піти на жовтневу демонстрацію, мотивуючи тим, що політичні уподобання це особиста справа кожної людини і гнати їх як стадо баранів на чергову компартійну маніфестацію не можна»⁶.

У звітній доповіді секретаря парткому ВО «Кінескоп» від 29 жовтня 1988 р. відчутна розгубленість, яку викликали міські несанкціоновані мітинги, у котрих активну участь брали робітники підприємства⁷. Парткерівника обурює відсутність критики у робітничому середовищі щодо участі в «неформальних» товариствах інженерів І.Мельника та Г.Іваницької, токаря Борщевського і слюсаря В.Гаха⁸.

Знаковим, у розгортанні національно-демократичного руху, став 1989 р. На промислових підприємствах міста процеси, які розгорталися в надрах робітничого середовища, все більше акумулювалися навколо новостворених національних товариств, партій та страйкових комітетів.

Про це йшлося у доповідній записці на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького від 4 травня 1989 р.: «Для розширення впливу серед робітників ватажки УГС, водночас з створенням обласних відділень, приступили до створення низових осередків у трудових колективах»⁹.

Вимоги радикальних перетворень, несумісних з існуючим політичним режимом, набирають масового характеру. Свідченням цьому є інтерв'ю з робітником ВО «Світанок», активним членом страйкового руху І.Вегерою. Він сказав, що страйком закликав зупиняти роботу, проводити акції громадянської непокори, притягувати до відповідальності партійне керівництво. Згодом у робітничому середовищі виникла думка виселити партком за межі заводу і позбавити партпрацівників права заходити на територію виробничого об'єднання¹⁰. Доповідь першого секретаря Червоноармійського райкому О.Діденка, виголошена 25 серпня 1989 р. пронизана добре помітним хвилюванням щодо процесів, які розгортались на підприємствах міста: «В нашому районі створено два первинних осередки НРУ (Народних рух України – В.Ч.): в інституті суспільних наук та на ВО «Мікроприлад»¹¹. Начальник районного КДБ Є.Філіпов закликав присутніх рішучіше діяти в обставинах які склалися, пояснивши справжні наміри тих хто мітингує: «Щоб ви могли краще орієнтуватися, підкреслюю серйозність цілей, які ставлять наші політичні опоненти на чолі з УГС. Сьогоднішнє їхнє завдання – оволодівати робітничими колективами, домагатися формування Рад трудових колективів такими представниками, які працювали б на них і щоб була можливість висувати своїх кандидатів у місцеві та республіканські Ради народних депутатів. Завдання на I квартал наступного року – обрати своїх представників депутатами, а на II квартал – під гаслом турботи за добробут народу, домогтися рішення питання про відокремлення. З точки зору тактики, вони оцінюють страйковий рух, як дуже велику силу, яка можна зламати карк Радянській владі»¹².

Не залишився осторонь і перший секретар Залізничного райкому КПУ В. Шевцов. Виступаючи на районному компартійному форумі 3 листопада 1989 р., він акцентував увагу присутніх на тому, що політичні страйки, які відбулися 27 жовтня на виробничих об'єднаннях «Конвеєр», «Автовантажувач» та окремих підрозділах фабрики «Карпати» засвідчили значну соціально-політичну напруженість і нездатність парткомів протистояти екстремістським проявам страйкових комітетів¹³.

Причинами національно-демократичних перетворень серед робітництва міста були вже не стільки вимоги покращення соціально-економічного становища, як прагнення робітників позбавити компартійний режим політичної влади і таким чином добитися відновлення незалежності України. Цю думку ілюструє виступ члена політбюро ЦК КПУ Ю. Єльченка 30 березня 1989 р., у якому він зазначив, що головною метою діяльності «неформальних» об'єднань у Львові є створення самостійної України та її вихід зі складу СРСР¹⁴. Інженер-технолог ВО «Електрон», член страйкому, депутат районної ради першого демократичного

скликання Б. Хабер. сказав у інтерв'ю, що політичну дієвість робітників підприємства посилила їх участь в акції перезахоронення останків В.Стуса, М.Литвина та О.Тихого, яка відбулася в Києві у листопаді 1989 р. Очолив акцію голова страйкому В. Карпа. Після повернення до Львова робітничі виступи набрали яскраво вираженого політичного забарвлення. Страйки, в яких приймало участь до 2 000 осіб, могли тривати 2 доби і були скеровані на усунення парткомів з території підприємства¹⁵. Очолювані антикомуністичними об'єднаннями, широко підтримувані робітництвом, демонстрації та мітинги щодня потрясли місто. Найчисельнішими серед національних об'єднань були: Народний рух, УГС, Український християнсько-демократичний фронт, СНУМ, «Пласт», Товариство української мови імені Т. Шевченка, Товариство Лева, Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції, «Просвіта» та інші. Прагнучи якомога ширшої народної підтримки, ці організації намагались розгортати свої осередки передусім у трудових колективах. У свою чергу робітниче середовище, остаточно зневірившись у спроможності компартійних органів до радикальних суспільних змін, охоче прийняло в свої обійми носіїв ідеї української державності. Про це повідомляло періодичне видання ВО «Мікроприлад» – газета «Електрон», коли яскраво описала на своїх шпальтах утворення на підприємстві осередків Товариства української мови імені Т. Шевченка¹⁶ та Народного руху України¹⁷.

Відношення обласної компартійної влади до розгортання національно-демократичних виступів серед львівського робітництва демонструє виступ першого секретаря обкому Я.Погребняка на засіданні політбюро ЦК КПУ 30 березня 1989 р., де він сказав: «В нас є оборонний завод. (ВО імені Леніна – В. Ч.) В політичному плані та у всяких «рухових» справах – найгірший завод у всьому місті Львові. «Рідна мова» зараз стає політичною організацією. Посилюється прагнення до мітингів. Мітинги ми розганяємо з міліцією. Підходимо до міліціонерів, а вони говорять, якщо би нас не заставляли, то ми би не розганяли. Починається якесь розшарування»¹⁸.

Наростання національних вимог робітництва демонструє протокол засідання львівського осередку Народного руху України. Зібрання проходило 4 жовтня 1989 р. в Будинку архітектора у Львові. На нього запрошено близько 400 осіб, представників страйкових комітетів підприємств та організацій міста¹⁹. Голова страйкового комітету заводу залізобетонних виробів №2 Цимбалюк повідомив присутніх, що в серпні робітники підприємства провели два страйки і висунули 15 економічних вимог²⁰. Представник ВО «Карпати» В. Фурманов розповів, що незважаючи на протести генерального директора об'єднання, на заводі пройшов страйк робітників, у якому взяло участь 1400 осіб²¹. Керівник страйкому ВО «Кінескоп» М.Ровенський повідомив, що на їх підприємстві відбувся мітинг, але демонстрантам бракує практичного досвіду у проведенні подібних акцій²². Емоційно охарактеризував кипіння

політичних пристрастей робітник заводу кінескопів О.Турок. «Ми, – говорив він, – звернулися з проханням до представників адміністрації провести забастовку, але вони всі розбіглися і ми самі зібрали людей. Бастувало 200 чол. Скільки з 1939 по 1989 рр. пролито нашої невинної крові, нехай вона впаде на їх дітей!»²³ Лідер страйкарів ВО імені 50-річчя Жовтня О.Вітович довів до відома присутніх, що 3 жовтня на підприємстві відбувся двохгодинний страйк. Робітники вимагали проведення загального політичного страйку, висунувши 53 пункти вимог, з них 31 щодо підприємства, 10 загальноекономічних та 12 політичних²⁴. Заклики до захоплення влади пролунали в словах голови страйкового комітету заводу «Електропобутприлад» І.Павлюка: «У нас з'явився дух національного відродження. Робітникам слід брати владу в свої руки. Бастував весь завод – 1200 чоловік. Вибрали представників в міський страйковий комітет. Я представник робітничого класу, і ми не дозволимо партійній бюрократії спекулювати робітниками»²⁵. За словами чільника страйкарів ВО «Електрон» у антикомуністичному виступі взяли участь 4000 осіб²⁶. Його доповнив ватажок мітингуєчих ВО «Львівхімсільгоспмаш» Юринець, коли повідомив про трьохтисячний страйк на своєму підприємстві, та провідник демонстрантів ВО «Конвеєр» А.Соколов, доповівши про 4000-х мітинг²⁷.

Наочним підтвердженням, що засвідчує масову участь робітництва Львова у антикомуністичних формуваннях є склад міського страйкового комітету²⁸:

з\п	Прізвище керівника	Назва підприємства / посада
	В. Фурманов	ВО «Карпати» – голова комітету
	С. Хмара	Заступник голови комітету
	Бузан	Заступник голови комітету
	О. Вітович	ВО імені 50-річчя Жовтня
	І. Пилипчук	Завод «Електропобутприлад»
	Стецьків	Секретар комітету
	Л. Цимбалюк	Завод залізобетонних виробів №2
	Павлюк	Завод «Електропобутприлад»
	Хомин	ВО імені Леніна
	Б. Козловський	Телебачення
	Б. Горинь	Член комітету
	О. Влох	ЛДУ
	Г.Терех	Теплокомуненерго
	В. Мойса	Інститут конвеєробудування
	І. Дикий	Ізоляторний завод
	С. Олійник	Музей українського мистецтва
	Янко	«Південьтехенерго»
	М. Будз	Завод «Біофізприлад»

	О. Воронін		«Агрореммашпостач»
	І. Гель		КБ інституту прикладних проблем
	Рибак		РБУ «Реставрація»
	О. Корнов		Завод «Алмазінструмент»
	С. Гложик		Поліграфічний інститут
	Канафоцький		ЛДУ
	М.Горинь		Завод «Термоприлад»
	А. Штангрет		ВО «Електрон»
	С.Давимука		ВО «Мікроприлад»
	О.Семків		РВК ВО «Електрон»
	Терендій		Місце праці не встановлено.
	Іващишин		Політехнічний інститут
	Я.Ухач		«Спорттовари»
	М. Конюх		Укрбудмонтаж
	Кабай		Водоканалтрест
	А. Соколов		ВО «Конвеєр»
	С. Кутнів		ВО імені Леніна
	Р.Форик		ВО «Автонавантажувач»
	Кролевич		ВО «Райдуга»
	Прізвище встановлено	не	Завод «Орбіта»
	В. Вінер		ЛАЗ
	Прізвище встановлено	не	Завод фрезерних станків
	Курганов		ДБК №2
	Прізвище встановлено	не	Природничий музей
	Гладкий		Завод низьковольтних ламп ВО «Іскра»
	Гриновець		ВО «Промінь»
	Прізвище встановлено	не	ВО «Іскра»
	К. Конапинський		Молокозавод
	Рогожик		Дослідний механічний завод
	С.Масний		ЛТТУ
	С. Соцький		Лісотехнічний інститут
	С. Селеба		Завод газової апаратури
	Кривдик		Союзавторемзавод
	Ференц		КБ «Ювеліпром»
	Піценюк		Електромережі
	Є.Бокало		Держстрах
	Т.Стецьків		Товариство Лева.

	Ю. Жешко	Товариство «Меморіал»
	І.Гель	УКЦ
	М.Батіг	Спілка журналістів
	В.Деркач	Спілка незалежної української молоді
	Гнатів	НРУ
	В. Іськів	НРУ
	Б.Горинь	УГС
	Берман	Товариство Шолом Алейхема
	Ю.Сакуров	Російське товариство
	Петренко	Студентське братство
	Сорочин	Народний депутат
	Швайко	Міськрада
	Прізвище не встановлено	БУ-1

Створення страйкому було ініціативою робітників. Як згадував активний учасник тих подій Я.Ухач, міський страйковий комітет утворено 4 жовтня 1989 р. Підтримавши пропозицію В.Іськіва утворити загони самооборони, страйкарі сформували дружини, які здебільшого склалися з робітників ВО «Сільгоспмаш», заводу телеграфної апаратури, ВО «Кінескоп», ВО імені Леніна, ЛАЗу, ВО «Автонавантажувач» та інших. Ініціативу підтримав НРУ. Головою страйкового комітету обрано представника ВО «Карпати» В. Фурманова. Страйком об'єднав страйкові комітети підприємств та організацій міста. Його керівники постійно ініціювали проведення мітингів як на підприємствах, так і на загальноміському рівні. Найбільш активними членами страйкому були: робітник ВО «Електрон» В. Шанайда, слюсар заводу комунального устаткування А. Юнко, токар ВО «Львівприлад» А. Бондик, слюсар ЛАЗу Б. Сидір, сортувальниця ВО «Іскра» Л. Жкар, шофер цього ж підприємства М. Торкус тощо. Згодом страйком було перейменовано на Львівський комітет захисту прав громадян, який зосередив свою діяльність на правовому захисті мешканців міста та області²⁹.

Політичну активність робітничого середовища у 1990 р. засвідчують дані які ілюструють участь робітників у діяльності українських незалежних партій, товариств та спілок на підприємствах міста³⁰:

№	Підприємство	Національне формування	Прізвище керівника формування	Посада керівника на підприємстві
.	ВО «Електрон»	Товариство рідної мови	З.Мазурик	Інженер
.	ВО «Автонавантажувач»	Товариство рідної мови	В.Купець Р.Пюлик	Інженер –

				енергетик
.	ВО імені Леніна	Товариство рідної мови Товариство «Меморіал» Осередок НРУ	Б.Вовк В.Кінаевич Г.Євтушевський Б.Кутнєв	Кореспондент електрик інженер слюсар
.	ВО «Львівдерев»	Товариство рідної мови Осередок НРУ	ук А.Ковальч М.Олійник М.Гавриленко	Соціолог водій різник(голова РТК)
.	ВО «Конвеєр»	Товариство рідної мови Товариство «Меморіал» Осередок НДУ	к А.Дубиня Л.Татарин М.Шушанський А.Соколов	Інженер інженер Інженер машиніст
.	Завод АТЗЧ	Товариство рідної мови	С.Гусар С.Гречуха	Економіст слюсар-ремонтник
.	ВО «Львівтеплокомуненерго»	Товариство рідної мови Осередок НДУ	М.Шишко М.Терех	Начальник відділу збуту інженер
.	Депо Львів-Захід	Товариство рідної мови	а Б.Сухарин	Бригадир
.	Політехнічний інститут	Товариство рідної мови Товариство «Меморіал»	да О.Гринів С.Паливо	викладач викладач
0.	смт. Рудно	Товариство «Меморіал» Осередок НРУ	М.Драган В.Жилич І.Лозинська О.Петрик	
1.	Завод «Біофізприлад»	Товариство рідної мови	ай М.Чорноб	майстер дільниці

		Осередок НРУ	Л.Дем'янч ик	начальн ик відділу метрології
2.	АТП-14601	Осередок НРУ	С.Войтин а	механік
3.	Управління аптек	Осередок НРУ	Л.Канат	провізо р
4.	Лікарня залізниці	Товариств во рідної мови	В.Ляхови ч	лікар

Наведені дані вказують, що національні осередки мали ідейний вплив на робітничі колективи, оскільки більшість їх керівників були вихідцями з робітничого середовища та представниками інженерно-технічних працівників. Боротьба новопосталих національних організацій, які міцно пустили коріння на промислових підприємствах міста, створила надійне підґрунтя для департизації виробничих об'єднань та роздержавлення КПРС. Одночасно розгорталися масові національно-демократичні виступи, чисельною складовою яких були робітники. Підтримка робітничим середовищем національно-визвольних прагнень українського народу зробила можливим утворення багатопартійної системи, що стало одним з головних елементів утвердження демократичного суспільства.

19 серпня 1991 р. трудові колективи Львова висловили протест спробі компартійного реваншу в Москві. Про готовність будь-якої хвилини розпочати загальноміський страйк заявив голова страйкового комітету В. Фурманов³¹. Згуртована політична позиція робітників Львова знешкодила спроби реставрації комуністичного режиму в місті, а відтак спричинилася до проголошення 24 серпня 1991 р. незалежної України³².

Таким чином, трудові колективи міста надали вагому підтримку новопосталим національно-політичним організаціям, що виступали за усунення комуністичної монопартійної системи та відновлення самостійності України. Витоки політичної самоорганізації львівського робітництва сформувалися в межах Рад трудових колективів, які в більшості випадків опозиціонували себе партійному керівництву підприємств. Розгортання національно-демократичного руху згуртувало робітниче середовище навколо «неформальних» національних спілок, партій та страйкових комітетів. В їх рамках відбувається трансформація соціально-економічних вимог робітників у політичні заклики. Одношайна підтримка робітниками міста політичних позицій національних організацій створила надійне підґрунтя для відновлення державності України.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 11 – Спр. 1767. – Арк. 3–4.

- ² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. П-4 (Львівський міськком Компартії України). – Оп. 49. – Спр. 62. – Арк. 7.
- ³ ДАЛО Ф. П-4. – Оп. 49. – Спр. 62. – Арк. 8.
- ⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1560. – Арк. 62.
- ⁵ ДАЛО. – Ф. П-1659 (Производственное объединение Автопогрузчик.). – Оп. 1. – Спр. 367. – Арк. 156–157.
- ⁶ Інтерв'ю з Б. Білецьким, зап. 21.07. 09. (Особистий архів автора).
- ⁷ ДАЛО. – Ф. П-359 (Партком производственного объединения Кинескоп). – Оп. 14. – Спр. 45. – Арк. 20–21.
- ⁸ Там само – Арк. 21–22.
- ⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2048. – Арк. 87–89.
- ¹⁰ Інтерв'ю з І. Вегерою зап. 11. 07. 09 р. (Особистий архів автора).
- ¹¹ ДАЛО. – Ф. П-9 (Червоноармійський райком компартії України). – Оп. 30. – Спр. 60. – Арк. 5.
- ¹² Там само. – Арк. 17–18.
- ¹³ ДАЛО. – Ф. П-8 (Зализничный райком Компартії України, г. Львов). – Оп. 47. – Спр. 151. – Арк. 7.
- ¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2276. – Арк. 33–34.
- ¹⁵ Інтерв'ю з Б. Хабером зап. 01. 08. 09. (Особистий архів автора).
- ¹⁶ Електрон. – 1989. – 24 січня.
- ¹⁷ Там само. – 26 вересня.
- ¹⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2038. – Арк. 89-90.
- ¹⁹ ДАЛО. Ф. П-9. – Оп. 30. – Спр. 50. – Арк. 75.
- ²⁰ Там само. – Арк. 76.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – Арк. 77.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. – Арк. 78.
- ²⁵ ДАЛО. – Ф. П-9. – Оп. 30. – Спр. 50. – Арк. 78.
- ²⁶ ДАЛО. – Ф. П-359. – Оп. 14. – Спр. 57. – Арк. 79.
- ²⁷ Там само. – Арк. 90–91.
- ²⁸ Там само. – Арк. 92-95.
- ²⁹ Інтерв'ю з Я. Ухачем зап. 10. 07. 07. (Особистий архів автора).
- ³⁰ ДАЛО. – Ф. П-8. – Оп. 47. – Спр. 151. – Арк. 1-3.
- ³¹ Молода Галичина. – 1991. – 20 серпня.
- ³² За Вільну Україну. – 1991. – 27 серпня.

Віктор Голубко

**Львів і львів'яни у переддень та перші дні Другої світової війни
(за матеріалами львівської преси)**

Дослідження повсякденності у сучасній історичній науці набуває особливої популярності. Очевидно це пов'язано не лише із поступовим, так би мовити, вичерпанням ресурсу мегаісторичних досліджень, а прагненням науковців заглибитися у процеси, які охоплювали його носіїв – конкретну групу індивідів, чи навіть окремо взяту постать. Особливий інтерес представляють переломні і доленосні для життя людини періоди – різного роду суспільні катаклізми, війни, соціальні зриви, й навіть стихійні лиха. Вивчення індивідуальної та колективної поведінки дає можливість по-іншому інтерпретувати адекватність людських колективів у подіях макроісторичного контексту. Цілком очевидно, що з таких позицій можна розглядати й здавалось би знайому проблему – життя Львова та його мешканців у переддень та перші дні Другої світової війни. Оскільки в історіографії події пов'язані з початком Другої світової війни – агресією нацистської Німеччини на Польщу представлені доволі ґрунтовно, мета даної статті – зосередити увагу на її людському вимірі: на тлі військових подій висвітлити буденне життя мешканців Львова. Найціннішим джерелом, яке дає можливість дослідити ці питання є тогочасні періодичні видання, які на відміну від написаних пізніше мемуарів краще передають «дух часу» бо не лише відтворюють події по гарячих слідах, а були їх сучасниками й учасниками, жваво рефлектували на усе те, що хвилювало й цікавило суспільство – від міжнародної політики, до приватного життя.

Суспільність Львова відчувала подих наближення збройного конфлікту у Європі вже з весни 1939 р. Львівська преса відверто писала про незворотність збройного конфлікту у Європі і втягнення у нього Польщі, із номера у номер поміщувала заклики до посилення оборони країни. Публікувалися різноманітні статті про потребу тотальної підготовки суспільства до майбутньої війни. У останні передвоєнні тижні у Львові проводилися численні військово-патріотичні заходи, що мали продемонструвати єдність суспільства та армії. Майже щоденно у стрільниці на Замарстинові проходили тренування військових відділів з бойовими стрільбами. 14-15 серпня 1939 р. міська влада влаштувала помпезні урочистості з нагоди 25 літнього чину легіонів. Польське населення Львова взяло у них активну участь.

За ініціативою президента Львова Станіслава Островського 26 серпня було створено громадський комітет, який звернувся до усіх мешканців міста вільних від праці добровільно зголошуватися до копання сховищ від ворожої авіації. Для підняття духу громадян до цієї акції долучилися і службовці воєводського управління на чолі з львівським

воєвудою А. Біликом. Як повідомляла преса, цілий день до праці прибували люди без огляду на національність і віровизнання¹.

Передвоєнні приготування відбилися і на психічному кліматі львівської громади. До того ж із західних регіонів держави до Львова масово напливали втікачі. У місті стало помітним перенаселення й брак помешкань. На окремі види харчів з'явився дефіцит, а також тенденція до підвищення цін. Особливо зчинився ажіотаж навколо закупки продовольства наприкінці серпня, коли стала очевидною реальна загроза військового конфлікту: люди скуповували борошно, цукор, нафту. Маленькі крамниці впродовж кількох годин розпродали усі запаси продовольчих товарів, зокрема цукру та солі. Львівські газети засуджували панічні настрої львів'ян, закликали їх до спокою, переконували, що за день-два до міста прибудуть нові партії продуктів харчування. «Масове скуповування харчів не має сенсу і його потрібно припинити», - переконувала своїх читачів газета «Dziennik polski». Вона погрожувала потенційним спекулянтам, аби ті не наважувалися скористатися тимчасовими негараздами, бо «за свої вчинки можуть піти до Берези» (відомого концтабору – В.Г.)².

У зв'язку з оголошеною 29 серпня мобілізацією змінено розклад руху поїздів, його пристосовано до воєнних потреб. У середу, 30 серпня газети помістили оголошення про військову тривогу, а також про висилку зі Львова під ескортом поліції німецького консула до Варшави. Тоді ж подано інструкції як діяти на випадок військових дій. Львівські газети подавали щораз тривожнішу інформацію про ескалацію німецько-польського напруження на кордоні. Вони рясніли загрозливими заголовками: «Німці з балонів обсервують польське пограниччя», «Німецькі літаки над польською територією», «Німеччина спинила залізничну комунікацію з Польщею», «Німецький міністр покинув Гданськ», «Напади німецьких диверсантів на польську територію»³ За розпорядження міської влади газети і радіо подавали інформацію про необхідні запаси харчів, які повинна мати кожна родина на випадок війни. До місячного «залізного запасу» включено із розрахунку на чотири особи: борошна – 20 кг. пшеничного і 10 кг. житнього, каші – 15 кг, копченостей – 2 кг., смальцю – 3 кг., згущеного молока – 2 кг., твердого сиру – 2 кг., шоколаду – 2 кг., сушеної зелені – 2 кг., сухофруктів – 3 кг., повидла – 2 кг., сушених грибів – 1-2 кг⁴.

Наприкінці серпня газети подавали інформацію про випадки приховування продавцями продовольчих товарів, зокрема борошна та цукру⁵. Місцева влада намагалася оперативно реагувати на становище, що склалося. 29 серпня львівський воєвода А.Білик провів інспекцію декількох продовольчих магазинів. Аби припинити спокусу до підвищення цін в умовах ажіотажного попиту на харчі, міські власті вдалися й до репресивних заходів. 31 серпня на площі Стрілецькій натовп з цікавістю спостерігав за колишнім продовольчим магазином Еріха Шмідта, який за

спекуляцію був вивезений до Берези Картузької. На приміщенні магазину виднівся напис: «Тут продавав спекулянт, висланий до Берези»⁶.

У четвер, 31 серпня, який став останнім мирним днем, вулицями міста проходили мобілізовані маршові частини. Населення зустрічало їх вітаннями. Настрій мешканців був тривожний, однак паніки не помічалось.

Незважаючи на загальне відчуття неминучого збройного конфлікту, львів'яни продовжували жити звичайним буденним життям. Місто готувалося до відкриття традиційних ХІХ Східних торгів, призначеного на 2 вересня та міжнародних змагань з повітряної кулі Гордона Бенетта. Товариство підтримки туризму закликала львів'ян виявити гостинність і зголошувати вільні помешкання для винайму⁷. Відповідно до планованих заходів була й пристосована програма вистав Великого міського театру.

Вдосвіта, у п'ятницю, 1 вересня 1939 р. німецькі війська атакували Польщу. У перший день війни авіанальоти були здійснені й на Львів. Всього у перший день війни загинуло 83 особи⁸. Увечері у залі міської ради на зборах громадських організацій було створено «Львівський громадський комітет для опіки над солдатом і його родиною». По радіо і в газетах населення інформувалося про заходи, яких має дотримуватися у разі ворожих авіанальотів, газової атаки, інструкції як ущільнювати вікна та робити світломаскування⁹. Характерно, що хоча львівські газети за 1 – 2 вересня помістили матеріали про військовий напад Німеччини на Польщу, окремі з них подавали це як чергову німецьку провокацію.

Початок війни львів'яни зустріли неоднозначно. Польське населення висловлювало патріотичні настрої, активно підтримувало заклики влади. Українське ж - по-різному. Більшість громадських організацій та партій, у тому числі митрополит Андрей Шептицький закликали українців виконати свій обов'язок перед державою, частина ж, у відповідь на антиукраїнські акції польської влади, зокрема і в останні передвоєнні місяці, вороже. Різні громадські організації зверталися до своїх членів взяти участь у спорудженні бомбосховищ. Відкрито кількадевні курси для населення - протиповітряної і протигазової оборони. До навчання закликалися усі жінки¹⁰. Незважаючи на військовий стан, та небезпеку бомбардування 2 вересня в Торговій палаті пройшла церемонія відкриття ХІХ Східних торгів. Під час інаугурації двічі оголошували тривогу. Однак зала була наповнена гістьми у тому числі й акредитованими у Львові представниками дипломатичного корпусу¹¹. На території виставки споруджено взірцеві бомбосховища. Один павільйон спеціально присвячено демонстрації продовольчих товарів, що мало переконати львів'ян у їх достатку, а відтак недоцільності у надмірних закупках¹². Однак щоб не допустити стихійного зростання на них цін заготівельна продовольча комісія міського уряду встановила фіксовані ціни на борошно і хліб. До речі, якогось помітного їх підвищення не спостерігалось. Наприклад оптові ціни на картоплю, буряки, цибулю, помідори від початку серпня до кінця місяця навіть знизилися¹³.

Після першого шоку від німецького нападу населення міста потроху приходило до тями. З 9 вересня львівські банки після тимчасового припинення видачі готівки знову почали обслуговувати клієнтів. Газети надалі рекламували косметику, матримоніальні оголошення. Продовжували працювати кав'ярні й ресторани. Так кав'ярня «Колумбія» на вулиці Лукасінського, 7 (тепер Низький Замок) організовувала щоденні «легкі, дешеві і незобов'язуючі забави». Тут же виступав з концертом «Шахтарський джаз»¹⁴. Ще до 12 вересня давав вистави Великий театр, хоча у зв'язку із порушенням комунікації зі Львовом сюди не могли прийти декілька видатних солістів. Частина білетів видавалася безплатно для солдатів і поліцейських¹⁵. У кінотеатрах крутили пригодницькі фільми. Лише кінотеатр «Копернік» відгукнувся на злобу дня - демонстрував фільм «Битва на Марні». «Поразка німецької армії», кінець пруської потуги», - так рекламувала фільм газета «*Ilustrowany goniec wieczorny*»¹⁶.

На початковому етапі вересневої кампанії, хоча населення Львова майже подвоїлося за рахунок біженців, значних продовольчих труднощів не помічалось. До 10 вересня 1939 р. довіз харчів до Львова із навколишніх сіл проходив у звичному режимі¹⁷. Побут мешканців міста також потроху пристосовувався до воєнного часу. Вечором усі львів'яни мали суворо дотримуватися світломаскування. Спочатку часто цю вимогу ігнорували. З цього приводу у газетах з'являлися критичні зауваження. Тих хто не дотримувався світломаскування називали безвідповідальними або ж диверсантами. Особливу увагу закликали звернути на сусідів-німців щоб ті якнайсуворіше виконували розпорядження влади¹⁸. Львівське радіо кілька разів передавало оголошення, що миготіння світла є сигналом для бомбардування. Газета «*Ilustrowany goniec wieczorny*» навіть опублікувала на своїх шпальтах адреси помешкань власники котрих не дотримувалися правил світломаскування і попереджувала про притягнення їх до відповідальності за порушення¹⁹. У зв'язку з можливою ворожою газовою атакою серед мешканців міста великим попитом користувалися спеціальні пов'язки. Цим скористалися різного роду шахраї, які продавали саморобні пов'язки напхані ватою, видаючи їх за протигазові. Власті міста закликали громадян відправляти таких на поліцію²⁰. Чи не найважливішим елементом воєнного побуту львів'ян стало забезпечення і раціональне використання наявних продовольчих запасів. Львівське відділення Союзу домогосподарок звернулося із пропозиціями пристосовувати меню до воєнної ситуації, закликала готувати ощадні страви. Особливо робився наголос на потребу відмовитися готувати окремо перші та другі страви, а щось середнє. У газеті появилася рубрика з рецептами таких «військових страв»²¹.

Тим часом події на фронті розгорталися дуже динамічно: 10 вересня німецькі війська вийшли на лінію річки Сян, що в перспективі давало їм можливість виходу на Львів. У місті на той час розташовувалося й командування львівського УІ корпусу на чолі з генералом Владиславом

Лянгнером, який особисто очолив оборону міста. Згідно його наказу було організовано оборонний рубіж над річкою Верещиця на захід від міста. Проте вже 11 вересня німецькі війська захопили Самбір, а вдосвіта наступного дня з'явилися на львівському шосе. Їхня поява під Львом на дванадцятий день війни викликала гнітюче враження на мешканців. Адже Львів був у глибокому тилу польської армії і його захоплення ворогом зводило нанівець подальшу оборону²².

Без опору з боку польських сил авангард 1-ї гірської дивізії моторизований полк під командуванням полковника Ф.Шернера в середині дня (12 вересня) вдерся на Городоцьку вулицю у західній частині міста і лише тут йому було дано відсіч. Оминувши пункти опору, німецькі відділи просунулися вулицею Городоцькою аж до костелу св. Єлизавети. Командувач району оборони генерал Р.Пріх кинув у бій відділ поліції і взвод вартового батальйону. Не зумівши захопити з прямого маршу місто, німецьке командування вирішило блокувати місто. Так розпочалася облога німецькими військами Львова, що тривала з 12 по 22 вересня. Львівський гарнізон тоді налічував 15 тис. вояків, з них 1500 офіцерів, мав на озброєнні 94 гармати²³. Від ранку 13 вересня німецькі війська розпочали наступ з різних сторін міста. Їм вдалося опанувати висоту – Кортумову Гору, що становило велику загрозу захисникам. Для посилення оборони в місті поруч із регулярними військами почали створюватися загони цивільної охорони безпеки. З 12 вересня кільце німецької облоги навколо Львова постійно ущільнювалося. Якщо у перший тиждень війни громадськість міста могла довідуватися про події на фронті з газет та радіо, то тепер ця інформація стала уривчастою, хаотичною. Врешті з 14 вересня вона цілком обривається, натомість вістки з фронту обмежуються подіями з околиць міста під рубрикою «з львівського фронту».

12 вересня газета «*Ilustrowany goniec wieczorny*» вийшла під аншлагом «Армія боронить Львів». Преса публікувала статті на патріотичну тематику, нав'язуючи до подій Першої світової та польсько-радянської війни 1920 р, коли більшовицькі війська, як тепер німецькі, стояли під Львовом і власне звідси почалося їх вигнання і перелом у бойових діях²⁴. 13 вересня о 10-й ранку по радіо до мешканців міста звернувся воєвода А.Білик, у якому забороняв подальшу евакуацію з міста органів влади, урядовців та цивільного населення, як корінного, так і втікачів із заходу. Поліція переходила у розпорядження військового командування. «Львів буде боронитися до останнього», - повідомив він²⁵. Воєвода звертався до львів'ян усіх націй, щоб ті з повагою ставилися одне до одного і не піддавалися провокаціям. Тоді ж по радіо виступив і президент міста Станіслав Островський, який сказав: «Як батько міста залишаюся з громадянами міста Львова на спільну долю і недолю»²⁶.

Від бомбардувань зазнала руйнування інфраструктура міста: водогін, електропостачання, відчувалися продовольчі труднощі, що стало приводом для поширення серед мешканців характерних для воєнного часу панічних

чуток про брак води й, нібито отруєні цукерки, які скидають німецькі літаки²⁷. Проте загалом львів'яни не піддалися тотальній паніці. Згодом у спогадах С.Островський зазначав: «Я повинен з приємністю ствердити, що протягом усього часу боротьби, львівська суспільність попри значні жертви вбитих і поранених, втрати приватного та громадського майна, поводитися взірцево з огляду на дотримання громадської дисципліни»²⁸.

17 вересня вийшло розпорядження президента міста у справі закупівлі продовольчих товарів. Мешканці Львова, які мали запаси борошна, цукру, солі та інших продовольчих товарів першої необхідності повинні були утриматися від їх закупок аж до скасування цього розпорядження. У протилежному випадку такі особи притягувалися до відповідальності або ж у них конфісковували домашні запаси. Задля економії палива і продовольчих засобів мешканцям пропонувалося спільно готувати їжу у окремих будинках і блоках²⁹.

Найбільші труднощі були із довозом молочних продуктів. У зв'язку з тим міська управа встановила граничні норми їх відпуску на особу. На дитину виділено 0,5 літра. Продовольчий відділ міської управи звернувся до дорослих громадян міста із закликом, щоб ті за для загального добра тимчасово утрималися від споживання молока³⁰. У зв'язку із посиленням обстрілів міста та переміщенням фронту фактично у його межі дорадча рада, що була утворена при президентові міста 14 вересня вислала делегацію до генерала В.Лянґнера з метою з'ясування подальших планів командування щодо оборони міста. Як пише у спогадах С.Островський, делегати намагалися переконати його, що створення із відкритого міста фортеці своїми наслідками може лише спричинитися до знищення майна та його історичних пам'яток. Пропонувалося перенести оборону на рубежі перед містом³¹. Однак загальна ситуація на фронті не дала змоги змінити систему оборони Львова, а тому боротьба точилася фактично вже у його межах.

Через часті воєнні тривоги погано функціонувала служба очистки міста. Радіо більше не передавало оголошення про авіанальоти. Тепер це робили сирени. Міська влада зобов'язала власників пекарень відновити безперебійну випічку хліба, а крамниці працювати від 4.00 ранку до 21 вечора позаяк в іншому випадку ті будуть відчинені силою, а порушники покарані³². Не працювали аптеки, перукарні, різного роду розважальні заклади. Щоб не наражатися на небезпеку чимало людей перейшли жити у бомбосховища. Окремі з них наскільки це можливо, обладнано з «комфортом» і вони виглядали як помешкання. Подекуди групи людей збиралися навколо криниць, щоб заpastись водою бо водогін вийшов з ладу або ж стояли у чергах перед крамницями. Ремонтні бригади вживали заходів для відновлення водопостачання на території міста. Газова станція працювала у звичайному режимі і припиняла подачу газу лише під час бомбардування. Продовжувала працювати й міська електростанція³³.

До 16 вересня Львів був майже блокований німецькими військами. Кільканадцять разів у день над містом кружляли ворожі літаки й на низьких висотах обстрілювали людей з кулеметів. Станом на 16 вересня загинуло приблизно 600 осіб цивільного населення, переважно жінок і дітей³⁴. Військові ж втрати виносили 4 тис. чоловік. 17-18 вересня на західних і північних околицях міста точилися запеклі бої. Тривав артобстріл з обох сторін. Бої йшли під Скниловом, біля залізничного вокзалу та костелу св. Єлизавети. Німецька артилерія обстріляла вежі костелів Єлизавети, Бернардинців, Домініканців, церкву св. Духа, а також Великий міський театр та головну будівлю міської лікарні. 18 вересня німецька авіація знову бомбардувала місто. Снаряд влучив у Кадетську школу внаслідок чого один кадет був поранений³⁵.

Вдосвіта 17 вересня Червона армія завдала несподіваного удару Польщі зі сходу і форсованим маршем просувалася у західному напрямку. Вночі з 18 на 19 вересня передовий загін червоних військ у складі 35 танків і двох батальйонів піхоти під командуванням полковника П.Фотченкова опинилися під Львовом з боку Винник, а декілька танків навіть зробили рейд до центру міста під вікнами будинків командування корпусу та командування оборони Львова на вулиці Валовій. Про перехід польського кордону червоними військами львів'ян повідомило радіо, а 18-19 вересня і львівська преса. Остання намагалася все ще заспокоїти громадськість, мовляв «найближчим часом з'ясується гра СРСР. Поки-що нема приводу до серйозного занепокоєння ситуацією, що склалася»³⁶. Однак дуже скоро ця ілюзія розвіялася. Період з 19 до 21 вересня був особливо драматичним у житті мешканців. Спочатку до штурму міста готувалася німецька, а потім Червона армія. У командування оборони Львова 18 вересня востаннє зажеврїла надія про можливість відвернення катастрофи. Стало відомо, що під Голоском, за якихось півтора кілометра, від міста веде бої група генерала К.Соснковського, щоб об'єднатися із гарнізоном. Однак наступ захлинувся. 19 вересня німецькі літаки викинули над містом листівки, в яких містився заклик до капітуляції й пропонувалося визначити механізм передачі міста німецьким військам. У разі відмови на 21 вересня призначено загальний штурм міста, що фактично означало його тотальне знищення.

Після наради президента міста С.Островського з командувачем генералом В.Лянґнером було вирішено не вступати у переговори з німцями щодо капітуляції, а лише визначити шляхи виходу цивільного населення з міста, щоб не наражати його на жертви. С.Островський звернувся до мешканців з пропозицією усім бажаним залишити Львів до 17 години 21 вересня й визначив шляхи евакуації шляхами у напрямку приміських сіл Винник і Збоїськ³⁷. Вранці 19 вересня В.Лянґнер отримав рапорт, що на виході з міста вул. Личаківської прибули офіцери Червоної армії і викликають польського представника на переговори. Польська делегація, яка вирушила на зустріч заявила, що продовжуватиме боротьбу

з німцями, проте не має повноважень щодо переговорів із радянською стороною про передачу міста. Тим часом під Винниками дійшло до сутички між німецькими та радянськими частинами й загрожувало перерости у серйозний конфлікт. Для Львова та його мешканців це мало позитивний наслідок позаяк зменшувало шанси німецького штурму. Дійсно, внаслідок радянсько-німецької домовленості в ніч на 21 вересня частини вермахту почали відходити від міста. По дорозі вони висадили в повітря склади зброї на Голоску, що спричинилося до додаткових руйнувань у місті. Того ж дня відбулися переговори між радянським військовим командуванням та представниками львівського гарнізону, в яких взяв участь генерал В.Лянгнер. Пізнім вечором 21 вересня на нараді вищого командування оборони Львова було прийнято рішення про капітуляцію і передачу міста радянській стороні. Цікаві спогади про ці події подає С.Островський. Він стверджує, що під час розмови з В.Лянгнером, яка мала місце опівночі з 21 на 22 вересня, останній обгрунтовував свій вчинок тим, що не в змозі вести боротьбу на два фронти, що не може йти проти танків голірuch, і мовляв, на вимогу міської ради має здати Львів. С.Островський запротестував, бо ніхто з його підлеглих і рада в цілому не висловлювала бажання здавати місто. Очевидно ні генерал, ні президент міста не хотіли брати на себе відповідальність за капітуляцію. Проте це вже не мало жодного впливу на перебіг подій. Доля Львова була вирішена. Вранці 22 вересня відповідний акт про капітуляцію Львова було підписано. Опівдні червоні війська увійшли до Львова. Польські солдати кидали зброю. Півтора тисячі офіцерів зібралося у внутрішньому подвір'ї будинку штабу корпусу. Згідно попередньої домовленості радянські власті обіцяли їм вільний вихід з міста, проте не дотримали його. Очевидець цих подій О.Назарук так описує вступ червоних військ у Львів: «За якийсь час почав над'їздити цілий ряд совітських танків з великим звенькотом і тарахкотінням. Ті танки були великі і малі, різного вигляду, але всі помальовані однакою краскою, якоюсь бурою. Деякі були щільно замкнені, а на деяких видно було червоноармійців. Вони держали кріси в руках і дивились в вікна, мабуть побоюючись, що будуть в них стріляти. Деякі, мабуть офіцери, мали револьвери в руках. Одяги їх були гірші від одягів польських жовнірів, а з німецькими їх порівнювати годі було <...> Вигляд совітських жовнірів був переважно марний і зовсім не пригадував добре виглядаючих, рослих солдатів б(увшої) царської армії. Червоноармійці займали Львів мовчки: не чути було не то співу, але навіть не видно було, щоб вони говорили між собою або засміялись. Все те вдарило не тільки мене, привичного до обсервування, але взагалі всіх, що бачили, як червона армія займала Львів»³⁸. Львів став радянським.

У той же час можна погодитися із думкою американської кореспондентки «Нью-Йорк Таймз» Анн Маккормік, яка у своєму репортажі від 25 вересня писала: «...Це місто було таким «західним», його

доля навіть сумніша за Варшаву. Захоплення Львова є першою радянською експансією з часів революції, продукт сталінсько-гітлерівської комбінації з непередбаченими наслідками. Ми спостерігаємо не тільки розвал Польщі, але й розвал всієї Сх. Європи. Лемберг є символом цього розвалу, тому що століттями він був аванпостом проникнення західної цивілізації на схід. Сьогодні місто стало аванпостом руху у зворотній бік...»³⁹. Крах польських державних структур і короткий період так званого *interregnum*, що встановився до запровадження радянської адміністрації викинув на вулиці міське шумовиння, що прагнуло скористатися ситуацією й нажитися за рахунок інших мешканців. Якщо з ним через самоорганізацію львів'янам вдалося сяк-так оборонитися, то вони виявилися безсилими перед новими господарями міста – радянськими функціонерами, що стали наводнювати його й принесли не лише цілком відмінний світогляд, а й повсякденну поведінку й естетичні цінності.

¹ Dziennik polski. – 1939. – 29 sierpnia. – S. 1

² Ibidem. – 27 sierpnia. – S. 7.

³ Діло. – 1939. – 29 серпня.

⁴ Pustrowany goniec wieczorny. – 1939. – 23 sierpnia (№1643). – S. 7.

⁵ Dziennik polski. – 1939. – 29 sierpnia. – S.7.

⁶ Ibidem. – 2 września. S. 6.

⁷ Gazeta lwowska. – 1939. – 22 sierpnia. – S. 2.

⁸ Історія Львова. У трьох томах /редколегія Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій. – Т. 3. – Львів, 2007. – С. 164

⁹ Gazeta lwowska. – 1939. – 1 września. – S. 2.

¹⁰ Dziennik polski. – 1939. – 5 września. – S. 6.

¹¹ Gazeta lwowska. – 1939. – 3 września. – S. 2

¹² Dziennik polski. – 1939. – 2 września. – S. 3.

¹³ Chwila. – 1939. – 3; 29. – sierpnia.

¹⁴ Pustrowany goniec wieczorny. – 1939. – 10 września. – S. 8.

¹⁵ Dziennik polski. – 1939. – 13 września. – S. 3.

¹⁶ Pustrowany goniec wieczorny. – 1939. – 7 września. – S. 2.

¹⁷ Ibidem. – 10 września. – S. 8.

¹⁸ Ibidem. – 5 września. – S. 3.

¹⁹ Ibidem. – 10 września. – S. 2.

²⁰ Ibidem. – S. 4.

²¹ Gazeta lwowska. – 1939. – 9 września. – S. 4.

²² Zawilski A. Bitwy polskiego września. – Kraków, 2009. – S. 479.

²³ Історія Львова. У трьох томах /редколегія Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій. – Т. 3. – С. 165.

²⁴ Pustrowany goniec wieczorny. – 1939. – 12 września. – S. 1.

²⁵ Gazeta lwowska. – 1939. – 14 września. S.1.

²⁶ Pustrowany goniec wieczorny. – 1939. – 10 września. – S.1–2.

²⁷ Dziennik polski. – 1939. – 5 września. – S. 6

²⁸ Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/Biuletyn/ostrowski.html>

²⁹ Dziennik polski. – 1939. – 17 września. – S. 1.

³⁰ Pustrowany goniec wieczorny. – 1939. – 18 września. – S. 2.

³¹ Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/Biuletyn/ostrowski.html>

³² Dziennik polski. – 1939. – 15 września. – S. 1.

- ³³ Pustrowany goniec wieczorny. – 1939. – 18 września. – S. 2.
³⁴ Ibidem. – 19 września. – S. 2.
³⁵ Ibidem. – 20 września. – S. 2.
³⁶ Dziennik polski. – 1939. – 18 września. – S. 1.
³⁷ Pustrowany goniec wieczorny. – 1939. – 20 września. – S. 1.
³⁸ Назарук О. Зі Львова до Вршави. – Львів, 1995. – С. 16.
³⁹ Режим доступу: http://www.mankurty.com/hroniky/?page_id=101&page=27

Людмила Дрогомирецька

Роль кооперації в розвитку культури господарювання українського населення Галичини (1920–1939)

Слово «кооперація» (лат. – cooperation) означає співробітництво. Сучасна теорія кооперації визначає кооператив як первинну громадсько-господарську організацію, добровільне об'єднання громадян, створене для покращення умов життя своїх членів на основі колективної (групової) власності на господарські або інші підприємства, керівництво якими здійснюють виборні органи, що обираються на рівноправних засадах, демократичним шляхом, на загальних зборах¹. Тобто, кооператив – це самодіяльне та самоврядне об'єднання, створене групою людей за власною ініціативою задля досягнення певних економічних та соціальних цілей, передусім з метою покращення умов життя та праці, підвищення матеріального й культурного добробуту.

Коментуючи дане визначення, відзначимо, що кооперація в нинішній час може стати ефективним способом організації економічного життя українського суспільства, одним з основних шляхів його поступу до національного збагачення. Кооперативні організації здатні допомогти селянським господарствам у переробці сільськогосподарської продукції та забезпечити її реалізацію на внутрішньому і зовнішньому ринках, дати додаткові можливості в розвитку середнього та малого підприємництва, забезпечуючи кредитами на вигідних умовах та необхідними матеріально-технічними засобами, сприяти поліпшенню соціального захисту населення, його добробуту. Незалежно від форм господарювання, дрібні товаровиробники, об'єднавши свої матеріальні та моральні зусилля, активніше й сміливіше почуватимуть себе в ринковій ситуації з її жорсткими законами, отримають змогу самореалізуватися. Багаті природні ресурси, неабиякий інтелектуальний потенціал українського народу, його працьовитість і духовні цінності є доброю основою, сприятливим морально-соціальним середовищем для успішного розвитку кооперації в нашій країні.

Але виконати свою важливу історичну місію кооперація зможе тільки за умов відродження кооперативної ідеї в суспільній свідомості. Ця обставина спонукає сьогодні познайомитися з досвідом діяльності українських кооперативних організацій в Галичині у 1920–1939 рр. – період, який, сучасники, на наш погляд, об'єктивно назвали «кооперативним».

Важливим виявом суспільної активності українських кооперативних організацій в Галичині за умов чужоземного панування стала діяльність, спрямована на піднесення загальноосвітнього рівня і господарської культури українського населення краю, виховання національно свідомого громадянина – господаря своєї землі. Зміст і засоби роботи у цьому

напрямі визначалися необхідністю поширення передових форм господарської самодіяльності, що мало сприяти піднесенню прибутковості селянських господарств, а отже – підвищенню добробуту й рівня життя українського народу.

Вагомим чинником покращення економічного становища українського населення Західної України була закупівельно-збутова кооперація. Учасники VII Кооперативного з'їзду, що відбувся у Львові у червні 1932 р., визначили, що одним з головних завдань кооперативів цього типу є «дбання про чимраз вищу рідну культуру села та скріплення в гурті своїх членів господарських чеснот, без яких годі сповнити це завдання»².

Для покращення економічного становища українських селян керівництво кооперації вирішило допомогти кооперативам збільшити виробництво сільськогосподарської продукції. Але реалізувати цю мету було неможливо без нової техніки, різних агрегатів для механізованого ведення сільськогосподарських робіт. Тому «Центросоюз» – центральна організація загально-закупівельної і збутової кооперації з 1928 р. розгорнув кампанію за створення «машинних відділів при кооперативах». Під час її проведення селянам роз'яснювали економічну ефективність використання нової сільськогосподарської техніки, наголошуючи, що вона окуповується за один-два роки, а потім 15–20 років працює на прибуток кооперативу. Водночас сівба машинним способом заощаджує по 45 кг зерна на 1 га³.

Таким шляхом кількість сільськогосподарської техніки в українських кооперативах швидко зростала. Вже у 1931 р. при кооперативах для загального заupu і збуту працювали 945 машинних відділів з 1770 рільничими машинами, що значно допомагали селянам вести господарство⁴.

Для організації фахової допомоги селянам при підтримці товариства «Сільський господар» до повітових і окружних союзів кооперативів було введено штатних агрономів. До кінця 1928 р. в 26 повітах їх було 29 осіб⁵. Села, де вони працювали, демонстрували швидкий господарський поступ. Наприклад, на Рогатинщину, що мала 100 сіл, агроном приїхав у березні 1928 р. Хоча весна вже була в розпалі, він встиг розгорнути пропаганду за раціональний обробіток землі, сівозміну та ефективне використання різних мінеральних добрив, проведення меліорації тощо. В результаті дотримання його рекомендацій селяни зібрали стільки сільськогосподарської продукції, що для її завантаження знадобилося 200 додаткових вагонів⁶.

В кінці 1930 р., з ініціативи товариства «Сільський господар», Ревізійний союз українських кооперативних організацій – центральне кооперативне об'єднання, організаційний і ревізійний осередок української кооперації в Західній Україні (далі – РСУК), «Маслосоюз» – верховне об'єднання молочарської кооперації та «Центросоюз» провели ряд нарад, на яких обговорили і ухвалили основні положення спільної діяльності в

напрямі активізації агрономічної праці в краї. Після цього, на підсумковій конференції, ухвалили такі зміни: «1) всю агрономічну роботу в краї буде вести виключно товариство «Сільський господар» у Львові за допомогою своїх філій та кружків; 2) всі агрономи, які працюють в суспільно-агрономічній ділянці при українських кооперативних установах, переходять під безпосереднє керівництво «Сільського господаря»; 3) «Сільський господар» буде опрацьовувати плани своєї агрономічної роботи в порозумінні з зацікавленими центральними установами; 4) утримання агрономів при філіях «Сільського господаря» налагодити так, щоб всі кооперативні установи повіту розділили між себе всі видатки, пов'язані з удержанням агронома та працею філії»⁷.

Ці положення закріпив з'їзд повітових союзів кооперативів, що відбувся 6 грудня 1930 р. у Львові, після чого вони стали базовими в координації спільної головного товариства «Сільський господар» з центральними кооперативними установами. Пізніше були розроблені детальніші плани діяльності кожної зацікавленої установи⁸.

Таким чином, діяльність агрономів у повітах став координувати «Сільський господар», а фінансове забезпечення цієї праці здійснювали кооперативні організації. У зв'язку з цим вони були зацікавлені у налагодженні суспільної агрономії, у кожному повіті при філії «Сільського господаря» створили окремі організаційні секції, до яких входили представники повітових кооперативних та просвітницьких установ. Ці секції мали завдання заслуховувати звіти агрономів про їхню працю, висловлювати свої побажання щодо планів їхньої діяльності тощо⁹.

Питання налагодження співпраці товариства з кооперативними організаціями розглядалося на з'їздах агрономів «Сільського господаря». Перший такий з'їзд, що відбувся у Львові у 1928 р., прийняв ухвалу про розмежування діяльності: справу піднесення агрономічної культури села взяло на себе товариство «Сільський господар», на кооперативи покладалося завдання «зорганізувати виробництво й продукцію»¹⁰. Учасники з'їзду у 1930 р. підтримали це рішення і ухвалили резолюцію, в якій «на українську споживчу кооперацію в проводі з «Центросоюзом» покладалося завдання налагодити збут усіх сільськогосподарських продуктів, бо при чужому ринку і порядках на ньому подальший агрокультурний поступ села неможливий і ведення господарства не окупується»¹¹.

Закупівельно-збутову діяльність «Центросоюз» почав з реалізації збіжжя. Це диктувалося тим, що у кооперативах, а ще більше у повітових союзах, які закуповували безпосередньо від селян різне збіжжя, постійно збільшувалися його запаси.

Ринок вимагав якісного зерна, тому кооперативи намагалися поширювати в окрузі добірне насіння. Так, проведені у Станіславському воєводстві польові досліди засвідчили, що ґрунтам і кліматичним умовам Галичини найкраще відповідав сорт жита «Спельчанське». Селяни з села

Іванівки Богородчанського повіту з 1936 р. почали засівати свої поля виключно цим насінням, а згодом сільський закупівельно-збутовий кооператив став почав розповсюджувати посівний матеріал цього сорту жита в інших селах, обмінюючи 130 кг місцевого жита на 100 кг сортового¹².

Однак, при реалізації збіжжя траплялися труднощі із неоднорідністю сортів, різною вологістю, класом засміченості, що знижувало якість продукту та вимагало додаткової праці. Тому, кооперативи почали купувати машини для очищення збіжжя, прилади для контролю за його вологістю тощо. Деякі кооперативи (Борщів, Городенка, Сокаль) збудували нові елеватори з механічним устаткуванням. Склалася система, коли кооперативи щоденно оголошували про кількість готової до продажу продукції, а «Центросоюз» на цій основі забезпечував їхню продажу на біржі¹³.

Окрім того, з 1935 р. почали організовуватися шпихлірові секції, які створювали великі зернові сховища. Завдяки їм різко зріс продаж збіжжя: із реалізованих у 1934 р. «Центросоюзом» 970 т. – до 2475 т. у 1935 р. і 21534 т. у 1936 р., а з 1937 р. збіжжя почали реалізовувати в обсязі 53,4 тис. т.¹⁴

Добре було налагоджено кооперативний збут яєць. У 1929 р. «Центросоюз» зумів домогтися концесій на експорт яєць для Станіславського, Рогатинського і Сокальського повітових союзів, сконцентрувавши керівництво цією справою в своїх руках. Відтак, маючи добрі зв'язки із закордоном і значні запаси продукції в кооперативних установах Борщева, Бучача, Тереховлі, Тернополя, «Центросоюз» став найбільшим експортером яєць в Польщі.

Разом з тим, стали впроваджувати кращі породи курей. З цією метою «Центросоюз» і «Сільський господар» домоглися, щоб селяни змінювали низькопродуктивні породи птиці, які досі розводили в більшості районів Галичини. Для швидшого задоволення попиту на курей почали будівництво інкубаторів, які водночас забезпечували селян додатковими місцями праці¹⁵.

Кооперативи намагалися налагодити справу так, щоб вести сільськогосподарську роботу в комплексі: від виробництва продукції до її продажу. При цьому вони прагнули, аби вивіз товарів був більшим, ніж довіз різних товарів, оскільки виходили з того, що «для села краще отримувати від свого господарства більше, ніж воно мусить видати за всі предмети щоденної необхідності»¹⁶.

Дотримання такого курсу позитивно позначалося як на розвиткові кооперації, так і на піднесенні життєвого рівня українського селянина. Скажімо, у 1937 р. в результаті збуту сільськогосподарських товарів українська сільська кооперація отримала 46 668 685 злотих, а «торгові борги» (тобто сума, яку витратили на закупку ще нереалізованих товарів) становили лише 1 600 000 злотих¹⁷.

Важливим завданням української кооперації стало налагодження різних видів промислу для безземельних і малоземельних селян. У 1935 р. в структурі українських кооперативних установ нараховувалося 18 цеголень, сім пекарень, 22 олійниці, шість м'ясарень, два млини, дві крупарки, а також десятки кравецьких, ткацьких, килимарських майстерень¹⁸. У 1936 р. 106 кооперативних організацій мали розгалужену мережу «додаткових» економічних підприємств, до якої входили сім пекарень, чотири м'ясарські відділи, 29 олієнь, 24 цегельні, 19 дахівкарень, три бетонярні, одна кузня, два кар'єри, три столярні, три трикотажні, вісім шевських майстерень, два млини, три крупарки та ін.¹⁹ Окрім того, 26 кооперативів являли собою розвинуті кооперативні підприємства. Найбільш відомі з них: фабрика мила «Центросоюз»; кооператив «Суспільний промисел», який мав сучасно обладнану фабрику цикорію «Луна» і кавового напитку «Пражінь»; кооперативна фабрика «Будучність» у Тернополі, яка виготовляла цигарковий папір; фабрика мармеладу, овочевих і фруктових консерв «Продукція»; текстильний кооператив «Комета»; пекарня «Золотий колос» у Львові; кравецькі майстерні «Труд» та ін. Кооперативні підприємства давали невеликі обсяги товарної продукції. Торговельний оборот промислових відділів у 1937 р. досяг 2,8 млн. зл., а самостійних виробничо-промислових кооперативів – 2,9 млн. зл.²⁰ Позитивним було й те, що більшість з них мала місцевий характер. Вони демонстрували, як кооперативний рух будив у громадян господарську ініціативу.

Кооперація також давала змогу розвинутися приватним промисловим підприємствам, організовуючи їм ринок збуту. Тільки у Львові в 1936 р. існувало понад 30 промислових фірм, які реалізували свої вироби через мережу кооперативних крамниць²¹.

У 1930-х рр. з метою піднесення розвитку народного мистецтва почали створюватися кооперативи домашнього мистецького промислу. Найвідомішими з них стали: кооператив «Українське народне мистецтво» у Львові, який займався виробництвом і продажем народних вишивок і килимів, видавав журнал «Нова хата»; кооперативи різьбярів «Гуцульщина» і «Гуцульська різьба» у Косові; «Гуцульщина» в Коломиї; «Праця» в Яворові; кооператив кошикарських виробів у Монастирищі та ін.

Значних успіхів у розвитку культури господарювання українського селянства досягли молочарські кооперативи. На початку 1920-х рр. основу української молочарської кооперації становили дрібні молочарні або молочарські відділи при господарсько-споживчих кооперативах, які маючи у своєму розпорядженні примітивне обладнання, могли переробляти щодня не більше ніж по 300–500 літрів молока та виготовляти по 10–20 кг масла²².

Щоб виробляти високоякісний товар, треба було насамперед модернізувати виробничий процес. Це було доволі складним завданням,

оскільки більшість сільських кооперативів щойно розпочали свою діяльність, тож не мали достатніх коштів для закупівлі нового устаткування. За таких умов керівники «Маслосоюзу» розпочали пошуки таких форм організації кооперативного молочарства, які б дозволили, нарощуючи обсяг виробництва, збільшувати оборотні фонди для розширення молочарського промислу.

З ініціативи директора «Маслосоюзу» А. Палія та керівника організаційного відділу А. Мудрика, з 1926 р. почали створюватися молочарські спілки районного типу (районні молочарські спілки, РМС), які об'єднували по декілька кооперативів постачання молока (т.зв. відбірень молока – *Л.Д.*) і своєю діяльністю охоплювали по кілька навколишніх сіл. Перша спілка такого типу виникла в с. Войнилові Калуського повіту Станіславського воєводства, а до кінця 1929 р. в селах Галичини існували вже 35 кооперативних молочарень такого типу²³.

В районних спілках, як правило, нагромаджувалася велика кількість молока для переробки, що, з одного боку, давало змогу зменшувати витрати на виготовлення продукції, а, з іншого – краще організовувати виробництво. З 1926 по 1929 рр. кількість молочарських кооперативів зросла вдвічі (з 107 у 1926 р. до 217 у 1929 р.), за цей час доставка молока до відбірень збільшилась в чотири рази (з 10,9 млн. літрів у 1926 р. до 43,7 млн. літрів у 1929 р.), а обсяг виробництва масла зріс в 4,3 рази (з 373 277 кг у 1926 р. до 1 615 400 кг у 1929 р.)²⁴. Щоправда, технічне обладнання молочарень залишалось слабким.

Необхідною умовою подальшого успішного розвитку українського молочарства учасники VI Кооперативного з'їзду, що відбувся у Львові 24 листопада 1929 р., визначили проведення реорганізації молочарень. Її суть полягала в переході від дрібного ремесла до поважного молочарського промислу²⁵. Згідно резолюцій з'їзду, основою молочарської кооперації мали стати великі районні молочарні, які своєю діяльністю повинні охоплювати господарські райони по кільканадцять сіл у кожному та об'єднувати 10–20 молочарських кооперативів. Щоб новостворена молочарня була рентабельною, передбачалося, що в кожному господарському районі повинно бути не менше 2000 корів, що мало забезпечити щоденне постачання молока до молочарні в розмірі 5000 літрів²⁶.

Впровадження нових засад організації молочарських кооперативів створило передумови для їхньої модернізації, оскільки великі районні молочарні мали можливість нагромаджувати кошти для закупівлі нового обладнання, що окремим кооперативам було не під силу. Щоб допомогти районним спілкам якомога скоріше придбати потужні парові машини, «Маслосоюз» уклав угоду з «Центробанком», в рамках якої молочарні зобов'язувалися переводити всі вільні фінансові кошти у фонд «Розбудови кооперативного молочарства». З цього фонду молочарські кооперативи отримували під низькі відсотки всю потрібну для покращення свого

матеріально-технічного забезпечення суму²⁷. Це була суттєва підтримка молочарського промислу. Зокрема, у 1936 р. на модернізацію молочарень «Центробанк» виділив 220 тис. злотих кредиту²⁸.

Кооперативна преса висвітлювала переваги механізованих молочарень, пропагувала їхню роботу. Так, журнал «Кооперативне молочарство» розповів про першу механізовану молочарню в Глинянах. Раніше Глинянська молочарня переробляла 1000 літрів сметани щодня. При цьому виробництво масла тривало цілу добу безперебійно, тому робітники працювали по дві зміни протягом 24 годин. Після введення в експлуатацію механізованих ліній за 8 годин почали переробляти 1400 літрів сметани, праця стала набагато легшою, якість продукції вищою²⁹.

Для заохочення селян і розвитку молочарських кооперативів з 1930 р. «Маслосоюз» почав організовувати різні підготовчі курси, а також конкурси. Зокрема, у жовтні 1930 р. був проведений перший український конкурс «На найліпшу молочарську кооперативу». Зваживши всі здобутки молочарів, авторитетне журі відзначило господарсько-молочну спілку «Свіча» (с. Сулятичі), нагородивши її премією в розмірі 200 злотих³⁰.

«Маслосоюз» у своїй діяльності керувався прагненням домогтися високої якості продукції. З 1925 р. після вказівок його керівництва молочарні ввели оплату не за кількість, а за якість молока. В результаті селяни почали приділяти більше уваги раціональному годуванню корів, дбати про купівлю високопродуктивних тварин³¹.

П'ятого листопада 1930 р. відбулася нарада дирекції «Маслосоюзу» з керівниками «Сільського господаря» і РСУК, на якій було затверджено спільний план організації контролю молочарства. Згідно з цим планом, передбачалося створення при гуртках «Сільського господаря» та молочарських кооперативах секцій годівлі і плекання молочної худоби, на які покладалося завдання «перевіряти правильність годівлі корів і контролювати якість готової продукції». Для підготовки «контролерів молочності» при господарській школі «Сільського господаря» в с. Коршеві поблизу Коломиї на Станіславщині, відкрили шеститижневі курси³².

Перша секція годівлі і плекання молочної худоби була організована в с. Балинцях поблизу Коломиї під керівництвом директора місцевої районної молочарні І. Микитюка. За час проведення експерименту, який тривав 40 днів, виявилися переваги правильної годівлі худоби: при точному виконанні рекомендацій фахівців «молочність» корів в середньому збільшилась на 50 %³³. Це свідчило про величезні приховані можливості, які мало українське село для свого економічного піднесення. Цей досвід стали поширювати по всій Галичині. У 1931–1932 рр. «секції годівлі і плекання молочної худоби» чи «пункти контролю молочності», як їх іще називали, працювали у 28 селах Станіславського воєводства. У 1934 р. контроль молочності проводився у 23 селах та 910 селянських господарствах³⁴.

З кожним роком кількість правильно годуваних корів збільшувалась, що було добрим показником ефективності роботи «пунктів контролю молочності»: якщо в 1931–1932 рр. зі 100 корів селяни правильно годували пересічно 37, то в 1932–1933 рр. – 49, а в 1933–1934 рр. – вже 62³⁵. З унормуванням годівлі корів значно підвищувалась їхня продуктивність: якщо в 20-х рр. щорічний надій молока від однієї корови не перевищував 1,2 тис. літрів, то в 1931–1934 рр. 34,1 % корів давали 2,5 тис. літрів молока за рік, 35,5 % - від 2,5 до 4,5 тис. літрів³⁶.

Селяни переконувалися, що правильна годівля молочних корів забезпечує більший прибуток, тому старалися заготовлювати у власному господарстві необхідну кількість кормів. В 1933 р. в контрольованих «Маслосоюзом» районах на 53 % збільшилась площа земель, засіяних кормовими культурами, зокрема на 111,2 % – зросли посіви кормових буряків, на 85,2 % – люцерни, на 185,1 % – конюшини³⁷.

Широкого розповсюдження набув контроль за якістю та чистотою доставленого для переробки чи збуту молока. Кооперація захочувала постачальників чистого молока преміями, нагороджуючи їх бідонами, жіночими хустками, обладнанням для доїння корів тощо³⁸.

Організація контролю молочності своєю чергою спонукала до розведення нових порід племінної худоби. У 1930-х рр. з ініціативи «Маслосоюзу» почали створюватись секції охорони домашніх тварин, які розробили механізм компенсації коштів у випадку загибелі худоби. Згідно встановленого порядку, селянин, який втратив корову, отримував готівкою 80 % її вартості для придбання нової. Водночас, при районних молочарнях почали відкривати ветеринарні аптеки, а також створювати штат ветеринарів. У 1935 р. при районних молочарнях працювали сім ветлікарів, у 1936 р. – 13, а в 1938 р. – 18 фахівців в разі потреби були готові надавати фахову допомогу³⁹.

Окрім ветеринарного обслуговування чотири рази на рік районні молочарні проводили контроль приміщень, в яких утримувалася худоба. При цьому головну увагу звертали на чистоту корів, достатність сонячного освітлення, наявність вентиляції тощо. Лише в 1937–1939 рр. такий контроль був проведений більш як у 500 кооперативних господарствах, найкращі з них нагороджувалися преміями⁴⁰.

Молочарська кооперація захищала малозабезпечені категорії сільського населення, підвищувала його добробут. За реалізацію молока селяни отримували сталий прибуток, що складав 20–30 злотих щомісяця. Щорічно в краї реалізовували молока не менш як на 16 млн. злотих. Дохід від продажу масла розподілявся пропорційно до поставок членами кооперативу молока⁴¹.

На кінець 1938 р. «Маслосоюз» об'єднував 136 районних молочарень, 24 з яких були механізовані. Молочарні мали майже 2000 пунктів збору, до яких доставляли молоко і сметану близько 41 % всіх українських селянських господарств. У 1938 р. постачання молока до

районних молочарень досягло рекордної цифри – 115 млн. літрів. У тому році з нього виготовили 3 млн. 250 тис. кг масла⁴². Таким чином, українська молочарська кооперація стала могутньою силою в піднесенні добробуту та економічному поступі українського села.

Важливу роль у розвитку кооперації та розбудові сільськогосподарського виробництва Галичини відіграла кредитна кооперація. На кінець 1930-х рр. за обсягом оборотних фондів вона поступалася лише закупівельно-збутовій кооперації. У 1937 р. членами РСУК були 668 кредитних кооперативів, у тому числі 113 українських банків, 543 ощадні каси, т.зв. «райфайзенки» та 11 різних так званих службових кас взаємодопомоги⁴³. Вони надавали коротко та довготермінові кредити населенню краю, причому відсотки від позик становили не більше 10%. Внаслідок діяльності кредитної кооперації «лихварський кредит став у наших селах рідшим і лагіднішим» – писав один з провідних українських кооперативних діячів Галичини О. Луцький⁴⁴.

Виконуючи функції «центральної каси» української кооперації, «Центробанк» ставав джерелом, з якого витікали і розходилися в найнеобхідніші місця кооперативні капітали. Він інвестував як кредитну, так і закупівельно-збутову та виробничу кооперацію, тісно пов'язуючи та перетворюючи їх у монолітний, економічно сильний організм. «Центробанк» прагнув розмістити кредити таким чином, щоби кожен вид кооперації отримав їх пропорційно до потреб та інтенсивності використання. Центральний кооперативний банк активно кредитував експортні операції сільської закупівельно-збутової кооперації, що значною мірою сприяло сільськогосподарському виробництву. У 1937 р надані ним кредити становили більше 2 млн 204 тис. злотих, з чого 963,4 тис. злотих (43,7%) отримали споживчі кооперативи⁴⁵. На ці позики не лише закуповувалась сільськогосподарська техніка, будувалися молочарні, олійні та інші кооперативні споруди, але й зводилися «Народні доми», читальні «Просвіти» тощо. Кооперативна система кредитного обслуговування сільського господарства і кооперативного виробництва з кожним роком зміцнювалася, що стало вагомим чинником посилення самодостатності та збереження етнонаціональної окремішності українського народу в межах Польської держави.

Таким чином, українська кооперація у міжвоєнний період мала реальний позитивний вплив на культуру господарювання українського населення Галичини. Кооперація втягувала селян в товарно-грошові відносини, прилучала до новітніх технологій та передових методів господарювання. Все це сприяло внутрішньому згуртуванню українського селянства, а відтак ставало важливою передумовою підвищення соціально-економічного рівня життя. Піднесення українського кооперативного руху в Західній Україні яскраво засвідчувало здатність українського селянства вміло поєднувати природну працелюбність із прагненням та готовністю

запроваджувати економічні новації у свою господарську діяльність. Завдяки цьому кооперація зуміла розбудити приспані можливості селянства до розвитку масової господарської культури, вона спонукала українців реалізовувати свої творчі можливості у розбудові національного життя. Наявність національної економіки у вигляді «кооперативної республіки» ставала важливою зброєю у боротьбі за незалежність, доводячи всьому світові, що українці є повноцінною нацією, здатною власними силами розвивати своє господарство, а отже, мати свою державність.

¹ Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / За ред. С. Гелея. – Львів, 1995. – С. 7.

² Резолюції VII краевого кооперативного зїзду. – Львів, 1932. – С. 10.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 668. – Арк. 4; Основуймо машинові відділи при кооперативах // Господарсько-кооперативний часопис. – 1928. – Ч. 8. – С. 1.

⁴ Резолюції VII краевого кооперативного зїзду. – Львів, 1932. – С.13.

⁵ Звідомлення з діяльності Ревізійного союзу українських кооператив за 1928 р. – Львів, 1929. – С. 23.

⁶ Вакуловський І. Півторарічна суспільна праця агронома на Рогатинщині // Сільський господар. – 1930. – Ч. 4. – С. 73–74.

⁷ До відома кооператорів // Сільський господар. – 1931. – Ч. 2. – С. 4.

⁸ Храпливий Є. Як піднести наше хліборобство. – Львів, 1932. – С. 11; Резолюції VII краевого кооперативного зїзду. – Львів, 1932. – С. 10.

⁹ Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії. – Львів, 1932. – С. 19.

¹⁰ Храпливий Є. Ще до питання про налагодження агрономічної роботи в краю // Кооперативна республіка. – 1928. – Ч. 4. – С. 185.

¹¹ Доманицький В. Контроля сільськогосподарського виробництва // Сільський господар. – 1930. – Ч. 22. – С. 498.

¹² Левко В. Яке насіння, такий урожай // Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – Ч. 8. – С. 24.

¹³ Корчинський М. Краплі, що в ріку розіллються // Господарсько-кооперативний часопис. – 1932. – Ч. 4. – С. 8.

¹⁴ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 390; Звідомлення з діяльності Ревізійного союзу українських кооператив за час від 1 січня до 31 грудня 1936 р. – Львів, 1937. – С. 26.

¹⁵ Мартюк І. Центросоюз: союз кооперативних союзів у Львові в роках 1924–1944. Спогади співучасника праці й змагань українського кооперативного руху.– Б.М., 1973. – С. 8.

¹⁶ Храпливий Є. Як піднести наше хліборобство. – С. 6.

¹⁷ Гаврилко А. В сільських споживчих кооперативах. –Львів, 1932. – С. 14.

¹⁸ Кооперативний буквар. – Львів, 1928. – С. 28.

¹⁹ Федак І. Промислова діяльність кооператив РСУК в 1936 р. // Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – Ч. 7. –С. 3.

²⁰ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – С. 449.

²¹ Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – Ч. 48. – С. 5.

- ²² Качор А. Мужі ідеї і праці: Андрій Палій і Андрій Мудрик, творці «Маслосоюзу». – Вінніпег – Торонто – Клівленд, 1974. – С. 194.
- ²³ Молочарська кооператива на Станіславщині // Кооперативне молочарство. – 1927. – Ч. 3. – С. 2; Sycz M. Spółdzielczość Ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej. – Warszawa, 1997. – S. 29.
- ²⁴ Західноукраїнська кооперація в 1926 році (Статистика і звітлення з діяльності РСУК). – Львів, 1928. – С. 16; Sycz M. Spółdzielczość Ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej. – S. 29.
- ²⁵ М. Хр. Організація українського молочарств // Календар Жіночої Долі на рік 1938. – С. 66.
- ²⁶ Мудрик А. Кооперативний катехизм (начерк про кооперацію). – Львів, 1939. – С. 52–54.
- ²⁷ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – С. 407.
- ²⁸ Хронов'ят М. Молочарська кооперація в 1936-1937 рр. // Календар «Сільського господаря» на 1939 р. – С. 218.
- ²⁹ Перша моторова молочарня в Глинянах // Кооперативне молочарство. – 1930. – Ч. 10. – С. 12.
- ³⁰ Перший український конкурс на найліпшу молочарську кооперацію // Кооперативне молочарство. – 1930. – Ч. 2. – С. 4.
- ³¹ Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. – Львів, 1927. – С. 4.
- ³² Холєвчук М. Організація контролі молочности. – Львів, 1930. – С. 2.
- ³³ Холєвчук М. Контроля молочности в селянських господарствах (праця секції годівлі і плекання рогатої худоби Краєвого господарського товариства «СГ» за рр. 1930–1933). – Львів, 1934. – С. 4.
- ³⁴ Там само. – С. 6.
- ³⁵ Звітлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1934 рік. – Львів, 1935. – С. 33.
- ³⁶ Дмитренко В. Контроля молочности корів на західноукраїнських землях у рамках діяльності товариства «Сільський господар» у Львові // Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові. 1899–1994. – Нью-Йорк, 1970. – С. 151.
- ³⁷ Холєвчук М. Контроля молочности в селянських господарствах... – С. 6.
- ³⁸ Холєвчук М. Організація контролі молочности. – С. 33.
- ³⁹ Маслосоюз в 1936 р. // Господарсько-кооперативний часопис. – 1937. – Ч. 17. – С. 11; Молочарська кооперація у 1938 р. // Кооперативна республіка. – 1939. – Ч. 5. – С. 1.
- ⁴⁰ Винник Є. Співпраця філії товариства «Сільський господар» з відділом «Маслосоюзу» у Станіславові // Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові. 1899–1994. – С. 467.
- ⁴¹ Холєвчук М. Як організувати і вести контролю молочности. – Львів, 1930. – С. 6.
- ⁴² ЦДІА України у Львові. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 637. – Арк. 3.
- ⁴³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 449. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 6.
- ⁴⁴ Луцький О. Сільськогосподарський кредит. – Львів, 1939. – С. 8.
- ⁴⁵ Кузик С. Кредитова політика «Центробанку» раніше і тепер // Кредитова кооперація. – 1938. – Ч. 12. – С. 7.

Віталій Лотоцький

Русини-українці в структурі населення міста Станіславова та їх соціальний статус (1848–1900 рр.)

Відомості про структуру населення Галичини розглядуваного періоду дають загальноавстрійські переписи (конскрипції), з яких можна почерпнути інформацію про чисельність населення, його становий склад, кількісне співвідношення міських і сільських жителів тощо. З переписів дослідники черпають інформацію про національну приналежність і соціальний статус краян, що проживали в Галичині¹. При висвітленні теми під Галичиною розуміється територія трьох сучасних областей України: Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської.

Водночас необхідно враховувати, що в XIX ст. не існувало чітких критеріїв національного (етнічного) поділу населення Галичини. Австрійські переписи не оперували категорією «народність» (національність), через що потрібно спиратися на інші дані, передусім мову спілкування або віросповідання. Для галицьких умов можна з великою достовірністю стверджувати, що національна структура русинів (під якими розуміємо сучасних українців) і поляків співпадала з віросповіданням². Не можна не враховувати при критичному опрацюванні переписів населення другої половини XIX – початку XX ст. той факт, що чимала частина населення, особливо службовців, задля утримання на відповідній посаді змушена була при переписах населення вказувати за розмовну мову німецьку, а згодом польську. Наступним недоліком тогочасних статистичних даних було спотворення реальної дійсності щодо національної структури населення під час проведення самих переписів з боку офіційних державних чиновників³.

Перші офіційні статистичні відомості про склад населення Галичини відносяться до 70-х років XVIII ст., коли було проведено перший перепис населення Австрії в 1773 році. За даними цього перепису, в Галичині українці становили 71%, поляки – 22 %, євреї – 7 %. На території Прикарпаття (сучасна Івано-Франківська область) у першій половині XIX ст. переважну більшість становило українське населення (75,0 %), друге місце за чисельністю займали поляки (16,6 %) і третє – євреї (6,6 %). В той час вірмени майже повністю асимілювалися. Лише в Станіславській окрузі їх залишилося 659 чол. (0,2 % від всього населення округу)⁴.

Наступні переписи населення Австрії проводилися в 1851, 1857, 1869, 1880, 1890 і 1900 роках. Згідно конскрипції 1851 р., в Галичині проживало 4 555 477 осіб. Серед них було 2 281 839 українців, 1 864 101 – поляків, 312 962 – євреїв, 93 387 – німців. Причому українці, що проживали в сільській місцевості, чисельно переважали поляків⁵. Водночас відносно високий процент поляків припадав на міста⁶.

Для того, щоб проаналізувати етнічний склад населення Галичини в другій половині XIX – на початку XX ст., звернемося до даних статистики по віросповіданні. Тотожність обряду і національності виглядала наступним чином: римо-католицький обряд, як правило, відповідав польській національності, а греко-католицький – русько-українській. Водночас неодноразово траплялися випадки, особливо у великих містах східної частини провінції, (крім м. Львова), коли українці були римо-католиками і, навпаки, поляки відвідували греко-католицькі храми⁷.

Польська дослідниця Е.Горнова при характеристиці національного складу населення Галичини в середині XVIII ст. відзначала, що «перевага українського населення спостерігалася серед всієї громадськості Галицької землі». Це забезпечувалося передусім домінуванням українців серед сільських жителів⁸. На початку XX ст. польський історик С.Гломбінський стверджував, що «історія і сучасний стан людності цього краю (Галичини – В.Л.) переконливо свідчать про те, що земля ця була, є і надалі буде країною польсько-руською...». Для того, щоб спростувати це твердження, звернемося до польської офіційної статистики, за даними якої на території Галичини в 1869 р. проживало 64,9 % українців, 21,8 % – поляків, 12,4 % – євреїв і 0,9 % – населення інших національностей⁹.

Висвітлюючи національну структуру населення Галичини та Прикарпаття зокрема в другій половині XIX – початку XX ст., потрібно звернути увагу на невелику за обсягом, але надзвичайно важливу (з огляду на методологію обчислень національного складу населення) працю Володимира Барвінського «Досліди з поля статистики». Вперше його праця була опублікована в часописі «Діло» 1882 р. У ній автор наголошував, що «нема такого поля в людськiм життi, де статистика не мала би своєї великої ваги. Має вона свою вагу і на народнiм поли. Як усюди, так і тут вона говорить цифрами, незаперечними цифрами дає докази, поучає і виявляє незаперечні закони. Не годиться помпувати сими законами ні одному поважному політикові, бо се пояснене минувшости і дороговказ для будучности. Для народа се виказ його дійсного стану, образ його життя»¹⁰.

Постійно збільшувалася в розглядуваний період, особливо в маленьких і середніх містечках, загальна кількість єврейського населення. На середину XIX ст. питома вага євреїв на території сучасного Прикарпаття становила 10 % від загальної чисельності населення. Євреї були в основному зайняті торгівлею, особливо алкогольними напоями, а також займалися дрібним ремеслом. Територіальне заселення єврейського населення значною мірою залежало від близькості торговельних шляхів, можливостей розвитку в тих чи інших поселеннях ремесла і торгівлі, а також від політики по відношенню до них власників міста¹¹. Частина євреїв займалися орендою землі, винокурень та пивоварень. Проте, єврейські ремісники не допускалися до цехових об'єднань. Саме тому їх називали «партачами», тобто поганими ремісниками. В такому ж

становищі знаходилися й українські ремісники, оскільки основу цехових об'єднань складала вірменські, польські й німецькі ремісники¹².

Цікавою є тенденція, на яку звернув увагу ще В. Барвінський, суть якої полягала в тому, що єврейський елемент в період 1857–1880 рр. зростав значно швидше, ніж усі інші національності краю. В період від 1857 р. до 1869 р. приріст єврейської громади був у два рази більший від приросту християнської людності в Галичині¹³. Сухі статистичні цифри не вказують на причини цього приросту, але не важко їх знайти. Справа в тому, що в період конституційних перетворень відбулося визнання рівноправності євреїв, скасування закону проти лихви, а також про неподільність селянських ґрунтів і дозвіл повної свободи виставляти векселі. Даючи характеристику вище наведеним подіям, В. Барвінський підсумовує наступне: «Була се отже доба найширшого засіву і розквіту лихварства і всякого роду визискування бідного, самопас пущеного, непросвіченого і ніким не хороненого народу»¹⁴.

Єврейське населення в Галичині, як і в Австро-Угорщині загалом, за правовим статусом було зрівняно з іншими національностями лише в 1860 р. До того часу вони були обмежені в правах йосифінськими патентами. Головним заняттям євреїв тут, як і скрізь, була дрібна торгівля, фінансові операції і ремесло. Лише 5-10 % євреїв були зайняті в сільському господарстві. Вони опанували майже все господарське, переважно фінансове життя австрійських провінцій. Євреї – посередники, орендарі і шинкарі, тримали в повній залежності українське село, особливо в бідних гірських околицях. Лихварський визиск селянства, споювання селян (право «пропінації» в Галичині було майже повністю монополією євреїв та нищівне господарювання орендованими землями, полонинами, лісами тощо були виявами єврейської переваги в економіці краю¹⁵.

Про вплив міграційних процесів на національну структуру населення звернув увагу відомий дослідник Володимир Кубійович. Він відзначав, що в заморській еміграції з Галичини українці брали більшу участь, ніж поляки. Селяни-українці залишали рідний край, шукаючи кращої долі за океаном, водночас на їхній землі знаходили для себе місце євреї, поляки та німці, які здебільшого поселялися в міста. Небажання українців поселятися у містах і сильна міграція були головною причиною того, що зростала кількість іноземців у національному складі Галичини. Саме таким яскравим прикладом був Станіславів розглядуваного періоду¹⁶. Цікавим є доклад про еміграцію, розміщений у тогочасній пресі за 1896 р., надісланий в крайовий відділ повітовий, де вказувалося, що основними причинами еміграції були насамперед економічне становище і бідність селян¹⁷. Важливе значення для національного складу населення мали: «санітарні обставини нашого краю так мало відомі, що навіть сей невеликий причинок може придатися до оцінки наших невідрадних обставин», – зазначав один із дослідників¹⁸.

Інформація про кількість населення міста Станіславова, заснованого в XVII ст., не відображена в джерелах. Перші дотичні статистичні дані наявні тільки для 1732 р. В той час місто перебувало під польською владою і нараховувало 3321 людину¹⁹. За новими підрахунками, в 1801 р. у м. Станіславові нараховувалося 5402 жителі. Серед них 2237 були євреями. Водночас спостерігалася тенденція до постійного зростання населення міста²⁰. Для порівняння, можемо відмітити: якщо в 1849 р. у Станіславові налічувалося 11000 мешканців, в 1869 р. – 14 786, то уже 1880 р. – 18 626 чол. Відомий дослідник історії Станіславова А. Шарловський відзначав, що зростання чисельності населення міста за період 1875 – 1895 рр. склало приблизно 24,9 %. Тому на той час за кількістю міського населення серед міст Галичини Станіславів посідав восьме місце²¹.

Що стосується вірмен, то якщо в кінці XVIII ст. (станом на 1793 р.) в Станіславі було зареєстровано разом 404 українських і польських сімей, 402 – єврейських і 102 – вірменських, то вже в 1880 р. матеріали перепису населення не зареєстрували жодного вірмена²², хоча за іншими даними, їх нараховувалося до 90 осіб²³. Це можна пояснити асиміляцією та еміграцією вірмен із міста.

Згідно матеріалу переписів, можна простежити динаміку зростання чисельності населення міста. Так, з 1849 р. до 1869 приріст склав 3 786 чол., що в процентному співвідношенні становило 25,53 %. З 1869 р. до 1880 р. кількість населення збільшилася на 3 840 людей (20, 62 %). У свою чергу, з 1880 р. до 1890 р. число міських жителів збільшилося на 3765 (16,81 %). За національним критерієм у 1869 р. в місті нараховувалося 2 236 українців, 4 221 поляків, вірмен – 55, євреїв – 8 088 та 186 осіб інших національностей. Станом на 1880 р. українців нараховувалося 2794, поляків – 5 584, вірмен – 90, німців – 135, євреїв – 10 023 чол.²⁴.

В 1900 р. було проведено черговий перепис населення Галичини в т.ч. м. Станіславова. Для проведення перепису громаду міста було поділено на три дільниці. Анкету для опитування заповняв Гордієвський. На перше запитання: «Яка часть усіх мешканців говорить дома по – руськи (тобто українською мовою – В.Л.) ? І кілька душ?», то на кожній з дільниць ця кількість дорівнювала $\frac{1}{4}$. Серед усіх римо-католиків (латинників) говорило на українській теж $\frac{1}{4}$. На польській мові говорили $\frac{2}{4}$ частини населення міста. Серед греко-католиків $\frac{1}{4}$ говорили на польській мові. Євреї які: «хоч би кепсько говорили на українській» налічувалося 90 %, інші 10 % володіли польською мовою. Німців – християн налічувалося 5 %, що розмовляли українською мовою. Із загальної кількості жителів міста греко-католиків нараховувалося – 5 952 чол., римо-католиків – 9 659 чол., євреїв – 14 106 чол., протестантів – 699 чол. Загальна кількість населення міста налічувала 30 416 чол.²⁵

У соціальному плані та за родом занять станом на 1857 р., за підрахунками відомого краєзнавця, русофіла В. Площанського, у місті було 16 священників, 204 державні службовці, 23 військових, 15 літераторів

і художників, 29 лікарів, 24 музиканти, 29 землевласників, 234 землероби, 965 ремісників із 388 помічниками, 15 економів, 382 наймити, та 642 – інших робітників. Серед ремісників було: 116 чоботарів, 41 кравець, 27 пекарів, 24 столяри, 15 ковалів, 10 кушнірів, 10 сідлярів, і шорників, вісім колодіїв, сім миловарів, шість ювелірів, шість токарів, шість склярів, шість ковбасників, п'ять м'ясників, п'ять цирульників, п'ять бляхарів, п'ять лакувальників, п'ять годинників, чотири живописці, чотири палітурники, чотири обійники, чотири боднарі, чотири слюсарі, три малярі, три рукавичники, три модистки, два ножарі, два коменярі, два механіки, два ватники, два ситарі, два теслі, два каменярі, зброяр, фриз'єр, гаптувальник, мосяжник, оловяр, капелюшник, котельник, люлькар, гострильник і крохмальник²⁶.

Для порівняння, цікавими будуть дані не тільки по місту, а по цілому Станіславівському повіті, у якому в 1880 р. нараховувалося 86 700 осіб, з них 42 936 чоловіків і 43 764 жінок. Загальна кількість домів у повіті нараховувала 12 449. Після приєднання до повіту сіл Медуха і Братківці кількість населення зросла до 89 216 людей. На один квадратний кілометр припадало 110 мешканців. По кількості населення Станіславівський повіт займав 22-ге місце між 74 повітами Східної та Західної Галичини (не враховуючи Львова і Кракова) і 13-е місце з огляду на густоту населення. За віровизнанням у повіті нараховувалося: 57 358 греко-католиків, 13 277 римо-католиків, 112 – католиків вірмен, 363 євангелістів, 14 455 євреїв, 1 124 інших, в тому числі 124 караїми. За розмовною мовою 56 519 говорило українською, польською – 20 057, німецькою та єврейською – 9 725, чеською – 82. За професійною ознакою з рільництва і лісництва жило 55 556 осіб, з ремесла та промислу – 8 842, з торгівлі – 5 450. З загальної кількості населення священиків було 85, учителів 270, лікарів 43, адвокатів 12, та 164 урядовці²⁷.

Проаналізувавши національну структуру Станіславова, можна зробити висновок, що вона формувалася поступово, без раптових і суттєвих змін. Динамічно збільшувалася питома вага польського та єврейського населення на фоні невинного зростання загальної чисельності представників усіх національностей (за винятком вірмен). Водночас друга половина XIX – початок XX ст. були насичені такими стихійними лихами і кризовими явищами в соціально-економічному житті, які призвели до величезних прямих втрат та міграційних процесів населення і великою мірою вплинули на формування його етнічної структури та загальну чисельність населення²⁸. Відомо, що при проведенні загальноавстрійських переписів більша частина єврейського населення визнавала розмовною польську мову, деяка – українську або німецьку. Частина українського населення, зокрема службовці, студенти та робітники, які мали державну роботу, часто з практичних міркувань визнавали розмовною польську мову²⁹. Тому, критерій розмовної мови для визначення національної структури населення є ненадійним і до

результатів австрійських статистичних даних про склад населення Галичини першої половини ХІХ ст., потрібно ставитися критично.

Таким чином, встановити детальну структуру населення міста до ХХ ст. через відсутність широкої джерельної бази є досить складно. Розглядаючи питання про кількість українців у структурі населення м. Станіславова в порівнянні з Галичиною, Прикарпаттям та Станіславівським повітом можна зробити висновок про те, що національне співвідношення населення краю та міста було різним. У Галичині українці чисельно переважали представників інших національностей, тоді як у Станіславові більшість становили євреї, та поляки. Виходячи з динаміки зростання чисельності міських жителів, українці знаходилися на третьому місці за рівнем урбанізації. У соціальному плані українці, в основному, були зайняті рільництвом, частково промислами та ремеслом, тому значна частина української громади проживала в приміських селах.

¹ Іванюк О. Етнічний склад населення міст України наприкінці ХІХ ст.: стан і перспективи дослідження проблеми // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. II. – К., 2004. – С. 124.

² Podraza A. Problem pograniczy w Europie Srodkowo-Wychodniej (na przykladzie pogranicza polsko-ukrainskiego) // Prace komisii Srodkowoeuropejskiej. – Kraków, 1996. – S. 105.

³ Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття (статистико – демографічне дослідження). – Львів, 1996. – С. 25.

⁴ Там само. – С. 17.

⁵ Конскрипції в Галичині в рр.1773 – 1921 // Нова зоря. – Ч. 79. – 1931. – С. 6.

⁶ Макарчук С. Етносоціальне розв'язання і національні відносини на Західно-українських землях в період імперіалізму. – Львів, 1983. – С. 40.

⁷ Павликовський Ю. Огляд першої польської статистики населення Галичини // Друкар. Інформаційний календар на 1925 р. – Львів, 1925. – С. 36.

⁸ Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття. – С. 9.

⁹ Там само. – С. 12.

¹⁰ Барвінський В. Досліди з поля статистики. – К., 1993. – С. 16.

¹¹ Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова). З найдавніших часів до початку ХХ століття. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – С. 152.

¹² Szarłowski A. Stanisławów i powiat Stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym. – Stanisławów, 1887. – S. 197–198.

¹³ Барвінський В. Досліди з поля статистики. – С. 24.

¹⁴ Там само. – С. 24-25.

¹⁵ Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття. – С. 33.

¹⁶ Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. – Краків, Львів, 1943. – С. 291.

¹⁷ Історія галицької еміграції // Галичанин. – Ч. 280. – 1896. – С. 1.

¹⁸ Кузеля З. Житє суспільне і культурне. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Кн. 4. – Том. 116. – С. 250.

- ¹⁹ Попович Л. Станіславів і його населення в 1732 – 1970 рр. // Альманах Станіславської землі. – Т. 1. – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1975. – С. 194.
- ²⁰ Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова). – С. 152.
Szarłowski A. Stanisławów i powiat Stanisławowski. – S. 197–198.
- ²² Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття. – С. 16.
- ²³ Попович Л. Станіславів і його населення в 1732–1970 рр. – С. 195.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2552. – Арк. 35.
- ²⁶ Площанський В. Галицько-руське місто Станіславів з достовірних джерел. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 32-33.
- ²⁷ Там само. – С. 194–195.
- ²⁸ Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття – С. 22–23.
- ²⁹ Копчак С.І. Населення українського Прикарпаття. – К., 1974. – С. 68.

Олег Олексин

Культурні процеси на Прикарпатті в другій половині 40-х років XX ст.

На сучасному етапі в умовах розбудови незалежної України і вироблення орієнтирів державного будівництва важливе значення має проблема культурної політики. У зв'язку з цим необхідним є поглиблене дослідження та узагальнення минулого історичного досвіду країни, врахування його позитивних і негативних моментів. В умовах зростання інтересу до вивчення регіональної історії цікавою залишається проблема культурних трансформацій на західноукраїнських землях по завершенні Другої світової війни.

Після звільнення літом-осінню 1944 року західних областей України від німецької окупації в регіоні форсованими темпами здійснювалися заходи щодо якнайшвидшого його перетворення в невід'ємну частину Радянського Союзу, розпочаті ще в 1939-1941 роках. Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю освітні, наукові, культурні й ідеологічні установи, радянсько-партійні органи почали здійснювати в Західній Україні гуманітарну політику «радянзації».

Як і в довоєнні роки, сталінський режим централізував всі культурні засоби і намагався звести духовні процеси в єдине русло. Зокрема, за загальносоюзним стандартом у регіоні відбувалася повна уніфікація системи народної освіти, вищих і середніх навчальних установ¹. Насамперед, на Прикарпатті, як і на інших західноукраїнських землях, відбудовчі процеси почалися з ліквідації наслідків політики гітлерівської Німеччини, яка принесла численні людські жертви (лише в 1941 році фашисти розстріляли більше 160 вчителів Прикарпаття), руйнування близько 170 шкіл області, знищення приміщення Станіславського учительського інституту. Суттєвих втрат зазнав викладацький склад інституту: на війні загинула майже половина перших викладачів інституту.

Найважливішими освітніми завданнями після звільнення західних областей України від німецько-фашистських військ стали відбудова й зміцнення загальноосвітньої школи та забезпечення її педагогічними працівниками, здійснення всеобучу дітей, перехід до загальнообов'язкової семирічної освіти (задекларований на союзному рівні в 1949 р.), подальше утвердження норм і стандартів радянської освіти й педагогіки. Визначені завдання зумовили головні напрями організаційної й ідеологічної роботи партійних і радянських установ, педагогічних колективів навчальних закладів².

Потрібно зауважити, що процес налагодження і розвитку освіти на західноукраїнських землях в повній мірі відбивав всі складнощі суспільно-політичного життя регіону. В активну боротьбу з тоталітарним режимом за вчителя та підрастаюче покоління включилося націоналістичне підпілля. В

контексті цього радянські органи влади не могли не звернути особливу увагу на діяльність педагогічної інтелігенції як в учбових закладах, так і поза ними. Одним із показових прикладів роботи із встановлення контролю над вчительством стала специфічна кадрова політика в освітній галузі в Західній Україні³. Так, станом на осінь 1944 року відрядженими з інших територій керівниками були зайняті всі вищі посади в органах народної освіти Прикарпаття. Усі вони були партійними і переважно вихідцями зі східних областей України. Разом із ними вже в 1944/1945 навчальному році на Станіславщину прибуло близько 1700 вчителів з інших регіонів⁴. Вони вважалися владою більш благонадійними, так як вже не один рік виховувалися в комуністичному дусі. Однак, незважаючи на такі заходи, проблема кількісного забезпечення педагогічними кадрами закладів народної освіти краю залишалася вкрай актуальною і протягом наступних років.

На думку партійних органів, значна частина педагогів не відповідала принципам радянської педагогіки та ідеологічним вимогам до радянського вчителя. Як наслідок, у кадровій політиці перших повоєнних років на західноукраїнських землях домінували процеси «перетрушування» кадрів і «чистки» рядів як чинних, так і майбутніх педагогів. Зокрема, протягом 1944-1950 роках були розстріляні чи засуджені до різних термінів ув'язнення 7 слухачів учительських курсів Коломиї, Снятина та Станіслава, більше 30 учнів трьох педагогічних шкіл (училищ) області, 3 учні станіславського музичного училища та 7 – фізкультурного технікуму. 19 студентів Станіславського учительського інституту отримали разом понад 200 років ув'язнення, тобто в середньому по 10 років кожен⁵. Було репресовано понад 100 осіб з числа працівників відділів народної освіти Богородчанського, Коломийського, Снятинського райвно, директорів шкіл, учителів, вихователів дитячих садків. При цьому переслідувань зазнали не лише місцеві, а й приїжджі педагоги з Вінницької, Ворошиловградської, Донецької, Одеської, Херсонської, Черкаської, Чернігівської областей⁶.

Щоби знизити вплив місцевої інтелігенції на виховання дітей і молоді, обмежувалося її представництво в складі педагогічних колективів учительського інституту та середніх спеціальних навчальних закладів. У 1948 році навіть у школах Станіславської області місцеві вчителі становили тільки 45% від загального числа. Ще нижчим виявився цей показник серед керівників навчальних закладів, при цьому чим вищим був «ранг» школи, тим менша кількість галичан їх очолювала. Їх не було в керівництві закладами педагогічної освіти, серед директорів середніх шкіл цей показник складав 28%. Одним із засобів «приборкування» керівників навчальних закладів стала їх часта змінюваність: у 1948 році з 356 директорів семирічних шкіл планувалося змінити 112⁷.

Таким чином, в другій половині 40-х років ХХ ст. попри відносно швидкі темпи відбудови освітнього життя краю, забезпечення всеобучем практично всіх дітей шкільного віку, розширення мережі неповних

середніх і середніх шкіл та зростання кількості студентів у вузах політичний аспект в освіті, ідеологізація навчально-виховного процесу, відкидання українського національного духу займали пріоритетне значення.

В умовах нової повоєнної дійсності поступово розгорнулася діяльність місцевих письменників, художників, музичних і театральних діячів. Хоча, заради справедливості, потрібно зауважити, що літературно-мистецькі процеси не припинялися навіть в умовах військового лихоліття⁸. Однак, як і за німецької окупації, так і після відновлення радянської влади на західноукраїнських землях культурні діячі та професійні колективи у своїй творчості були й надалі обмежені в тематиці та виборі ідейно-художніх засобів.

Нагальним завданням культурної політики радянської влади в повоєнний період було встановлення повного контролю за літературним і мистецьким процесом. Для виконання цієї мети розгорнули свою діяльність відповідні підрозділи партапарату, органи цензури, а також творчі спілки, різноманітні студії і гуртки, які, як правило, створювалися на місцях згори. Зокрема, в другій половині 1940-х років на Прикарпатті партійні органи безпосередньо почали роботу з творення власних літературно-мистецьких кадрів, які на відміну від довоєнного покоління культурних діячів мали беззастережно пропагувати комуністичні ідеї. Так, в березні 1947 року в Станіславі було організовано міський комітет Спілки художників України⁹. Місяцем пізніше на Станіславщині створили і Літературне об'єднання, метою діяльності якого визначалося навчання молодих письменників, обговорення їх творів та організація творчих вечорів¹⁰. Щоб забезпечити собі засоби для існування, навіть талановиті митці змушені були входити в такі спілки і приймати їх вимоги, адже заробляти самостійно своєю творчістю в умовах радянської дійсності було надзвичайно складно. Процес партійної мобілізації до літературно-мистецької творчості робітничої і селянської молоді краю, яка ще часто не мала відповідного хисту і навиків, мав цілий ряд негативних наслідків. В ряди творчої інтелігенції почав напливати нерідко сирий, непідготовлений елемент, який відразу виходив публічно на аудиторію зі своїми низькоякісними і примітивними творами, турбуючись не мистецькою, а насамперед ідейною стороною справи.

В перші роки після війни сталінський режим розгорнув масштабні політико-ідеологічні кампанії, відомі під назвою «ждановщина». Вони мали послужити ще одним засобом ідеологічного нагляду тоталітарної влади за творчою діяльністю інтелігенції і за духовним життям суспільства загалом¹¹. Головною метою партійної критики були заходи спрямовані на нівелювання самобутнього національного змісту і особливого національного колориту української літератури, мистецтва, освіти та науки, на «викриття українського буржуазного націоналізму» й покарання нелояльних до режиму діячів від культури. Як наслідок, число

репресованих в даний період поповнили й такі талановиті прикарпатські представники літературно-мистецької інтелігенції, як письменник Ю.Шкрумеляк, диригент Д.Котко, композитори Б.Кудрик і В.Флис, художники М.Зорій і Я.Лукавецький. В лавах УПА не лише зі зброєю, але й з пером в руках чинив супротив тоталітарній системі самотутній поет і пропагандист М.Дяченко.

Ще в дорадянську добу розвиток духовного життя в Галичині характеризувався мультикультурністю. Культурна спадщина збагачувалася творами українських, польських, єврейських діячів літератури і мистецтва. На жаль, в силу різних обставин після закінчення Другої світової війни такі взаємовпливи перериваються, що тільки збіднювало культурне життя в регіоні. Зокрема, в результаті геноциду з боку німецьких окупантів на Станіславщині було знищено фактично всю місцеву єврейську інтелігенцію, серед якої були і 425 освітян, 27 акторів й музикантів, 9 художників та 7 літераторів¹². А в результаті процесів насильницького переселення 1944–1946 років вимушені були покинути терени Західної України й чимало представників польської інтелігенції, домінуючі впливи якої в культурній сфері у попередні часи не піддаються сумніву. Натомість тоталітарна влада намагалася укорінити радянську культуру, в якій при її декларативному інтернаціональному характері першість відводилася російській культурній традиції, свідченням чого є і яскраво виражена русифікаторська політика на українських землях.

На розвитку української культури негативно позначився і той факт, що цілий ряд талановитих культурних діячів і професійних митців з Галичини, навчених гірким досвідом 1939-1941 років, з відступом німецьких військ обрали для себе шлях на еміграцію¹³. А це значним чином порушувало спадкоємність між поколіннями. На зміну старій інтелігенції, носієві національно-культурних традицій, приходила нова генерація людей, які, зазвичай, крім соціального походження і диплома про закінчення радянського вузу нічим іншим похвалитися не могла. Навіть особисті якості частини з них, ентузіазм та практичний досвід ніяк не могли замінити глибини знань і незалежності суджень, які були притаманні західноукраїнській інтелігенції в кількох поколіннях.

Однією з важливих ділянок з поширення і пропаганди комуністичних ідей та ідеалів серед місцевого населення партійні органи вважали культурно-масову роботу. З цією метою відновила свою діяльність ціла мережа культосвітніх установ (будинків культури, клубів, хат-читалень, бібліотек, музеїв), які ще в 1939-1941 роках займалися просвітницькою, виховною і насамперед ідейно-політичною роботою в регіоні. Зокрема, на Станіславщині на кінець 1945 року було заплановано відкрити 676 таких закладів, хоча з різних причин запрацювало тільки 485, що склало 76 % від планованих показників¹⁴. Бажала кращого і кваліфікація культосвітніх працівників, що стояло на заваді ефективному здійсненню культурних перетворень в регіоні. На весну 1946 року в

сільських і районних організаціях культосвіти Станіславщини було зайнято 848 осіб, з них 709 мали лише початкову освіту, в той час як загальною середньою освітою могли похвалитися всього 74 особи, а вищою – 54¹⁵.

В другій половині 1940-х років на Прикарпатті серед найбільш чисельних і впливових культосвітніх закладів, особливо в сільській місцевості, були клуби і хати-читальні. Партійно-урядові структури покладали на них такі нагальні завдання, як виховання трудящих у дусі комунізму, роз'яснення серед громадян постанов державних органів, розширення світогляду населення в сфері політичних і науково-природничих знань, поширення агротехнічної пропаганди та надання допомоги населенню в розвитку народної творчості і художньої самодіяльності¹⁶.

На виконання рішень XI Пленуму ЦК КП(б)У, які зобов'язували партійні організації до 1 жовтня 1946 року забезпечити в кожному селі діяльність клубу чи хати-читальні, при активній участі самого населення краю було проведено роботу з відбудови і створення клубної інфраструктури. Проте в цьому ж таки році навіть не вдалося досягти довоєнного рівня розгортання клубної мережі на Прикарпатті¹⁷. На дуже низькому рівні було і фінансове забезпечення культосвітніх закладів. Левову частку скромного бюджету кожного сільського клубу Станіславської області займала зарплатня працівників, а тому практично всі клуби відчували матеріальну скруту й брак інвентарю.

Традиційно популярною формою культурно-масової роботи серед прикарпатців продовжувала залишатися художня самодіяльність. На середину 1947 року в краї працювало близько 1400 драматичних, хорових, музичних і танцювальних самодіяльних колективів. Та, фіксуючи з року в рік кількісний їх ріст, партійні органи зовсім не задовольняв ідейний бік справи у роботі аматорів. Особливої критики керівники художньої самодіяльності зазнавали за пропаганду творів української класики і байдужість до сучасних радянських творів-агіток. Тому обласне керівництво вимагало у підпорядкованих їм структур та інтелігенції на місцях вживати безпосередні заходи для посилення контролю за репертуаром аматорських колективів, щоби «кожна нова постановка і концерт, підготовлені гуртками художньої самодіяльності, попередньо проглядалися секретарями партійних організацій і вчителями»¹⁸.

Загалом процес вrostання «пролетарської культури» в міста і села краю був складним і часто супроводжувався пасивним її сприйняттям з боку населення. І цьому є ряд пояснень. Насамперед, ця культура була чужою для чималої кількості корінного населення. Там, де раніше були хати-читальні, народні доми, споруджені на добровільні пожертви громади й за активної роботи національно-патріотичних товариств і організацій, де проголошувалися націоналістичні ідеї та проводилися вечори на пошану

українських культурно-громадських діячів, тепер укорінилася комуністична пропаганда.

Іншим вагомим чинником, що стояв на заваді цілеспрямованій радянській західних областей України в культурній сфері, була збройна й ідеологічна протидія з боку націоналістичного підпілля. В інструкції крайового керівництва ОУН надрайонним провідникам від 12 листопада 1945 року серед іншого наголошувалося: «По сільрадах даліше нищити книжки, списки, документи... Не допустити до існування по селах клубів. Свята, забави, мітинги, гостини все і всюди розганяти»¹⁹. Керуючись цим та іншими подібними документами і розпорядженнями, протягом перших повоєнних років націоналістичне підпілля на Прикарпатті в різний спосіб серйозно перешкоджало проведенню культурно-освітньої роботи радянськими органами влади на всій території краю.

Таким чином, утвердження радянської влади на західноукраїнських землях, що супроводжувалося жорстокою боротьбою з національно-патріотичним рухом та репресіями проти мирного населення, несло з собою і суттєві зміни в сфері духовного життя. Намагання звести духовність під вплив однієї ідеології збіднювало культурні процеси і підпорядковувало їх тотальному контролю. Проте, традиційні впливи і уподобання місцевого населення ще тривалий час залишалися домінуючими.

¹ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича / упоряд.: Т. Галайчак. - К., 1995. - Т. 1: 1939-1953. - С. 21.

² Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Івано-Франківська область / АПН України, Асоц. Ректорів пед.ун-тів Європи, Ін-т вищ. Освіти; авт. кол.: Андрущенко В., Барабаш О., Брус В.; відп. ред. В. Кононенко. - К., 2010. - С. 222.

³ Там само. - С. 226.

⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі - ДАІФО). - Ф. Р-295. - Оп. 5. - Спр. 239. - Арк. 87.

⁵ Полек В. Видатні педагоги Прикарпаття: бібліографічний довідник / В. Полек, Д. Дзвінчук, Ю. Угорчак. - Івано-Франківськ. - Т. 2. - С. 143-156.

⁶ Там само. - С. 199-242

⁷ Звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти Станіславської області за 1947-48 навчальний рік; Музей освіти Прикарпаття. - Інв. №186. - С. 24, 29-30.

⁸ Паньківський К. Роки німецької окупації. - Нью-Йорк, Торонто, 1965. - С. 333.

⁹ Прикарпатська правда. - 1947. - 16 березня.

¹⁰ Прикарпатська правда. - 1947. - 26 квітня.

¹¹ Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). - Львів, 2003. - С. 77-78.

¹² Крайківський О. «Визволителі»: описи-спогади. - Дрогобич, 1998. - С. 520.

¹³ Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації. 1941-1944 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наукових праць. - 1997. - Вип. 3-4. - С. 221.

¹⁴ ДАІФО. - Ф. Р-1149. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 1.

¹⁵ Там само. - Ф. 1-П. - Оп. 1. - Спр. 385. - Арк. 174.

¹⁶ Там само. – Спр.767. – Арк. 127.

¹⁷ Там само. – Спр.282. – Арк. 29.

¹⁸ Там само. - Ф. Р-295. – Оп.5. – Спр.856. – Арк. 37.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1716. – Арк.16–17.

Лотоцька Оксана

Розвиток українського кооперативного молочарства в Галичині (1921–1939)

Українське кооперативне молочарство в Галичині зародилося ще на початку ХХ ст. Початок цьому сектору кооперації, організованому на зразок західноєвропейських країн, дало повітове місто Прикарпаття Стрий. Першого жовтня 1904 року в с. Завадів Стрийського повіту почала діяти перша українська молочарська спілка. Її організував і очолив Остап Нижанківський. У 1905 р. у Стрию виник Союз руських молочарських спілок, який у 1907 р. реорганізовано на самостійну статутну організацію – Краєвий Союз Господарсько-Молочарський. Наглядову раду Союзу очолив Євген Олесницький. У 1913 р. Союз об'єднав майже 100 молочарських спілок, придбав у Стрию будівлю, влаштував там механічну холодильню для масла, відкрив молочарську школу.

Перша світова війна перервала розвиток українського кооперативного молочарства. Після її закінчення постала нагальна потреба його відновлення.

Система української молочарської кооперації у міжвоєнний період формувалася на основі творчого використання досвіду, здобутого на початку ХХ ст. відповідно до нових національно-політичних і соціально-економічних умов життя українців у Польщі. Відродженню української кооперації сприяв закон від 29 жовтня 1920 р., який дозволяв створювати національні кооперативні об'єднання, гарантував дотримання основних демократичних принципів кооперативного руху – вільне і відкрите членство, нескладний спосіб заснування і реєстрації кооперативів тощо.

Після опублікування кооперативного закону, спостерігалася активізація ідеологічно-організаційних пошуків теоретиками і засновниками української кооперації. В основу кооперативної ідеології була покладена ідея про злиття кооперативного руху в одне ціле з національно-визвольною боротьбою українського народу заради здобуття державної самостійності. Теоретики вбачали в кооперації важливий шлях до економічного національного відродження, тому прагнули залучити в її систему якомога більше українських селян, обстоювали за кооперацією право на господарську самодіяльність.

Відродженню кооперативного молочарства в Галичині сприяв закон від 29 жовтня 1920 р., який дозволяв створювати національні кооперативні спілки. Однак через брак матеріальних засобів і підготовлених фахівців молочарська кооперація відновлювалася повільно. У 1922 р. діяло лише 19 українських молочарень.

Улітку 1923 р. у Стрию створено Станіславівську філію Молочарського Союзу. До її керівництва ввійшли А. Палій, І. Остап'як і Ф. Глум. Незабаром до них приєдналися випускники молочарських шкіл

Чехословаччини О. Лис та А. Мудрик. Завдяки їхнім зусиллям кооперативне молочарство почало активно розвиватися на Станіславівщині. У 1924 р. керівники Станіславівської філії поповнили ряди дирекції Крайового Молочарського Союзу. У березні 1925 р. сформувалася нова дирекція Союзу: А. Палій – загальне керівництво і торгівля, А. Мудрик – технологія виробництва й організація кооперативів, Ольга Бачинська – бухгалтерія. Тоді ж зареєстровано нову назву Союзу – Крайовий Молочарський союз “Маслосоюз” у Стрию та прийнято його охоронний знак – чотирилисту конюшину.

Для пропаганди кооперативного молочарства “Маслосоюз” разом із РСУК з 1926 р. почали видавати окремий журнал – “Кооперативне молочарство”, спочатку як додаток до “Господарсько-кооперативного часопису”, а з 1929 р. до вересня 1939 р. – як самостійне видання.

Інтенсивне відродження української молочарської кооперації дозволяло зібрати кошти для будівництва сучасних молочарень, придбання необхідного устаткування, зосередження сировини на одному місці для зменшення затрат на виробництво. Для розвитку молочарства при співпраці з “Центросоюзом” було створено спеціальний фонд розбудови кооперативного молочарства. У 1926 р. у м. Войнилів Калуського повіту виникла перша районна молочарська спілка. Нова організаційна форма передбачала об'єднання декількох сільських кооперативів з молочарськими відділами в один молочарський кооператив “Районна молочарська спілка”. У 1928 р. районні молочарські спілки почали перетворюватися у районні молочарні. Першим кооперативом нового типу стала районна молочарня у м. Глинянах Перемишлянського повіту.

Розвиток кооперативного молочарства загальмувала економічна криза 1929–1933 рр., коли різко впали ціни на молочні продукти і зросли труднощі із збутом масла. Однак завдяки міцним ідейно-організаційним основам українська молочарська кооперація зуміла вистояти. Саме в цей важкий період було здійснено майже повну її реорганізацію. В 1929 р. було проведено підготовку до перетворення всіх районних молочарських спілок, дрібних сільських молочарень у великі районні молочарні. Цей процес відомий під назвою “районізації” завершився в 1930–1932 роках. У 1930 р. створено 85 великих районних молочарень, у 1932 р. – 105. Напередодні вибуху Другої світової війни в Галичині діяло 136 українських районних молочарень. У 30-х роках “Маслосоюз” організаційно і торговельно охопив майже весь терен Галичини.

Для молочарської кооперації Галичини була притаманна здатність до постійного розвитку. Мережа кооперативів зростала внаслідок об'єктивних національних потреб, спираючись на підтримку українського населення. Кооперативне молочарство стало динамічним, господарським чинником тільки завдяки наполегливій праці його керівників і спеціалістів.

У міжвоєнний період сформовано ефективну організаційну структуру кооперативного молочарства. В її основу закладено

двоступеневу систему: районні молочарні та “Маслосоюз”. Така структура забезпечувала злагоджену співпрацю між усіма ланками. “Маслосоюз” відзначався демократичною формою управління: загальні збори, наглядова рада і дирекція. Це дозволяло уникнути конфліктів і непорозумінь, забезпечувалися сталі доходи від зданої сировини селянам. Для успішної та більш ефективної діяльності “Маслосоюз” засновував у залежності від потреб і обставин окружні організаційні та торгівельні відділи. У 1939 р. “Маслосоюз” мав 9 відділів – у Львові, Станіславові, Тернополі, Луцьку, Стрию, Перемишлі, Коломиї, а також у Катовіцах і Бельську. Діяльність кооперативних молочарень контролював Ревізійний союз українських кооперативів. Організаційна структура української молочарської кооперації забезпечувала ефективну і злагоджену співпрацю між усіма її ланками, слугувала прикладом для наслідування іншим національним кооперативним організаціям.

Головна виробнича діяльність проходила в районних молочарнях та їхніх збірних пунктах. Протягом усього існування українського кооперативного молочарства доставка молока зростала з року в рік, за винятком 1932–1933 рр. – періоду світової економічної кризи. Якщо в 1926 р. було доставлено 10 млн. літрів молока, то в 1936 р. – більше 90 млн. літрів. За реалізацію молока селяни отримували сталий прибуток, що складав 20–30 злотих щомісячно. Головним продуктом, який виробляли кооперативні підприємства було масло. Про постійне зростання виробництва масла в районних молочарнях свідчило збільшення доставки цього продукту до “Маслосоюзу”. Якщо в 1926 р. було доставлено 400 т. масла, то в 1936 р. уже майже 3 тис. т. Українське кооперативне молочарство дбало про високу якість своєї продукції. “Маслосоюз” мав свою лабораторію, у якій кваліфіковані працівники перевіряли якість продукції.

Покупець віддавав перевагу саме “Маслосоюзу”. Про це свідчить хоча б той факт, що під час кризи 1929–1933 рр. молочарське виробництво в Польській державі скоротилося на 50 %, натомість українське в Галичині – лише на 11 %.

“Маслосоюз” не тільки збільшував кількість молочної продукції, але й розширював її асортимент, урізноманітнював надання послуг. Із цією метою в містах створювалися цехи для виробництва різних видів сирів, сметани, пастеризації молока тощо. У 1926 р. “Маслосоюз” розпочав виготовлення бринзи. У 1932 р. у Ворохті, а згодом у Коломиї було засновано підприємства з виробництва бринзи. Напередодні Другої світової війни “Маслосоюз” мав, окрім районних, вісім міських молочарень у Львові, Стрию, Дрогобичі, Станіславові, Тернополі, Самборі, Коломиї, Чорткові, а також дві сироварні – у Коломиї й Тернополі.

Поряд із виробничою діяльністю “Маслосоюз” займався продажем молочної продукції. На внутрішньому ринку торгівля велася через відділи, склади та крамниці. У відділах та складах здійснювалася гуртова торгівля,

а в крамницях – роздрібна. Експортом займалася централь “Маслосоюзу”, яка весь надлишок масла, що не можна було збути в Галичині, вивозила за кордон. Українське масло експортувалося до Австрії, Англії, Данії, Німеччини, Палестини, Франції, Швейцарії. Вперше “Маслосоюз” вийшов на закордонний ринок у 1926 р., експортуючи протягом року понад 48 т масла. У 1938 р. українська кооперація Галичини експортувала майже 112 т масла, в основному до Англії.

Обсяги торгівлі “Маслосоюзу” постійно зростали, якщо в 1928 р. продано на внутрішньому та зовнішньому ринках близько 1 тис. т масла, то в 1938 р. уже 3 тис. т.

Молочарська кооперація втягувала селян у товарно-грошові відносини, прилучала до новітніх технологій та передових європейських методів господарювання, сприяла внутрішньому згуртуванню українського селянства, а відтак ставала важливою передумовою піднесення його господарської культури і підвищення рівня життя.

Діяльність “Маслосоюзу” базувалася на наукових засадах, зокрема, здійсненні селекційно-племінної роботи. При районних молочарнях діяли секції охорони тварин, які фінансували ветеринарну службу, навчали селян прогресивних технологій ведення тваринництва. При “Маслосоюзі” функціонували постійно діючі молочарські курси, однорічна молочарська школа. Налагоджена система молочарського кооперативного просвітництва забезпечила підготовку патріотично налаштованих фахівців для господарської роботи, внаслідок чого з'явилася чимала група кооперативних працівників, яка, наперекір польським властям, докладала зусиль для розвитку українського національного життя.

Важливим чинником ефективної діяльності української молочарської кооперації була співпраця “Маслосоюзу” із провідними громадськими організаціями краю, зокрема, з “Сільським Господарем”, “Рідною школою”, “Союзом українок”, Українським лікарським товариством. Зміст та форми їхньої співпраці зумовлювалися необхідністю піднесення рівня господарської культури галицького селянства та переслідували економічні завдання. Слід зазначити, що “Просвіта”, по суті, виступила першим національним пропагандистом і організатором кооперативної діяльності серед українців Галичини.

Українська молочарська кооперація Галичини в міжвоєнній Польщі стала невід'ємною частиною національного, суспільно-політичного, економічного і культурного життя та розвивалася одночасно з іншими формами кооперативної організації. Основою ідеології українського кооперативного руху була орієнтація на перетворення кооперативів в осередки національного руху, які повинні були забезпечити економічні підвалини самостійного розвитку нації в умовах бездержавності.

Наталія Байло

**Історико-краєзнавчі аспекти розвитку музичної культури в
західному регіоні України (1991–2010 рр.)**

Сучасний стан розвитку музичної культури в західному регіоні України через різні історичні обставини по-справжньому відчуває вплив минулого, тому актуально сьогодні осмислити весь спектр історичних тенденцій та особливостей цього процесу. Слід зазначити, що на формування і розвиток музичної культури регіону значний вплив мала специфіка його культурно-мистецького життя в минулому¹. Вона розвивалася на основі певних історичних, загальнонаціональних, соціальних і специфічних передумов, на перехресті європейських мистецьких шляхів, збагачуючись творчими віяннями, виконавськими і композиторськими техніками, науковими методиками як із Заходу, так і зі Сходу. Музична культура творилася в суголоссі різних національних культур, у творчій взаємодії і співпраці представників різних народів, які історично населяли край².

Аналіз виявлених фактів і процесів минулого свідчать, що в ХІХ ст. значну роль у розвитку музичної культури Галичини відіграла Австрійська автономія, яка гарантувала українцям право займатися культурно-освітньою діяльністю, сприяла виникненню професійно-організованої аматорської музичної діяльності. Саме в цей час заснуються хорові та інструментальні ансамблі, музично-співацькі товариства, відкриваються музичні школи, проводяться масові концерти та музичні фестивалі³. В цьому виявилась нерозривна єдність традиції та інновації музичної культури Галичини, яка в процесі свого розвитку зберігала свою сутність й одночасно збагачувалась⁴.

Динамічні процеси культурно-мистецького життя краю на зламі ХІХ–ХХ ст. сприяли становленню професіоналізму в українському музичному середовищі Галичини⁵. Значну роль в цьому процесі відіграла успішна діяльність філій Музичного товариства ім. М. Лисенка, Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Дрогобичі та Бориславі. В цей період у Галичині викристалізувались дві основні форми публічних концертів: ювілейні свята, котрі проводились для вшанування видатних громадських діячів чи установ, відзначення знаменних дат, а також – концерти розважального характеру, які часто пов'язувались з танцювальними вечірками. Така ситуація практично без змін залишалася і на початку ХХ ст. У 1903 р. був заснований “Союз співацьких і музичних товариств”, який дав початок відкриттю у Львові Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка та його численних філій у містах Галичини. Усе це створювало широкі можливості для активного розвитку концертного життя по всій Галичині⁶.

У міжвоєнний період (1921–1939 рр.), в часи перебування західноукраїнських земель під польською владою, музичне мистецтво було одним із засобів відстоювання національної ідентичності українців. Цьому в значній мірі сприяла діяльність Музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові та культурно-мистецькі заходи, які проводило товариство “Просвіта”⁷. В репертуарі місцевих хорових колективів значились знамениті кантати-симфонії “Кавказ” С. Людкевича, “Заповіт” і кантата “Наша пісня, наша туга” В. Барвінського та ряд інших відомих творів. На чолі знаменитого “Бояна” стояв видатний диригент, хормейстер і музикознавець В. Витвицький. У всій Європі була добре відома концертна діяльність видатних українських виконавців й колективів – співаків С. Крушельницької і М. Дуди, піаністів Л. Колесси і Р. Савицького, “Хору Котка” та ін. У репертуарі шкільних колективів помітне місце належало творам Д. Бортнянського, М. Березовського, М. Лисенка, К. Стеценка та ін.⁸

Характерною тенденцією розвитку музичного життя в роки панування радянської влади було те, що воно проходило одночасно на двох рівнях – професійному і аматорському, які завжди взаємно доповнювались. Великий вплив на підвищення мистецького рівня населення мало заснування нових музичних навчальних закладів, більшість яких була створена у 40 роках минулого століття. Вони виховали цілі покоління професійних співаків і музикантів⁹. Культурне різноманіття, що існувало в західних областях України; здійснило значний вплив на формування практичних підходів органів державного управління до культурної політики в регіоні, зокрема – підтримки розвитку музичної сфери.

Основними прикметами новітнього процесу розвитку музичної культури, який розпочався з проголошенням незалежності української державності, стало зняття на шарувань радянського ідеологічного тоталітаризму та поява механізмів національного самозахисту¹⁰. На цьому ґрунті стало можливим повернення із забуття таких пластів музичної творчості, як повстанські та стрілецькі пісні, духовна музична спадщина та ін. Новітнє музичне життя в регіоні визначалось двома напрямками. З одного боку зростала його демократизація, шляхом утворення масових аматорських гуртків (хорових, музичних, хореографічних тощо). З другого боку росте професіоналізація культурного життя. Появляються музичні (хай і приватні) заклади, робляться спроби створення при філармоніях симфонічних оркестрів і естрадних ансамблів, із середовища аматорів виходять високообдаровані співаки, музиканти, які стають окрасою музичного життя багатьох міст не тільки регіону, але й Європи.

Слід зазначити, що велике значення для розвитку музичної культури в регіоні має розробка і втілення в життя обласних програм культурного розвитку. Це зумовлено необхідністю удосконалення галузі музичної культури регіону, спрямовання їх на розвиток його культурних традицій,

збереження музичних традицій і цінностей, забезпечення доступності закладів культури для всіх верств населення, створення максимально сприятливих умов для творчого росту особистості, розкриття її здібностей, задоволення духовних і естетичних потреб, відродження народної музичної творчості та популяризації національних звичаїв та обрядів, організацію повноцінного змістовного дозвілля, масового відпочинку і розваг, культурного обслуговування населення, сприяння доступу глядачів до концертних заходів, перегляду національної музичної спадщини.

Зважаючи на певні досягнення, набутий протягом незалежності досвід та з метою створення передумов для піднесення національної культури на якісно новий рівень, втілення нових мистецьких проектів та задумів у сфері музичної культури, збереження й пропагування культурних надбань, підтримки талановитої молоді управлінням культури Івано-Франківської ОДА було прийнято рішення про доцільність розробки обласної комплексної програми “Культура Прикарпаття” на 2002–2005 роки¹¹. В програмі були виокремлені розділи присвячені театрально-концертній діяльності, підтримці аматорського мистецтва та закладів культури клубного типу, мистецькій освіті, організації музичних фестивалів, конкурсів, обласним святам, зміцненню матеріально-технічної бази закладів культури і музичного мистецтва, їх фінансовому та кадровому забезпеченню, міжнародній культурній співпраці.

Для подальшого розвитку музичної культури лише у 2009 р. управлінням культури Івано-Франківської ОДА передбачалось організувати більш ніж 70 культурно-мистецьких заходів. Для популяризації музичних надбань області було запланувало проведення культурно-мистецьких заходів міжнародного та загальноукраїнського рівня. Серед них – Міжнародний туристично-мистецький фестиваль “Різдво в Карпатах” у січні 2009 р.; IX Міжнародний Гуцульський фестиваль у серпні 2009 р. і III Міжнародний фольклорний фестиваль етнографічних регіонів України “Родослав” у вересні 2009 р.¹² Управління культури облдержадміністрації зобов'язалось створити умови для дозвілля та розвитку аматорської мистецької творчості. З цією метою проводиться обласний огляд-конкурс сільських та селищних клубних закладів; конкурс трістих музик, запис на CD диски інструментальної музики Прикарпаття “Світ гірських мелодій” із серії “Мелодії Карпат”; розпочалось впровадження в близько 100 населених пунктах області проекту “Українська дискотека”.

Згідно Указу Президента України “Про оголошення 2003 року Роком культури в Україні” Тернопільською ОДА була затверджена “Обласна комплексна програма розвитку культури на 2002–2004 роки”. Аналогічні програми були розроблені і прийняті в усіх районах області. З метою сприяння розвитку академічного, традиційного народного та сучасного мистецтва, професійної та аматорської творчості, популяризації етнічних і культурних традицій в області проводились сільські, селищні, міські,

районні фестивалі мистецтв. У листопаді 2008 р. пройшов обласний фестиваль музичного мистецтва, який був присвячений 90-річчю проголошення ЗУНР.

Далеко за межами країни добре відомо, який надзвичайний культурний потенціал з розгалуженою мережею культурно-мистецьких закладів, розвиненим фестивалним рухом, налагодженою міжнародною співпрацею має м. Львів. В адміністративному підпорядкуванні управління культури і туризму департаменту гуманітарної політики Львівської міської ради знаходяться 70 установ культури, серед них 14 шкіл естетичного виховання, 3 народних доми. З метою збереження і закріплення позитивних тенденцій у всіх галузях культурної сфери, включно і музичної, була розроблена Програма соціально-економічного та культурного розвитку м. Львова на 2009–2010 роки. Слід зазначити, що Львівська міська рада щороку оголошує конкурс соціально-культурних проектів, який регулюється Програмою надання фінансової підтримки громадським організаціям, що здійснюється для розвитку культурно-соціальної сфери міста. Значну допомогу у розробці програм розвитку музичної культури міста надає Львівський центр культурного менеджменту (заснований у 2002 р.). Від 2007 р. він працює над розробкою Культурної стратегії Львова (за гроші Європейського культурного фонду) із залученням широкої громадськості, культурних інституції міста, експертів, місцевої влади.

Сьогодні перспективами розвитку музичної культури Львова визначені наступні цілі та завдання:

- розробка Міської програми розвитку культури до 2013 року;
- проведення культурно-мистецьких заходів, спрямованих на підготовку та промоцію до ЄВРО – 2012;
- сприяння створенню конкурентноспроможного середовища у сфері культури та музичних індустрій через підтримку незалежних культурно-соціальних проектів;
- проведення навчальних семінарів та тренінгів для працівників установ культури і музичного мистецтва з найбільш проблемних питань культурного менеджменту;
- створення інформаційної сторінки в Інтернеті з базою даних про стан музичної культури у місті;
- проведення маркетингових досліджень в галузі культури з метою визначення проблем музичної галузі та окреслення шляхів їх вирішення;
- проведення загальнодержавних та загальноміських культурно-мистецьких заходів, сприяння проведенню в місті нових музичних фестивалів та масових заходів¹³.

Традиційними для м. Львова стало проведення музичних заходів на Великдень та День міста, значний інтерес у львів'ян та гостей міста викликали: День батяра, фестиваль-конкурс “Юні таланти Львова”, Дні Кракова у Львові, Міжнародний фестиваль органної музики “Діапазон” та

ряд музичних заходів в рамках фестивалю мистецтв “Літо на ринку”¹⁴. Львівським International New Symphony Orchestra під керівництвом швейцарського диригента Гунгарда Матеса спільно з композитором та аранжувальником Ю. Саєнком і “Студією Лева” був реалізований новий проект Львівської опери “Різдвяні фантазії”. У програмі звучала симфонічна сюїта на колядкові теми, створена Ю. Саєнком. У першому відділі концерту-дійства (режисер – Л. Бонковська), виступили із відповідною різдвяною програмою хорова капела “Дударик” і Н. Половинка, група “Дивні” та квіртет “Класік Модерн”, а також співачка О. Мочерад і модерн-балет “Стелз”. Хоч ідея перенести фольклорні інтонації пісень зимового циклу в професійну творчість для української музики аж ніяк не нова, автор і продюсери “Різдвяних фантазій” вважають свій проект унікальним, тому що він повністю побудований на традиційних різдвяних мелодіях.

В цілому у Західному регіоні України широкого розголосу набули музичні фестивалі етнічних груп. Постійно проводять фестивалі бойки, лемки та гуцули, які бережно оберігають специфічний для них народний мелос. Сюди щоразу приїздять діаспорні виконавці з Канади та Сполучених Штатів, де компактно проживають представники цих груп. За останні 15–20 років з'явилася низка всеукраїнських і міжнародних фольклорних фестивалів, які репрезентують традиційну народну пісенну культуру¹⁵. На особливу увагу заслуговують рівненські фестивалі – “Коляда” та “Древлянські джерела”. Перший з них репрезентує різдвяно-новорічну обрядовість (колядки, щедрівки, вертепні вистави), а другий – молодіжний фольклор, участь у якому бере лише шкільна молодь; обов'язковою умовою “Древлянських джерел” є виконання пісенних форматів, записаних у рідному селі. Саме це сприяє пошуковій роботі, збереженню й успадкуванню регіональної своєрідності підростаючим поколінням. Окрім того рівненчани відновили вже призабутий всеукраїнський огляд-конкурс “Котилася торба з великого горба”, тобто традиційні дитячі ігри та розваги – лічилки, забавлянки, колективні обряди зустрічі весни і прилітних птахів, що обов'язково супроводжуються наспіванками¹⁶.

На нашу думку, велике значення для збереження музичної спадщини і поширення надбань музичної культури має стати створення автоматизованої інформаційної системи “Музична Україна”, яка має забезпечити збір, мультимедійну фіксацію та систематизацію даних про стан музичної культури всіх регіонів України, а також про напрямки сучасного професійного і аматорського мистецтва. Відвідувачі клубних закладів будуть мати можливість отримати друковані матеріали чи матеріал в електронному вигляді з коротким оглядом і описом музичних заходів. А для користувачів Інтернету АІС може представити вичерпну інформацію про регіональні музичні заходи, а також здійснювати функції пошукової системи.

- ¹ Кияновська Л. Галицька музична культура XIX–XX ст.: Навч. посібн. – Чернівці, 2007. – 424 с.
- ² Кияновська Л., Порохівник Ю. “Празька школа” львівських композиторів та їхня роль у музичному житті краю // Вісн. львів. ун-ту. Серія мист-во. – 2005. – Вип. 5. – С. 101; Черепанин М. Музична культура Галичини (друга половина XIX – перша половина XX ст.). – К., 1997. – С. 24–25.
- ³ Паздрій В. Сіяч Всеукраїнського об'єднання // Дмитро Котко та його хори. – Дрогобич, 2000. – С. 49; Мельник Л. Музичне життя Львова у дзеркалі часопису “Mnemosyne” // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці музикознавчої комісії. – Львів, 1996. – Т. ССXXXII. – С. 218; Загайкевич М. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. – К., 1967. – 168 с.; Лисько З. Піонери музичного мистецтва в Галичині. – Львів – Нью-Йорк, 1994. – 345 с.
- ⁴ Кияновська Л. “Перемиська школа” як культурологічний феномен // Вісн. Львів. ун-ту. Серія мистецтво. – 2007. – Вип. 7. – С. 68–69.
- ⁵ Горак Я. Анатоль Вахнянин і становлення музичного професіоналізму в Галичині (друга пол. XIX – початок XX ст.). – Львів, 2008. – 232 с.
- ⁶ Миронова О. Концертно-музичне життя Стрия і Стрийщини початку XX століття // Молодь і ринок. – 2006. – № 3 (18). – С. 71–72.
- ⁷ Горак Я. “Для умного плекання музики”: [До сторіччя Вищого Музичного інституту у Львові] // Дзвін. – 2003. – № 9. – С. 88–89.
- ⁸ Popowicz O. Pieśń solowa w twórczości kompozytorów ukraińskich Galicji Wschodniej XIX i XX wieku do 1939 roku. // Musica Galiciana. – Т. I. – Rzeszów, 1997. – S. 138–141.
- ⁹ Белікова В. Історія української музики: музично-педагогічна та творча діяльність провідних композиторів Західної України другої половини XIX – першої половини XX століття. – Вип. I. – К., 1999. – 184 с.
- ¹⁰ Чукут С. Генеза духовної культури: управлінський вимір: Монографія. – К., 1999. – 256 с.
- ¹¹ Обласна комплексна програма “Культура Прикарпаття” (2002–2005 роки). – Івано-Франківськ, 2002. – 28 с.
- ¹² Програма соціально-економічного та культурного розвитку області на 2009 рік. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 38–39.
- ¹³ Програма соціально-економічного та культурного розвитку м. Львова на 2009–2010 роки. – Львів, 2008. – С. 36–37.
- ¹⁴ Там само. – С. 48.
- ¹⁵ Шульгіна В. Нариси з історії української музичної культури: Джерелознавчий пошук. – К., 2007. – 276 с.
- ¹⁶ Садовенко С. Стан збереження, відтворення та популяризації традиційних народних свят і обрядів України у XXI столітті. Аналітичний огляд. – К., 2008. – 68 с.

Олена Санига

Матеріальне забезпечення медичних служб Української Галицької Армії у 1918–1920 рр.

Історія українських збройних сил революційного часу привертає все більшу увагу дослідників. Одним з актуальних дослідницьких завдань є вивчення історії формування та діяльності Українській Галицькій Армії (УГА), яка вела виснажливу боротьбу в боях українсько-польської війни 1918–1919 рр. та з більшовицькими військами в Наддніпрянщині у 1919–1920 рр. Маловивченим є діяльність медичних і санітарних служб УГА, які в умовах масових епідемічних захворювань та ускладнення матеріально-технічного постачання збройних сил нерідко відігравали ключову роль у результатах воєнних дій. Відсутні узагальнюючі праці й конкретні дослідження організаційних аспектів діяльності цієї важливої структури національних збройних сил періоду української революції. Метою авторки статті є дослідження та висвітлення процесу та способів матеріального забезпечення медичних та санітарних служб УГА.

З самого початку державотворення Західно-Української Народної Республіки та організації УГА необхідно було вирішувати питання забезпечення медикаментами цивільних лікарень та військових госпіталів. Головна проблема полягала у тому, що в Галичині, на т. зв. Східному фронті, Першої світової війни з 1918 р. масштабних військових дій фактично не велося. Тому майже весь лікарсько-медичний запас австрійської армії був сконцентрований переважно на фронтовій лінії, що проходила через Балкани (Македонія, Албанія), Альпи та на італійському фронті. Відтак новопосталій ЗУНР у спадок залишилося не так багато стратегічних військових припасів¹. Наприклад у Сокалі австрійські військові медики залишили після себе тільки дві скрині ліків та перев'язочний матеріал². Питання медикаментів обговорювали на засіданні УНРади в Станіславові 7 лютого 1919 р. Депутат УНРади із Чортківщини Остап Юрчинський поставив на обговорення таке питання: чи не можні привезти дезинфекційні препарати з Києва³.

Забезпеченням госпіталів ліками та обладнанням займався Державний секретаріат внутрішніх справ ЗУНР⁴. Закупівлі ліків та медикаментів здійснювалися переважно через посольства та дипломатичні представництва в Австрії, Чехо-Словаччині та Угорщині⁵. Адмірал-лікар Ярослав Окуневський пригадував відбувалася закупівля з рознарядки Державного секретаріату військових справ ЗУНР, за фінансової підтримки Миколи Василька: «Дивлюся – запотребовання на цілі шпиталі, на ліки, на інструменти, на санітарний матеріал, на вербовання лікарів і т. д., підписані полковником д-ром Андрієм Бурчинським. Дальше письмо від міністра здоров'я д-ра Куровця, де описуються страшні санітарні відносини між населенням і знов

запотребовання. Реферую. «Все те конечно, дістати все те можна, навіть досить дешево із повоєнних складів Австрії, але на це треба мільонів. Як можете мені їх дати, то буде можна вислати за кілька тижнів». Перший раз я побачив Василька, що звичайно був дуже повздержливий, як він вибухнув гнівом. «Та що вони гадають ті панове в Станіславові, що Відень все їм ще мама! Чи гадають, що я тут друкую австр. корони?» Видкося, що таких запотребовань, як оце моє, прийшло до посольства багато з інших департаментів у Станіславові. На другий день закликав мене знову Василько, дав мені чек до банку на один мільон. «Більше не маю, – казав – закупіть, що знаєте і зможете і висилайте».

Звідки Василько добув ті гроші, а то була в той час висока сума, не знаю. Знаю, що зі Станіслава до посольства ніякі гроші не приходили. За ті гроші закупив я в Австрійським Червонім Хресті два цілком улаштовані епідемічні шпиталі і вислав їх в Україну, перший для Гал. Армії в Кам'янці, а другий, як Гал. Армія уже пішла в розтіч, за дозволом през. Петрушевича, українському Червоному Хресту в Києві»⁶.

Окрім закупівлі ліків у Австрії, медикаменти для українського війська та цивільного населення закупляла також Місія Українського Червоного Хреста у Берліні, головою якої був галичанин Кость Воевідка з помічником сотником Луговенком. Завданням Місії було у першу чергу придбати для українських збройних сил в Україні медичне устаткування, медикаменти, одяг, білизну, постіль – речі найпершої необхідності, яких тоді дуже бракувало в Україні. Ліки купували безпосередньо в фармацевтичних фабриках Німеччини, або у Швейцарії (незначну кількість), Закуплені медикаменти пересилалися до розпорядження українського посольства в Берліні, звідки його передавали в Україну. Кошти на закупівлю ліків були використані з рахунків, які відкрив в берлінських банках уряд гетьмана П. Скоропадського, а пізніше уряд УНР. В. Трембіцький у своїй статті навів відповідний постанову уряду УНР від 9 квітня 1919 р., в якій йдеться про асигнування п'ятисот мільйонів гривень на закупівлю за кордоном відповідних товарів⁷.

Найголовнішими складами медикаментів УГА були Головний санітарний склад армії розташований в Станіславові та Санітарний склад Начальної Команди, який був розташований в Ходорові. Під час відступу весною 1919 р. обидва склади опинилися в Чорткові, де їх було об'єднано. Начальником обидвох медичних складів став підполковник –аптекарь УГА М. Білинський.

Омелян Лазурко, пригадував, що він доставляв медикаменти в Борщеві у різний спосіб: «За ліками їздив я до Чорткова в Гол. Сан. Склад підводою. Ліки яких не доставало, доповняв обміною за інші, нам непотрібні, або за гроші (австрійські) в цивільних лікарнях, борщівській або озерянській»⁸.

Про дошкульний брак окремих медикаментів писав у своїх спогадах І. Вислоцький. Коли йому, старшині розвідки, необхідно було дістати

хлороформ, для спеціальної розвідувальної операції, він не зміг його здобути: «я просив санітарного шефа галицької армії видати його мені. Санітарний шеф відмовився дуже енергійно, заслоняючися приписом, що хлороформ видається лише на рецепту шпиталям». Врешті розвідник зумів здобути вкрай необхідний йому препарат «у старшого лікаря проїжджаючого шпиталю, жида – котрий, переконавшись, що я розвідчий старшина – видав мені майже чверть літри хлороформу без усяких зайвих балачок»⁹.

Під час відступу УГА з території ЗУНР, багато санітарного майна були змушені залишити в Галичині, а багато знищено у часі евакуації. Санітарний склад виїхав з Ходорова в напрямку Чорткова в 17 залізничних вагонах. Для перевезення майна через Збруч треба було бодай 600 підвод, однак, з великими зусиллями вдалося придбати тільки 60 возів. Частина складу розібрали відступаючі військові відділи, але все ж значна частина санітарного майна дісталася в руки поляків. Залишили на місці частину свого обладнання в Східній Галичині й евакуйовані госпіталі¹⁰. Тут слід зауважити, що В. Трембіцький неточно інтерпретував дані В. Щуровського. Він у своїй публікації відзначив, що санітарне майно яке перевезли медичні служби з території ЗУНР за Збруч поміщалася у 17 залізничних вагонах та на 60-ти підводах («возах»)¹¹.

Забезпечення госпіталів в Наддніпрянщині було ще слабшим ніж у Галичині, кількість лікарень значно менша, а наплив хворих та поранених безупинно зростав. Причиною недостатньої кількості ліків та медикаментів були реквізиції німецьких військ у період правління гетьмана Павла Скоропадського. Німці в Наддніпрянщині залишили для населення тільки третю частину тих ліків, які знайшли в складах та аптеках. Опісля реквізиції проводили «і другі, чужі і свої війська»¹².

Серйозною проблемою були крадіжки ліків і санітарного майна зі спеціальних складів. В часи української революції, користаючись частими змінами влади, й, навіть, неефективною адміністрацією різного роду авантюристи та спекулянти розкрадали медикаменти й різні речі, які продавали на чорному ринку. М. Прасіцький згадував: «І тепер траплялися випадки розтрати державного майна хоч і в далеко меншій мірі, але завдяки непевній ситуації залишилися без покарання винних. Робилося це за допомогою неточного інвентаризування, або упозорованих грабункових нападів, після яких неможливо було устійнити, скільки чого було і скільки пропало. Кінчалося все на складенні акту (протоколу) залишеного майна, який також не завжди був докладний. А що на тому терені влада часто змінювалася, то під той «шумок» найлегше було робити всякі недозволені речі несумлінними особами. Сліди такої нездорової господарки відбивалися на населенню міста. З приводу недостачі артикулів першої потреби всі предмети вироблені з полотна, сукна, шкіри чи навіть з марлі (гази) мали величезний попит, не дивлячись на те, що ці предмети були явно військового походження. Споживачі, яким пощастило дістати в який-

небудь спосіб таку військову річ, вміло її використовували та пристосовували до цивільних потреб. Про кількість збутого майна «на ліво» тяжко сказати, але, що воно дійсно було і то великих розмірів, це незаперечна правда»¹³.

Незважаючи на тривалу санітарну блокаду з боку Антанти, вдалося влітку 1920 р. отримати допомогу зі Заходу. За даними О. Головка, 3 липня 1920 р. Україна отримала від Міжнародного Червоного Хреста (МЧХ) 16 вагонів санітарного майна. Це був час коли епідемія пішла на спад. Весь вантаж прибув до Кам'янця-Подільського. Цієї допомоги лікарі чекали значно раніше¹⁴. Восени того ж року в Наддніпрянщину прибув другий поїзд з медикаментами МЧХ. Ця організація зуміла надати вагому допомогу епідемічним хворим УГА. Делегат МЧХ д-р Фрік посприяв переїздові в Україну поїзда з медикаментами та обладнанням для УГА на Поділлі. Цей шпитальний поїзд допоміг деякій мірі не тільки УГА, але всій Армії УНР в її боротьбі з висипним тифом¹⁵. Поїзд, який складався зі 72 вагонів («возів») навантажених санітарним приладдям, ліжками та медикаментами прибув на залізничний вокзал у Вінниці близько 15 листопада 1919 р.¹⁶

Для ефективного лікування та швидкого одужання хворих окрім надання ліків та дбайливого догляду, необхідно було годувати їх висококалорійною їжею. У Сокалі про продовольство для госпіталю подбала Повітова Військова Команда¹⁷. Окрім того, за ініціативи дружини повітового комісара Тисовського у місті було створено т. зв. Комітет пань, який поставив собі мету опікуватися раненими вояками і воєнними сиротами. 22–23 грудня 1918 р. у місті відбулася нарада, у якій взяли участь усі місцеві українки. Нарада обрала керівництво («виділ») комітету, який очолила п. Волосянська. Заступницею голови призначили п. Котовську. Окрім них членами Виділу стали: Біленька, Банах, Шавала, Єліїв, Шалинська та Коцко. Секцію збору пожертв очолила п. Комаринська¹⁸. Комітет збирав у навколишніх селах і привозив для госпіталю овочі, хліб та молочні продукти¹⁹. Ініціативні жінки звернулися до місцевих громадян:

«Надходить Різдво!

Пам'ятайте про них і не щадіть нічого, а передусім жертвуйте: полотно на біллі, молоко, масло, сир, яйця, всякого рода крупи і каші та овочі. Нехай ні одної громади не бракне у виказах жертв! Імена жкертвуючих запишуться золотими буквами в історії наших визвольних змагань! Жертви передавати управі шпиталю в женській школі»²⁰.

Допомогу надавали не тільки мешканці повітових центрів, де здебільшого були розташовані польові госпіталі, але й мешканці навколишніх сіл. Зокрема, дівчата, члени братства з с. Угринів наприкінці грудня 1918 р. склали на госпіталь таку пожертву: 80 штук яєць; 5 кг муки; 30 кг гречаних круп; 50 кг пшона і ячмінних круп; 2,5 кг фасолі; 14,5 кг цибулі; 1,75 кг сира; 30 літрів молока та 52 корони готівкою²¹. Незабаром

пожертви для ранених продовольством склали й інші сільські громади Сокальського повіту: Нисмичі (8 літрів молока); Тудорковичі (49 л); Завишня (19 л); Тартаків (25 л); Хоробрів (30 л); Угринів (19 л, 150 яєць і 6 л сиру)²².

Редакція повітового часопису зобов'язалася поміщати шпальтах газети усі імена жертводавців на шпиталь: «Ми надіємось, що жертви попливуть з усіх громад. Особливо відчувається потреба яєць, молока і молочних виробів та овочів. Слава прихильникам українських ранених жовнів, оборонців нашої землі!»²³.

Д-р Музика вдячний за допомогу помістив у місцевій газеті таке оголошення: «Управа полевого шпиталю в Сокалі, що міститься в женській школі, приносить від імени ранених і хорих щиру подяку матірям, сестрам і усім щирим людям, що поспішили облегшити біль і терпіння славних орлів України і принесли жертви в харчах в користь ранених. Спасибі Вам! Хай ваш вчинок найде наслідувателів, хай буде прикладом для других! Щира подяка всім жертвуючим!»²⁴.

Важливість пожертв та допомоги медичним службам з боку громадських організацій засвідчує спеціальне звернення командуючого УГА М. Омеляновича –Павленка «Відозва до Громадянства Галицької України». У цьому агітаційному документі генерал-хорунжий, наголосивши на жертвній боротьбі на захист Вітчизни з боку рядових і старшин Галицької Армії, звернувся зі закликом до українського населення ЗУНР. «Хай кожний хто має в своєму серці національне почуття прийде їм з помічю, алеж це діло велике і вимагає відповідної організації, а тому Начальна команда закликає все Громадянство до вступу в «Комітети допомоги хорим і раненим в національній боротьбі».

Бажаю, щоби всі товариства, що заснуються по містах і селах, були об'єднані загальними повітовими комітетами.

Перший фонд міг би скластися з датків окремих осіб, та через зорганізованне всенародної збірки за дозволом і контролею органів Національної ради, до Президента котрої я рівночасно звертаюся. Прохаю відчинити підписку й прийняти від мене на сей фонд початкову лепту»²⁵.

Перелік жертв на гарнізонний госпіталь в Золочеві опублікувала місцева газета: «Чистий дохід з Шевченківського Концерту в сумі 4747 К. зложено на ранених стрільців в гарнізонів шпиталі в Золочеві. Громада Верхобуже 20 січня 1919: 266 яєць, 6 кг. круп. греч., 6 л. молока і 30 К. 6 с. готівкою. – 7 лютого: 16 л молока, 4 кг ячмінних круп, 3 кг греч. Круп, 2 кг пшона, 160 яєць і 30 К готівкою. – 6 березня: 233 яєць, 10 л молока і 40 К готівкою. Громади Гаї, Глуховичі, Дмитровичі і Чижиків в повіті львівськiм 1270 яєць»²⁶.

Особливо дорогі продовольчі товари були в Наддніпрянщині, де в середині липня 1919 р. прибула УГА й, відповідно, медичні частини й госпіталі. Якщо в Галичині фунт (російська міра ваги – О. С.) м'яса коштував 20 гривень, то в Кам'янці на Поділлі за таку ж вагу треба було

заплатити вже 60 гривень²⁷. Харчування недостатнє навіть у старшинських харчівнях де їжа була кращою була скупшою²⁸.

У Наддніпрянщині брак продовольства медичні служби УГА частково вирішували через обмін запасів цукру, знайдених ними на військових складах, на харчі у навколишніх селян²⁹. Про різні способи забезпечення госпіталю у Тирасопі згадував, зокрема, Михайло Демчук: «Про опал мусів старатися кожний зокрема. Над берегом Дністра росли верби та інші кущі і туди ходили ми щоночі рубати дрова на потребу цілого шпиталю. Про харчі старався чотар Готліб. Він скоро увійшов в контакт з місцевими купцями, і за цукор діставав і хліб і м'ясо»³⁰.

Після об'днання окремих частин УГА з більшовиками ситуація не покращилася. В Одесі постачання лікарні було недостатнім: «Харчів видавали дуже малу кількість і те, що було найгіршого на складі»³¹.

Після відступу УГА з Наддніпрянщини у 1920 р, її санітарне та медичне майно частково попало в руки більшовиків, а частинно було забране польськими військами. Лише незначна частина мала частина медичного обладнання Першого польового госпіталю перейшла в розпорядження Дієвої Армії УНР, а її лабораторію перевіз д-р В. Білзор до Львова, де вона стала основою для створення лабораторії при Науковому товаристві імені Шевченка³². Подібно до санітарного майна УГА до поляків разом з військовими формаціями армії УНР перейшли їх санітарні частини зі своїм медичним обладнанням та медикаментами³³.

¹ *Трембіцький В.* Санітарно-медична справа в Україні. Санітарно-червоно-хресна служба в Галицькій державі // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1975. – Ч. 2. – С. 16.

² *Назар А.* Сторінка до історії V Сокальської Бригади. Полева лічниця в Сокалі // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Грудень. – Ч. 12. – С. 5.

³ Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали у 5-ти томах / Керівник роботи і відповідальний редактор Олександр Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – Т. 2. – С. 192.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 3982 (Державний секретаріат внутрішніх справ ЗУНР). – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2–7.

⁵ Там само.

⁶ *Окуневський Я.* Микола Василько. Сильветка // *Добржанський О. В., Старик В. П.* Бажаємо до України! – Одеса: Маяк, 2008. – С. 974–975.

⁷ *Трембіцький В.* Українська санітарно-допомогова праця на міжнародному ґрунті // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1974. – Ч. 6. – С. 49.

⁸ *Лазурко О.* Дещо із санітарних відносин УГА (Спомин) // Український Скиталець. – Відень, 1923. – 1 квітня. – Ч. 7. – С. 23–24.

⁹ *Вислоцький І.* Спомини розвідчого старшини. Галичина–Україна–Еміграція // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 4. – С. 4.

¹⁰ *Щуровський В.* Медична і санітарна Служба // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях (Матеріали до історії) / Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. – Вінніпег, 1958. – С. 282.

- ¹¹ *Трембіцький В.* Санітарно-медична справа в Україні. Санітарно-червоно-хресна служба в Галицькій державі // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1975. – Ч. 2. – С. 18.
- ¹² Жахливий Документ про трагедію України 1919-1920 р. // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях в 1918–1920 рр. – Т. II. – С. 217–221.
- ¹³ *Прасіцький М.* Ліквідаційна комісія російського фронту // Вісті комбатанта. – Торонто–Нью-Йорк, 1968. – Ч. 2. – С. 35.
- ¹⁴ *Головко О. Ф.* Інфекційні захворювання і медична допомога населенню Поділля в 1919–1920 роках // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Конференція присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 309.
- ¹⁵ *Трембіцький В.* Червоно-хресні взаємини з суміжними державами // Вісті комбатанта. – Торонто, 1973. – Ч. 4. – С. 14.
- ¹⁶ *Демчук В.* Санітарна Місія для побороення пошестей на Україні. Спомин // Літопис Червоної Калини. – 1939. – Червень. – Ч. 6. – С. 8.
- ¹⁷ *Назар А.* Сторінка до історії V Сокальської Бригади. Полева лічниця в Сокалі // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Грудень. – Ч. 12. – С. 5.
- ¹⁸ Голос з над Буга. – Сокаль, 1918. – 26 грудня. – С. 4.
- ¹⁹ *Назар А.* Сторінка до історії V Сокальської Бригади. Полева лічниця в Сокалі // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Грудень. – Ч. 12. – С. 5.
- ²⁰ Голос з над Буга. – Сокаль, 1918. – 26 грудня. – С. 4.
- ²¹ Голос з над Буга. – Сокаль, 1918. – 18 грудня. – С. 4.
- ²² Голос з над Буга. – Сокаль, 1918. – 26 грудня. – С. 4.
- ²³ Голос з над Буга. – Сокаль, 1918. – 18 грудня. – С. 4.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Державний архів Львівської області. - Ф. 1259 (Рудківський повітовий комісаріат ЗУНР). – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 64.
- ²⁶ Золочівське Слово. – Золочів, 1919. – 18 січня. – С. 4.
- ²⁷ *Лазурко О.* Дещо із санітарних відносин УГА (Спомин) // Український Скиталець. 1923. 15 травня. – Ч. 9–10. – С. 26–29.
- ²⁸ *Островецька М.* Блиски і темряви. 1918–1919–1920. – Нью-Йорк, 1966. – С. 89.
- ²⁹ *Трембіцький В.* Санітарна бльокада України 1919 року // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1973. – Ч. 5–6. – С. 61.
- ³⁰ *Демчук В.* Санітарна Місія для побороення пошестей на Україні. Спомин // Літопис Червоної Калини. – 1939. – Червень. – Ч. 6. – С. 10.
- ³¹ *Голинський П.* Останні дні УГА (Уривки зі споминів) // Історичний Календар-Альманах Червоної Калини на 1931 рік. – Львів: «Червона Калина», 1930. – С.150.
- ³² *Щуровський В.* Медична і санітарна Служба // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях (Матеріяли до історії) / Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. – Вінніпег, 1958. – С. 285.
- ³³ *Трембіцький В.* Міністерство здоров'я в УНР // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1972. – Ч. 3. – С. 19.

Леонід Кривизюк

Будівництво артилерії Збройних Сил України доби Центральної Ради

Сьогодні у центрі уваги дослідників опинилися найменш вивчені й висвітлені події Української національно-демократичної революції, зокрема й боротьба збройних формувань Центральної Ради¹. Аналіз сучасного стану розвитку історичної науки в Україні, зокрема військової історіографії, свідчить, що незважаючи на чималі здобутки поза межами глибоких досліджень залишається багато проблемних тем. Передусім це стосується зародження організації, озброєння і бойової діяльності артилерії як важливого роду військ регулярної армії.

Метою автора є спроба висловити своє бачення ролі й значення артилерійських формувань доби Центральної Ради, заповнити прогалину в історіографії військового будівництва в ході Української національно-демократичної революції.

Артилерія збройних сил України доби Центральної Ради успадкувала організацію, озброєння і тактику бойових дій в основному російської армії періоду Першої світової війни, яка була однією з кращих у Європі. Цьому сприяли три головні обставини: по-перше, українізовані гарматні бригади, полки і дивізіони Центральної Ради влітку-восени 1917 р. створювалися на базі гарматних частин російської армії; по-друге, на службу в українське військо прийшли і очолили органи управління артилерії, гарматні частини десятки фахових генералів і сотні старших офіцерів із колишньої російської армії, високоосвічених артилеристів із багатим фронтовим досвідом: інспектор артилерії армійського корпусу генерал Сергій Дельвіг, начальник Одеського Сергієвського артучилища генерал Андрій Нілус, командир гарматної бригади, автор відомої праці «Артилерія атаки і оборони» (1918) генерал Василь Кирей; по-третє, після закінчення бойових дій на російсько-німецькому фронті і розпаду російської армії на території України залишилася величезна кількість артилерії та боєприпасів, яких вистачило б на весь період визвольних змагань (зокрема й на озброєння Галицької Армії).

Процес українізації гарматних частин російської армії проходив, за свідченнями деяких істориків, дещо повільніше, ніж в інших родах військ. Він охопив насамперед тиллові запасні частини. Зокрема, 11 травня 1917 р. з'їзд українців-артилеристів Запасної армії в Казані утворив Український військовий комітет на чолі з полковником Савченком, ухвалив резолюцію про створення українських гарматних батареї, дивізіонів і бригад та надіслав до Києва військову делегацію². Ще далі пішов з'їзд українців-артилеристів, який відбувся 20 квітня 1917 р. на Північному фронті. Його 642 делегати звернулися до командувача артилерії і Головного

артилерійського управління російської армії з вимогою на всіх фронтах утворити українські гарматні бригади, дивізіони, батареї³.

Із фронтових частин російської армії влітку 1917 р. найбільшу активність проявляли артилеристи Південно-Західного фронту, що проходив по території України. Другий Всеукраїнський військовий з'їзд ствердив: на 18 квітня 1917 р. було українізовано 17 піхотних дивізій, а в їх складі відповідно – 17 легких гарматних бригад – 102 батареї, які мали 612 гармат⁴.

Українізація охопила також навчальні військові заклади артилерії, насамперед ті, що розташовувалися в Україні. Наприкінці квітня 1917 р. у Києві утворено Всеукраїнську юнкерську спілку, що об'єднала 32 військових навчальних заклади, зокрема Одеське Сергієвське, Київське Миколаївське артилерійські училища, 5-ту артилерійську школу прапорщиків. 16 липня 1917 р. Рада Спілки ухвалила резолюцію, в якій домогалася від Українського військового генерального комітету, очолюваного С.Петлюрою, “негайно і найрішучіше взятися за формування українських частин”, скеровувати українців лише у військові заклади України, а також залишати їх після закінчення навчання служити на батьківщині⁵.

Процес формування української армії шляхом українізації колишньої російської імперської хоча й не був ефективним і перспективним, проте давав змогу Центральній Раді мати власне військо, чисельність якого різні джерела оцінюють із великою амплітудою від – 60 тис. до 1,5 млн. вояків.

Аналіз організації української артилерії, її кількісного складу і озброєння у листопаді 1917 р., тобто наприкінці українізації, свідчить в переддень проголошення незалежності вона була на належному рівні. Її розбудову очолили начальник артилерійського відділу Українського генерального військового штабу полковник Іван Пащенко та інспектор артилерії армії генерал-лейтенант Сергій Дельвіг. Обидва мали блискучу освіту в обсязі кадетського корпусу, артилерійського училища і Михайлівської артилерійської академії, фронтовий досвід на високих посадах у російській артилерії.

Одними з перших серед українізованих артилерійських частин у військах Центральної Ради були три гарматних бригади 1-го Українського корпусу генерала Павла Скоропадського, які дислокувалися у Білій Церкві, Бердичеві та Вінниці. Артилерія корпусу нараховувала 27 гарматних батарей, з них 12 – 76-мм польових гармат, 6 – 122-мм польових гаубиць, 6 – 152-мм важких гаубиць і 3 – 107-мм далекобійних гармат. Усього корпус мав близько 3,2 тис. артилеристів, 108 гармат і гаубиць⁶ [5, С. 34-39]. Артилерія 1-го Українського корпусу була найбільш організованою і боєздатною серед українізованих частин російської армії доби Центральної Ради. Втім, корпус перебував у тилу, що сприяло процесу його українізації.

Із фронтових корпусів відзначимо насамперед 6-й. Корпус, який отримав найменування 2-й Запорізький, артилерія якого складалася з

27 гарматних батарей (108 гармат), складався на 80% з українців. Відзначимо, що всі гарматні частини 2-го «запорізького корпусу» дислокувалися на території Галичини, головним чином на Тернопільщині. Постійне спілкування з українським населенням, яке зберігало рідну мову і традиції, сприяло зростанню українського національного духу в російському війську.

З інших корпусів російської армії на Південно-Західному і Румунському фронтах українізацію гарматних бригад організовано проведено у 11-му під командуванням щирого українця генерал-лейтенанта Петра Єрошевича, уродженця Катеринославщини, який здобув військову освіту в Полтавському кадетському корпусі, артучилищі та академії Генерального штабу. Генерал особисто піклувався гарматною бригадою 12-ї піхотної дивізії, яка повністю складалася з українців і в часи активної більшовизації інших частин корпусу залишалася вірною Центральній Раді. П. Єрошевич згадував, що після розвалу російської армії йому вдалося в листопаді 1917 р. вивести з фронту в розпорядження Українського генерального військового комітету саме 12-ту дивізію та її гармашів (6 батарей, усього 36 гармат)⁷. Частково або у більшості були українізовані гарматні бригади 5, 10, 21, 26, 32, 41-го армійських корпусів та два гарматних дивізіони важкої артилерії. Крім того, окремі частини в тилу фронтів: Сердюцька гарматна бригада імені М. Грушевського під командуванням хорунжого І. Супруненка у Києві, яка мала всього три батареї (12-18 гармат), 3-й важкий гарматний дивізіон у Стародубі (12 гармат), Запасний мортирний дивізіон у Сумах (12 гармат). Українізовано також Одеське Сергієвське артилерійське училище на чолі з генералом А. Нілусом (мала 6 гармат). Із великою повагою згадував начальника школи А. Нілуса генерал М. Омелянович-Павленко, який у ті часи командував піхотною школою, що розміщувалася поруч: «Був освіченою і високоавторитетною, поміж персоналом школи, людиною. Він зумів і в ці жахливі часи оборонити ту позицію для школи, яка дозволила б нормально продовжувати вишкіл майбутніх старшин»⁸.

Поряд з українізованими гарматними частинами артилерію Центральної Ради склали заново сформовані ініціативними старшинами-артилеристами окремі батареї і дивізіони, які виявилися життєздатними й по суті єдиними, на кого спиралася молода Українська держава та її військо у перших боях за свою незалежність. Серед них був кінно-гарматний дивізіон, сформований у Києві полковником Олександром Алмазовим, який мав на озброєнні 12 легких кінно-гірських гармат (подібна до них стала пам'ятником біля станції метро «Арсенальна»). Тоді ж творилися гарматний дивізіон під командуванням К. Смовського у складі Гайдамацького кошу Слобідської України, окрема гарматна батарея Р. Дашкевича в Галицько-Буковинському курені та інші. За підрахунками Я. Тинченка, артилерія Центральної Ради восени 1917 р. загалом мала 746 гармат⁹.

Отже, зародження української артилерії в добу Центральної Ради, її організаційне становлення проходило у складних умовах. На їх масштаби і темпи суттєво впливала хибна концепція політичного керівництва Центральної Ради, яка на першому етапі діяльності в площині державного і військового будівництва стояла на платформі автономії України в межах Російської Федерації, не вважала необхідністю створити власну регулярну національну армію. Українізовані гарматні полки і бригади в умовах розпаду російської армії виявилися неспроможними зберегти боєздатність, чому сприяла також надмірна політизація війська. Вони поступово розвалювалися, а у ході оголошеної демобілізації на початку 1918 р. взагалі припинили своє існування. Подальша розбудова артилерії стала можливою завдяки тому, що Центральній Раді і генеральному Військовому Комітетові вдалося зберегти цінний кадровий потенціал, який склали освічені і збагачені досвідом світової війни офіцери і генерали артилерії колишньої російської армії.

¹ Дещинський Л. Є. Із історії боротьби УНР проти більшовицької агресії (грудень 1917 – січень 1918 рр.): уроки і сучасність // Вісник університету «Львівська політехніка». – № 377. – Держава і армія. – Львів, 1999. – С. 3–10; Голубко В. Армія Української Народної Республіки, 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.; Голубко В. Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: Автореф. дис.... д-ра іст. наук. – Львів, 1998. – 32 с.; Литвин М. Відродження УНР // Історія України. вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С. 235–239; Солдатенко В. Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 42–58; Тимченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 рр. – К., 1995. – 258 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). – Ф. 1115 – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1-2.

³ Там само. – Арк. 71 - 72.

⁴ Кедровський В. З другого Всеукраїнського з'їзду // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Кн. 10. – С. 145.

⁵ Химиця Н. О. Деякі аспекти участі молоді в українізації тилових резервних частин Південно-Західного та Румунського фронтів навесні – влітку 1917 р. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Армія і держава. – 2001. – № 431. – С. 9–10.

⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 34–39.

⁷ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9.

⁸ Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – С. 52.

⁹ Тимченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – К., 1995. – С. 231–234.

Роман Тарнавський

**До проблеми вживання терміна «толока» в Галичині
(За матеріалами польових етнографічних досліджень та наукової літератури)**

До розгляду цієї теми нас спонукала інформація деяких сучасних наукових та навчально-методичних праць з етнології. Мова йде про твердження сучасного експерта зі звичаєвого права українців Марини Гримич:

«На Західній Україні, де терміна «толока» у значенні виконання колективних трудовітких робіт не існувало, переважали дієслівні конструкції на їх позначення»¹;

«В Західній Україні, де терміна «толока» у значенні виконання колективних трудовітких робіт не існувало, переважали дієслівні конструкції на їх означення»².

Цю інформацію М. Гримич почерпнула з праці поважного українського етнолога Ганни Горинь, яка писала, що в Карпатах дефініція «толоки» як форми взаємодопомоги майже невідома аж до початку ХХ ст.; взаємодопомогу тут позначали в залежності від роботи: «йду до сіна», «на капусту», «дерти пір'я», або просто «помочи»³.

Польові матеріали, зібрані автором цих рядків під час польових етнографічних обстежень західноукраїнських теренів спонукають не погодитись із наведеними твердженнями.

Як відомо, термін «Західна Україна» є політонімом й вживається, насамперед, для означення українських етнічних земель, які у міжвоєнний період перебували у складі Другої Речі Посполитої (Львівське, Станіславівське, Тернопільське, Волинське та Поліське воєводства)⁴. Отже, Західна Україна охоплює не лише Бойківщину, Лемківщину, Гуцульщину та Покуття, на яких акцентує увагу М. Гримич, а й терени Надсяння, Опілля, Західної Волині, Західного Поділля та Західного Полісся, що відрізняються географічними характеристиками, які не в останню чергу спричиняють й етнографічну специфіку цих структурних одиниць історико-етнографічного районування України⁵.

Проте, в цій розвідці ми розглянемо вживання терміна «толока», зокрема й у значенні взаємодопомоги, на вужчій території, а саме – на теренах Галичини.

Термін «Галичина» – політонім, яким окреслюються терени, що з позиції історико-етнографічного районування України охоплюють низку структурних одиниць Південно-Західного історико-етнографічного регіону України, а саме:

- Опілля (Львівська, північна частина Івано-Франківської і центрально-західна частина Тернопільської обл.);

- Надсяння (західна частина Львівської обл., прилеглі до неї території сучасної Польщі);
- Західне Поділля (більша частина Тернопільської, східна частинка Івано-Франківської та Львівської обл.);
- Галицьку Волинь (північна частина Львівської обл.);
- Покуття (південно-східна частина Івано-Франківської обл.);
- галицьку частину Бойківщини (центральна частина Українських Карпат у межах Івано-Франківської та Львівської обл.; частина території сучасної Польщі);
- галицьку частину Гуцульщини (східна частина Українських Карпат у межах Івано-Франківської обл.);
- галицьку частину Лемківщини (західна частина Українських Карпат, зокрема північна Лемківщина, яка тепер перебуває у складі Польщі).

Деякі дослідники в окремий структурний підрозділ історико-етнографічного районування України виділяють Підгір'я⁶ (південна частина Львівської, північно-західна частина Івано-Франківської обл.), інші – заперечують його існування⁷.

Термін «толока» з тою чи іншою семантикою на різних українських етнічних теренах, які входять до складу Галичини, був поширених різною мірою.

Так, на теренах Опілля під час виконання українськими селянами сільськогосподарських робіт, наприклад, під час гуртового чищення кукурудзи («теревити кукурудзу»), термін «толока» не розповсюджений⁸. Це слово у різних формах вживалося, коли йшлося про будівництво з використанням глини: «На землю насипали полову («щоб не чіпало землю»), на якій місили глину. Жінки робили («толочили») вальки, крутячи на дощці соломі з глиною, а чоловіки заплітали їх поза коли каркаса стіни»⁹.

На теренах Надсяння взаємодопомогу позначали, здебільшого, термінами «на охоту», «поміч». Слово «толока» в цьому значенні вживалося тут спорадично – найчастіше ним називали взаємодопомогу під час будівництва зрубно-каркасно-дильованих споруд, а також обмазування стелі глиною з метою її утеплення та з протипожежних міркувань¹⁰. Найрозповсюдженішим значенням терміна «толока» серед мешканців Надсяння було «пасовисько», зокрема для великої рогатої худоби:

«В нас то «толока» не казали, як помагали. «Толока», то пасовисько»¹¹;

«То «на охоту» казали чи «поміч». Прийшла помогла. А «толока», то пасовисько»¹²;

«І зара помагають. Кличуть: «Йди мені поможи». І йдуть. То «поміч». [...] Можуть казати і «на охоту». А «толока» – пасовисько»¹³;

«То йдуть на поміч. [...] Я йду до тебе, ти йдеш до мене, як треба шось помогти. «Толока», то пасовисько для корів»¹⁴.

*«Толока» – то пасовисько. А [взаємодопомога,] то – «поміч»¹⁵;
«Толока» – то пасовисько для коров»¹⁶.*

На території Західного Поділля позначення терміном «толока» гуртових робіт є звичним явищем. Проте, найчастіше, тут це слово означало сусідську взаємодопомогу під час найбільш трудомісткої роботи – будівництва з «дерева, глини та соломи»¹⁷. На теренах Західного Поділля, що межують з Буковинським Поділлям, зокрема у селах Дзвиняч, Добровляни, Зелений Гай Заліщицького району Тернопільської області, для означення взаємодопомоги вживали також поширений серед буковинців термін «клака» («клак») ¹⁸.

Мешканці Галицької Волині слово «толока» вживали спорадично, і майже виключно на означення взаємодопомоги під час будівництва стін та стелі з використанням глини. Взаємодопомога під час інших робіт, включно з хліборобством, окреслювалася тут переважно словами «допомога», «поміч», а також терміном «помогти»¹⁹.

На теренах контактної зони Покуття та Бойківщини більшість видів толочних робіт мали специфічні народні назви: «піродрахи» (взаємодопомога під час дертя пір'я), «чистилі» та «сікалі» (під час чищення та кришіння капусти), «боболушики» (під час лушення бобів та квасолі) тощо. Лише взаємодопомогу під час будівництва, жнив і копання картоплі називали тут здебільшого «толокою»²⁰. Безперечно, що толоки під час копання картоплі на території України (Слов'янщини загалом) є пізнім явищем, оскільки ця городня культура стала «другим хлібом» українських селян лише у ХІХ ст.²¹. Стосовно взаємодопомоги під час будівництва та жнив, то на окреслених вище теренах для означення роботи першого виду слово «толока» вживали частіше. Її специфіка полягала в тому, що будівництво дерев'яних хат здійснювали майстри-спеціалісти, а «толокою» називали лише валькування глиною стін і стелі, яке допомагали виконати родичі та сусіди²²:

«Помагают хату будувати. [...] То – «толока». То так називають віддавно. То ше батьки так називали. Толока – одно другому помагают. [...] Хати з дерева будували. В нас так: стіни обмазані і з надвору, і зсередини хати. Раніше тоже могли глиною обмазувати стіни. Сусіди приходили помагати глину місити. Кіньми місили. Зроблять таку яму, кінь там ходить і ногами місить. А як не, то люди ходять і ногами глину місять»²³.

У селах сучасного Богородчанського району Івано-Франківської області слово «толока», окрім значення «взаємодопомога», також вживалося у значенні громадського пасовиська для худоби²⁴.

Відомості, зібрані діалектологом Михайлом Онишкевичем, які свідчили б про поширення слова «толока» у значенні взаємодопомоги на теренах галицької частини Бойківщини, доволі скупі й представлені інформацією лише з двох сіл. Учений зафіксував його зі семантикою «безоплатна допомога сусідові в збиранні сіна» у с. Ямельниці

Сколівського району Львівської області та зі семантикою «безплатна допомога сусідові в праці взагалі» у с. Вишкові Долинського району Івано-Франківської області²⁵.

Те, що термін «толока» у значенні взаємодопомоги на території галицької частини Бойківщини не дуже поширений, засвідчують й наші власні польові матеріали зі сіл Старосамбірського району Львівської області: взаємодопомогу, зокрема під час будівництва, тутешні мешканці називають «поміччю»²⁶. Крім того, на позначення певних толочних робіт тут і досі існують специфічні локальні назви. Так, гуртове чищення та кришіння капусти бойки Старосамбірщини позначають не лише дієслівними конструкціями («капусту харити»²⁷), а й іменниками «чистильник» і «комашня»²⁸. Остання назва спорадично вживається також для позначення молодіжних толок під час луцення квасолі та гороху²⁹. Наголосимо: словом «комишанье» серби позначали взаємодопомогу під час чищення кукурудзи³⁰. Нашу увагу привернуло й те, що в селах, де гуртове чищення та шаткування капусти називали «чистильником», «комашнею» позначали дії, пов'язані з апотропеїчною функцією чи поховальною обрядовістю, зокрема поминки³¹.

М. Онишкевич навів такі визначення терміна «толока», що побутували у бойків: «пасовище в лісі» (села Багнувате, Ісаїв, Лосинець, Присліп, Шандровець Турківського р-ну, Жупани, Орів, Плаве, Ямельниця Сколівського р-ну Львівської обл.); «пасовище» (села Бітля, Матків, Хащів Турківського р-ну Львівської обл., Жукотин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.); «неоране поле, на якому пасуть худобу» (села Велика Волосянка Старосамбірського р-ну, Присліп Турківського р-ну Львівської обл.); «ніколи неорана земля» (села Коростів Сколівського р-ну, Розлуч Турківського р-ну Львівської обл.)³². Наші власні польові етнографічні матеріали зі сіл Старосамбірського району Львівської області також засвідчують, що термін «толока» на теренах галицької частини Бойківщини вживали, переважно, саме для позначення пасовиська³³:

«Толокою» поміч в нас не називали. «Толока» – це велике пасовисько, куди гнали пасти корів»³⁴;

«Спеціальної назви для такої помочи не було. «Толокою» в нас називали пасовисько»³⁵;

«Поміч в нас не називали «толокою». «Толокою» в нас називали місце, де корів пасли»³⁶;

«Толока» – це поле, де випасали худобу. [...] У нас ввійшло в традицію помагати один одному [...] Так і називалося – «поміч»³⁷;

«У нас «толока» – це пасовисько для корів. А поміч ніяк не називають»³⁸;

«Як йшли комусь помагати, то казали «йду до помочи». «Толока», то було пасовисько. Там могли і овець, і корів пасти»³⁹;

«Толокою» називали пасовисько. [...] Помагали свої рідні, сусіди. «Йду до помочи» казали»⁴⁰;

«Толокою» називали поле, де паслись корови, вівці»⁴¹;
«На толоку ми гнали коні»⁴².

На Гуцульщині, зокрема її галицькій частині, слово «толока» зафіксоване переважно зі семантикою «обгороджене пасовище поблизу села (переважно громадське)»: «Толока, власність громади [...]. На толоці пасуть коні, вівці, маржина, як вернуть з полонини»; «Толока то вишч'є де випасайутс'и корови ул'іті та шо ни жинут на полонину»; «Маржину в'їгнали перше на толоку»⁴³.

Дослідниця лексики відгінного пастухування гуцульського говору Тетяна Ястремська зазначає, що відомий мовознавець Ян Янув, записуючи матеріали у посленні Верховина, виявив, що за об'єктом випасання гуцули розмежовували слова «толока» та «пастівник»: «Пастівник для тельит, а толока для коров». Це саме підтверджують сучасні записи: «Паст'іуник – обгородж'єне пасовишч'є б'іл'а хати дл'а овец а толока – дл'а кор'іу»⁴⁴.

На Лемківщині термін «тлік», за словами мовознавця Івана Верхратського, був синонімом польського слова «tłok» та східногалицького «толока» («обліг», «переліг»)»⁴⁵.

Щодо слова «толока» в значенні відробіткової ренти в епоху Середньовіччя – ранньомодерний період, наведемо опис з «Хроніки Крехівського монастиря»:

«Толока була робота для дідича примусово-охотна, на котру звичайне вь суботу молодежь селська, хлопці и дівчата, виходили, зачавши оть жнивь ажь до викопання булби. На толоку, а властиве на роботу за толоку виходили зь каждой хати по двоє и троє, едни сь охотою, а другіи зь примусу, бо не вислаль кто, того граблено. Толоковь зробиль дідичь три-чотири рази білше, якь панщиновь, бо на панщину по одному тілко зь хати виходило, а на толоку по кылка, и тая мало що коштувала, понеже кождий вь своимь селі куривь зь булби горілку, котора на тоть чась жодной не мала ціни»⁴⁶.

Відомий народознавець Яків Головацький писав, що на Західному Поділлі «женуть пани своїх підданих на лани, віддалені на кілька миль, де біднота мусить цілий тиждень працювати... Вигадують і інші роботи, т. зв. толоки, тобто в суботу кличуть (точніше виганяють) економи ціле село на лани, де люди цілий день мусять працювати. Аж увечері кожний старий чи малий дістане чарку горілки, яку може випити або взяти додому»⁴⁷.

Цікаво, що подекуди на території Галичини, для позначення додаткової відробіткової ренти (головно косовиці та жнив) замість слова «толока» вживали терміни «помочи», «помічні роботи»⁴⁸.

На основі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки:

Термін «толока» на українських етнічних теренах, які окреслюються політонімом «Галичина», вживали у значеннях, які можна поділити на три семантичні групи: пасовисько для худоби; взаємодопомога між членами сільської громади; відробіткова рента.

Термін «толока» зі семантикою «взаємодопомога» вживався, насамперед, для означення будівництва каркасних споруд з використанням глиняного замісу. Тому особливого поширення він набув на Західному Поділлі, Опіллі, Покутті, й майже невідомий в Українських Карпатах.

Для позначення інших видів гуртових робіт на теренах різних структурних одиниць історико-етнографічного районування України, які входять до складу Галичини, використовували спеціальні локальні назви, або загальнопоширений термін «поміч».

Найпоширенішим значенням слова «толока» на теренах усієї Галичини є «пасовисько».

¹ *Гримич М.* Звичаєве цивільне право українців ХІХ – початку ХХ століття. – Київ, 2006. – С. 380.

² *Гримич М.* Громада і громадський побут // Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – Київ, 2007. – С. 231.

³ *Горинь Г. Й.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат (ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.). – Київ, 1993. – С. 122.

⁴ *Качараба С. П.* Еміграція з Західної України 1919–1939. – Львів, 2003. – С. 22–23.

⁵ *Кирчів Р.* Етнографічне районування України // Етнографія України: Навч. посібник / За ред. С. А. Макарчука. – Львів, 2004. – С. 135.

⁶ *Кирчів Р.* Етнографічне районування України... – С. 138.

⁷ *Глушко М.* Історико-етнографічне районування Галичини: сучасний погляд // Історичні пам'ятки Галичини (до 150-річчя від дня народження Івана Франка): Матеріали Четвертої краєзнавчої конференції 10 листопада 2006 року. – Львів, 2008. – С. 187.

⁸ Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упорядн. та авт. передмови Н. М. Глібчук. – Львів, 2005. – С. 109.

⁹ *Радович Р.* Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини ХІХ – початку ХХ століть // Записки НТШ. – Львів, 1995. – Т. ССХХХ. Праці Секції етнографії та фольклористики. – С. 84.

¹⁰ Архів ЛНУ, ф. 119, оп. 17, спр. 177-е, арк. 5, 8, 11, 20, 23 (Польові етнографічні матеріали до теми «Взаємодопомога в українській сільській громаді», зафіксовані Тарнавським Р. Б. 6–10 липня 2007 р. у Яворівському р-ні Львівської обл.).

¹¹ Записано 10.07.2007 р. у с. Калинівка Яворівського р-ну Львівської обл. від Зимко Марії Петрівни, 1938 р. н.

¹² Зап. 07.07.2007 р. у с. Поруденко Яворівського р-ну Львівської обл. від Булавки Катерини Михайлівни, 1917 р. н.

¹³ Зап. 07.07.2007 р. у с. Поруденко Яворівського р-ну Львівської обл. від Булавки Розалії Степанівни, 1930 р. н.

¹⁴ Зап. 07.07.2007 р. у с. Поруденко Яворівського р-ну Львівської обл. від Шибки Марії Степанівни, 1938 р. н.

¹⁵ Зап. 10.07.2007 р. у с. Калинівка Яворівського р-ну Львівської обл. від Мисик Євгенії Степанівни, 1926 р. н., Шували Ганни Федорівни, 1936 р. н.

¹⁶ Зап. 09.07.2007 р. у с. Оселя Яворівського р-ну Львівської обл. від Ривака Івана Лучковича, 1933 р. н.

¹⁷ НАНФ ІМФЕ НАН України, ф. 14–5, спр. 516, арк. 12 зв., 13 зв., 14.

¹⁸ *Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник. – Львів; Нью-Йорк, 2008. – С. 143.

¹⁹ Зап. 10.07.2010 р. у с. Стремільче Радехівського р-ну Львівської обл. від Коновалець Марії Федорівни, 1933 р. н.; Зап. 10.07.2010 р. у с. Стремільче Радехівського р-ну

Львівської обл. від Сусол Анни Василівни, 1940 р. н.; Зап. 10.07.2010 р. у с. Мерва Горохівського р-ну Волинської обл. від Функа Василя Степановича, 1935 р. н., уродженця с. Миколаїв Радехівського р-ну Львівської обл.

²⁰ Зап. 13.07.2008 р. у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Луніва Василя Степановича, 1926 р. н.; Зап. 11.07.2008 р. у с. Росільна Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Мандзюка Романа Дмитровича, 1925 р. н.; Зап. 14.07.2008 р. у с. Гринівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Пронь Ганни Іванівни, 1929 р. н., Ярової Юстини Олексіївни, 1932 р. н.

²¹ Глушко М., Гошко Ю. Основні сільськогосподарські заняття // Етнографія України: Навч. посібник / За ред. С. А. Макарчука. – Львів, 2004. – С. 181.

²² Зап. 13.07.2008 р. у с. Глибівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Ящук Марії Миколаївни, 1928 р. н., Макар Юстини Михайлівни, 1932 р. н.; Зап. 13.07.2008 р. у с. Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дереня Івана Миколайовича, 1936 р. н.; Зап. 14.07.2008 р. у с. Нивочин Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Магас Юстини Василівни, 1932 р. н.

²³ Зап. 11.07.2008 р. у с. Росільна Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Савчин Палагни Миколаївни, 1934 р. н.

²⁴ Зап. 12.07.2008 р. у с. Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Дирів Євдокії Олексіївни, 1929 р. н.

²⁵ *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок: У 2 ч. – Київ, 1984. – Ч. 2. – С. 295.

²⁶ Архів ЛНУ. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 132. – Арк. 1, 8, 13, 16 (Польові матеріали на тему «Взаємодопомога в українській сільській громаді», зафіксовані Тарнавським Р. Б. 6–21 липня 2005 р. у Старосамбірському р-ні Львівської обл.).

²⁷ *Горинь Г. Й.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат... – С. 123; *Дуда Н.* Толока у системі трудових традицій українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. // Народознавчі Зошити. – 1998. – № 1. – С. 79.

²⁸ Архів ЛНУ. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 132. – Арк. 55, 58, 61, 64.

²⁹ Там само. – Арк. 6.

³⁰ *Шихарева М. С.* Сельская община у сербов в XIX – начале XX в. // Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Труды. Новая серия. – Москва, 1960. – Т. 62: Славянский этнографический сборник. – С. 161.

³¹ Архів ЛНУ. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 132. – Арк. 64, 76.

³² *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок... – С. 295.

³³ Архів ЛНУ. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр. 132. – Арк. 1, 13, 75.

³⁴ Зап. 07.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гурмич Катерини Іванівни, 1932 р. н.

³⁵ Зап. 08.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Покій Катерини Іванівни, 1930 р. н.

³⁶ Зап. 08.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Хаховської Анастасії Станіславівни, 1937 р. н.

³⁷ Зап. 09.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Оринчака Миколи Васильовича, 1944 р. н.

³⁸ Зап. 15.07.2005 р. у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Кирина Павла Ільковича, 1925 р. н.

³⁹ Зап. 15.07.2005 р. у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гудзя Андрія Андрійовича, 1931 р. н.

⁴⁰ Зап. 15.07.2005 р. у с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гудзь Катерини Федорівни, 1932 р. н.

⁴¹ Зап. 10.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Гайдук Ярослави Михайлівни, 1934 р. н.

⁴² Зап. 10.07.2005 р. у с. Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл. від Зубка Миколи Федоровича, 1929 р. н.

⁴³ *Ястремська Т.* Традиційне гуцульське пастухування. – Львів, 2008. – С. 121.

⁴⁴ *Ястремська Т.* Традиційне гуцульське пастухування... – С. 121.

⁴⁵ *Верхратский І.* Про говори галицьких лемків. – Львів, 1902. – С. 474.

⁴⁶ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Відділ рукописів. . Ф. 3. – Спр. 121/1. – Арк. 65зв, 66.

⁴⁷ *Головацький Я.* Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. // Подорожі в Українські Карпати: Збірник / Упоряд. і вст. стаття М. А. Вальо. – Львів, 1993. – С. 41–42.

⁴⁸ *Грушевський М.* Економічний стан селян на Подністров'ю Галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщин // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895. – Т. I: Описи королівщин в землях руських XVI віку / Вид. під. ред. М. Грушевського. – Т. 1. Люстрації земель Галицької і Перемиської. – С. 46, 49.

Галичина ту контексті європейської історії

Руслан Сіромський

Бої за Бартатів під час українсько-польської війни (грудень 1918–квітень 1919 рр.)

Крах Габсбурзької імперії мав доленосне значення для народів Центрально-Східної Європи, які до кінця жовтня 1918 р. відкинули владу Відня і взяли на себе утверджувати власну національну незалежність. Українські послы до австрійського парламенту, крайових сеймів Галичини і Буковини, делегати українських партій створили 18–19 жовтня 1918 р. Українську Національну Раду – тимчасовий український парламент. У ніч на п'ятницю 1 листопада 1918 р. українські збройні формування, створені Центральним Військовим Комітетом, зайняли усі стратегічні об'єкти Львова, а незабаром і повітових містечок. Так, у Зведенні з Городка йшлося: “Всі військові заведення і всі уряди знаходяться в українських руках. В місті стоїть залога в силі 200 людей. По селах зорганізовано народну міліцію. Пороблено приготування мобілізації мужчин у віці від 18 до 35 літ. Повітовим комендантом є Степанів (Ананій Степанів – *Р.С.*)”¹.

У Львові 13 листопада 1918 р. проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), проте її становлення відбувалось в умовах збройного протистояння з поляками, котрі розглядали Східну Галичину не інакше, як свою територію. І поляки, й українці вважали: хто володіє Львовом, той володіє усім галицьким краєм. Зважаючи на це, свої головні сили обидві сторони скеровували у львівському напрямі. Після кільканадцятиденних сутичок у місті ситуація складалась на користь українців. Однак після того, як з Перемишля до Львова прибуло польське підкріплення, 22 листопада противникові вдалося витіснити українське військо з міста. З того часу стали розгортатися інтенсивні бої у прильвівських селах.

Протягом грудня 1918 – квітня 1919 рр. ареною запеклих боїв між Українською галицькою армією (УГА) та польськими збройними формуваннями став Бартатів. Село неодноразово переходило з рук у руки, що зумовило не тільки до руйнування садиб, але й до жертв серед мирного населення. Фронтowa ситуація в околицях Бартатова змінювалась калейдоскопічно: переважно зі Ставчан або Оброшина наступали українці, а з боку Мшани – поляки. Бартатівський ліс неподалік лісничівки був переритий глибокими окопами. Чимало українських селян вимушено покидало домівки й утікало на територію, яку контролювала УГА, аби уникнути розправи з боку польських жовнірів².

До лав створеної в дні “листопадового чину” УГА влилось чимало бартатівців, зокрема: Бедрило Михайло (писар), Бедрило Степан, Бульб'як Василь (1894–1919), Вінчура Василь (1896–1977), Вінчура Микола, Дідик

Павло (1887–1952), Дячишин Микола, Козак Юрій, Кушнір Олекса, Масловський Петро (1895–1955), Мерцало Іван (1874–1940), Мерцало Олекса (1897–1975), Мерцало Василь (1894–1986), Олійник Михайло, Островський Петро, Прийма Іван, Пристайко Василь, Пристайко Мартин, Сенишин Василь, Сенишин Микола, Сенів Володимир, Тузяк Андрій (хорунжий), Штангрет Іван (1892–1963), Штангрет Михайло (1901–1992), Щур Михайло (1901–1970), Яньсевич Іван³. В чині підхорунжого УГА служив і син бартатівського пароха о. Петра Шанковського – Лев (у майбутньому відомий історик і політичний діяч).

На свято Введення у Храм Пресвятої Богородиці 4 грудня 1918 р. Бартатів уперше став ареною українсько-польського збройного протистояння. Польське військове формування майора Ісидора Модельського (1889–1962), яке налічувало 140 крісів та 11 скорострілів, зуміло доволі легко встановити контроль над Оброшином і Бартатовом (захопили у полон близько 60-ти українців)⁴. 7 грудня українцям вдалося повернути Оброшин, проте наполегливі спроби укріпитися у Бартатові та Мшані зазнали невдач. Лише 18 грудня 1918 р. поляків з Бартатова вдалося відбити аж до Городка.

Ситуація на фронті змінилася з прибуттям 24 грудня до повітового містечка військових формувань під командуванням колишнього офіцера австрійської армії, підполковника Юзефа Сопотніцького (1882–1942). На той час українці зосереджували чималі військові загони в Мостках, Ставчанах та Поланці. Польські сили налічували 2400 крісів, 24 скоростріли, 10 гармат, а також 150 кіннотників⁵. Дещо менші військові сили УГА дислокувались під Бартатовом й Оброшином. Прямуючи з Городка, поляки зайняли Великий Любінь, а 26 грудня почали наступ на Бартатів. Відстрілюючись, український загін був змушений відступити у південному напрямі – до Оброшина. Саме там бартатівцям разом із місцевою міліцією та сотнею УГА поручника Василя Чарнецького довелось боронити Оброшин від наступу поляків під командуванням майорів Венцковського та Модельського. Поляки завдали удар у лівий фланг ударної групи полковника Івана Омеляновича-Павленка (1878–1952), де були зосереджені сотні Козятинської бригади, сформовані на Наддніпрянщині. Ті не витримали порівняно невеликого натиску і 27 грудня без бою відступили, втративши при цьому півтори сотні полонених⁶. Підполковник Ю. Сопотніцький згадував: “Увечері 26 грудня для поляків була справді непроста ситуація, але з операційної точки зору дуже займаюча. З північного боку з околиці Бартатова не загрожувала ніяка небезпека, тому, що загони противника звідти відступили у напрямку Оброшина [...]”⁷.

Бартатів знову опинився на лінії боїв 29 грудня, однак тепер він став ареною обопільної перестрілки. Починаючи з січня 1919 р. фронт в околицях села стабілізувався і війна набрала позиційного характеру. Ділянку в напрямі Бартатів–Суховоля обороняв 1-й курінь 13-го полку 7-ої

львівської бригади УГА⁸. Поляки під командуванням полковника Владислава Сікорського, військову групу якого було сформовано напередодні в Мшані, 11 січня 1919 р. здійснили наступ на південну частину добре укріпленого Бартатова. “Група Сікорського” налічувала 640 крісів, 14 скорострілів та 12 гармат⁹. Артилерійським обстрілом було зруйновано декілька хат. Одночасно наступ поляків тривав у напрямі зі Мшани на Суховолю і Конопницю. Згадуваний вже Ю. Сопотницький так змальовував стан справ: “Ситуація виглядала таким чином: українські загони головно тримались Бартатова, Ставчан і Оброшина, висунувши декілька дрібних відділів до Конопниці і Перхтхода. Загрозливих атак слід було очікувати з Басівки й Оброшина в напрямі на Лапаївку і Зимну Воду”¹⁰.

Вирішальне значення для подальшого перебігу подій мала битва за півтори кілометра на південний схід від Бартатова, у результаті чого полякам вдалося взяти під свій контроль усе село. Як зазначає польський історик Міхал Клімецький, бої за Бартатів були одними з найскладніших для польської армії¹¹. УГА чинила запеклий опір, в результаті якого поляки втратили близько сотні вояків убитими й пораненими (переважно з варшавських загонів)¹². Дорога від оброшинського хутора Дибрівки до бартатівської лісничівки була устелена трупами польських жовнірів. Особливо в бою з противником відзначився курінь сотника А. Степаніва¹³.

Частини полковника В. Сікорського на певний час вдалося затримати, однак бартатівська залога була змушена відступити з села й укріпилася на його околицях під Оброшином. Поляки взяли у полон в Бартатові понад півсотні полонених бійців УГА та чимало трофеїв¹⁴. Українські атаки упродовж 12–13 січня 1919 р. поляки відбили, що зумовило стабілізацію фронту на лінії Бартатів–Конопниця аж до часу української офензиви у лютому 1919 р.

Як українська, так і польська армії були виснажені. Скориставшись тимчасовим затишшям, поляки зусиллями варшавського батальйону і відділу ротмістра Романа Абрагама (1891–1976) вдалися до укріплення позицій у Бартатові. З середини січня 1919 р. село стало місцем розквартирування польських формувань, що отримали офіційну назву “Операційна група “Бартатів” під проводом В. Сікорського”¹⁵. Згодом цей факт мав неабияке символічне значення для бартатівських поляків. Тим паче, що 1920 р. В. Сікорського нагородили “Хрестом за сміливість”, а в наказі йшлося: “За особисту відвагу, виявлену на полі бою при безпосередньому зіткненні з неприятелем, “Хрестом за сміливість” нагороджується генерал Владислав Сікорський. По-перше, за здобуття дня 11 січня 1919 р. Бартатова; по-друге, за утримання Бартатова, Мшани і Кам’яноброду під натиском ворога [...]; по-третє, за звитяжне відбиття атак русинів (українців – Р. С.) по лінії Верещиці аж по день 19 березня 1919 р. [...]¹⁶.

Військові дії у січні 1919 р. зводились до артилерійського обстрілу з періодичними вилазками у тил ворога. Поляки 20 січня захопили хутір Дибрівки, однак українцям вдалося його відбити. Цікаво, що саме у Бартатові 22 січня 1919 р. В. Сікорський знайшов час для написання статті “Історична роль польських легіонів”, у якій прийшов до висновку про ключову роль армії для утвердження і розбудови держави. Статтю опубліковано 13 березня 1919 р. у “*Wiadomościach Polskich*”. У той час, аби з'ясувати стан справ і підбадьорити польських жовнірів, Бартатів відвідала сеймова підкомісія, серед членів якої був і майбутній глава польського парламенту Мацей Ратай (1884–1940). Останній згадував: “Дорогою до Львова ми з Скарбеком (*Александром Скарбеком – чільним польським політиком – Р. С.*) відвідали відтинок Бартатів–Ставчани, де дислокувалася група, на той час полковника, Владислава Сікорського. З Городка Ягайлонського автівкою приїхали до Бартатова, де була квартира Сікорського і його штаб. Ця квартира на вигляд була дуже скромною, містилася в селянській хаті, скромний жовнірський сніданок на тлі пострілів гарматних і карабінових [...]. Я стереотипно запитав жовнірів: “Як вам ведеться? Чого бракує?”, на що отримав таку ж стереотипну відповідь: “Ведеться як при війську. Немає чобіт, немає плащів, немає спідньої білизни [...]”. Саме тоді Сікорський писав до дружини: “Дуже важкий час, важче, аніж під Городком [...]. Сила волі і нерви на межі [...]”¹⁷.

З Бартатова поляки здійснювали обстріл і наскоки не лише на Оброшин і Ставчани, але й на Суховолі. Під час одного з них українцям вдалося захопити 12 гармат противника. Намагаючись негайно виправити ситуацію, поляки під керівництвом ротмістра Камінського, а після його поранення – поручника Міхальовського, рушили у бік Суховолі вздовж гостинця Бартатів–Львів. За допомогою панцерника вони зуміли відбити всі, окрім однієї гармати, а українці були змушені відступити назад до Оброшина¹⁸.

Дислокуючись у Бартатові, поляки дозволяли собі чимало й інших авантур. Наприклад, один польський вояк випадково підірвався у селянській хаті, й поранив тамтешніх мешканців Марію Дрозду і Ганну Думу (1887–1964), у котрої на руках була маленька донька, яка дивом не постраждала¹⁹. Курйозний випадок трапився й на Піддубині. Легко поранений польський офіцер у супроводі кількох жовнірів зайшли до хати Янтека Пристайка, аби зробити перев'язку. У той момент хтось із польських вояків, не відаючи, що там перебувають свої, запалив стріху. Вибігши з палаючої хати, розлючений офіцер миттєво з'ясував, хто причетний до підпалу і застрелив винуватця. Решту жовнірам насилу вдалося погасити палаючу хату²⁰. Водночас Ю. Сопотницький пригадує випадок, коли в другій половині січня 1919 р. унаслідок наскоку з метою поживи на хутір Дибрівки поляки зазнали відчутних втрат. Єдине, що вдалося привести до Бартатова на возі, так це дві свині та кілька гусей:

“Заради невеликої здобичі живності і мінімальних втрат неприятеля, покладено на офіру одного з найкращих офіцерів варшавського батальйону і кількадесят жовнірів. Витрачено при тому не лише військові ресурси і сили, але й енергію цілих загонів [...]”²¹.

Після нетривалого затишшя у другій половині січня – початку лютого, 14 і 17 лютого 1919 р. Бартатів разом зі Скниловом було піддано артилерійському обстрілу. Це була складова т.зв. Вовчухівської операції – наступальних дій УГА (лютий–березень 1919 р.), метою якої було оточення і визволення Львова. У черговий раз Бартатів був обстріляний 7 березня; 9–11 березня українці здійснили декілька атак на Городок, що змусило поляків відтягти частину своїх військ з села, а саме: відділ ротмістра Р. Абрагама і варшавський батальйон “Відсіч”. УГА, після попереднього артилерійського обстрілу, 12 березня 1919 р. атакувала село. Проте після 2-годинного бою поляки наступ таки відбили²².

На Великдень 18 квітня 1919 р., 19-й і 40-й полки польської піхоти під загальним командуванням генерала Вацлава Івашкевіча, почали наступ на позиції 7-ої львівської бригади Альфреда Бізанца (1891–1951?). Район на південь від Бартатова по лінії Оброшин–Ставчани–Поланка боронив 1-й піхотний полк під командуванням 24-річного Романа Волощука. Полк налічував 1200 стрільців, з яких лише близько 800 перебувало у бойовому стані²³. Попередньо обстрілявши з Бартатова Оброшин, 19 квітня 1919 р. група В. Сікорського рушила в оброшинському напрямі. Ранком о 4. 30 частина полковника Т. Павліка відтягла на себе українські сили зі Ставчан, що дало змогу майору Антонію Олковському захопити Фердинандівку і о 5. 30 увійти до Ставчан з протилежного боку. Тим часом, Т. Павлік взяв під контроль Дибрівки та Пришляки, а артилерія полковника Ледоховського знищила фортифікаційні укріплення на хуторі Буковина, спровокувавши близько 11. 00 пожежу в Оброшені²⁴. На бартатівській дорозі було поранено булавного УГА Іващишина, котрий до останньої хвилини відстрілювався від поляків²⁵.

Лінія бойових дій між УГА та польським військом до травня 1919 р. проходила через Хирів–Перемишль–Судову Вишню–Городок–Бартатів. Поляки 17 травня 1919 р. з Оброшина розпочали наступ на Щирець. Під час бойових дій під Наварією було поранено хорунжого Андрія Тузяка – бартатівця, котрий до війни навчався в духовній семінарії. Після тривалого курсу лікування він таки помер і був похований у Щирці²⁶.

Доля порозводила стрільців УГА з Бартатова по різних куточках. Унаслідок військових перипетій у полоні аж у Чехо-Словаччині опинився Олекса Мерцало. На військовому цвинтарі в м. Станіславові (Івано-Франківськ) похований бартатівець Василь Бульб'як²⁷. У Заліщиках на Тернопільщині загинув Іван Яньсевич. У тому ж місті у польському полоні перебував і поранений під Коростенем Михайло Штангрет, котрого мали розстріляти, позаяк за манжетом у нього виявили складену мапу. Та від

неминучої смерті його врятував В. Сікорський, котрий упізнав юнака, в квартирі батьків якого жив у Бартатові²⁸.

В період з грудня 1918 по квітень 1919 р. в Бартатові знайшли свій останній спочинок стрільці Петро Штогрин та Іван Кулик, що поховані біля церкви. Там також захоронені вояки УГА Михайло Качмарик (с. Ставчани), Іван Штангрет (с. Старий Покропивник поблизу Східниці), Андрій Бонок (с. Паркоша на Калушчині), Михайло Дикий (с. Лісневичі) та випадково убита жителька села Катерина Сенишин²⁹.

Попри те, що після 19 квітня 1919 р. Бартатів не був у центрі бойових дій, село продовжувало перебувати у напрузі, оскільки поляки вдалися до відвертого терору стосовно українського мирного населення. У “Кривавій книзі” виданій урядом Української Народної Республіки в екзилі з метою демонстрації усьому світу польської політики зазначалося: “В селі Бартатові (повіт Городок) спалили польські війська 10 хат без причини і заборонили людям ратувати при пожежі. (Свідки Дмитро Базарник, Анна Мазур, Софія Козак, Олекса Масловський)”³⁰.

Окрім того, одразу по війні був заарештований місцевий парох о. М. Левицький³¹. Така ж доля спіткала і колишнього пароха с. Бартатів о. Михайла Бобовника – у той час настоятеля храму у Великих Глібовичах.

В результаті польсько-української війни 1918-1919 рр. терени Східної Галичини були окуповані новоутвореною Польською державою. Українці відмовились визнавати нову адміністрацію і такий стан, що відомий в історії як “взаємне невизнання” тривав декілька років. Українці Бартатова, наприклад, бойкотували перепис населення, що проводився у жовтні 1921 р. Тоді нова влада була змушена провести його тільки з допомогою жандармів. Історичні образи, підсилені насильством під час війни 1918–1919 рр., підготували ґрунт для ескалації міжнаціонального суперництва й конфронтації у Бартатові. По суті, міжвоєнні двадцять років пройшли під знаком польсько-українського суперництва, яким були пронизані всі сфери громадського життя.

¹ Цит. за: Гордієнко В. Українська Галицька Армія. – Львів, 1991. – С. 34.

² Записано в с. Бартатів від Модли (Дячишин) Любові Дмитрівни (1931–2005).

³ Список стрільців УГА з Бартатова // З домашнього архіву Дашкевича Ярослава Петровича 1954 р. н.

⁴ Hupert W. Walki o Lwów (od 1 listopada 1918 do 1 maja 1919 roku). – Warszawa, 1933. – S. 108–109.

⁵ Українсько-польська війна // Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів, 1992. – С. 490.

⁶ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – С. 236.

⁷ Sopotnicki J. Kampania Polsko-Ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe. – Lwów, 1921. – S. 75.

⁸ Шанковський Л. Оброшин й оброшинці у визвольних змаганнях 1918–1919 років (на підставі споминів учасників). – Львів, 2000. – С. 11.

⁹ Hupert W. Walki o Lwów... – S. 153.

¹⁰ Sopotnicki J. Kampania Polsko-Ukraińska... – S. 75.

- ¹¹ Klimecki M. Lwów 1918–1919. – Warszawa, 2000. – S. 155.
- ¹² Крип'якевич І. Історія українського війська. – Вінніпег, 1953. – С. 494.
- ¹³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – С. 242.
- ¹⁴ Hupert W. Walki o Lwów... – S. 153.
- ¹⁵ Korpalska V. Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna. – Wrocław, Warszawa, 1981. – S. 94.
- ¹⁶ Nadawanie Krzyża Walecznych // <http://krzyzwalecznych.pl/nadawanie-krzyza-walecznych.php>. 21.12.2009.
- ¹⁷ Цит. за: Korpalska V. Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna – Wrocław, Warszawa, 1981. – S. 94.
- ¹⁸ Шанковський Л. Оброшин й оброшинці ... - С. 14.
- ¹⁹ Записано в с. Бартатів від Островської (Думи) Софії Михайлівни 1917 р. н.
- ²⁰ Записано в с. Бартатів від Модли Павла Михайловича (1930–2004).
- ²¹ Sopotnicki J. Kampania Polsko-Ukraińska... – S. 88.
- ²² Лаба В. Історія села Бартатів (від найдавніших часів до 1939 року) – Львів, 2001. – С. 9.
- ²³ Литвин М. Українсько-польська війна... – С. 157.
- ²⁴ Hupert W. Walki o Lwów... – S. 254–255.
- ²⁵ Шанковський Л. Оброшин й оброшинці ... – С. 16.
- ²⁶ Записано в с. Бартатів від Крачковської (Базарник) Кароліни Карлівни 1924 р. н.
- ²⁷ Записано в с. Бартатів від Бедрило Віри Іванівни 1955 р. н.
- ²⁸ Записано в с. Бартатів від Дашкевича Олега Петровича 1966 р. н.
- ²⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 348 (Товариство “Просвіта”). – Оп. 1. – Спр. 982. – Арк. 4.
- ³⁰ Трагедія Галицької України. Матеріали про польську інвазію, варварства і польську окупацію Східної Галичини за криваві роки 1918, 1919, 1920. / Упоряд. Осип Мегас. – Вінніпег, 1920. – С. 141.
- ³¹ Кривава книга / Упорядник, автор передмови Я. Радевич-Винницький. Передрук вид. 1919, 1921 рр. – Дрогобич, 1994. – С. 260.

Зоя Баран

Суспільно-політичні погляди Юліана Макаревича

Юліан Макаревич народився 5 травня 1872 р. у містечку Самбір на Львівщині. Його батьки - Спиридон та Емілія - були учасниками січневого повстання 1863 року, що безумовно вплинуло на формування патріотичних почуттів Юліана. Батько працював інженером залізниці спочатку в Самборі, а згодом родина переїхала у Тарнов неподалік Кракова де й проживала впродовж 1875-1884 рр. Тут розпочалося навчання в гімназії, яке Юліан продовжив у Кракові в 1884 р., після переїзду родини. Закінчивши гімназію у 1889 р. з відзнакою¹, Юліан продовжив навчання на відділенні права та адміністрації в Ягеллонському університеті (1889-1893). Брав активну участь у студентському житті, зокрема у 1889-1890 рр. був членом Правничого гуртка, а в 1890-1891 рр. очолював його. Також виконував функції голови Товариства бібліотеки слухачів права. Прекрасно володів німецькою, французькою, російською мовами; трохи гірше знав англійську та українську².

У травні 1894 р. отримав ступінь доктора права Ягеллонського університету. Відразу після завершення навчання в університеті розпочав юридичну практику в Краківському крайовому (обласному) суді, завершивши її як суддя в 1904 р. Під час проходження практики отримав можливість стажування у 1894-1897 рр. в університетах Німеччини (Галле, Берлін) та Франції (Париж)³. Навчання у всесвітньо відомих правників, налагодження наукових контактів спричинилися до зарахування Ю. Макаревича в 1895 р. у Міжнародну спілку кримінального права⁴. Вже в 1896 р. у Відні вийшла друком німецькою мовою праця вченого "Сутність злочину. Кримінально-соціологічне дослідження на порівняльній історико-правовій основі» (Das Wesen des Verbrechens. Eine criminalsoziologische Abhandlung auf vergleichender und rechtsgeschichtlicher Grundlage). Після виходу книжки Ю. Макаревич запропонував дану проблематику як габілітаційне дослідження на Відділенні права та адміністрації в Ягеллонському університеті. Однак ця тема була відхилена на ту пору найбільш відомим професором права, завідувачем кафедри кримінального права і процесу Едмундом Кшимуським і відповідне рішення ухвалила Рада відділення⁵. Через рік Ю. Макаревич запропонував Раді інше наукове дослідження, що було опубліковане в Кракові 1897 р.: «Ідеальне поєднання злочинів в австрійському кримінальному законодавстві» (Idealny zbieg przestępstw w ustawie karnej austrijackiej). На цей раз робота була позитивно оцінена Радою й успішно захищена: Ю. Макаревич здобув ступінь доцента австрійського кримінального права⁶.

Викладацьку кар'єру Ю. Макаревич розпочав з 1897 р. у Ягеллонському університеті як доцент кримінального права, у 1904-

1907 рр. працював вже як надзвичайний (екстраординарний) професор кафедри кримінального права та процесу⁷.

У 1907 р. одночасно з титулом звичайного професора очолив кафедру кримінального права та процесу університету у Львові. Незважаючи на достатньо молодий вік, у 1909-1910 рр. виконував функції декана Відділення права та адміністрації, а в 1910-1911 рр. заступника декана⁸.

Науковий доробок Ю. Макаревича та його вага в середовищі правників міжнародного рівня постійно зростали. У 1906 р. вчений видає працю, що принесла йому європейську славу (на роботу Ю. Макаревича було написано кілька рецензій в правничих німецьких та французьких часописах) на тему: «Вступ до філософії кримінального права на основі історичного розвитку» (*Einführung in die Philosophie des Strafrechts auf Entwicklungsgeschichtlicher Grundlage*), що стала більш розширеною версією попереднього дослідження «Сутність злочину». У ній Ю. Макаревич здійснив спробу розглянути інституції кримінального права на широкому історичному та територіальному тлі. Висвітлюючи розвиток цього права, зокрема еволюцію злочину, вини та покарання, він спирався на ґрунтовну джерельну базу історичного та етнографічного характеру та на порівняльну методику. Це дозволило йому зробити сміливий для того часу висновок, що інституції кримінального права є соціологічними явищами та історично змінними.

У цей період Ю. Макаревич тісно співпрацював з Міжнародною спілкою кримінального права і захопився ідеєю створення польського відділення даної організації⁹. В її реалізації вчений вбачав можливість згуртування в одній групі науковців з кримінального права усіх частин розділеної Польщі. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені на IV з'їзді польських правників та економістів у Кракові в 1906 р. До складу спеціально створеної комісії увійшли професори Ю. Макаревич, Е. Кшимуський, П. Стебельський та ін. Всупереч очікуванням, ініціатива поляків наштовхнулася на відмову Спілки через рішучий опір німецької групи. Таке рішення було тим більше незрозумілим, позаяк в Спілці вже існувала хорватська група, яка відповідно була не державна, а національна.

У 1910 р. Ю. Макаревич був запрошений на загальні збори «Ліги для захисту честі», що діяла у Львові з 1903 р., де він виголосив доповідь на тему: «Про ефективний захист честі» (у цьому ж році була опублікована під назвою: *Obrona czci w projekcie ustawy karnej*)¹⁰.

Ю. Макаревич взяв активну участь у підготовці та проведенні п'ятого та останнього перед відновленням незалежності Польщі з'їзду польських правників та економістів, що проходив у Львові в 1912 р.¹¹

Чотирнадцять років на посаді професора в Австро-Угорській монархії були не легкими для Ю. Макаревича як польського вченого. В його оцінці «Австрія була державою непридатною для розвитку вищої освіти», він вказував на факти переїзду німецьких професорів до

Німеччини. «А якщо хтось з німецьких професорів, - зауважував Ю. Макаревич, - прибував до Відня, то через деякий час шукав можливості для повернення». Учений пояснював це тим, що «Австрія недооцінювала вартості науки, у ній переважав дух давньої бюрократії, неохоче вітала дух незалежності... Професори опинялися в тісних рамках визначеності державних чиновників щодо викладання та екзаменування, зараховуючи їх до сьомого та шостого рангу, п'ятий залишаючи для Віденського університету... По цій же лінії відповідно йшло фінансування, що змушувало... вести досить скромне життя, повне турбот про завтрашній день... Не одному професорові говорили забути про національний дух і шукати заспокоєння власної душі... віддаючись політиці, домагаючись посольських мандатів». Так сприймав Ю. Макаревич дійсність в Австрії долю з якою поділяла і Галичина, включно з культом чиновницької кар'єри, щодо якої, - на переконання вченого, - «зникала індивідуальність прекрасного вченого, а залишався золотий комірць з трьома зірочками, що забезпечував йому останнє місце на державних урочистостях»¹².

Після відновлення незалежності Польської Республіки в 1918 р. Відділення права та адміністрації в Львівському університеті було перейменовано на Відділення права та політичних наук, на якому Ю. Макаревич наприкінці 1918 р. очолив кафедру кримінального права та процесу, а в 1919/20 н.р. виконував обов'язки декана¹³. На посаді професора університету вчений залишався до початку Другої світової війни, незважаючи на досягнення ним у 1937 р. пенсійного віку. Керівництво відділення клопотало перед Міністерством в справі продовження викладацької роботи Ю. Макаревичем, зважаючи на його вагомні наукові досягнення та педагогічний хист¹⁴.

У 1923/24 н.р. Ю. Макаревич виконував функції ректора університету, в 1924/1925 н.р. проректора. У червні 1937 р. університет Яна Казимира присвоїв Ю. Макаревичу титул почесного доктора права (*honoris causa*)¹⁵.

Ю. Макаревич був членом багатьох наукових інституцій: у 1920 р. - наукового товариства у Львові; у 1921 р. - наукового товариства у Варшаві; 1923 р. – членом-кореспондентом Польської Академії наук у Кракові (став її дійсним членом у 1938 р.); у 1933 р. – почесним членом Американської Академії мистецтв і наук в Бостоні (штат Массачусетс).

З перших днів відновлення державності Ю. Макаревич активно включився у суспільно-політичне життя Польської Республіки. З ідейної точки зору близькими йому були програмні гасла християнських демократів (з 1925 р. Польська партія християнської демократії - ППХД), що базувалися на трьох цінностях: любов, свобода і справедливість. В ідеології християнських демократів фундаментальне місце займала католицька суспільна доктрина; її лідери декларували прагнення набуття Річчю Посполитою яскраво вираженого польського характеру. Послаблення польськості ототожнювалося зі спробами послаблення

католицизму, позаяк у переважній більшості польське населення було католицьким. При цьому лідери ППХД підкреслювали, що християнська національна ідеологія не є ідентична шовіністичному націоналізмові.

У 1922 р. Ю. Макаревич був включений у списки сенаторів від політичного блоку Християнського союзу Національної єдності в Тернопільському воєводстві. Проте був обраний сенатором лише в 1925 р., повторно - від Безпартійного блоку співпраці з урядом і Християнсько-демократичної партії на наступну каденцію 1928-1935 рр. У Сенаті виконував функції віце-голови правничої комісії¹⁶.

У 1924 р. Ю. Макаревич опублікував роботу «Національні меншини»¹⁷, зміст якої віддзеркалює офіційні погляди християнських демократів на проблему національних меншостей Другої Речі Посполитої (в партії вчений очолював комісію для справ національних меншостей). Виступи лідерів ППХД та партійні програми свідчать, що від перших місяців незалежності толерантність простежувалася лише стосовно національних груп, які не декларували свого прагнення до участі в управлінні державою. Так, стосовно слов'янських меншостей звучало бажання, щоб „прив'язалися до Польщі, як до свого дому”. Цілком іншим було ставлення до німецького та єврейського населення. Програму асиміляції у випадку німецької меншості визнано за нереальну, а стосовно євреїв – навіть небажану. Прагнення до зменшення кількості євреїв за допомогою їх еміграції та обмеження їх ролі в економічному житті країни зайняли почесне місце в політичній думці християнських демократів. Очевидно, що лідери ППХД недооцінювали повною мірою наслідків багатонаціонального складу Другої Речі Посполитої. Незважаючи на численні національні конфлікти, християнські демократи мали надію, що їм вдасться втілити в життя ідею національної держави.

Ю. Макаревич у своїй роботі піддав гострій критиці Малий Версальський договір від 26 червня 1919 р., який зобов'язував Польщу дотримуватися визначених національним меншостям прав, а самим меншостям, у разі їх недотримання, гарантував можливість подання скарг до Ліги націй. На переконання вченого внаслідок підписання договору меншості отримали не тільки рівні з поляками права, але навіть привілеї та права більші від прав самих поляків. Така думка характерна для більшості членів ППХД¹⁸. Ю. Макаревич виділив три обставини за яких національні меншості стають небезпечними для держави: 1) коли становлять вагомий відсоток від загальної кількості населення; 2) сконцентровані в певних регіонах; 3) ці регіони знаходяться на окраїнах (кресах) держави. Ще більшою небезпека стає, коли така концентрація національних меншостей розташована поблизу кордонів держави в якій ця меншість є панівним етносом, позаяк це, на думку вченого, «викликає природну тенденцію до етнічного об'єднання»¹⁹. Ю. Макаревич розрізняв два типи національних меншостей у Польській Республіці: євреї, які проживали на всій території держави та українці, білоруси, частково росіяни та німці, які були

зосереджені на кресах. При цьому він вважав, що євреї не є загрозою для цілісності польської держави, натомість головну небезпеку становлять білоруси та українці, останніх Ю. Макаревич називає у своїй роботі «малорусами». Виходячи з таких поглядів він пропонує стосовно євреїв та «менш небезпечних» представників другого типу – німців і росіян – тактику «державної байдужості». Проблема ж української та білоруської національних меншостей, на переконання Ю. Макаревича, є питанням існування польської держави, оскільки за найменшої нагоди ці меншості робитимуть все для виходу зі складу Польської Республіки: «найслабший подих політичного вітру негайно відірве від польського пня [національні - автор] одиниці»²⁰. У зв'язку з цим Ю. Макаревич критикував закон 1922 р. про воєводське самоуправління на кресах, зокрема рішення про створення окремої «української палати», оскільки «така національна палата буде діжкою з порохом у наших і так важких умовах державного життя». Він підкреслював, що «замість прагнути створити тип польського громадянина, тип єдиний, хоча й такий, що відрізняється мовою, створює відразу тип русина, який живе в польській державі»²¹. Відтак пропозиції Ю. Макаревича щодо тактики польського уряду стосувалися необхідності тривалої роботи в напрямку поширення польської культури, фактично державної асиміляції національних меншостей, поглиблення їх «прив'язаності до польської державності».

У той же час Ю. Макаревич застерігав від поглиблення національних антагонізмів, закликаючи до ліквідації відмінностей між громадянами держави²².

Виходячи з вищевказаного, вчений запропонував елементи політики польської держави стосовно національних меншостей. По-перше, проведення, з метою усунення етнічних скупчень, політики осадництва: «не можна вважати кривдою, - писав Ю. Макаревич, - що український селянин польської землі не дістане»²³, він зможе її отримати десь на Заході у Великопольщі чи на Помор'ї. По-друге, будівництво залізниць на кресах, навколо яких зосереджуватимуться поселення поляків, що, з одного боку полегшить промисловий розвиток регіону, з іншого, прихилить на сторону держави населення, навіть непольського походження. Третім елементом програми має стати поширення польської культури через освіту, як початкову так і середню, де повинні бути зосереджені найкращі вчительські кадри. Наступний елемент програми – всебічна підтримка розвитку римо-католицького Костелу на кресах. Ще один метод залучення на сторону держави представників національних меншостей, на думку Ю. Макаревича, призначення їх на державні посади. Але при цьому «ніколи в рідних місцях, за можливістю, якнайдалі від них»²⁴. «На східних кресах, - наголошував учений, - чиновником може бути тільки поляк, який володіє мовою місцевості, ніколи ним не повинна бути місцева людина, котра не тільки пов'язана вузами крові, інтересами, але, що більше, піддається терору місцевого населення»²⁵.

Окрему увагу вчений приділив питанню українського університету. Він наголошував на тезі, що відсутність кваліфікованих наукових кадрів була першопричиною провалу української ідеї про створення вищого навчального закладу ще в добу Австро-Угорської імперії. Ситуація, на думку вченого, відтоді не змінилася. Ю. Макаревич закликав обмежитися відкриттям університетських курсів для українців лише в польських навчальних закладах. При цьому наголошував, що такі курси не можуть діяти на території де присутні міжнаціональні конфлікти, себто у Львові. Для заспокоєння етнічних потреб не тільки українців, а й росіян, словаків учений пропонував відкрити такі курси у Варшаві, Кракові, які могли би з часом перетворитися в одну чи дві слов'янські академії в Польщі, що підтвердило би її тенденцію до проведення толерантної політики стосовно національних меншостей²⁶.

Як прихильник ідеології християнських демократів Ю. Макаревичу близькою була теза про суспільну солідарність. Для ППХД шлях до її відновлення полягав у проведенні таких реформ у суспільно-політичному та економічному житті Польщі, які б «упослідженому станові» zapewнили достойні умови життя. Особливої опіки, на думку християнських демократів, заслуговувала робітнича верства (робітником вважалася кожна людина, котра працювала за винагороду або продавала продукти своєї праці), як найслабша у суспільстві та найбільш експлуатована. У програмних тезах ППХД містилася декларація, що метою партії не є утворення класового руху, а політична організація польського народу на принципах суспільної моральності та християнської справедливості²⁷. Ю. Макаревич у роботі «Робітнича справа», що вийшла друком у 1928 р. вважав доктрину колективізму. характерну для соціалізму та комунізму, найбільш суперечливою принципам Євангелія. Оцінюючи її на прикладі радянської Росії, Ю. Макаревич писав: «Знищено систему суспільного господарства, що спиралася на власність і на приватну ініціативу, запроваджено державну власність; немає підприємств, є лише держава як роботодавець, всі працюють на користь держави. Доктрину права сильнішого доведено до кінцевих наслідків: хто не належить до робітничого класу, той немає політичних прав, немає ні найменшого впливу на справи держави. Від імені робітників править олігархія, яка прийшла до влади не внаслідок виборів, а захопила її силою». У такій державі, на думку вченого, не може бути й мови про поступ «без чого немає добробуту ні для кого. Комунізм це стара форма співжиття, з якою ми зустрічаємося в людей, які займалися виключно рибальством чи мисливством, це форма, яку залишили давно, як шкідливу для суспільного розвитку, що не надається навіть для народів, основу господарства яких займає розведення худоби (пастухів), не надається для людей, які живуть з сільського господарства, а найменше для промислових спільнот»²⁸.

Неоднозначною була оцінка Ю. Макаревичем травневого 1926 р. перевороту в Польщі. У статті «Конституційні іграшки»²⁹ він, з одного

боку обурювався методом, яким Юзеф Пілсудський прийшов до влади, з другого, висловлював захоплення та повагу до людини, котра єдина змогла сконцентрувати владу в Польщі. Відсутність рішучої критики травневого перевороту в поглядах Ю. Макаревича зустріли засудження керівництва ППХД³⁰ (після травневого перевороту партія у 1931 р. задекларувала свій перехід в опозицію до режиму «санації»³¹, а в 1935 р., коментуючи проект нового конституційного закону, оцінювала його як такий, що принципово змінить устрій держави з демократичного на авторитарний; після ухвалення головного документу Конституція трактувалася вже як «не така погана, оскільки Польща потребує сильної влади як з точки зору внутрішньополітичної ситуації так і зовнішньополітичної»³²).

Чи не найбільше послабились політичні впливи Ю. Макаревича через його позицію як члена Кодифікаційної комісії Польської Республіки (створена Законодавчим сеймом у червні 1919 р., до складу комісії постановою Начальника Держави Юзефа Пілсудського від 22 серпня увійшов Юліан Макаревич, спочатку був заступником голови секції кримінального права, з 1920 р. – його головою³³). Йдеться насамперед про дискусію навколо нової редакції тексту про шлюб, яка, передбачала можливість розірвання шлюбу, що, на переконання провідних діячів християнських демократів, суперечило католицькому світогляду. Ю. Макаревич не виправдав сподівань однопартійців, утримавшись від голосування в кодифікаційній Комісії, замість того, щоб проголосувати «проти», чи, на знак протесту, навіть вийти з Комісії. Цією справою зацікавився також єпископат і видав спеціальне розпорядження, в якому, покликаючись на енцикліку Пія XI з грудня 1930 р. про християнське подружжя, сформульовано вагомий закид на адресу членів Комісії: «Очевидно в Кодифікаційній комісії не було щирих католиків, бо католик не з назви, а з віри, не міг підписати такого проекту про шлюб»³⁴. Така позиція Ю. Макаревича вплинула на рішення лідера християнських демократів В. Корфанти, який прийняв рішення про виключення вченого з лав партії. Це, в свою чергу, змусило Ю. Макаревича опублікувати на сторінках часопису «Варшавська політична інформація» (Warszawska Informacja Polityczna) звіт про хід роботи комісії з даного питання та дати свій коментар щодо права В. Корфанти виключати будь-кого з партійних лав. Різка позиція лідера Християнсько-демократичної партії не зустріла також схвалення Єпископату, зокрема, на захист Ю. Макаревича, промовляла його активна участь в мітингу протесту проти закону.

На початку 30-х років Ю. Макаревич вже не брав активної участі в політичному житті країни, завершуючи роботу над проектом нового кримінального кодексу. Під час роботи Комісії і за її дорученням вчений з метою ознайомлення з американською системою кримінального права в 1928 та 1929 роках здійснив тримісячні поїздки до США підсумком яких стала видана у Львові в 1929 р. праця «США - нотатки з подорожі по Сполучених Штатах Америки» (USA – kartki z podróży po Stanach

Zjednoczonych) Найвідоміший представник соціологічної школи кримінального права у Польщі Ю. Макаревич став головним творцем карного кодексу у Другій Речі Посполиті (відомий як «Кодекс Макаревича», 1932), який діяв до 1969 р. Новий кримінальний кодекс 1997 р. з багатьох вузлових питань повторює принципи «Кодексу Макаревича». Перше видання «Кримінального кодексу з коментарем» Ю. Макаревича побачило світ відразу ж після набуття чинності самого кодексу в 1932 р., п'яте та останнє в 1938 р. У 1936 р. учений був відзначений офіцерським хрестом Орденом «Відроджена Польща».

З початком радянзації Львова періоду Другої світової війни в січні 1940 р. Ю. Макаревич втратив роботу. Під час німецької окупації 1941-1944 рр. у Львові було організоване навчання в таємному університеті, функції ректора якого виконував професор Едмунд Буланда. Відділення права очолив професор Казимир Пшибийовський, за підрахунками якого за три роки діяльності відділення тут здобули освіту 53 студенти і 5 докторантів. До викладання курсів з кримінального права і процесу, філософії права був залучений професор Ю. Макаревич, який проводив, як і всі інші викладачі, таємне навчання у власному помешканні у Львові. Офіційно навчання в університеті та на відділенні права було завершено зі вступом в липні 1944 р. до Львова радянських військ. Ю. Макаревич, через свій арешт, зміг прийняти останній екзамен у студента лише у вересні 1945 р., повернувшись з табору³⁵.

Після звільнення Львова від німецьких загарбників був заарештований органами НКВС в січні 1945 р. та вивезений до тимчасового розподільчого табору в Краснодоні (вугільні шахти Донбасу), де перебував до вересня 1945 р. Близько 100 польських науковців звернулися з відкритим листом на його захист до голови Крайової національної Ради Болеслава Берута. Після повернення до Львова мав нагоду залишити Львів та виїхати до Польщі, але не скористався з пропозиції, позаяк переважила його прив'язаність до міста.

У 1947 р. Ю. Макаревич повернувся до викладацької роботи в університет імені Івана Франка. У своїй автобіографії для відділу кадрів університету Ю. Макаревич головним чином висвітлив сторінки своєї біографії періоду Австро-Угорської монархії, опускаючи кар'єрні здобутки періоду міжвоєнної Польщі, але підкресливши, що постійно був членом парламентської опозиції проти режиму Юзефа Пілсудського в Польщі. Такий запис вченого очевидний, зважаючи на негативну оцінку політики Ю. Пілсудського радянською владою.

У лютому 1947 р. Ю. Макаревич був зарахований на посаду професора кафедри кримінального права та процесу з погодинною оплатою для читання курсу «Зарубіжне кримінальне право» в обсязі 68 годин³⁶. Однак вчений відразу ж наштовхнувся на проблеми, пов'язані з визнанням його докторського та професорського дипломів та відповідної оплати праці. У зв'язку з цим Ю. Макаревич у квітні 1947 р. звернувся у

Міністерство вищої освіти СРСР з проханням підтвердити його дипломи та встановити відповідну оплату³⁷. З аналогічним проханням переатестувати Ю. Макаревича у ВАКу звернувся і тодішній ректор університету Іван Білякевич³⁸. Наголошуючи на високих наукових і професійних якостях вченого, ректор висловив прохання до вирішення питання дозволити, як виняток, виплачувати Ю. Макаревичу заробітну плату з розрахунку професорської ставки (по 3000 карбованців на місяць, попередня оплата становила за два місяці 856 крб).

Питання про можливість переатестації Ю. Макаревича, тобто присвоєння йому наукового ступеня доктора юридичних наук без захисту дисертації, розглядалося на засіданні Ради Львівського університету у січні 1948 р. Голосування було таємним; «за» висловились 31 особа, «проти» - одна. Вища атестаційна комісія винесла позитивне рішення (протокол ВАК № 6 від 19.03.1949) і вже в квітні 1949 р. вийшов наказ Ректора про затвердження Ю. Макаревича професором кафедри кримінального права і процесу від 19 березня 1949 р. з зарплатою у розмірі 2750 крб на місяць (півставки) у зв'язку з присвоєнням йому вченого звання професора і затвердженням наукового ступеня доктора юридичних наук³⁹. Ю. Макаревич був членом Вченої ради факультету та університету. У вересні 1949 р. вченому була перерахована пенсія розмір якої становив 1100 крб. на місяць, що виплачувалася науковим працівникам з моменту звільнення з штатної посади⁴⁰. В 1953 р. Ю. Макаревич вийшов на пенсію і наказом Ректора був переведений на посаду професора з погодинною оплатою на 1953/54 н.р. з педагогічним навантаженням 160 год. на рік. Працював в університеті до останніх днів.

Непросто було працювати вченому в радянському вузі, де існувала жорстка наглядова система за тематикою та змістом лекцій. Очевидно у відповідні органи надійшла заява від одного з слухачів курсу Ю. Макаревича по кримінальному праву зарубіжних країн. Із розлогого пояснення вченого до Міністерства Вищої освіти від 24 березня 1949 р. можна зробити висновок про зміст звинувачень. Учений підкреслив, що тематика та методика курсу, який він читає в університеті офіційно не визначені. На його думку, викладач повинен донести до студентів дані про принципи кримінального права іноземних держав, а не давати оцінку цьому законодавству в порівнянні з радянським. На переконання Ю. Макаревича, студенти, прослухавши окремих курс з радянського кримінального права, можуть самі зробити відповідні висновки⁴¹. Паралельно 14 квітня 1949 р. свої міркування з приводу пояснення Ю. Макаревича виклав професор С.М. Гофман, який наголосив на необхідності «яскравої та глибокої, змістовної марксистської критики буржуазного права» як обов'язкової умови при викладанні такого курсу, що має на меті «показати студентам справжню класову природу буржуазного кримінального права». С. Гофман також заперечив твердження Ю. Макаревича про те, що «буржуазне законодавство

знаходиться в процесі рівномірної прогресивної еволюції»⁴². Однак загалом професор С. Гофман висловив свою згоду з більшістю міркувань Ю. Макаревича.

Пов'язавши своє життя зі Львовом, Ю. Макаревич у 1910 р. за власні кошти побудував на вул. Мохнацького, 58 (з 1946 р. вул. Драгоманова) будинок з 12 кімнат та 2 кухонь. Однак у повоєнний час органами радянської влади помешкання було включено до реєстру будинків, що підлягали націоналізації. Зважаючи на звернення наукової громадськості Львова, враховуючи «велику користо-громадську роботу», яку проводив професор виконком Львівської Міської ради депутатів трудящих від 31 січня 1948 р. вирішив залишити будинок у приватній власності Ю. Макаревича та видати йому відповідне свідоцтво замість втрачених ним під час військових подій документів⁴³.

Юліан Макаревич помер 20 квітня 1955 р. у Львові, похований у родинному гробівці на Личаківському цвинтарі⁴⁴ навпроти могили М. Конопницької.

Юліан Макаревич як науковець займає особливе місце серед класиків польської правничої науки. Серед його заслуг: запровадження принципів суб'єктивізму, індивідуалізація покарання, врахування суспільної небезпечності діяння як ознаки злочину, розвиток вчення про підстави кримінальної відповідальності. За оцінкою колег правників «відзначався величезною ерудицією, широтою і глибиною бачення проблеми, вмінням синтетичного формулювання думки, конструювання понять і норм»⁴⁵. Активність у суспільно-політичній діяльності вчений проявив у міжвоєнний період, декларуючи свої симпатії Польській партії християнської демократії. Погляди Ю. Макаревича, зокрема на вирішення національного питання у Польській Республіці, тотожні офіційним гаслам християнських демократів.

¹ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі Архів ЛНУ). – Спр. 4043. – Арк. 5.

² Там само. – Арк. 4; Державний архів Львівської області. – Ф. Р-119. – Оп.9. – Спр. 636.

³ Архів ЛНУ. – Спр. 4043. – Арк. 20–21.

⁴ Wojciechowska J. Juliusz Makarewicz (18721955). Kariera naukowa i polityczna // Przegląd prawa karnego. – 1992. – № 7. – S. 8.

⁵ Zoll A. Juliusz Makarewicz // Polski słownik biograficzny. – Т. 19. – Warszawa, Wrocław, Kraków, 1974. – S. 211.

⁶ Ibid.

⁷ Архів ЛНУ. – Спр. 4043. – Арк. 20–21.

⁸ Środka A., Szczawiński P. Biogramy uczonych polskich. – Cz. I. – Z. 2. – Wrocław, 1984. – S. 408.

⁹ Wojciechowska J. Juliusz Makarewicz. – S. 11-12.

¹⁰ ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. 92 (Райс Леопольд). – Спр. 34. – Арк. 237; детально про діяльність товариства див.: Баран З. „Ліга для захисту честі” у Львові (з історії регулювання міжособистісних конфліктів у першій третині ХХ ст.) // Львів: місто –

суспільство – культура: Збірник наукових праць / За ред. О. Аркуші і М. Мудрого. – Львів, 2007. – Т.6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск, 2007. – С. 491–501.

¹¹ Janiszewska-Talago E. Szkoła antropologiczna prawa karnego w polsce. – Warszawa, 1965. – S. 50-51.

¹² Makarewicz J. Społeczna rola najwyższych uczelni. – Lwów, 1920. – S.3–4.

¹³ Środka A., Szczawiński P. Biogramy uczonych polskich. – S. 409.

¹⁴ Архів ЛНУ. – Спр. 4043. – Арк. 11.

¹⁵ Там само. – Арк. 21.

¹⁶ Zoll A. Makarewicz Juliusz // Polski Słownik biograficzny. – Warszawa-Kraków, 1974. – T. XIX. – S. 212.

¹⁷ Makarewicz J. Mniejszości narodowe. – Lwów, 1924.

¹⁸ Krzywobłocka B. Chadecja 1918–1937. – Warszawa, 1974. – S. 22.

¹⁹ Makarewicz J. Mniejszości narodowe. – S. 12.

²⁰ Ibid. – S. 14.

²¹ Ibid. – S. 15.

²² Ibid. – S. 18.

²³ Ibid. – S. 19.

²⁴ Ibid. – S. 24.

²⁵ Ibid. – S. 24.

²⁶ Ibid. – S. 20–22.

²⁷ Program i Statut Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji, projekty opracowane przez Zarząd Główny Chrześcijańskiej Demokracji 31 maja i 1 czerwca 1925 r. – Warszawa, 1926.

²⁸ Makarewicz J. Sprawa robotnicza. – Tarnopol, 1928. – S. 7.

²⁹ Makarewicz J. «Igraszki konstytucyjne» // Głos narodu. – 1926.

³⁰ Krzywobłocka B. Chadecja 1918–1937 – Warszawa, 1974. – S. 250.

³¹ Statut i Program Polskiego Stronnictwa Chrześcijańsko Demokratycznego uchwalony na Kongresie Stronnictwa dnia 11 października 1931 r. – Katowice, 1931.

³² Wichmanowski M. Chrześcijańska Demokracja // Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939. Redakcja naukowa Jan Jachymek, Waldemar Paruch. – Lublin, 2001. – S. 199.

³³ Wojciechowska J. Juliusz Makarewicz. – S. 18.

³⁴ Krzywobłocka B. Chadecja 1918–1937. – S. 252.

³⁵ Redzik A. Wydział prawa Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1939–1945 // lwow.home.pl/rocznik/prawo/39-45.html.

³⁶ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Спр. 4043. – Арк. 7, 13.

³⁷ Там само. – Арк. 10.

³⁸ Там само. – Арк. 11.

³⁹ Там само. – Арк. 12, 14.

⁴⁰ Там само. – Арк. 44.

⁴¹ Там само. – Арк. 23–28.

⁴² Там само. – Арк. 29–31.

⁴³ Там само. – Арк. 15.

⁴⁴ Там само. – Арк. 54.

⁴⁵ Płaza S. Historia prawa w Polsce na tle porównawczym. – Cz. 3. Okres międzywojenny. – Kraków, 2001. – S. 327.

Назар Васьків

**Українсько-єврейські відносини в публіцистиці М. Павлика
(на матеріалах ЦДА України у м. Львові)**

Михайло Павлик (1853–1915) належить до когорти визначних постатей Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Він був відомим письменником, публіцистом, політиком і громадським діячем. Творчий доробок М. Павлика важко переоцінити, оскільки він є одним з джерел до історії даної епохи.

Поряд з цим, М. Павлик був прихильником міжнаціонального порозуміння та примирення. Активно відстоюючи національні інтереси, він не відкидав можливості політичної співпраці з єврейським населенням. Саме таким постає М. Павлик, коли намагається проаналізувати українсько-єврейські відносини в Галичині наприкінці ХІХ ст.

Варто зазначити, що М. Павлик активно цікавився і займався єврейською проблематикою¹. Про його компетентність у єврейському питанні свідчать зібрані ним чисельні матеріали з історії євреїв на різноманітну тематику².

У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається рукопис М. Павлика під назвою «Жидівське питання»³. Точна дата його підготовки невідома. Ймовірно він був написаний у 80-х роках ХІХ ст., оскільки М. Павлик з погляду очевидця звертає увагу на стрімке поширення антисемітизму на українських землях. Розгляд єврейського питання він розпочав з повідомлення про проведення в травні 1880 р. соціалістичного з'їзду в Женеві, учасниками якого були українські і єврейські робітники. Напередодні з'їзду, активно висувалась пропозиція заснувати в Женеві єврейську друкарню, продукція якої повинна була виходити на «простій жидівській мові»⁴. Також лунали заклики утворити єврейське робітниче об'єднання, на основі якого мала постати спілка українських, єврейських та польських робітників. Проте Женевських з'їзд так і не розглянув висунутих пропозицій⁵.

Вже наступного, 1881 р. розпочалися антисемітські погроми в російській частині України. М. Павлик з острахом намагався передбачити поширення антисемітизму на австрійську територію, оскільки на східно-галицьких та буковинських теренах євреї надавали лихварські послуги, скуповували маєтки, землі, фабрики тощо. На думку М. Павлика, саме така діяльність євреїв могла спричинити поширення небаченого розмаху антисемітського руху⁶. З міркувань унеможливлення та запобігання поширенню антисемітизму, М. Павлик звернувся до українського і єврейського населення із закликом до міжнаціонального порозуміння.

Аналіз єврейського питання М. Павлик розпочав зверненням до українського населення. Він ставив собі за мету, передусім, розвіяти релігійну нетерпимість між християнами і євреями. «За дурнісінько

ненавидите ви, льуде, жидів, через то, шчо вони іншої віри, ніж ви, і шчо віддали на муки Христа. Христа віддали на муки ті жида, шчо жили маїже дві тисъачі рік тому назад – і ви ж самі знаєте, шчо то нерозумно і несправедливо винуватити внука за то, шчо злого зробив його дід – і то зрадили Христа не бідні й робітні жида, а власне багаті фарисеї і книжники, такі самісінькі як теперішні наші попи; а замучив його римський народ, такий самий як теперішні російський» – наголошував М. Павлик⁷.

Звертав увагу М. Павлик і на той факт, що євреї ніколи не претендували на роль гнобителів християнської чи якоїсь іншої релігії, оскільки самі не мали «свого царства і свого уряду». Натомість «гонили, мучили і палили живісіньких жидів власне тільки християнські попи і уряди, а за ними і дикий християнський льуд [...]»⁸. Такі дії, на думку автора статті, були зумовлені тим, що євреї не мали постійного місця проживання. Це в свою чергу було перешкодою для встановлення паритетних відносин між християнами та іудеями.

При аналізі причин релігійної нетерпимості, М. Павлик виділив наступні: по-перше, євреї відмовлялися переходити у християнство. По-друге, була яскраво виражена протидія християнами розвитку євреями «свіцької науки». На думку М. Павлика така ситуація склалася в Іспанії, де євреї поширювали «багато свіцької, особливо ж грецької і римської науки, котру скрізь давили і гасили тогдашні дикі і нерозумні християне замість самим братисъа до науки та бути вдячними за неї і жидам, або хоть не неволити їх за то!!». І далі продовжував, що «найбільше дльа власної своєї користи, християнські попи і уряди і самі дурнісінько мучили і гонили скрізь жидів і підјуджували протів них нарид і гонили їх з краю в край, и хоть позволяли де жити, то не допускали до чесноті праці, бо не давали їм рівного права з християнами. Найдужче відтогди жида цілком відокромилисъа і мусіли зненавидіти християн, тримати їх усіх за своїх ворогів, а не за льудей, з котрими можна обходитисъа чесно і справедливо»⁹.

Не оминув М. Павлик своєю увагою і становище євреїв у Польщі наприкінці XVIII ст. Він зазначав, що оскільки євреї не займались землеробством, щоб не потрапити в панську залежність, то вимушені були вести торгівлю закордонними товарами. Ця діяльність сприяла відвиканню євреїв від фізичної діяльності, натомість поширеними серед них стали шахрайські дії. Внаслідок такої діяльності заможними стали одиниці, натомість більша частина єврейського населення поповнила ряди ремісників і робітників. Попри це, поширеним було неприхильне ставлення християнських робітників до євреїв, котрі «не розбирають бідних і робітних жидів від богатих і не робітних, і в Кієві напр. найдужче побили власне најбідніших жидівських ремісників і то побили власне християнські ремісники. Ремісники – бідних ремісників! Бідні –

бідних! Подумайте льуди, шчо ви робите, і чи може бути на світі шчо сумнішчою від того, як робітні льуде јдуть на робітних льудеј!!!»¹⁰.

М. Павлик намагався відшукати шляхи унеможливлення міжнаціональної ворожнечі. Так, він закликав робітників не брати до уваги гасла «вчених крикунів» виганяти євреїв з України, натомість переконувати іудеїв «відокромитися від своїх рабінів і богатирів і закличете јіх до себе, а відділившися і собі цілком від наших попів, богатирів і уряду, ви побачите тоді корінь неправди на світі. Тогди вас, бідних і робітних льудеј буде більше купа, і так, гуртом ви швидше і ліпше зможете запровадити на Україні справедливі порьадки»¹¹. На підтвердження намірів побудови конструктивних відносин можна навести наступний заклик автора: «Не дивітьсья, јакої хто віри або народу, а тільки на то, чи хто добриј чи злиј, чи працюје, чи дармује, чи прихильниј, чи противниј правді і робітним льудям на світі!»¹².

Наголошував М. Павлик і на тому, що робітники і селяни повинні спільно домагатися соціальної справедливості. Поряд з цим, він зазначав, що «вони [євреї – Н.В.] такі самі льуде, як би і ви, а жидам скажіть, шчо нема іншого способу длья згоди з ними, јако аби всі вони покинули шахрајство, а бралися до чесної праці та гуртувалися з вами до одної вільної спілки протів усякого попівства, богатирства і уряду»¹³.

Звернення М. Павлика також було адресоване і до єврейського населення Галичини і Буковини. «Зберітьсья ви всі [львівські бідні люди і ремісники – Н.В.], зовсім окреме від своїх рабінів і богачів, згуртујтесья в одно робітницьке жидівське товариство, а потім запросіть до себе і тих христіанських ремісників, шчо тримаються газети «Prasa», котра, певне, усіма силами схоче вам помочи у теперішнім вашім небеспечнім стані. На таких зборах у Львові ви зможете договоритися з тими христіанськими робітниками до цілковитој згоди і приступити до з ними до одної вільної робітницької спілки, – а потому польські і українські робітники нај би закликали до справедливості всіх христіанських робітничих льудеј в Польщі і на Україні, а ви, з свого боку, постарайтесья, розказати ці једино справедливі соціалістичні думки своїм братам і сестрам, бідним і робітним жидам, де вони тільки је» – закликав М. Павлик¹⁴.

М. Павлик робив спроби спонукати єврейське населення до співпраці з українським. Він наголошував на спільній «проблемі» обох народів: в христіанських робітників, це були священники і пани, в єврейських – пани і рабини. Поширене рабинами твердження про обраність єврейського народу сприяло згуртованості іудеїв навколо заможної верхівки єврейства. На думку М. Павлика, внаслідок цього відбулося використання євреями землі і праці інших народів. Втім, користувалися цим виключно багаті євреї. Виходом зі становища обох народів мало стати закладення «спілки великих вільних хліборобських і ремісничих громадів», навколо јакој повинні згуртуватися вчені і робітники, незважаючи на релігійну і етнічну приналежність¹⁵.

На думку М. Павлика, запорукою успіху міжнаціонального порозуміння повинна була стати реорганізація хліборобської та ремісничої діяльності, а також відкриття нових свіцьких шкіл, де навчалися б діти усіх віровизнань та національностей в дусі толерантності та взаємоповаги.

Загалом єврейське питання набуло вагомого значення в публіцистиці М. Павлика. Він ставив собі за мету вказати українському та єврейському населенню на політичні та культурні обмеження, яких вони зазнавали в Галичині. М. Павлик закликав українців та євреїв відкинути суперечності на основі релігійної нетерпимості, натомість консолідувати зусилля на здобутті політичних прав. Він був переконаний, що задоволення національних інтересів обох народів можна було домогтися тільки спільними зусиллями. Наслідком такої діяльності повинна була стати політична співпраця та міжнаціональне порозуміння між українцями та євреями.

¹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України). – Відділ рукописів. – Ф. 160 (Михайло Павлик). - Спр. 162. – Арк. 1–22.

² ЛНБ НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. 160. – Спр. 101. – Арк. 1–8.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 663 (Павлик Михайло (1853–1915), публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ). – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–9.

⁴ ЛНБ НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. 160. – Спр. 25. – Арк. 2; ЦДІА України у Львові. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1.

⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 663. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1.

⁶ Там само. – Арк. 1.

⁷ Там само. – Арк. 2.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – Арк. 2–3.

¹⁰ Там само. – Арк. 3.

¹¹ Там само. – Арк. 4.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – Арк. 5.

¹⁵ Там само. – Арк. 6.

Степан Качараба

Документи ЦДІА України у Львові про суспільну опіку греко-католицької церкви над українською еміграцією у Бразилії та Аргентині (кінець XIX – початок XX ст.)

Важливим сегментом в діяльності Греко-католицької церкви наприкінці XIX – на початку XX ст. була суспільна опіка над українською еміграцією у Бразилії та Аргентині. Не випадково у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові відклалася значна кількість матеріалів, які разом з іншими джерелами, дозволяють майже повною мірою відтворити діяльність греко-католицького духовенства у цих країнах. До таких належать Ф.146 (Галицьке намісництво, м.Львів), Ф.664 (Ревакович Тит (1846-1919), суддя, радник Крайового суду, громадський діяч, член-засновник НТШ у Львові), Ф.201 (Греко-католицька митрополича консисторія, м.Львів), 358 (Шептицький Андрей (Роман-Марія-Александр, 1865-1944), граф, митрополит Галицький греко-католицької Церкви), 408 (Греко-католицький митрополичий ординаріат). У вказаних фондах є значна кількість документів про релігійну ситуацію на українських поселеннях в Латинській Америці. Зокрема, у листопаді 1901 р. іммігрант з поселення Генерал Карнейро Жангада Василь Валкович писав: «Наші люди вже зовсім забули руску католицьку віру й переходять на протестанти, а ту є досить таких лотрів, що наших людей до того приводять й уже можна рахувати, що більше людей нині заховуються по-протестантську. В неділі і свята вмiсто Богу честь віддати багато виправляють пиятики, з власної своєї вини розпусту творять»¹. У іншому випадку він стверджував, що за 12 років його перебування у Бразилії «[...] чули Русини всего 12 (дванайцять) руских богослужінь, що русина, коли вмирає, нема кому висповідати і запричащати, і що з тої причини впадає нераз вмираючий Русин в розпуку»².

Ще однією проблемою, яка впливала на релігійну ситуацію серед українських поселенців, була ворожа налаштованість щодо греко-католицького духовенства латинської ієрархії. У Бразилії «[...] по всій колонії паранській оголошено людям декрет і вияснювано, що всі русини мусять стати поляками (себто латинського обряду), нам загрожувано смертю, если наважимося їздити по місіях, русинів переслідувано і силою стягувано датки на будову костелів»³ – писав А.Шептицькому ієромонах Сільвестр Кизима.

У таких обставинах греко-католицьке духовенство розпочало свою душпастирську працю у Бразилії. Першим священиком, котрий прибув сюди із Тернопільщини у червні 1896 р. був Микола Михалевич. Однак місцева церковна влада, в особі Куритибського єпископа Жозе де Баросса Камарго, заборонила йому, як одруженому, виконувати пасторальні обов'язки. Як наслідок, М. Михалевич повернувся на батьківщину. Після нього, у липні 1896 р. за дорученням митрополита С. Сембратовича, до Бразилії приїхав овдовілий світський священик Никон Роздольський. Він

шість місяців душпастирював у Прудентополісі, а після цього став священиком у колонії Ріо Кляр⁴. Впродовж листопада-грудня 1896 р. у Бразилії перебував священик Іван Волянський, котрий разом з відомим польським географом, а згодом і ректором Львівського університету Юзефом Семирадським, прибув сюди за дорученням С. Сембратовича та Галицького крайового виділу⁵. Вони вивчали становище українських та польських іммігрантів впродовж півроку і після повернення до Львова склали докладний звіт на сесії Крайового сейму 1897 р.⁶ Після від'їзду І. Волянського у Бразилії залишився тільки один греко-католицький священик – Н. Роздольський. За таких обставин Галицька греко-католицька ієрархія, на прохання громади українських іммігрантів, скерувала для місійної праці у Бразилії отців-василіян. Перший із них – С. Кізіма прибув до столиці Парани у червні 1897 р.⁷ «Він представився єпископові Куритиби, але останній, отримавши від польських священиків інформацію про те, що русинам не потрібні священики їхнього обряду і що польські священики повністю задовольняють їхні вимоги, не захотів його прийняти та зажадав від нього, аби той негайно покинув Бразилію»⁸ – писав А.Шептицький папі Пію ХІ. Лише завдяки втручання папського нунція у Ріо-де-Жанейро справу було полагоджено і місіонер отримав відповідні повноваження. Невдовзі С. Кізіма налагодив приязні стосунки з куритибським єпископом, котрого «[...] далося якось укоськати мільрейсами [...]. Єпископ став моїм приятелем і лекше стало якось на душі і праця пішла вперед»⁹ – писав він.

Після кількох днів душпастирювання у Куритибі С. Кізіма переїхав до м. Прудентополіса, який став центральним осідком василіян у Бразилії. Згодом він відбував місії у Ірасемі та Іпіранзі¹⁰. Початки його місійної праці були надзвичайно складними. З цього приводу він у одному з листів відзначав: «Ходжу пішки, бо не маю коня; денно треба робити по кілька миль (бразилійська миля 6 км). Хоч спека на дворі, я мушу лазити по горах і лісах та шукати за людьми й дітьми, проповідувати, катехизувати та сповідати. Проповіді маю вранці й ввечері. Решта ж дня сповідь, катехизація та інші справи»¹¹. У вересні 1898 р. на допомогу С. Кізімі з Галичини прибули ієромонах Антін Мартинюк і монах, столяр за фахом Софрон Горощук¹². У листопаді 1900 р. до вказаних місіонерів приєднався Митрофан Михняк. Він почергово працював у Прудентополісі та Ірасемі. Іноді доїжджав на поселення Антоніо Олінто¹³. У 1902 р. М. Михняк повернувся в Галичину, де склав протоігумену отців-василіян Платоніду Філясу докладний звіт про стан бразильської місії. При цьому, з огляду на складні кліматичні умови, він просив змінити місіонерів. У липні 1902 р. у Бразилію виїхали ієромонахи Мирон Хмільовський, Маркіян Шкірпан, Климентій Бжуховський та монах Семен Будний. Після цього, С. Кізіма, А. Мартинюк, М. Михняк повернулися у Галичину, а настоятелем василіянської місії у Бразилії став М. Хмільовський¹⁴. Він виконував священичі обов'язки у Прудентополісі. М. Шкірпан обслуговував оселі Парани, а К. Бжуховський осів у Ірасемі¹⁵. У 1905 р. М. Хмільовський, з

огляду на погіршення стану здоров'я, повернувся у Галичину, після чого настоятелем місії став К. Бжуховський. Доречі, він був категоричним противником еміграції до розглядуваної країни, про що опублікував цілий ряд листів у галицькій пресі¹⁶.

У 1906 р. до Бразилії прибули священники-василіяни Авксентій Титла і Кирило Сімків¹⁷. Перший оселився у Ірасемі, як помічник К. Бжуховського, а другий, після смерті Н. Роздольського, очолив парохію на поселенні Ріо Кляро, де помер 1911 р.¹⁸ У цьому ж році до Бразилії скеровано священника Рафаїла Криницького і студента-богослова Івана Гарасимовича. Останній, хворів туберкульозом і виконувати повноцінно душпастирські обов'язки не міг. Р. Криницький осів у Куритибі і обслуговував парохії на поселеннях Марселіно і Гважувіра (колишня Іпіранга)¹⁹. У 1913 р. до Бразилії прибули монахи-василіяни Януарій Коциловський (рідний брат перемиського єпископа Йосафата Коциловського) і Євстахій Турковид, котрі почергово відбували пасторальні практики у Прудентополісі і на поселеннях Ірасема та Іваї²⁰.

Окрім отців-василіян у Бразилії душпастирювали і світські священники. Певний час, єдиним з них був Н. Роздольський, котрий помер 1906 р. У 1908 р. у Бразилії з'явився (без дозволу церковної влади) священник Павло Петрицький, але оскільки він був одружений, то не отримав дозволу на виконання священничих практик. Нехтуючи цим розпорядженням П. Петрицький залишився у Бразилії і душпастирював у м. Дорізони, де місцева українська громада його цілковито підтримувала. Однак, за невиконання вище вказаного розпорядження Станіславівський єпископ Григорій Хомишин наклав на нього суспензу (відлучення від Церкв – С.К.). Це викликало обурення української громади, яка на скликаному з цього приводу вічі взяла під захист П. Петрицького і прийняла спеціальне звернення до митрополита А. Шептицького. У ньому, зокрема, відзначалося: «Тутейший латинський єпископ не лише не дбає о нашу руську церков і наш обряд, але за те кожній церкві і священникові каже собі грубий процент з доходів платити. А що тутейші русини суть на дорібку і не мають крім малих доходів зі землі майже жодних зарибків, а в послідніх роках навіть не спромоглися сплатити тяжачих довгів на побудованих вже церквах і дати нележите удержанє своїм священникам, котрі мали би зі своїх не великих доходів давати 20 % єпископови»²¹. Згодом, А.Шептицький зауважуючи слухність вимог української громади, просив Конгрегацію для східних церков відмінити суспензу П. Петрицького і дозволити йому виконувати функції священника²².

У 1911 р. у Бразилію прибули світські священники Іван Березюк, Іван Михальчук, Петро Осинчик, котрі відповідно обслуговували парохії у поселеннях Марешаль Маллет, Антоніо Олінто та Іваї. Невдовзі, через погіршення стану здоров'я, І. Березюк повернувся у Галичину, а його місце заступив Петро Процьків²³.

Отці-василіяни у Бразилії значно спричинилися до організації релігійного життя у Аргентині, де склалася реальна загроза переходу греко-католиків на православ'я. У 1908 р. російське посольство у Буенос-Айресі направило на українські поселення попа Семена Трашкова, котрий вів «[...] схизматицьку пропаганду не перебираючи у засобах»²⁴. За таких обставин, К. Бжуховський був іменований душпастирем української парохії у провінції Місіонес із загальними повноваженнями на один рік²⁵. Однак, зусиль одного місіонера для протистояння схизмі у Аргентині було недостатньо. Після цього галицька церковна влада розпочала пошуки бажаючих виїхати на місію в Аргентині, чим опікувався Перемиський єпископ Костянтин Чехович. У лютому 1909 р., для поїздки в Аргентину зголосилося три священники, а саме: «Василій Мареньків (ставив вимогу надати йому 2-річну відпустку і сплатити його борг у сумі 2000 крон), Ілля Кузів – парох с. Городища (згодом виїхав до Америки), Мар'ян Іван Захаріясеви́ч – парох с. Молодинче»²⁶, що у Бібрському повіті. Однак, з невідомих обставин, жоден з них не виїхав до Аргентини. Натомість, у березні 1909 р. сюди відряджено молодого священника Перемиської єпархії Ярослава Карп'яка. Після приїзду до Аргентини, він обслуговував «[...] три г [реко]-к[атолицьких] церкви, значно віддалених одна від другої, відповідно він мусів доїжджати до них кінно»²⁷. Зрештою, через складні моральні і матеріальні відносини Я. Карп'як захворів і просив К. Чеховича відкликати його до рідного краю²⁸. Після цього, до Аргентини скеровано священників із Станіславівської єпархії Омеляна Ананевича та Івана Синишина, котрі «[...] 30 вересня 1911 р. прибули до Буенос-Айреса, з метою продовжити подорож до Апостолес, як місіонери»²⁹. І. Синишин осів у м. Апостолес, а О. Ананевич у поселенні Азара³⁰. Згодом єпископ Г. Хомишин домігся у австрійського уряду субвенції для О. Ананевича. Крім цього, на місійні заходи у Аргентині Галицьке намісництво виділило 2000 крон, а на будівництво церков у поселеннях Азара і Апостолес із Галицького релігійного фонду надано 6300 крон³¹.

Важливим завданням греко-католицького духовенства у Бразилії та Аргентині була розбудова церковної інфраструктури. Перша греко-католицька церква-каплиця на бразильській землі була збудована 1895 р. у поселенні Сільва Хавер, що у сучасній провінції Санта-Катаріна³². Однак, першим повноцінним греко-католицьким храмом у Бразилії можемо вважати церкву у колонії Ріо Кляр, збудовану Н. Роздольським 1897 р. У наступному році заходами С. Кізими зведено церкву св. Василя у Прудентополісі, яка могла вмістити 400 осіб. Тоді з'явилася тут і резиденція для священника. Впродовж 1898-1899 рр. завершено будівництво греко-католицьких церков у колоніях Есперанса (Святої Покрови), Едуардо Чавес (Різдва Матері Божої), Пікірі (Святого Михаїла) та Корнел Борман (Святого Димитрія)³³. У 1900 р. на поселенні Генерал Карнейро Жангада збудовано церкву Місійного Хреста, до чого найбільше спричинився А. Мартинюк³⁴. У 1901 р. у цій колонії мала місце сутичка

українців з протестантами, у результаті якої «[...] церкву спалено, а людей під час служби божої покалічено»³⁵ – вказується у документах.

Перші греко-католицькі церкви у Бразилії були збудовані нашвидкуруч, без дотримання архітектурних вимог і їхніми будівничими були звичайні переселенці, без будь-якої фахової освіти. Інколи під церкви перебудовували приватні будинки, як наприклад, у Куритибі 1902 р.³⁶ Згодом ця тенденція змінилася і церкви стали будувати на підставі задалегідь розроблених проектів. Прикладом такого будівництва стала дерев'яна церква на поселенні Ірасема, яку збудовано впродовж 1907-1910 рр., під керівництвом К. Бжуховського. У церкві був гарний іконостас, авторства монаха Полієвкта Мельника³⁷. Поруч з нею, на місці старої каплиці, Я. Коциловський звів дзвіницю. Усю цю забудову на Ірасемі, в народі називали Печерською лаврою або Ясною горою³⁸. Згодом, зусиллями місіонерів збудовано храми, на зразок галицьких. Один з таких зведено 1903 р. в околиці Дорізону селищі Марешаль Малетт. Тоді ж на колонії Антоніо Олінто збудовано дві церкви. «Перша головна церква єсть в середині колонії на власнім ґрунті, єсть 21 метр довга, 10 метрів широка, а 23 метри висока і єсть помешканє. Друга церква єсть менша і о 9 км. віддалена від першої і також має свій ґрунт і хату»³⁹ – вказується у документах.

Доволі схожою із Бразилією виглядала ситуація з будівництвом греко-католицьких церков у Аргентині. За інформацією місіонера С. Вапровича, першу українську церкву-капличку збудували українські поселенці 1901 р. у місцевості Лас Тунас, що у провінції Місіонес⁴⁰. У 1904 р. на її місці збудовано муровану церкву, яку посвятив Я.Карп'як 1910 р.⁴¹ У 1912 р., під керівництвом О. Ананевича, у поселенні Азара зведено церкву Непорочного Зачаття Матері Божої⁴². Заходами цього священика тоді ж розпочато будівництво церкви у Трес Капонес. З метою пришвидшити будову О. Ананевич опублікував у галицькій пресі відозву із закликом збирати на неї пожертви. Це звернення мало значний ефект, оскільки навіть австрійський уряд переказав українській громаді у Аргентині 500 дол.⁴³ Урочисте посвячення церкви у Трес Капонес здійснив митрополит А.Шептицький 1922 р.⁴⁴

Попри складні обставини душпастирської праці, греко-католицьке духовенство у Бразилії та Аргентині докладало значних зусиль для організації громадського життя українських іммігрантів. Початково священики намагалися гуртувати мирян навколо церкви. Відповідно, утворені ними товариства носили чисто релігійний характер. Перше з них, під назвою «Братство святого Іоана Хрестителя» заснував 1897 р. Н. Роздольський у поселенні Ріо Кляр⁴⁵. Наступного року А. Мартинюк заклав у Прудентополісі гурток «Апостольство молитви Пресвятого Серця Христового»⁴⁶. Згодом такі гуртки з'явилися у цілому ряді імміграційних осередків. На початку ХХ ст. Апостольства Молитви були майже в усіх поселеннях, де проживали українці. Найбільше їх заснували священики А. Мартинюк, С. Кізима, М. Михняк та М. Хмільовський.

Подібною до Бразилії була ситуація в Аргентині, де О. Ананевич у 1912 р. заснував у Азарі Братство святого Йосафата. В наступному році ним організовано у Апостолесі та Азарі Апостольства молитви⁴⁷.

Активна діяльність церковних організацій стимулювала створення греко-католицькими священиками об'єднань і товариств нерелігійного спрямування. На думку більшості дослідників, першою такою українською інституцією стало товариство «Просвіта», яке виникло 1902 р. у Куритибі⁴⁸ (інші науковці стверджують, що воно існувало з 1898 р.). Товариство розгорнуло активну культурно-просвітницьку діяльність, відкривало у поселеннях українські школи, читальні, бібліотеки, а 1907 р. відкрило власну друкарню⁴⁹. Після Куритиби засновано таких три товариства у Прудентополісі, а 1907 р. у поселенні Ірасема. Загалом, станом на 1914 р. у штаті Парана діяло 32 відділення «Просвіти».

На зразок «Просвіти» у 1908 р. в Куритибі засновано «Товариство імені Т. Шевченка», яке мало на меті «[...] підтримати всіма силами свою руську народність, свій обряд, свої прадідні звичаї, допомагати своїх членів у разі слабости і видавати свою часопись «Основа»⁵⁰.

Обидва вище вказані товариства прагнули мати власний друкований орган. Як наслідок, товариство «Просвіта» 15 листопада 1907 р. почало видавати газету «Зоря», яка стала першим українським часописом на Латиноамериканському континенті⁵¹. Першим її редактором був Степан Петрицький⁵². Однак, невдовзі між ним і василіянами виник конфлікт, щодо ідейного спрямування часопису, який набув надзвичайного розголосу. У кінцевому рахунку це стало предметом обговорення на засіданні Паранського комітету у Львові, на якому діяльність С. Петрицького піддано гострій критиці. З цього приводу Т. Ревакович йому писав: «Ви в останнім вашім листі за проекти подали, котрі хочете реалізувати. Ото ви хочете як співку видавничу заложити і книжки видавати і хочете друкарню закупити або заложити, і хочете Дім просвіти заложити, і хочете власну часопись заложити, і хочете, як кажите, заложене вже товариство Просвіти удержати, і з поляками газету видавати, хочете пенсію для священиків в Куритибі забезпечити, а при тим всім хочете оо. василіянів з лица землі бразилійської змести»⁵³. Зрештою, С.Петрицького усунуто від редагування часопису, а редактором став учитель Володимир Квасінський.

У свою чергу, з 1 січня 1910 р. Товариство імені Т. Шевченка, яке повністю контролювали василіяни, почало видавати у Куритибі газету «Прапор»⁵⁴. Її редактором став студент Львівської політехніки Клим Гутковський⁵⁵.

Обидва вказаних часописи, через фінансові ускладнення та протиріччя у редакторському складі виходили нетривалий час. У 1909 р. перестала виходити «Зоря». У 1911 р., із-за повернення К.Гутковського в Галичину, припинив існування «Прапор». Після цього, василіяни почали видавати у Прудентополісі щомісячник «Український місіонар в Бразилії», за редакцією Р. Криницького⁵⁶. Однак він виходив невеликим

накладом і мав обмежене коло читачів. З огляду на це, у грудні 1912 р. греко-католицькі священики у Бразилії, за ініціативою М.Шкірпана, почали видавати газету «Праця», редакцію якої очолив галицький учитель Осип Мартинець⁵⁷. Після його смерті у жовтні 1913 р., редакцію «Праці» очолив Р. Криницький.

Попри постійну місіонерську працю, греко-католицькі священики у вказаних країнах докладали значних зусиль для організації рідного шкільництва. У цьому їх всесторонньо підтримували українські переселенці, які «[...] самі були неграмотними і на власній шкурі відчули на чужині потребу освіти»⁵⁸. Зрештою, тільки через освіту іммігранти могли «[...] сприймати чужий досвід, обмінюватися думками, запізнаватися з пресою, листами, висловлювати свої погляди та думки, мати змогу стало зноситися між собою та з краєм-материком»⁵⁹. На великому значенні українського шкільництва наголошував О. Ананевич у листі до митрополита А. Шептицького, де відзначав, що «[...] діти, передовсім по містах – руські, польські і інші поміж собою з більшою приємністю говорять по-іспанськи. 10 000 Русинів пропаде в другім поколіню без сліду, если так дальше піде»⁶⁰. Ще більш категоричним був С. Кизима, котрий твердив, що «[...] школа має бути і мусить бути»⁶¹. Як наслідок, 1898 р., зусиллями С. Кизими та А.Мартинюка, засновано школи у поселеннях Вісенте Машадо та Нова Галичина, де учителями були освічені селяни Павло Липка і Олекса Гук. У 1904 р. з'явилися школи у Прудентополісі та Ірасемі, а 1907 р. – у Куритибі, Антоніо Олінто та Порто Уніон⁶². Станом на 1912 р. у Бразилії було 35 українських шкіл, з яких лише у Прудентополісі – 16, а в його околицях – 6. Разом у них навчалося 630 учнів⁶³.

До розвитку українського шкільництва найбільше спричинилися василіяни М. Шкірпан, Р. Криницький, Є. Турковид, а також Сестри Службениці. Зрештою, греко-католицькі священики намагалися утворити координуючу шкільну установу. Так, у січні 1912 р. на колонії Антоніо Олінто засновано шкільне товариство імені А. Шептицького, до якого згодом належало 650 чол. Річні внески в ньому становили 500 рейсів (для неодружених) і 900 рейсів для одружених⁶⁴. Наступного року, за ініціативою Р. Криницького, в Бразилії засновано Шкільний союз, який мав виконувати таку ж роль, як і «Рідна школа» в Галичині. Згодом його відділення відкрито у 14 місцевостях⁶⁵.

Дещо гірше виглядала ситуація з українським шкільництвом у Аргентині. Першу школу, разом із Читальною імені М. Шашкевича, тут заснував Я. Карп'як 1910 р. Згодом подібні школи виникли у Лас-Тунасі і Трес-Капонесі⁶⁶. Існують також інформації, що 1910 р. учитель Петро Бак заснував приватну українську школу у районі Бельграно, що у Буенос-Айресі, яку відвідувало 30 учнів⁶⁷.

Греко-католицькі священики в Бразилії намагалися заснувати центральну установу, яка б очолювала керівництво усіх галузей громадського життя. Так, у липні 1910 р. за ініціативою Р. Криницького і

К. Гутковського скликано перший конгрес українців Бразилії. На ньому, серед іншого, вперше піднято питання про призначення українського єпископа для греко-католиків у Бразилії і з цього приводу підготовлено спеціальний меморіал до Папи Римського⁶⁸.

Отці-василіяни у Бразилії певною мірою спричинилися до організації господарського життя українців. Так, Я. Коциловський збудував у поселенні Ірасема киратовий млин та столярну майстерню. У останній навчали молодь монахи С.Будний і П.Мельник. У свою чергу, Є.Турковид заснував у цій колонії рільниче товариство, яке пропагувало передові методи господарювання⁶⁹. У 1911 р. священник І.Гарасимович запросив відвідати Бразилію головного інспектора галицького товариства «Народна тооргівля» Миколу Заячківського, котрий побував на поселеннях Прудентополіс, Жесуіно Маркондес, Ріо Клярро та Ітайполіс. Після цього він висловив свої міркування щодо економічних перспектив української громади у цій країні⁷⁰.

Що стосується Аргентини, то єдиним організатором економічного життя українців у цій країні був І.Синишин. Ним засновано кооператив «Аграрна Україна», який значно спричинився до координації виробництва та збуту сільськогосподарської продукції поселенців.

В цілому, греко-католицьке духовенство відіграло визначальну роль в організації релігійного життя українців у Бразилії та Аргентині. Попри надзвичайно складні умови пасторальної праці, його зусиллями тут засновано парохії і розбудовано церковну інфраструктуру. Значним є внесок священників у розбудову громадського життя переселенців, становлення української преси та рідного шкільництва.

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі - ЦДІА України у Львові). – Ф. 408.- Оп. 1. – Спр. 796. – С.1.

² Там само.

³ ЦДІА України у Львові. – Ф.358. – Оп.2. – Спр.58. – С. 102.

⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.1118. – С. 1.

⁵ Справа еміграції // Дѣло. 1896, 10 червня.

⁶ Sprawozdanie dra Józefa Siemiradzkiego i ks.Jana Wolańskiego z podróży po południowej Brazylii. – Lwów, 1902. – S. 1.

⁷ Зь Бразилії. Листь місіонера отця ієромонаха Сильвестра // Місіонарь. – 1897. – 1 грудня.

⁸ Звіт митр. Андрея Шептицького до Конгрегації для Східних Церков про канонічну візитацію українських поселень Бразилії та Аргентини // Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. – Т.ІІ. – Церква і суспільне питання. – Львів, 1999. – Кн.2. – С. 733.

⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2. – Спр. 58. – С. 107.

¹⁰ Бурко В. Отці Василіяни в Бразилії. – Прудентопіль, 1984. – С.8-9.

¹¹ Зь Бразилії. Листь місіонера отця ієромонаха Сильвестра // Місіонарь. – 1898. – 1 марта.

¹² Зь Бразилії. Листь монаха Софронія // Місіонарь. – 1898. – 1 листопада.

¹³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2. – Спр. 58. – С. 107зв–108.

- ¹⁴ На місію до Бразилії. Подає О. Рафаїл Криницький ЧСВВ // Місіонарь. – 1910. – Січень.
- ¹⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 664. – Оп. 1. – Спр. 10. – С. 5.
- ¹⁶ Ревакович Т. Осторога перед еміграцією до Бразилії. Львів, 1909. – С. 13.
- ¹⁷ ЦДІА України у Львові, – Ф. 664. – Оп. 1. – Спр. 53. – С. 9.
- ¹⁸ О. Кирило Константин Сімків // Місіонарь. – 1911, – цвітень.
- ¹⁹ Карманський П. Чому ? Причинки до місіонерської діяльності василіан у Бразилії. – Уніон да Вікторія, 1925. – С.27.
- ²⁰ Спомини з дороги до Бразилії (написав о.Евстахий Турковид ЧСВВ) // Місіонарь. – 1913. – листопад.
- ²¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 2688. – С. 1.
- ²² Звіт митр. Андрея Шептицького до Конгрегації для Східних Церков про канонічну візитацію українських поселень Бразилії та Аргентини // Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944. – Т. II. – Церква і суспільне питання. – Львів, 1999. – Кн.2. – С. 742.
- ²³ Отець Петро Процьків // Праця. 2010, 16–30 червня.
- ²⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 2490. – С. 6.
- ²⁵ Сапеляк О. Українська спільнота в Аргентині: історико-етнологічний аспект. – Львів, 2008. – С. 156.
- ²⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп. 4. – Спр. 2688. - С. 1.
- ²⁷ Там само. – С. 17.
- ²⁸ Там само. – С. 20.
- ²⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 2688. – С. 64.
- ³⁰ Марусин М. Архіпастир скитальців Архієпископ Іван Бучко. – Львів, 2008. – С. 47.
- ³¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 2688. – С. 69, 82.
- ³² Куніцький А. О. Сильвестир Кізима, ЧСВВ // Праця. – 2009. – 16–30 листопада.
- ³³ Куніцький А. О. Сильвестир Кізима, ЧСВВ // Праця. – 2009. – 16–30 листопада.
- ³⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр.796. – С. 1зв.
- ³⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 408. - Оп. 1. – Спр. 796. – С. 2зв.
- ³⁶ Бурко В. Отці Василіяни в Бразилії. Прудентопіль, 1984. – С. 80.
- ³⁷ Зінько В. Сильветки василіянських трудівників. – Львів, 2007. – С. 93.
- ³⁸ Бурко В. Отці Василіяни в Бразилії. Прудентопіль, 1984. – С.81.
- ³⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 408. – Оп.1. – Спр.796. – С.51.
- ⁴⁰ Вировий М. З життя українських громад в Аргентині // Свобода (США). – 1945. – 8 лютого.
- ⁴¹ Сапеляк А. Отець Іван Синишин. Український місіонер-піонер в Аргентині. – Львів, 1997. – С. 63.
- ⁴² ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 2490. – С. 70.
- ⁴³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2. – Спр. 59. – С.10.
- ⁴⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 1118. – С.8.
- ⁴⁵ Там само. – Спр.796. – С. 5зв.
- ⁴⁶ Зінько В. Апостольство Молитви між українцями в Бразилії. – Прудентопіль, 1962. – С. 5.
- ⁴⁷ Ковалик В. о. Василіяни в Аргентині. – Буенос-Айрес, 1988. – С. 37.
- ⁴⁸ Трощинський В., Шевченко А. Українці в світі. – К., 1999. – С. 110.
- ⁴⁹ Корольов В. Українці в Америці. – К.,1909. – С. 96.
- ⁵⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 664. – Оп. 1. – Спр.53. – С. 47.
- ⁵¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 328. – Оп.1. – Спр. 33. – С. 22.
- ⁵² Дніпровий М. На широкий шлях // Праця. – 1926. – 30 жовтня.
- ⁵³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 664. – Оп. 1. – Спр. 4. – С. 26.
- ⁵⁴ Наші відносини // Прапор (Куритиба). – 1910. – 1 січня.

- ⁵⁵ Глушко С. Сотник Клим Гутковський (Спомин) // Літопис Червоної Калини. – 1935. – №.4. – С.11-12.
- ⁵⁶ Вісті з католицкого світа // Місіонарь. – 1911. – Марець.
- ⁵⁷ Осип Мартинець // Праця. – 1913. – 22 жовтня.
- ⁵⁸ Карманський П. Українська школа в Бразилії. – Львів, 1932. – С. 6.
- ⁵⁹ Зінько В. Рідна школа у Бразилії (історично-правний нарис). – Прудентопіль-Апостолес, 1960. – С. 30–31.
- ⁶⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп.1. – Спр.2490. – С. 71зв.
- ⁶¹ Бурко В. Отці Василяни в Бразилії. – Прудентопіль, 1984. – С. 71.
- ⁶² Зінько В. Рідна школа у Бразилії (історично-правний нарис). – Прудентопіль-Апостолес, 1960. – С. 13.
- ⁶³ Рідна школа та наша будучність // Праця. – 1912. – 22 грудня.
- ⁶⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2. – Спр. 59. – С. 21.
- ⁶⁵ Гец М. Українська імміграція в Бразилії // Українці у вільному світі. Ювілейна книга «Українського Народного Союзу». 1894-1954. – Джерсі-Сіті, 1954. – С. 243.
- ⁶⁶ Василик М. Українці Аргентини: історія та сучасність. Львів, 2009. – С.198.
- ⁶⁷ Данилишин М. Українці в Аргентині. – Буенос-Айрес, 1979. – С. 212.
- ⁶⁸ Гец М. Українська імміграція в Бразилії // Українці у вільному світі. Ювілейна книга «Українського Народного Союзу». 1894-1954. – Джерсі-Сіті, 1954. – С. 240.
- ⁶⁹ Бурко В. Отці Василяни в Бразилії. – Прудентопіль, 1984. – С. 74.
- ⁷⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 358. – Оп. 2. – Спр. 58. – С. 12зв.

Лев Калиняк

Калуська повітова організація Стронніцтва Людового

Суспільно-політична та соціально-економічна ситуація у Польщі наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., прискорила процес консолідації польського селянського руху. Запровадження режимом санації авторитарних методів тиску на демократичні інституції II Речі Посполитої, а також світова економічна криза, що завдала значних втрат сільськогосподарському виробництву країни, стали основними причинами об'єднання провідних селянських партій Польського Стронніцтва Людового «Пяст» (далі – ПСЛ «Пяст»), Польського Стронніцтва Людового «Визволенє» (далі – ПСЛ «Визволенє») та Стронніцтва Хлопського (далі – СХ). Переслідування опозиції та погіршення життєвого рівня селянства сприяли швидкому подоланню існуючих ідеологічних розбіжностей між зазначеними політичними організаціями. У той же час стала спостерігатися тенденція до радикалізації польського селянського руху. Станом на 1931 р. представники всіх селянських партій схилялися до необхідності проведення парцеляції великих земельних володінь на користь селян без відшкодування. Подолавши головну перешкоди на шляху до об'єднання, керівники зазначених політичних партій, 15 березня 1931 р. скликали у Варшаві спільний Конгрес, на якому було утворено єдину селянську політичну партію Стронніцтво Людове (далі – СЛ)¹.

Об'єднавчий Конгрес став першим кроком на шляху досягнення організаційної єдності польського селянського руху. Наступним етапом розбудови нової організації була уніфікація регіональних осередків трьох селянських партій на воєводському (окружному) та повітовому рівнях. У Східній Галичині цей процес ускладнювала криза, яку переживали діючі тут осередки ПСЛ «Пяст» та СХ. Після поразки на парламентських виборах 1928 р. вони втратили свої впливи у регіоні. Натомість у польському селянському середовищі краю посилювалися позиції провладного санаційного табору представленого Безпартійним Блоком Співпраці з Урядом (далі – ББСУ).

Складна ситуація, що склалася на початку 1931 р. у польському селянському русі, не сприяла швидкому становленню організаційної структури СЛ. З метою подолання існуючих перешкод був скликаний окружний з'їзд партії, що відбувся у Кракові 28 березня 1931 р. У його роботі взяли участь делегати від Краківського, Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. Результатом роботи форуму стало створення Тимчасової Малопольської Окружної управи СЛ з центром у Кракові, до керівництва якої ввійшли: Вінцентій Вітос – голова; Юзеф Путек та Якуб Павловський – заступники голови; Бруно

Грушка – секретар². Повноваження управи поширювалися на чотири зазначені воєводства.

У центрі уваги з'їзду стояло питання уніфікації існуючих польських селянських організацій в єдину організацію СЛ. Його учасники, на пропозицію В. Вітоса, прийняли рішення про розпуск існуючих регіональних структур ПСЛ «Пяст», ПСЛ «Визволене» та СХ і створення на їх основі тимчасових повітових управ СЛ³. Організаційну роботу планувалося розпочати в першу чергу на території Краківського та західних повітах Львівського воєводств. Щодо Тернопільського, Станіславівського та східної частини Львівського воєводств, то тут, з огляду на слабкі позиції польського селянського руху, масштабні організаційні заходи СЛ вирішено відкласти на перспективу. Партійні лідери скептично ставилися до можливості швидкої розбудови високоефективної організаційної структури СЛ у Східній Галичині. Свою позицію вони обґрунтовували значним впливом в суспільно-політичному житті краю ББСУ та малим відсотком польського населення, до того ж неспроможного вести об'ємну організаційну роботу. Очевидним є те, що розгортання діяльності СЛ у Східній Галичині, керівництво партії бачило через необхідність створення міцної організаційної бази в її західній частині.

Питання організації СЛ, краківська Окружна управа партії підняла тільки на початку травня 1931 р. На цей час тимчасові управи СЛ, уже діяли практично у всіх повітах Малополющі на захід від Сяну, а також у Самборі, Борщеві та Бучачі⁴. У перших числах травня 1931 р., з ініціативи окружного керівництва, у Львові відбулася партійна конференція, на якій утворено т.зв. Організаційний Комітет СЛ для Східної Малополющі (з 1923 р офіційна назва Східної Галичини – *Л.К.*). До його складу ввійшли: Якуб Павловський – голова; Юзеф Панась – заступник голови; членами Комітету стали Ян Бриль, Станіслав Посацький, Станіслав Сапута та Станіслав Пшепюра⁵. Завдання Комітету полягало у координації заходів, пов'язаних з уніфікацією місцевих осередків ПСЛ «Пяст» та СХ у тимчасові повітові управи СЛ. Крім того, Комітет мав виконувати функції зв'язуючої ланки між краківською Окружною управою та повітовими структурами партії у Східній Галичині.

Попри енергійні заходи лідерів СЛ діяльність організації протягом двох років, так і не було налагоджено на території Станіславівського воєводства. Позитивні зрушення у цьому плані відбулися тільки у 1933 р., який пройшов під знаком I Конгресу об'єднаного СЛ, що проходив 27–28 травня у Варшаві. Напередодні Конгресу було проведено ряд заходів на регіональному рівні. Першого квітня 1933 р. у Кракові відбувся окружний з'їзд СЛ Малополющі. На ньому обрано Окружну управу, головою якої надалі залишився В. Вітос. Конгрес також обговорив питання організації СЛ у регіоні, зокрема, у його

східній частині⁶. Свідченням посиленої уваги окружного керівництва до справ своєї організації у Східній Галичині став, скликаний 22 квітня 1933 р. у Львові з'їзд делегатів СЛ, участь у роботі якого брав В. Вітос. На ньому обговорювалися організаційні питання⁷. Зазначені заходи помітно активізували партійну діяльність у регіоні. Відтак, на території Станіславівського воєводства розпочалося створення місцевих осередків СЛ.

Вперше організаційною діяльністю було охоплено і Калуський повіт. У травні 1933 р. першу первинну організацію СЛ створено у с. Войнилів⁸. Протягом 1933–1935 рр., попри негативну для партії організаційну кон'юнктуру, пов'язану з переслідуванням режимом санації будь-яких опозиційних проявів, діяльність СЛ у Калуському повіті відрізнялася сталою активністю. За цей час, тут було створено міцну повітову організацію, головою управи якої було обрано Юзефа Москаля. На початку 1935 р. у повіті діяло 12 первинних організацій СЛ. Так, 7 лютого 1935 р. у с. Войнилів, відбулася конференція членів управ місцевих осередків, участь в якій прийняло 75 делегатів⁹. Партійний актив повітової управи займався організаційною діяльністю партії не тільки в Калуському, але і в сусідніх повітах Станіславівщини. Місцева управа, однією з перших у Східній Галичині, вдалася до масштабних маніфестаційних акцій т.зв. «Обходів Свята людowego», що відбувалися наприкінці весни – на початку літа з залученням широких мас селянства. У Калуському повіті перша подібна акція була проведена у 1934 р. У 1935 р. «Обхід Свята людowego» тут відбувся вдруге¹⁰. Свідченням високої активності Калуської організації СЛ є дописи про її діяльність на шпальтах друкованого органу партії – краківського «Piasta». Згідно них рівень організаційної роботи у повіті був на належному рівні.

У вересні 1935 р. повітова організація СЛ провела безпрецедентну на той час селянську акцію. На знак протесту проти проекту нової конституції та виборчого закону, який зводив нанівець можливість участі селян у виборах до сенату, було проведено тритижневий селянський страйк. Протестуючі селяни домагалися відміни виборчого закону та прийняття нового, який би відображав інтереси широких народних мас. Повітова управа підтримала також ініційований керівництвом СЛ бойкот парламентських виборів 1935 р¹¹.

На зламі 1935–1936 рр., попри перші позитивні зрушення в економіці країни, занепад польського села досяг критичної межі. Ціни на сільськогосподарську продукцію знизилися до найнижчого за увесь міжвоєнний період рівня. Нерозв'язаним залишалося питання земельної реформи. Селянські господарства зазнавали значного податкового тиску, високими залишалися ціни на промислові товари. Водночас продовжувався наступ на демократичні свободи селян, яких позбавили можливості впливати на політичні процеси в державі. Зазначені фактори сприяли зростанню опозиційних настроїв у польському селянському

середовищі щодо режиму санації. Незадоволення селянства політикою санаційних урядів, а також відносно ослаблення позиції правлячого табору створили сприятливе підґрунтя для активізації польського селянського руху.

Початок 1936 р. характеризувався поживленням діяльності організації у Калуському повіті. Зазначена тенденція обумовлювалася також рішеннями прийнятими Конгресом СЛ, що відбувся 7–8 грудня у Варшаві. Нова програма партії передбачала проведення широкомасштабної роботи, спрямованої на організацію польського селянства в опозицію щодо режиму санації¹². У січні-лютому 1936 р. в селах Калуського повіту під егідою СЛ проведено кілька чисельних зборів польського селянства. 5 січня 1936 р. місцева управа провела повітовий з'їзд партії, у якому взяло участь близько 200 делегатів¹³. Зазначені організаційні заходи відбувалися у комплексі з пропагандистською роботою наміченою грудневим Конгресом партії. У резолюціях, прийнятих у цьому часі на з'їздах та зборах селянства, почали домінувати політичні вимоги.

На початку літа 1936 р. окружне керівництво СЛ почало проводити масові маніфестаційні акції, присвячені релігійним святкам та визначним датам польської історії. Вони носили яскраво виражений політичний характер і сприяли консолідації польського селянства. Першою такою акцією стало проведення 31 травня – 1 червня 1936 р. вже традиційних «Обходів Свята людowego». На відміну від попередніх, у 1936 р. вони стали подією загальнопольського масштабу¹⁴. Як і минулого року зазначений захід було проведено у Калуському повіті¹⁵.

Одразу після закінчення «Обходів Свята людowego» керівництво СЛ, розпочало підготовку до проведення нових маніфестаційних акцій. Уже в липні 1936 р. регіональні осередки партії розпочали створення організаційних комітетів «Обходу Чину хлопського» приуроченого 16-тій річниці перемоги над Віслою¹⁶. Його проведення було призначено на 15 серпня 1936 р. «Обходи Чину хлопського» 1936 р. у Східній Галичині відзначилися ще більшою масовістю. Урочистості з цієї нагоди відбулися у Львівському, Тернопільському, Станіславівському, Мостиському, Сокальському, Бродівському, Самбірському, Підгаєцькому, Бучацькому, Тлумацькому, Копичинському, Рогатинському та Калуському повітах. В основі прийнятих на «Обходах Чину хлопського» ухвал, стояли вимоги прийняття демократичної конституції та виборчого закону¹⁷.

На початку 1937 р. регіональна організація СЛ відновила проведення заходів масового характеру. У цей же час зазнала змін регіональна структура СЛ у Східній Галичині. На початку січня 1937 р., рішенням Окружної управи у Львові було відкрито партійний Секретаріат, завдання якого полягало у координації діяльності місцевих

повітових осередків. Головою львівського Секретаріату СЛ обрано Ю. Панася¹⁸.

Проведення вказаних заходів було пов'язане з переходом СЛ до більш радикальних методів ведення політичної боротьби. Для обговорення подальшої програми дій, 17 січня 1937 р. у Варшаві було скликано Надзвичайний Конгрес СЛ. Під час проведення нарад делегати Конгресу одногосно ухвалили рішення, яким зобов'язали керівництво партії до проголошення загального селянського страйку¹⁹.

Ухвала про оголошення страйку зустріла неоднозначну реакцію серед керівників повітових організацій Східної Галичини. Деякі з них, наприклад, голова бродівської повітової управи Ян Гемза, вважали недоцільним проведення страйку в повітах з поліетнічним складом населення²⁰. Подібну думку поділяло й вище керівництво СЛ, яке планувало розпочати страйк на теренах з виключно польським населенням. Протилежне ставлення щодо доцільності проведення цієї акції на території Східної Галичини було у переважної більшості керівників місцевих повітових управ, які одразу після Конгресу розпочали агітаційну роботу з приводу її проведення. Зокрема, необхідність страйкової боротьби одностайно підтримував партійний актив Калуського повіту. В період після Конгресу, керівники місцевої управи, на чолі з Ю. Москалем, провели на території повіту ряд зборів, учасники яких солідаризувалися з рішеннями форуму²¹. Загалом, з урахуванням попереднього досвіду організації страйку, який мала калуська управа СЛ, тут було створено сприятливий ґрунт для виступів селянства.

Початок 1937 р. пройшов під знаком консолідації правлячого табору, а водночас зростанням авторитарних тенденцій у його політиці. У лютому лідерами санації була оголошена програмна декларація нової провладної організації – Табору національного єднання (далі – ТНЄ). Декларація розроблена під керівництвом полковника Адама Коца, проголошувала понадсоціальне значення держави, обстоювала втручання влади у справи особи і колективу. Вона також передбачала запровадження принципу неподільності селянських господарств²².

Створення ТНЄ та політична програма цієї організації стали головною темою усіх заходів СЛ у Калуському повіті. Прийняті на них резолюції піддавали гострій критиці декларацію А. Коца. Зокрема, Ю. Москаль, в одному з виступів, вказав на те, що політична програма цієї організації покликана захищати інтереси правлячої верхівки, ігноруючи при цьому насувні проблеми селянства²³. Протестаційні акції проведені по відношенню до ТНЄ носили постійний характер, внаслідок чого, СЛ спромоглося нав'язати селянам повіту негативне ставлення до цієї проурядової організації.

Перші місяці 1937 р. відзначалися сталою активністю місцевих осередків СЛ. У регіоні регулярно проводилися заходи організовані

представниками партії на рівні повіту та громади. Своєрідною перевіркою готовності СЛ до страйкової боротьби стала організація 16–17 травня 1937 р. «Обходів Свята людowego.» У Східній Галичині маніфестації з цього приводу відбулися у Львівському, Рудківському, Бучацькому, Мостиському, Самбірському Бродівському та Калуському повітах. В ухвалах прийнятих під час їхнього містилися вимоги ліквідації ТНЄ, а також проголошення страйку відповідно до рішення Надзвичайного конгресу СЛ²⁴. В таких умовах керівництво партії не могло більше зволікати із страйком. Його заплановано розпочати 15 серпня 1937 р. у день чергових «Обходів Чину хлопського».

Протягом літа 1937 р. у Калуському повіті активістами СЛ велася посилена передстрайкова агітація. Її проведення ускладнювалося протидією органів державної безпеки, які докладали максимум зусиль, щоби унеможливити будь-яку пропаганду запланованої акції. Під жорстким контролем цензури перебувала селянська преса. З підготовлених до друку матеріалів вилучалася уся інформація пов'язана із страйком. Значні проблеми існували також із нелегальними друкованими матеріалами, зокрема, з відозвами до селян, які конфіскувала поліція²⁵.

Незважаючи на спроби влади у будь-який спосіб завадити страйку, ідея його проведення користувалася у краю щораз більшою популярністю. Незадовго до призначеної дати окружне керівництво СЛ остаточно вирішило питання щодо доцільності організації страйку у Східній Галичині. 10 серпня 1937 р. у Львові, за участі Б. Грушки, відбулася конференція голів повітових управ СЛ Тернопільського, Станіславівського та східної частини Львівського воєводств. В ході дискусії прийнято рішення про те, що у Східній Галичині, страйк має бути проголошено лише у тих повітах, де організація СЛ є достатньо сильною та існує гарантія його проведення. До таких вирішено віднести і Калуський повіт²⁶.

Урочистості з нагоди «Обходу Чину хлопського» відбулися у визначений термін. Під час їх проведення керівництво повітової організації СЛ оприлюднило резолюцію про початок страйкової акції. Згідно з нею, впродовж 10-ти днів (з 16 по 25 серпня 1937 р.), селяни повинні були утримуватися від постачання на міські ринки сільськогосподарської продукції, а також від купівлі товарів для потреб власних господарств²⁷. Страйк 1937 р. мав виразно політичний характер. Його мета полягала у тому, щоби змусити офіційну владу прийняти до уваги вимоги СЛ щодо зміни Конституції, виборчого закону, законів про місцеве самоврядування, перегляду закордонної політики уряду²⁸.

Поруч із Рогатинським, Бучацьким, Чортківським, Бережанським, Підгаєцьким, Копичинецьким, Мостиським та Яворівським повітами Східної Галичини, Калуський повіт також опинився в епіцентрі страйкового руху. Перші дні страйку не відзначалися активними

виступами селян. 16 серпня на міських ринках спостерігалася значна присутність людей, які мали намір реалізувати свою продукцію²⁹. Затримка страйку пояснювалася невирішеністю деяких організаційних питань, зокрема, необхідністю створення Повітових страйкових комітетів та спеціальних загонів охорони порядку т.зв. «Стражей пожондкових», складених виключно з членів СЛ. В обов'язки останніх входило патрулювання доріг, якими до міст постачалася сільськогосподарська продукція. Прямуючих до міста селян «Стражі пожондкові» переконували у потребі солідаризуватися з учасниками страйку, а стосовно штрейкбрехерів застосовували методи силового впливу. Тільки після того, коли представники СЛ заблокували дороги страйкова акція привела до нестачі продовольства на ринках повіту, головним чином м. Калуша³⁰. Крім блокування доріг, організація СЛ з 16 по 25 серпня 1937 р. провела ряд масових демонстрацій та мітингів. Так, 18 серпня кількатисячна демонстрація селян пройшла вулицями Калуша³¹.

Селянський страйк викликав гостру реакцію правлячого табору. З метою запобігання подальших виступів селян, вище державне керівництво прийняло рішення про силове втручання у події. До охоплених страйком повітів, за короткий час, було стягнуто резервні підрозділи поліції.

Одночасно розпочалися обшуки та арешти членів повітової організації СЛ. До відповідальності було притягнуто повний склад калуської повітової управи³². Загалом по Східній Галичині, за даними польської селянської преси, у вересні 1937 р., тільки у львівських тюрмах перебувало 220 причетних до страйку осіб, серед яких голова Окружної управи Б. Грушка³³.

Серпневі події 1937 р. показали небажання режиму санації йти на будь-які поступки опозиції. Страйк зазнав невдачі, оскільки, після його закінченні не було виконано жодної вимоги селянства. З іншого боку, зазначена акція спричинилася до зміцнення авторитету СЛ у регіоні. Репресії проти його діячів не спричинили зменшення кількості членів місцевої організації. Протягом перших місяців 1938 р. переважна більшість притягнутих до відповідальності організаторів страйку вийшла на волю. 27–28 лютого 1938 р. у Кракові відбувся черговий Конгрес СЛ. У прийнятій на ньому резолюції відзначалося, що ігнорування вимог опозиції спонукає селян до подальшої страйкової боротьби. Одразу після закінченні Конгресу його делегати розпочали передстрайкову агітацію у Східній Галичині. Серед селян побутувала думка, що повторне проголошення страйку відбудеться під час проведення урочистостей з нагоди річниці битви під Рацлавіце, призначених керівництвом СЛ на середину квітня 1938 р.³⁴

Можливість повторення серпневих подій серйозно непокоїла вище державне керівництво. Для запобігання страйку, в середині квітня

1938 р., уряд вдався до проведення на території краю військових маневрів³⁵. Крім того, вдруге поспіль влада заборонила проведення Рацлавських урочистостей. Щоб не нагнітати і без того напружену ситуацію львівський Секретаріат СЛ наказав місцевим осередкам партії припинити підготовку до їх проведення³⁶. Відтак, представникам калуської повітової організації також прийшлося відмовитися і від страйкової акції.

Проголошення страйку почергово відкладалося спочатку на травень, а пізніше на осінь 1938 р. Однак ідея його проведення так і не була реалізована. Однією з причин відмови від страйкової боротьби стало зближення вищого керівництва СЛ з представниками правлячого табору. У травні 1938 р. відбулася зустріч двох чільних діячів партії з президентом Польщі Ігнацієм Мосціцьким. На ній президент запевнив присутніх у неминучості зміни виборчого закону та амністії для учасників серпневого страйку³⁷. Окрім внутрішньополітичних обставин важливу роль у скасуванні страйку відіграли зовнішньополітичні події, зокрема, криза у відносинах між Німеччиною та Чехословаччиною, яка становила безпосередню загрозу інтересам Польщі.

Подальший розвиток подій навколо Чехословаччини остаточно загамував радикальні настрої у польському селянському русі. Протягом 1939 р. зовнішньополітична тематика вийшла на перше місце у діяльності регіональних осередків СЛ. Міжнародна ситуація викликала серйозне занепокоєння представників калуської партійної організації, які усвідомлювали невідворотність майбутньої війни. Резолюції прийняті на повітових партійних зборах вимагали проведення невідкладних заходів для посилення обороноздатності країни. Зокрема, пропонувалося створити уряд національної оборони, посилити співпрацю опозиційних сил для зміцнення безпеки держави, а також всім політичним силам нести спільну відповідальність за подальший розвиток подій³⁸.

Після радянської окупації Західної України, Калуська організація СЛ припинила своє існування. Протягом 1933–1939 рр. її діяльність відігравала вирішальну роль у питанні політичної організації польського селянства, залишаючись важливим чинником суспільного життя повіту.

¹ Zjednoczenie ruchu ludowego dokonane! // Piast. – 1931. – 22 marca. – S. 1–2.

² Nowy Zarząd Stronnictwa Ludowego w Małopolsce // Piast. – 1931. – 5 kwietnia. – S. 4.

³ Serafin F. Małopolsko-Sląska organizacja Stronnictwa Ludowego w latach 1931–1933. – Katowice, 1992. – S. 60.

⁴ Pod Zielonym Sztandarem // Piast. – 1931. – 3 maja. – S. 2.

⁵ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 906. Арк. 1.

⁶ Zjazd Okręgowy Stronnictwa Ludowego w Krakowie // Piast. – 1933. – 9 kwietnia. – S. 2.

⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Urząd Wojewódzki Lwów (далі – AAN, UWL). – Sygn. 974/15. – K. 260.

⁸ Serafin F. Małopolsko-Sląska organizacja... – S. 74.

- ⁹ Z życia Str. Lud. w pow. Kałuskim // Piast. – 1935. – 3 marca. – S. 5.
- ¹⁰ Przełamanie przeszkód // Piast. – 1935. – 21 lipca. – S. 1.
- ¹¹ Moskal J. Strajk w powiecie Kałuskim // W dwudziestolecie wielkiego strajku chłopskiego / Pod. red. J. Kowala. – Warszawa, 1957. – S. 221.
- ¹² AAN, UWL. – Sygn. 974/23. – K. 2.
- ¹³ Potężny rozwój Stronnictwa Ludowego // Piast. – 1936. – 2 lutego. – S. 10.
- ¹⁴ Gmitruk J. Święto ludowe w panoramie dziejów ruchu ludowego. – Warszawa, 2003. – S. 9.
- ¹⁵ Obchody Święta Ludowego w województwie Stanisławowskim // Piast. – 1936. – 14 czerwca. – S. 3.
- ¹⁶ AAN, Urząd Wojewódzki Tarnopol (далі – UWT). – Sygn. 982/2. – K. 119.
- ¹⁷ W. D. Po manifestacjach // Piast. – 1936. – 6 września. – S. 4.
- ¹⁸ Otwarcie Sekretariatu S. L. we Lwowie // Piast. – 1937. – 17 stycznia. – S. 4.
- ¹⁹ AAN, UWL. – Sygn. 974/24, – K. 2.
- ²⁰ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 316. – Арк. 109.
- ²¹ Moskal J. Strajk w powiecie Kałuskim... – S. 222.
- ²² Chłopi powiatu brzeżańskiego w odpowiedzi pułk. Kocowi // Piast. – 1937. – 7 marca. – S. 2.
- ²³ ДАІФО. – Ф. 68. – Оп. 2. – Спр. 342. – Арк. 122.
- ²⁴ Gujski J. Strajki chłopskie. – Warszawa, 1948. – S. 67.
- ²⁵ Ibid.
- ²⁶ Moskal J. Strajk w powiecie Kałuskim... – S. 222.
- ²⁷ Materiały źródłowe do historii Polskiego ruchu ludowego / Opr. J. Borkowski i J. Kowal. – Warszawa, 1966. – T. 3. – S. 137.
- ²⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 1071. – Арк. 1.
- ²⁹ AAN, UWL. – Sygn. 974/24. – K. 263.
- ³⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 1072. – Арк. 2.
- ³¹ Moskal J. Strajk w powiecie Kałuskim... – S. 225.
- ³² Ibid. – S. 227.
- ³³ Aresztowanie prezesa Gruszki // Piast. – 1937. – 19 września. – S. 3.
- ³⁴ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2328. – Арк. 62.
- ³⁵ Ким И. Политическая борьба в Польше накануне Второй мировой войны (1936–1939). – Волгоград, 2003. – С. 53.
- ³⁶ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 51. – Спр. 1293. – Арк. 11.
- ³⁷ Ким И. Политическая борьба в Польше... – С. 63.
- ³⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 502. – Арк. 18 зв.

Олег Дудяк

Львівський повіт на початку 1930-х рр.: етнодемографічний та соціальний аспекти.

Львівський повіт, як адміністративну частину Львівського воєводства, було створено згідно з декретом Ради Міністрів Польщі від 07.07.1921 року. Цьому повіту, як і всьому Львівському воєводству, відводилася важлива місія – адміністративно відмежувати місто Львів від переважно українського населення краю. Про це відверто писав один із лідерів галицьких народових демократів (ендеків) Ян Заморський: “творцям нового адміністративно-територіального устрою Галичини (С. Грабському, А. Скарбку, С. Гломбінському, Я. Заморському та док. Адані) залежало на тривалому забезпеченні м. Львова від українізації та наданні Львівському воєводству польського характеру. Із цією метою вони окреслили межі Львівського воєводства недалеко на схід від Львова, відтяли від нього задністрянські повіти. Щоб нейтралізувати українську більшість на півночі – між Львовом і Люблінщиною, та на заході – між Львовом і Сяном, приєднали до Львівського воєводства значний шмат етнічної польської території аж до Віслоку на заході...”¹. Політика польської влади в економічній, соціальній, культурній сферах була спрямована на посилення польської присутності у регіоні, що відображалось на етнодемографічних процесах в повіті.

Попри важливість Львівського повіту через його тісні соціально-економічні, культурні та політичні зв'язки з містом Львовом у вітчизняній історіографії не існує комплексного дослідження цього краю. У польській історіографії є декілька робіт в яких аналізуються культурно-освітнє та соціально-економічне становище в повіті², проте етнодемографічні процеси та соціальна структура населення розкриті недостатньо.

Дослідження етнодемографічної та соціальної ситуації в згаданому краї базуємо на матеріалах польського перепису 1931 року, оскільки завдяки досконалішим методологічним засадам він містить значно більше соціально-економічної інформації, ніж перепис 1921 року.

Перепис 1931 року зафіксував відношення облікованого населення до засобів виробництва та характер виконуваної ним праці (розумова, фізична), а також ставлення власників засобів виробництва до використання найманої робочої сили (використовували чи не використовували). Ці зафіксовані характеристики населення дають нам можливість окрім традиційних для міжвоєнних польських переписів соціальних категорій як власники, розумові працівники, робітники та особи з невизначеним суспільним становищем виділити серед мешканців львівського повіту такі соціальні групи як буржуазія, дрібноміщанство, землевласники.

За даними перепису 1931 року населення Львівського повіту становило 142 800 осіб.³ Порівняно з 1921 роком воно скоротилося на 6751 особу, що було пов'язано з проведенням адміністративної реформи у міжвоєнній Польщі, внаслідок якої декілька населених пунктів навколо Львова було включено в межі міста (згідно розпорядження Ради Міністрів Польщі від 10 квітня 1930 р. з Львівського повіту вилучались і до складу м. Львова включалися такі гміни: Замарстинів, Клепарів, Голоско Мале, Знесення, Сигнівка, Кульпарків I і II, а також частини гмін Білогорща, Козельники, Кривчичі, загальною площею – 34 км².⁴).

Перепис 1931 р. зафіксував на території повіту 67 430 (47,2%) римо-католиків, 67 507 (47,3%) греко-католиків, 5 087 (3,6%) іудеїв та 2 776 (1,9%) представників інших конфесій. За даними цього ж джерела польську мову рідною визнали 80 712 (56,5%) мешканців повіту, українську та руську – 58 395 (41%), ідиш та іврит – 1 569 (1,1%) осіб, німецьку – 1 809 (1,3%), інші – 315 (0,2%) осіб.⁵

Враховуючи характерний для цього періоду щільний зв'язок між конфесійною та національною приналежністю, а також масові фальсифікації рубрики «рідна мова» в матеріалах статистики 1931 року, це підтверджує зокрема наша публікація внутрішньої переписки львівського воєводи з міністерством внутрішніх справ⁶, національну ідентифікацію проводимо за конфесійною приналежністю, тобто поляк – римо-католик, українець – греко-католик, єврей – іудей. Про такий підхід сказано багато в українській та польській історіографіях,⁷ тому не будемо на цьому зупинятися детальніше.

Порівняно з 1921 роком чисельність поляків римо-католиків зменшилася з 70 029 осіб до 67 559 осіб, тобто на 2 559 осіб (3,7%), іудеїв з 11 567 до 5 087 осіб, тобто на 6 480 осіб (56%). У цей же час чисельність українців греко-католиків за вказаний період збільшилася з 65 084 до 67 507 осіб, тобто на 2 423 особи (3,7%).

Зниження відсотку поляків у повіті пов'язане, на нашу думку, у першу чергу із згаданими адміністративними змінами, євреїв, окрім адміністративних змін, також посиленням еміграції, зокрема в Палестину.⁸ Посилення урбанізаційних та модернізаційних тенденцій в українській спільноті краю проявилось, зокрема, у переселенні представників корінного етносу до Львова та навколишніх сільських гмін. На зростання українців серед мешканців повіту вплинуло також те, що перепис 1921 року ними бойкотувався, і вони не були обліковані.⁹

Населення повіту носило аграрний характер, у сільській місцевості проживало 133 517 (93,5%) осіб, а в містах мешкало 9283 (6,5%) особи. Серед міщан повіту поляки становили 3389 (36,5%) осіб, українці – 3151 (33,9%) особу, євреї – 2324 (25%) особи, представники інших національностей – 419 (4,5%) осіб.

Серед сільського населення повіту поляки становили 64041 (48%) особу, українці – 64356 (48,2%) осіб, євреї – 2763 (2,1%) особи, представники інших національностей – 2357 (1,8%) осіб.

У структурі розселення основних етнічних громад повіту перепис 1931 року зафіксував такі співвідношення: з 64430 римо-католиків у містах мешкало 3389 (5,0%) осіб, в селах – 64041 (95%) особа; з 67507 греко-католиків у містах – 3151 (4,7%) особа, в селах – 64356 (95,3%) осіб; з 5087 іудеїв у містах – 2324 (45,7%) особи, в селах – 2763 (54,3%) особи.

Матеріали перепису 1931 р. дають нам можливість проаналізувати соціальну структуру населення повіту. За його даними із 142800 осіб у сільському господарстві було зайнято 105791 (74,1%) особа, а в галузях поза сільським господарством – 37009 осіб (25,9%).¹⁰

У матеріалах перепису виділялися такі соціальні групи як: власники засобів виробництва, розумові працівники (інтелігенція), робітники та особи з невідомим суспільним становищем.

У Львівському повіті за даними перепису до власників засобів виробництва належала 98921 особа (69,3%), розумових працівників – 3 460 (2,4%) осіб, робітників – 36459 (25,5%) осіб. У матеріалах перепису зафіксовано 3960 (2,8%) мешканців повіту з невизначеним суспільним становищем.¹¹

Домінування власників засобів виробництва у соціальній структурі населення повіту і невисокий відсоток найманих працівників (28%) свідчить про дрібнотоварний характер його економіки. Із згаданої кількості власників засобів виробництва 88391 (89,3%) особа була зайнята у сільському господарстві, причому власники земель площею понад 50 га, яких міжвоєнна польська статистика ототожнювала з великими землевласниками (поміщиками) нараховували разом із сім'ями тільки 100 осіб, решту – 88291 (99,9%) особу становили селяни.

У промисловості, торгівлі та інших нерільничих сферах власниками засобів виробництва були 10406 осіб. З них власниками великих та середніх підприємств була лише 91 особа, разом із сім'ями – 298 осіб (2,9%), а власниками дрібних закладів – 3545 осіб, разом з сім'ями – 10108 осіб (97,1%).

Наймані працівники в соціальній структурі становили менше третини населення повіту. Розумові працівники (разом із сім'ями) нараховували 3584 особи (2,5%), причому лише 144 особи утримувалися з праці у сільськогосподарському секторі, решта – з інших галузей. Абсолютну більшість найманих працівників склали робітники, які налічували 36459 осіб (разом із сім'ями), причому 16573 (45,4%) особи були зайняті у сільському господарстві.

Отже, соціальна структура населення Львівського повіту на початку 1930-х років виглядала наступним чином: великі землевласники (з наділами понад 50 га) нараховували 100 осіб (0,1%), селяни – 88291 (61,8%) особу; буржуазія - 298 осіб (0,2%); дрібноміщани та інші дрібні

власники поза с/г – 10108 осіб (7,1%); розумові працівники – 3584 особи (2,5%); робітники – 36459 осіб (25,5%); особи з невідомим суспільним становищем – 3960 осіб (2,7%).

На жаль, матеріали переписів не дають нам можливості простежити особливості соціальних структур основних етноконфесійних спільнот повіту, хоча на рівні воєводства і м. Львова це зробити можливо.

Натомість ми можемо порівняти структуру землеволодіння за етноконфесійними ознаками. За даними перепису 1931 року у Львівському повіті власниками і головами господарств були 7741 римо-католик (42%); 10293 греко-католики (55,7%) та 111 іудеїв (0,6%).

Із 7741 римо-католиків власниками господарств до 2 га були 38,5%; від 2 – 5 га – 32,9%; 5 – 10 га – 7,6%; 10 – 15 га – 0,5%; 15 – 50 га – 0,2%; понад 50 га – 0,3%, майже 20% не вказали чітко розміру володіння.

Із 10293 греко-католиків до 2 га володіли – 37,8%; 2 – 5 га – 32,9%; 5 – 10 га – 7,4%; 10 – 15 га – 0,7%; 15 – 50 га – 0,1%; понад 50 га – 1 власник; невідома площа – 24%.

Із 111 іудеїв до 2 га – 53,1%; 2 – 5 га – 23,4%; 5 – 10 га – 5,4%; 10 – 15 – 0; 15 – 50 – 2,7%; понад 50 га – 4,5%; невідома площа – 10,8%.

Доволі цікава інформація про конфесійну приналежність землевласників Львівського повіту у першій половині 1930-х років зафіксовано у дослідженні Господарського інституту східних земель про структуру землеволодіння дрібних власників (до 50 га) у східних та південно-східних воєводства Польської держави, проведеному 1931 року.¹² Згідно даних цього документу на території повіту існувало 23 812 рілних господарств, які охоплювали площу в 72 543 га. З цієї кількості господарств римо-католикам належало 9 628 господарств (40,4%) площею 27 171 га (37,4%); греко-католикам 13 368 господарств (56,1%) площею 41 383 га (57,1%); іудеям 373 господарства (1,6%) площею 748 га (1%); православним 66 господарств (0,3%) площею 200 га (0,3%); представникам інших конфесій 377 господарств (1,6%) площею 3041 га (4,2%).

Отже, Львівський повіт на початку 1930-х років був одним з найнаселеніших адміністративних одиниць Львівського воєводства. Маючи стратегічне значення через свою територіальну близькість до міста Львова, перебував у полі зору польської влади, що відбивалось на різних аспектах його життя, зокрема на етносоціальних процесах.

Економіка повіту, як і регіону загалом, носила аграрний характер з домінуванням дрібнотоварного виробництва. Абсолютна більшість його населення проживала в сільській місцевості та займалась сільським господарством. Міське населення було нечисельним, міста невеликими, з перевагою ремісничого виробництва.

Соціальна структура населення повіту була зумовлена аграрним і дрібнотоварним характером його економіки. Майже $\frac{3}{4}$ мешканців краю становили селяни та дрібноміщани, близько чверті – робітники, великі землевласники, буржуазія та інтелігенція не складала навіть і 3% всього

населення. Тобто процес модернізації громад Львівського повіту перебував ще на початкових стадіях, і його соціальна структура тяжіла до традиційного суспільства.

Під етноконфесійним оглядом населення Львівського повіту поділялось на три великі спільноти: українці греко-католики, поляки римо-католики та євреї іудеї. Були представники інших етносів та конфесій, проте їхня чисельність була незначною.

Українці, корінний етнос краю, зберігав незначну кількісну перевагу і демонстрував на початку 1930-х років тенденцію до зростання. Українські селяни повіту, попри несприятливі політичні та економічні обставини, зберегли за собою більшість господарств і земель в повіті, проте велике землеволодіння перебувало у руках чужинців.

Польська громада повіту, спираючись на підтримку держави та польського суспільства, посилювала свою присутність у всіх сферах життя краю. Дещо поступаючись українському землеволодінню у дрібному та середньому сегменті, поляки домінували серед великих землевласників. Хоча порівнюючи соціальні структури української та польської спільнот помічаємо багато подібних рис у їхньому розвитку.

Третьою за чисельністю громадою повіту були євреї. Вони здебільшого зосереджувались у приміських гмінах та містах повіту і займались торгівлею. Частина з них володіла землями, проте їхня частка у загальному землеволодінні була мізерною.

¹ Słowo Polskie. – 1924. – № 222. – 14 sierpnia.

² Lwów i powiat Lwowski (szkic kulturalno – oświatowy). – Kraków, 1906. – 20 s.; Drexler I. Wielki Lwów. – Lwów, 1920. – 66 s.

³ Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – S. 38.

⁴ Bonusiak A. Lwów w latach 1918 – 1939: Ludność – Przestrzeń – Samorząd. – Rzeszów, 2000. – S. 30.

⁵ Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności... – S. 38, 43.

⁶ Дудяк О.А. Перепис 1931 р. як джерело до вивчення національного складу населення Східної Галичини першої половини 1930-х рр. (на прикладі Львівського воєводства) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2005. Вип. 39-40. С. 641 – 658.

⁷ Кубійович В. Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9. XII. 1939 // В. Кубійович. Наукові праці. Упорядкув. і вступ. стаття проф. О. Шаблія. – Париж – Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996; Макаруч С. А. Етносоціальне розвитие и національніє отношенія на западноукраїнських землях в період імперіалізма. – Львов: Вища школа, 1983. – 255 с.; Landau Z., Tomaszewski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej (uwagi polemiczne) // Przegląd Historyczny. – 1970. – № 2. – S. 315-322.

⁸ Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939). Львів, 2003. С. 43.

⁹ Krzywicki L. Rozbiór krytyczny wyników spisu z dnia 30 września 1921 r. // Miesięcznik Statystyczny. 1922. T. V. Z. 6. S. 4 – 29.

¹⁰ Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności... – S. 86.

¹¹ Тут і далі підраховано за: Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludności...– S. 86.

¹² Struktura posiadania mniejszej własności rolnej na Ziemiach Wschodnich. Wojewodstwo Lwowskie. – Warszawa, 1938.

Маріанна Гладун

Проект аграрних перетворень отця Тита Войнаровського

Тит (Євген) Войнаровський народився 16 лютого 1856 року в родині священника Петра Войнаровського і Францішки з роду Лопатинських¹. Навчався в гімназії у Станіславові та у Львові, де вивчав теологію, яку закінчив з відзнакою в 1878р. 18 січня 1881р Т.Войнаровського висвячують на греко-католицького священника². У 1881 – 1910 р він був парафіяльним священником в різних селах Галичини: Олешні, Колодіївці, Кулачківцях. П'ядиках, Балинці, Кулачківцях³. З 1907 р. його обрали послом до Австрійського парламенту від української Національно-демократичної партії. Після закінчення терміну депутатських повноважень о. Тит Войнаровський стає каноніком, радником і референтом Митрополичої капітули у Львові.⁴ В 1925 р здійснює паломництво у Рим, після чого отримує посаду прелата Його Святійшості Папи⁵ Брав активну участь в політичному житті, був членом Народної організації українців м.Львова⁶ та УНДО⁷

Впродовж двадцяти років на посаді греко – католицького священника, Т.Войнаровський бачив повсякденні проблеми селян – бідність, неспроможність платити податки, голод, безземелля і ін. В своїх статтях і промовах у парламенті – «Що руйнує наше селянство чи є яка рада тій руїні?»⁸, «Вплив Польщі на економічний розвиток Руси - України»⁹, «Основи суспільного ладу»¹⁰, «Суспільне значення захисту селянської власності»¹¹, «Галицько – українська концепція нової пропозиції в сеймі про ліквідацію заборгованості, запроєктовано депутатом Т.Войнаровським»¹². «Бюджетові промова посла о. Тита Войнаровського виголошена в палаті послів на засіданню 15 листопада 1908 р»¹³.– шукає вихід з тяжкого становища селянства та вказує на рішення цих проблем через проведення аграрних перетворень шляхом мирної соціально-економічної революції¹⁴, що обмежила б існуючий капіталістичний лад створенням економічних організацій. Під впливом революції в Росії в 1905 р категорично виступає проти соціалістичного ладу¹⁵. Дає глибокий аналіз економічного становища селянства в Австро-Угорській імперії та в Галичині зокрема. Активно висвітлює ці проблеми серед української інтелігенції, здійснюючи виступи у товаристві «Просвіта»¹⁶, друкує деякі статті у газетах та журналах¹⁷.

Серед найважливіших проблем селянства Т. Войнаровський виділяє:

- *безземелля селян та високі податки.* Капіталістичне господарювання руйнує поступово селянство аж до цілковитого його зубожіння та зведення господарів на безземельних робітників.¹⁸ Значна кількість землі не була задіяна у сільському господарстві. В Австрії з 1848р капіталісти викупили 2 200 000 гектарів землі під вілли, літні

резиденції та засадження лісів для полювання.¹⁹ А під посів культур в імперії було виділено 28,249,864 гектарів землі²⁰. Вартість нерухомої власності, яка оброблялась селянами в цілій імперії коштувала 28 249 864 000 корон*.²¹ Обкладення податками земельних наділів на 1906 р. в Австрії без Галичини складало 623 915 379 корон, отож податок земельної власності у всіх краях Австрії разом складав 39 429 426 корон.²² Висока ціна та високі податки на землю не давали спроможності селянам купувати земельні наділи та працювати на них. Наслідком такої політики було голодування та еміграція селян з Австро-Угорської імперії та з Галичини зокрема. Еміграція українського населення і покинення ними земель сприяло до дальшого розширення польської власності в Галичині. Тільки в поодиноких маєтках Станіславівського повіту селянами було покинуто 620 моргів занедбаної землі – «пустки»²³ Зокрема в неврожайний рік 1868 польські пани та дідичі викупували у селян землю в коломийському повіт 300 моргів по ціні за 1 морг – 1 кг. картоплі (2 ліри) і 1 кг. ячменю (1 корона)²⁴. До 1894 року поляки в імперії закупили 12 000 гектарів по перегінній ціні 1385 марок за морг²⁵. У 1852 – 1912 рр. велика земельна власність у Галичині втратила в наслідок парцеляції 275 700 га, але з цього скористувалися насамперед поляки (укр. селяни з того ч. змогли купити ледве 38 000 га).²⁶ Перехід земель в Галичині у польські руки негативно відбивалось в економічній, політичній та культурній сферах життя українського населення.

- *Зменшення чисельності населення зайнятого в сільському господарстві.* В Австро - Угорській імперії за 10 років знизилась частка сільського населення на 6,38%.²⁷ Якщо в 1880 р. було 2 365 113 сільських господарства, то в 1900 їх нараховувалось 2 164 582. Відповідно зменшилась частка працюючих в рільництві в 1890 р. було 6 440 027 а в 1900 р. стало 6 020 264.²⁸

- *відкриття кордонів для ввозу іноземних продуктів сільського господарства і худоби,* згубно відбивалося на власному державному сільському господарстві. Міністр скарбу 24 листопада 1910 р. повідомив: «Ми є в складному становищі у грошовій торгівлі, тому вимушені зробити дозвіл ввезення м'яса з Сербії та Аргентини»²⁹ Таким чином перетворили ринок Австро-Угорщини на ринок збуту іноземного товару, гублячи власну економіку, попадаючи в залежність від іноземного товару.³⁰ В результаті виникли низькі ціни на продукти рільництва власного виробництва та високі ціни на ввезену сільськогосподарську продукцію. Високі ціни на продукти та несприятливі умови годівлі і випасу худоби на занедбаних землях призводять до невігідності вирощування власного тваринництва³¹. Селяни, які займались тваринництвом не мали коштів для закупівлі земель для домашньої господарки та на оплату земельного податку.

- *Цінова політика капіталістів.* Ціна рільничих товарів виснажена від цін.³² Вартість 50 кг пшениці дорівнює в середньому 12 корон,

купували капіталісти пшеницю по 10 корон а продавали посередникам за 13 - 14 корон. Так само заробляли на купівлі-продажі худоби. В результаті заробляли 1 мільярд корон на посередництві. Інші капіталісти заробляли майже ж стільки на переробці збіжжя в мук, та худоби в м'ясо³³. За 40 років ціна збіжжя знизилась, а ціна на печиво піднялась в два рази. Попит збільшується і відповідально ціна зростає, а оплата за працю навпаки падає³⁴. В результаті селянин отримує за свою працю в рік в середньому 1 950 корон, за підрахунками Т. Войнаровського це найдешевша оплата за роботу в імперії³⁵. Відповідно в збиток селянам капіталісти в цілій Австро – Угорській імперії отримують прибутку 500 мільйонів корон в рік.³⁶

Капіталістичне господарювання призводить до руйнування селянського стану.³⁷ В такій ситуації можемо прийти до повного винищення селянства.³⁸ А це за собою потягне занепад держави.

«Українська інтелігенція повинна забезпечити націю економічною незалежністю та дати добробут народу, тим самим дати йому право і значення політичне та вільне право вести боротьбу за здобуття незалежних політичних прав в Австро-Угорській імперії. Інакше політичні права можуть бути нетривкими. Тому наша інтелігенція має виробити напрям по відношенню до економічної політики в Галичині».³⁹ – такі заклики виголошував о. Тит Войнаровський у промові до української інтелігенції на засіданні товариства «Просвіта». Тит Войнаровський пропонує свою концепцію аграрної програми для створення економічно-стійкого суспільства:

*Вихідною точкою реформи є праця вільна і самостійна – це основа нормальних суспільних відносин*⁴⁰ Т.Войнаровський доводить що найомна праця, яка побудована на примусі без бажання людини, веде за собою збиток доходів для підприємств та сільського господарства і економіки держави загалом. «Найомна праця, оперта на основах капіталізму приватного чи державного, не дає вдоволення працюючим ані не поглиблює дружніх (духовних) відносин в суспільності, ані не побуджує маси працюючих до інтенсивності не має прикмет нормальних людських відносин. Навпаки викликає до ненависті, між працюючими і працедавцями, а навіть до ворогування цілих народів з вироджуванням людськості, побуджує хижість грабіжність і дратівливість та низькі інстинкти».⁴¹

Упорядкування земельної власності: «Нація без землі могла б бути у кожного іншого народу тільки не в українців...»⁴² Тому він пропонує передачу селянам у власність землі, шляхом парцеляції великих нерентабельних маєтків і покинутої землі – «пусток», та упорядкуванням сервітутів⁴³. Надання селянам кредитів для купівлі землі; створення, відповідних організацій ошадних кас та банків.

Економічні рільничі організації. Селянський стан є незахищеним ні політично ні економічно . Тому селянам потрібно створити організації, які

б виступали захистом від економічного визиску рільничих товарів. Організація повинна складатись з родин які проживають в селі, декілька сіл складають вже повітову організацію, а декілька повітових складають крайову організацію. Кожна така організація має діяти за певним напрямом. В кожному селі повинен бути представник, який володіє інформацією, що у селян є на продаж і по якій ціні, крім того він повинен знати що саме селянам потрібно в кожному селі, для того щоб налагодити торгівлю в першу чергу в цьому селі. Далі ті товари, які є в надлишку прямують у повітову організацію і вже на другому рівні шукають свого покупця, відповідно, якщо і тут є надлишок певного товару тоді ці рільничі товари або ж худоба прямують у крайову організацію, а та встановлює ціну на них і збуває їх капіталістам та виставляє на продаж на ринкових світових біржах. Товар прямує на експорт.⁴⁴ Ця організація повинна забезпечувати селянина всім необхідним інвентарем для роботи на землі та вирощуванні худоби. Таким чином селяни захистять себе від торгівельного посередництва капіталістів і відповідно ціна на необхідні товари вжитку будуть меншими.(таб 1).

Податкова система. Повинен бути чіткий контроль організації за балансуванням цін купівлі та продажу товарів у відповідності до попиту і пропозиції як на місцях так із цінами світових бірж. Податки повинні стягуватись з селян таким чином: 4% від суми, з того що вони продають чи купують, контроль за оподаткуванням має вести представники економічної організації.⁴⁵

З ініціативи Т. Войнаровського був проведений «Просвітньо-економічний конгрес» товариством «Просвіта» у січні - лютому 1909 р⁴⁶ На цьому конгресі доктор Євген Олесницький виголосив завдання: «Філії товариства «Просвіти» мають стати осередками, які гуртують весь український загальний даної території, – мають на постійних тижневих засіданнях обговорювати всі просвітньо - господарські справи і потреби місцеві, –шукати дороги економічної роботи, а в особливості господарської та промислової продукції, та при допомозі центрального відділу давати початок інституціям і товариствам господарсько – промисловим»⁴⁷

Т. Войнаровський зазначає: «Просвітньо-економічний з'їзд поручає відділенню товариства «Просвіта» опрацювати статuti для організацій економічних громадських, та для союзів повітових і союзів краєвих, поставити ціль зібрати потрібний капітал, зайнятись питанням вступу членів та введення в життя нашої економічної організації».⁴⁸

Українцями було створено ряд економічних товариств, зокрема: Крайове товариство «Сільський Господар»⁴⁹, Краєвий Союз господарсько – торгівельних спілок торговельного синдикату «Сільський Господар»⁵⁰, Краєвий союз по збуту худоби⁵¹, Краєвий молочарський союз «Маслосоюз»⁵², Господарсько – торгівельна спілка «Рілля»⁵³, Торговий союз «Господарська дружба»⁵⁴, Краєвий союз споживчий кооператива «Народна торгівля»⁵⁵, Крайовий союз кредитовий⁵⁶, Кооперативний банк

«Дністер», Краєвий союз споживачів, Магістрат фармація пана М. Терлецького, «Українська Щадниця»⁵⁷ та ін. Об'єднував ці всі організації «Центросоюз» – союз кооперативних союзів, який знаходився у Львові на вул. Зіморовича 20 -22, та вул. Потоцького 58⁵⁸

У статуті Крайового товариства «Сільський Господар» було сказано «Товариство захищає хліборобські інтереси народу і прагне до піднесення рільництва і хліборобського стану в краю. Зокрема видає «Господарську часопись» річна передплата - 4 корони. Річні взноси для звичайних членів – 2 корони, для досмертних членів одноразово – 50 корон, для членів-добродіїв одноразово – 100 корон»⁵⁹».

Краєвий союз по збуту худоби⁶⁰, Краєвий молочарський союз «Маслосоюз»⁶¹ організовували збір та переробку сирого продукту (молока та тварин) на товар для продажі (сир, масло, молоко, м'ясо).

Краєвий Союз господарсько – торгівельних спілок торговельного синдикату «Сільський Господар» займався продажем насіння, квітів, трав, збіжжя, корму для тварин, штучних добрень: суперфосфатів, чілійської салітри, вапна азотного і ін, кам'яного вугілля німецького і місцевого виробництва, були склади господарських знарядь і с/г машин та машини для будівництва. Продавали будівельні матеріали: цемент, фарби, лаки, дерева і ін.⁶²

Крайовий Союз кредитовий товариство з обмеженою відповідальністю, Кооперативний банк «Дністер», «Українська Щадниця» займалися наданням кредитів для селян⁶³

Краєвий союз споживчий кооператива «Народна торгівля», кооперативи – магазини заходились практично у кожному селі Західної України в міжвоєнний час, однак головні «склепи» станом на 1928 р були у Львові (пл. Ринок 36), Станіславові (Ринок 23, вул. Галуховська 20), Перемишлі (Костюка 7), Тернополі (вул. Мая 3 вл. дім), Дрогобичі (вул. Стрийська 12), Коломиї (Ринок 48), Стрию (Ринок 38) Самборі (Ринок 27, вл дім), Рогатині (Ринок 6а), Борщові (Шевченка 861), Золочові (Собеського 15),Збаражі (Ринок 72), Косові (Ринок 85), Мостиськах (Перемиська 571 вл дім), Сокалі (Новий ринок63 вл дім), Турці (Старий Ринок)⁶⁴

Отож впродовж свого життя о. Тит Войнаровський був захисником селянського стану. Розуміючи проблеми селян, він всіляко намагався їм допомогти, розробивши чітку систему виходу з економічної кризи, шляхом створення сильних сільськогосподарських економічних організацій, які би надавали кредити селянам для купівлі землі, забезпечували їх всім необхідним інвентарем, та виступали на захисті їх економічних та політичних прав. Він був один з ініціаторів створення українських кооперативів, які розпочали свою діяльність в Західній Україні на початку ХХ ст. пізніше розбудувались та активно діяли впродовж міжвоєнного періоду.

- ¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 19.
- ² Войнаровський Т. Низка споминів з мого життя// Історичні постаті Галичини XIX-XX ст. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1961. – С. 15.
- ³ Там само. – С. 16–30.
- ⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 27.
- ⁵ Там само. – Арк. 20.
- ⁶ Там само. – Спр. 38. – Арк. 1.
- ⁷ Там само. – Арк. 2–21
- ⁸ Там само. – Спр. 16. – 91арк.
- ⁹ Там само. – Спр. 2. – 87арк.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 6. – 11 арк.
- ¹¹ Там само. – Спр. 3. – 57 арк.
- ¹² Там само. – Спр. 4. – 83 арк.
- ¹³ Бюджетова промова посла о. Тита Войнаровського виголошена в палаті послів на засіданню 15 листопада? 1908 р. // Руслан. – 29 січня (11 лютого) 1909. – Ч. 23. – С. 1–2; 30 січня(12 лютого) 1909 . – Ч. 24. – С. 2; 3 (16 лютого 1909). – Ч. 27. – С. 2; 4 (17 лютого 1909). – Ч. 28. – С. 2.
- ¹⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 682 – Спр. 3. – Арк. 27
- ¹⁵ Там само. – Арк. 15.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 2. – Арк. 4.
- ¹⁷ Войнаровський Т. Суспільне значення охорони селянської власності // Правничий Вісник. – Львів, 1911 – №1–2 – 45 с
- ¹⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 13
- ¹⁹ Там само. – Арк. 14
- ²⁰ Там само. – Спр. 3. – Арк. 16.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – Спр. 2. – Арк. 44.
- ²³ Там само. – Арк. 41.
- ²⁴ Там само. – Арк. 42.
- ²⁵ Там само. – Спр. 16. – Арк. 69.
- ²⁶ http://www.horyzont.narod.ru/encyklopedia2/en_2_zzemelnyj_ustrij.htm
- ²⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 8.
- ²⁸ Там само. – Арк. 9.
- ²⁹ Там само. – Арк. 7.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 56.
- ³² Там само. - Спр. 3 – Арк. 13.
- ³³ Там само. – Спр. 16. – Арк. 9.
- ³⁴ Там само. – Спр. 3. – Арк. 20.
- ³⁵ Там само. – Арк. 18.
- ³⁶ Там само. – Арк. 22.
- ³⁷ Там само. – Арк. 10.
- ³⁸ Там само. – Арк. 13.
- ³⁹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 45.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 16. – Арк. 25.
- ⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – Спр. 3. – Арк. 10.

⁴³ Там само. – Спр. 2. – Арк. 41.

⁴⁴ Там само. – Арк. 80–81

⁴⁵ Там само. – Спр. 16.

⁴⁶ «Просвітньо – економічний конгрес»//Руслан. – 19–21 січня. – 1909 – Ч. 14–16. – С. 2.

⁴⁷ «Просвітньо – економічний конгрес»//Руслан – 21 січня. – 1909 – Ч. 16.. С 2

⁴⁸ ЦДІА України Ф 682 №2 Монографія «Вплив Польщі на економічний розвиток України» 87 ар ар82

⁴⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 8.

⁵⁰ Там само. – Спр. 33. – Арк. 5

⁵¹ Там само. – Арк. 6

⁵² Там само. – Арк. 11

⁵³ Там само. – Арк. 9

⁵⁴ Там само. – Арк. 11

⁵⁵ Там само. – Арк. 10

⁵⁶ Там само. – Арк. 5

⁵⁷ Там само. – Арк. 11

⁵⁸ Там само. – Арк. 12

⁵⁹ Там само. – Спр. 32. – Арк. 8.

⁶⁰ Там само. – Арк. 6

⁶¹ Там само. – Арк. 11

⁶² Там само. – Арк. 1

⁶³ Там само. – Арк. 5, 11

⁶⁴ Там само. – Арк. 10

Леся Купин

**Імміграційна політика Франції 1919–1939 рр.
(за матеріалами газети «Громадський голос»)**

Франція після закінчення Першої світової війни вирізнялася двома особливостями: як одна з найбільш потерпілих від воєнних наслідків держава та, як одна з країн, під «покровительством» якої встановлювався «мир і злагода» у світі, що заново проголошувала державотворчі концепції під гаслами Свобода, Рівність та Братерство.

Щодо першої особливості, Франція, як країна-переможниця, зазнала чимало людських та матеріальних втрат у війні: разом з колоніями – 1 млн. 426 тис. вбитих, 2 млн. 700 тис. поранених (друге місце після Росії); сума воєнних витрат становила – 157 млн. нім. марок (третє місце після Великої Британії та Німеччини).¹ Тим часом, народжуваність в перші післявоєнні роки залишалась дуже низькою, особливо в порівнянні з іншими європейськими країнами: 1920 р. вона становила 21,4 % (на 10 тис. населення 214 осіб), а смертність 17,2% (172 осіб на 10 тис. населення), а в 1921 р. – розпочався процес падіння народжуваності, який призвів у 1929 р. до домінування смертності над народжуваністю.² Порівняно з Німеччиною, народжуваність у Франції була нижчою у 6 разів, з Великою Британією – 4, з Італією – в 12, з Польщею – в 15 та в 23 рази нижчою ніж в СРСР.³ Щодо матеріальних втрат Франції під час війни, то варто зазначити, що нагальної відбудови потребували північно-східні департаменти країни, де до війни виплавлялось 81% чавуну, 91% міді, 63% сталі, 75,5% цинку, більша частина вовняного та лляного виробництва, та 20,4% валового збору пшениці; а також 1650 міст та інших населених пунктів, 22 900 промислових підприємств, 6 тис. км. залізничної та 52 тис. км. шосейної доріг, вийшла із ладу половина торгівельного флоту.⁴

Стосовно другої особливості, то у 1919 і 1920 рр. Францію охопила хвиля страйків, мітингів і демонстрацій. Вона створила широку демократичну коаліцію під назвою Національний блок (перебував при владі до 1924 р. почергово очолювані Александром Мільєраном, Арістидом Бріаном, Раймоном Пуанкаре), який характеризувався ліберальним спрямуванням.⁵ Одними з перших проведених заходів нового уряду, які отримали широку підтримку не лише в середині країни, а й поширили резонанс на світову громадськість, було прийняття в 1919 р. закону про 8-годинний робочий день та реформа виборчої системи, яка забезпечила демократичність виборчого права та максимальне врахування настроїв виборців.⁶

Потреба швидкої відбудови Франції, при нестачі робочих рук, на фоні явної лібералізації країни, спричинила постійно зростаючу імміграцію.

Імміграційну політику Франції 1919–1939 рр. ми розглянемо за матеріалами газети радикального спрямування «Громадський голос», яка виходила у Львові впродовж (1922–1939 рр.).

Якщо протягом 1919–1921 рр. у Францію емігрували незначні групи, західноукраїнських заробітчан, то становище докорінно змінилося у 1921 р., коли конгрес США прийняв антиімміграційний «закон Діллінгхема».⁷ Про схему виїзду, умови праці та перебування у Франції газета «Громадський голос» писала наступне: «Польська держава за допомогою агентств вербує робітників і гірників до робіт у Францію; найчисельнішими є робітники з Галичини, яких у замкнених вагонах перевозять до табору Туль в Лотарингії. З прибуттям, заробітчанин підписує контракт щонайменше на один рік, а потім можна вільно змінювати роботу»⁸. Наведена цитата свідчить про масовий та нелегальний характер імміграційного потоку на територію Франції. Щодо умов праці, то [«...еміграція до Франції для наших людей є вбивчою, допоки вони вивчать французьку їх використовують, не дотримуючись договорів, а значну частину емігрантів висилають до французьких колоній в Африці»]⁹, як наслідок [«...біля половини їх тікає через два місяці, деякі працюють півроку; ті, що втікають, їх ловить міліція; втікачам нема жодних полегшень при прибутті до дому, мусять оплачувати всі візи і цілу карту»].¹⁰

Таким чином, імміграційна політика Франції впродовж 1919–1925 рр. характеризується лояльністю та лібералізацією, при відсутності належного контролю з боку держави. Саме такий стан імміграційної політики, дозволив вирішити першочергове завдання відбудови країни, при мінімальних на це затратах.

Новий етап імміграції розпочався з 1926 р., коли «сформувалась нова коаліція партій, що отримала назву «Національне єднання», які у 1928 р. утворили уряд виключно з представників правих партій на чолі з Р. Пуанкаре».¹¹ «Туди виїхати тепер важче з кінця травня 1926 р., виїжджає лише обмежене число робітників до копалень і польових робіт».¹² При цьому, виїзд був можливий під контролем «Державного бюро посередництва праці», де окрема комісія обирала з поміж усіх претендентів найбільш придатних до праці.¹³ При в'їзді на територію Франції потрібно було пред'явити такі документи: легітимацію з фотографією, метрику, свідоцтво моральності, свідоцтво громадської приналежності.

Слід зазначити, що певний контроль імміграційного потоку, з боку французької влади, не був спричинений перенасиченістю ринку праці, а швидше, в усвідомленні необхідності недопущення на територію країни «неблагонадійних елементів» та через осуд світової громадськості «лібералізації» імміграційних заходів Франції. У зазначений період в еміграції до Франції надзвичайного поширення набула «торгівля живим товаром».¹⁴ На загал в країні була нестача робітників, які могли їхати за

контрактом і без (за контрактом праця дуже важка, але перевага у гарантуванні роботи, контракт підписувався на півроку або на рік).¹⁵

Одночасно в газеті «Громадський голос» був поданий перелік професій для працевлаштування іммігрантів: «Дуже багато робітників знаходять роботу, носячи пакунки біля станцій, де некваліфікований робітник може заробити від 2 до 6 франків за годину, коли платня в копальнях Лотарингії для іммігранта становить до 2, 25 франків; багато з них користуються попитом у лісових роботах, де платня становить 500–600 франків за місяць; теслі заробляють по 5 франків за год.; значна частина чужинців займається шоферством, яких в Парижі є 3 000 з колишньої Російської імперії – України і Росії». ¹⁶ Що ж стосується праці жінок, то [«...їх радо приймають до домашньої прислуги, у ресторани для миття посуду і підлоги, а найприємніша робота при фабриках парфум; багато жінок заробляє вишиванням. Робітниця-початківець отримує 300–400 франків за місяць»].¹⁷ Незважаючи на соціальне законодавство про 8 год. робочий день 1919 р., то [«...8 год. робочого дня тут немає, працюють і по 14 год. на добу.»]¹⁸

Згідно з повідомленнями газети «Громадський голос», до 1926 р. Франція була єдиною країною в Європі, де майже не було безробіття, де робітник міг знайти якусь роботу і заробити на прожиття.¹⁹ Наприкінці цього року ситуація змінилася: «Франція зараз переживає господарську кризу, яка дуже відбивається в робітничому житті (90% заробітчан заробляють на мінімальне прожиття, а 10% – можуть подумати про залишковий заробіток), від вирішення цієї кризи залежать також політичні умови». ²⁰ Зазначалась причина і можливий шлях вирішення цієї проблеми: «Франція переповнена чужими заробітчанами, фінансова криза продовжується, скоро прийде безробіття і тисячі іноземців залишаться без роботи. Скоро французькі робітники вимагатимуть від уряду припинити подальший приїзд іноземців, а також видати відповідний закон, який урегулюватиме їх прийом. Цю справу вирішує французький парламент.»²¹

Інтенсивний вплив іммігрантів у Францію, зумовив недотримання, французькими роботодавцями, обов'язкових постанов щодо заробітної плати, кількості годин праці, та забезпечення у випадку недуги робітника або його нездатності до роботи.²² В даній ситуації заробітчани були зовсім беззахисні, бо [«...вони не знали ні своїх прав, ні мови»],²³ а найгірше те, що [«...наперед підписуючи трудову угоду в еміграційному бюро, вони не знали умов праці у Франції»].²⁴ Що стосується самого контракту, який був доволі «прозорим», то саме в ньому і полягає найбільша «несправедливість» по відношенні до іноземних працівників: «Той, хто підписав контракт отримує платню, вказану в контракті і мусить його дотримуватись (цього ледве вистарчає на життя), а хто залишає роботу – того французька влада переслідує.»²⁵ Розглянемо порівняння на прикладі роботи у копальнях вугілля, де кваліфікований робітник отримував 40–50

франків, коли по контракті – до 26 франків; винагорода некваліфікованого робітника становила 33 франків, а в контракті зазначалось 23, 65 франків.²⁶ Газета «Громадський голос» зазначала, що найгірша ситуація була у робітників копалень залізної руди, котрі отримували 21 франк згідно контракту.²⁷

Показовим жестом французького уряду, що світова економічна криза 1929 р. ще не зачепила Францію було те, що 1930 р. майже всі заморські держави застосували імміграційні обмеження, залишилась лише Франція, куди вільно міг плинути імміграційний потік.²⁸ Цей здогад підкреслює і той факт, що перш за все французький уряд працевлаштовував робітників з Польщі, які виконували найважчі роботи у копальнях вугілля, залізної руди, на фабриках і в сільському господарстві за мінімальну винагороду.²⁹ Однак, наприкінці 1930 р. відбулися зміни, які відчули самі емігранти: «Число місячних еміграційних квот до Франції значно обмежено, тепер туди може виїхати лише незначна кількість бажаючих, що спричинено перенасиченням ринку праці.»³⁰

Реакція урядових кіл на імміграційну проблему Франції не забарилася. «У парламенті обговорювали шляхи недопущення іноземних робітників у Францію: проводитиметься суворий контроль щодо прийняття на роботу сільськогосподарських робітників, де в першу чергу братиметься до уваги французька національність; спростити систему виїзду-повернення на батьківщину іноземних робітників; ретельний контроль кордонів щодо нелегального в'їзду у Францію.»³¹

Незважаючи на постійні оголошення продовження набору, зокрема на сільськогосподарські роботи, французький уряд 1931 р. видав окремі розпорядження-вимоги для осіб, які хочуть виїхати у Францію: 1) ті, що отримали запрошення від своїх родичів, але без права, під загрозою виселення, шукати роботу; 2) ті, що отримали поіменні запрошення від працедавців у Франції;»³² 3) ті, що зареєстровані контингентом через відповідний державний уряд Посередництва Праці.³³ Контракти праці повинні бути підтвердженні через французьке Міністерство Праці для промислових робітників і через Міністерство Земельних справ для сільськогосподарських робітників.³⁴ Крім цього, контракт повинен бути затверджений відповідним (в залежності від національності) консульством у Франції, а поіменні запрошення від родичів³⁵ – найближчим мером, префектом французького департаменту і також відповідним консульством. У випадку відсутності одного з потрібних підтверджень, було важко виробити паспорт і дістати французьку візу.³⁶ Такі заходи, з боку французького уряду, були спричинені не в останню чергу через світову економічну кризу, яка вступила у першу хвилю свого загострення у Франції.

Французька імміграційна політика віддзеркалювала не лише реалії внутрішньої соціально-економічної політики, при постійно-змінних і нестабільних урядах, але й змушена була реагувати на зовнішньополітичну

ситуацію загалом. Саме Франція була однією з країн куди ринула перша хвиля біженців внаслідок приходу Адольфа Гітлера до влади в Німеччині у 1933 р. Важливість і небезпеку для Франції, внаслідок цієї події, зазначила також газета «Громадський голос»: «В останніх кількох місяцях емігрувало з Німеччини до Франції 40 тис. жидів. Деякі французькі часописи побоюються, що вони становитимуть велику конкуренцію французьким купцям, лікарям і адвокатам.»³⁷

Загострення кризи у 1933–1934 рр. та негативний вплив іммігрантів на суспільно-політичне життя Франції (вбивство президента Поля Думера російським емігрантом Павлом Горгуловим, економічна афера російського емігранта О. Стависького)³⁸ призвели до звільнено 5 тис. робітників-іммігрантів з Польщі, яким відшкодували дорогу додому.³⁹ А незадовго конгрес прийняв рішення про депортацію з Франції 150 тис. іноземних робітників.⁴⁰ Це стимулювало міністра праці підписати указу про заборону видання «карти праці» іноземним робітникам, яка могла порушитись лише в окремих випадках задля дотримання рівноваги між зайнятими французами та іноземцями.⁴¹

Французький уряд вирішив встановити контроль над іноземцями та ускладнити умови переходу кордонів, через які до цього часу, можна було без паспорту перейти до Бельгії і Швейцарії.⁴² Також постала проблема легітимного перебування на території Франції. Було відомо, що на території країни перебувало 3 млн. іммігрантів, з яких 10%, напевне, прибули нелегально.⁴³

«Вже напередодні війни у величезних розмірах зросла політична імміграція з Німеччини та колишньої Австрії як німців так і жидів.»⁴⁴ Тому, зважаючи на значне число іммігрантів, французький уряд хотів припинити потік політичної імміграції у державу.⁴⁵ «Цією справою зайнявся президент Рузвельт, який організував окрему міжнародну конференцію, аби керувати розподілом емігрантів на всі держави.»⁴⁶ Про глобальність імміграційної проблеми у Франції, за даними газети «Громадський голос», свідчить і той факт, що лише українців станом на 1939 р. було 100 тис., які створили найчисельнішу українську еміграцію серед європейських країн.⁴⁷

Таким чином, матеріали газети «Громадський голос» є джерелом дослідження імміграційної політики Франції міжвоєнного періоду. Вони допомагають дослідити специфіку та характерні особливості даної проблеми. Зважаючи на обмежений інформативний характер газети, щодо нашого питання, ми виявили причини та наслідки імміграції у Францію; дослідили криву піднесення та спаду цього руху; зазначили політичний курс, якого дотримувались французькі політики в імміграційному питанні за різних внутрішньо та зовнішньо політичних умов.

¹ Громадський голос. – Львів, 1931. – 11 липня.

² Флоркин Н. Трудовая иммиграция во Франции в новейшее время. – К., 1975. – С. 20.

³ Там же. – С. 21–22.

- ⁴ Борисов Ю. В. Новейшая история Франции. – М., 1966. – С.22–23.
- ⁵ Швагуляк М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки 1918-1945 рр. – Львів, 2005. – С.124.
- ⁶ Там само. – С.123.
- ⁷ Качараба С. Еміграція з Західної України (1919–1939). – Львів, 2003. – С.337.
- ⁸ Громадський голос. – Львів, 1923. – 7 липня.
- ⁹ Там само. – 15 вересня.
- ¹⁰ Там само. – 7 липня.
- ¹¹ Швагуляк М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. – С. 129.
- ¹² Громадський голос. – Львів, 1926. – 15 травня.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Качараба С. Еміграція з Західної України. – С.339.
- ¹⁵ Громадський голос. – Львів, 1926. – 3 липня.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – 1926. – 21 серпня.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – 1929. – 28 вересня.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. – 1929. – 28 вересня.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. – 1930. – 22 листопада.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. – 1931. – 14 березня.
- ³² Там само. – 30 травня.
- ³³ Там само. – 15 серпня.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само. – 1933. – 19 серпня.
- ³⁸ Швагуляк М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. – С.131–133.
- ³⁹ Громадський голос. – Львів, 1934. – 24 березня.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. – 1934. – 1 грудня.
- ⁴² Там само. – 1937. – 25 вересня.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само. – 1938. – 23 липня.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само. – 1939. – 15 квітня.

Ігор Мрака

Українська політична еміграція 1939-1941 рр. в оцінках польських експертів

Початок Другої світової війни і окупація Польщі військами Вермахту та Червоної армії поставили на порядок денний відродження її державного суверенітету. Однак відновлення політичної незалежності не асоціювалося в багатьох європейських, і перш за все британських, політиків із поверненням до передвоєнних кордонів, особливо на сході¹. Втім, чимало експертів припускали можливість збереження після війни в складі Польщі колишніх східних воєводств, що висувало на порядок денний питання про форму співжиття в одній державі поляків та українців². Прикметно, але поляки також враховували важливість українського чинника в умовах, що склалися. Для них йшлося не стільки про випрацювання моделі співжиття в одній державі після закінчення війни, скільки про ймовірність укладення спільного антирадянського союзу.

Зважаючи на це, наприкінці 1939 р. у середовищі польського політикуму ішов пошук шляхів зближення з українцями. Свідченням цьому може служити ухвала Комітету міністрів зі справ краю від 28 листопада 1939 р. Зі змісту цього документу видно, що польські політики припускали можливість утворення незалежної Української держави. Водночас важливим було визнання поляками “не тільки можливості порозуміння з незалежницьким українським рухом, але й потреби створення спільного польсько-українського фронту, спрямованого проти окупантів”³. Майбутнє двох держав автори документу вбачали у федеративному зв'язку між Польщею та Україною⁴. Однак, багато польських політиків (у тому числі і глава уряду Владислав Сікорський) вже тоді песимістично оцінювали шанси втілення у життя подібних проєктів⁵. Можливо, через це В. Сікорський не наважився підписати документу⁶, який міг стати основою нової польської східної (української) політики.

Тим не менш, спорадичні перемовини між поляками та українцями тривали протягом осені 1939 – весни 1940 рр. Як з'ясувалося, ведення переговорів було доволі непростою справою, і на це була низка причин. По-перше, поляки опинилися перед непростою дилемою: з яким українським емігрантським політичним угрупованням співпрацювати? Українська еміграція була доволі строкатою політично, окремі течії навіть конфліктували між собою⁷. 4 січня 1940 р. референт з національних справ проф. Ольгерд Гурка представив міністру інформації і документації Станіславу Стронському меморандум, у якому описав українські політичні угруповання в Європі⁸.

Характеризуючи українську політичну еміграцію, він писав, що у польській пресі і серед політиків сформувався помилковий погляд, що існує тільки дві її головні течії. Натомість, як стверджував О. Гурка, їх є

набагато більше, вони конкурують, а, навіть, взаємопоборюють одні одних. Отже, на думку експерта, віддавна у Європі доволі активно діяла група українських політиків, згуртованих навколо гетьмана Павла Скоропадського. Її центр знаходився у Німеччині і протягом усього міжвоєнного періоду її підтримувало, втім і фінансово, німецьке керівництво. Намагання польського міністерства закордонних справ зблизитися з так званими “скоропадчиками” закінчилося безрезультатно. Це тільки спровокувало напруження відносин з петлюрівською еміграцією у самій Польщі⁹. Як показали події, з перших днів війни ця група активізувала свою діяльність, поширила її на територію протекторату Чехії та Моравії, згодом Генерал-Губернаторства до Кракова, однак безрезультатно. До закінчення війни залишалась майже ізольованою¹⁰.

Українські комуністи нечисельні і маловідомі. Представлені невеликою групою у Франції, яка після підписання німецько-радянської угоди, не вела активної політичної діяльності, боячись арештів. Третьою, з числа виокремлених О. Гуркою, була група “старорусинів”. За словами експерта, ця група представлена кількома особами і її не слід взагалі враховувати, коли йде мова про будь-які розмови з українською політичною еміграцією¹¹.

Чисельною і доволі впливовою серед української еміграції в Польщі є група політиків із Наддніпрянщини¹². Спершу цю групу очолював С. Петлюра, а по смерті Андрій Лівіцький. Однак з початком війни він залишився в окупованій німцями Польщі, а 9 вересня 1939 р. письмово склав свої повноваження. Опісля на початку жовтня 1939 р. представниками екзильного уряду Української Народної Республіки утворено Український Комітет у Парижі. До його складу увійшли Вячеслав Прокопович – президент, Олександр Шульгін – прем'єр (одночасно виконував обов'язки міністра закордонних справ), Олександр Удовиченко – міністр військових справ¹³. Ця група, за словами О. Гурки, стала легальним продовженням українського уряду з часів української незалежності 1917-1920 рр., підтримувала налагоджені контакти з французькими та британськими політичними колами. При цьому, як зауважив автор документу, незважаючи на підтримку від Польщі, “це група на загал ідейних людей, яких не можна за допомогою фінансових субвенцій змусити підтримати ідеї, які суперечать українським інтересам”.¹⁴ З кінця 1930-х років відбулося відносне зближення цієї групи з представниками УНДО, лідером яких на еміграції є маловідомий Володимир Соловій¹⁵.

Конкуруючою до названої групи українських політиків були представники ОУН, які мали більший вплив серед української еміграції як у Європі, так і на американському континенті, особливо в Канаді. Ця група була вороже налаштована щодо Польщі, опиралася на підтримку Німеччини. Але їх, за словами О. Гурки, також “не можна вважати за безідейних найманців, здатних діяти всупереч українським інтересам”.

Зрештою, стверджував автор документу, не слід виключати в майбутньому і їхньої діяльності проти Німеччини, яка нехтує інтересами українців¹⁶. Відтак, на думку О. Гурки, можна виділити дві впливові групи української політичної еміграції – петлюрівсько-ундовська і націоналісти (ОУН), кожна з яких прагне репрезентувати інтереси усього українського народу. З-поміж названих політичних груп, О. Гурка віддавав перевагу налагодженню контактів з політиками із Наддніпрянщини, а не ОУН. Решта ж дрібних політичних груп взагалі не брано до уваги.

Прикметно, але поляки були добре зорієнтовані в можливостях українців. Так, якщо уенерівці мали відносно добрі позиції у Європі, мінімальний доступ до французьких та британських політиків, то в Україні вони були незначними. Протилежною була ситуація з оунівським підпіллям, яке мало беззаперечний авторитет серед українців в краї і достатньо великий серед української еміграції.

Спроби поляків у напівофіційних розмовах з українськими політиками-емігрантами, головним чином представниками колишнього уряду Української Народної Республіки, ініціювати створення єдиного політичного осередку з представників різних політичних середовищ, не мали успіху¹⁷.

Одночасно, перші контакти поляків з українцями засвідчили, що з низки питань буде доволі важко знайти спільну мову. Як відзначав О. Гурка, більшість українських політичних діячів на еміграції зі схваленням ставилися до можливості співпраці з поляками¹⁸, але жодному з них не імпонувала ідея укладення союзу між двома державами на федеративних засадах¹⁹. Поряд з цим відчутною була розбіжність поглядів українців і поляків з цілого ряду питань і, зокрема, щодо майбутньої приналежності Східної Галичини. Попри наміри поляків повернутися до *status quo ante bellum*, українські політики не погоджувалися на відновлення кордону, встановленого Ризьким договором²⁰.

Крім аналізу стану та діяльності українських політичних угруповань, О. Гурка зробив спробу визначити їхнє ставлення до окремих ключових питань. Одним з таких було територіальне розмежування польсько-українського пограниччя, яке після нападу на Польщу, вкотре постало на порядку денному. Як з'ясувалося, усі без винятку українці вважали довоєнний польсько-радянський кордон неіснуючим, ба більше, його вже не вдасться відновити і взагалі не варто про це говорити. І хоча об'єднання українських земель відбулося незалежно від них, а навіть всупереч їхній волі, це вже доконаний факт, якого жоден українець не може перекреслювати²¹.

Слова О. Гурки підтвердилися вже під час розмови секретаря польського міністерства закордонних справ Зигмунда Гралінського з міністром закордонних справ Українського Комітету в Парижі Олександром Шульгіним 19 лютого 1940 р. Під час зустрічі останній зазначив, що “жоден українець не може визнати сьогодні кордону, встановленого

Варшавським договором (Ю. Пілсудського. – *І. М.*) з Петлюрою у 1920 р. і що його група не може формально зректися з прав України до Східної Малопольщі, оскільки втратила б авторитет серед українців”²². Тому, аби не ускладнювати двосторонніх взаємин справа кордонів на час війни повинна бути відтермінована²³.

Одним з висновків професор О. Гурка як, зрештою, і ряд інших польських політиків пропонував виступити з офіційною заявою про намір сприяти створенню незалежної Української держави²⁴ й ввести до складу польського кабінету українських представників²⁵. Тільки в такий спосіб можна було започаткувати українсько-польську співпрацю, яку вважав корисною і вельми необхідною у боротьбі з СРСР. “Навіть у випадку перемоги Франції і Англії над Німеччиною та СРСР, визначення ними мирних умов, Захід ніколи не диктуватиме умов Росії так як Німеччині. Справді Радянська Росія виявилася заслабкою, щоб перемогти Фінляндію, проте уся Західна Європа є заслабкою аби перемогти і до чогось змусити Росію. Тому надалі поділяю думку польського та румунського штабу, що перемогти Росію можна тільки використовуючи українське питання. Поза тим у Європі немає сил, які могли б самостійно її перемогти”, – стверджував О. Гурка.

Проте уряд В.Сікорського не був готовий до таких радикальних кроків. Ситуацію суттєво ускладнювала надмірна обережність поляків у взаєминах з українцями та небажання деяких польських політичних сил йти на поступки українцям²⁶. Незважаючи на пропозицію О. Гурки і ряду польських політиків, уряд В. Сікорського не зважився зробити настільки рішучі кроки.

Попри неодноразові заяви польських політиків про свої симпатії до ідеї утворення незалежної України, вони вбачали деякі труднощі в її реалізації і до певної міри небезпеку (у випадку втілення в життя) для Польщі. Одним з перших про це почав говорити інший польський експерт д-р Богуслав Лонгхампс, який підготував і представив 24 лютого 1940 року власні зауваження на реферат О. Гурки.

Отже, Б. Лонгхампс не погоджувався з багатьма положеннями меморіалу О. Гурки, і перш за все у тій частині, де йшлося про необхідність декларації польським урядом прагнення сприяти відновленню незалежної української держави. Відтак, на думку Б. Лонгхампса, відродження української державності є “справою безнадійною” і понад силу реалізувати одній Польщі. При цьому він вважав хибною тезу про те, що через відмову підтримати незалежність України “потрапимо в імпас з Росією, якого не зможемо вчасно вирівняти”²⁷. Навпаки, у випадку відновлення української державності за участю поляків, це призведе “до постійного конфлікту з Росією” і, ймовірно, з тою ж Україною²⁸.

Б. Лонгхампс сумнівався у доцільності пошуку шляхів зближення з петлюрівцями, чи, взагалі, будь-ким з українських політиків. Перші, на думку експерта, мали б допомогти полякам в боротьбі з СРСР, натомість

“прагнуть відірвати від Польщі, як економічно, так і стратегічно важливі території, без яких вона перетвориться на нежиттєздатний організм”, що є “набагато гірше аніж повстання Хмельницького чи брестський договір”²⁹. Б. Лонгхампс поділяє скептицизм О. Гурки щодо інших угруповань, а згадуваний Володимир Соловій є, на його думку, абсолютно малозначимою фігурою³⁰. Відтак, експерт зробив висновок, що “за таких умов розмови (з українцями – *I.M.*) можуть нам принести тільки втрати, а усі угоди з ким-небудь із українців є тільки на шкоду”³¹. З огляду на це, Польща повинна прагнути перш за все відновити політичне і територіальне *status quo ante bellum*.

Як показали подальші події, погляди Б. Лонгхампса поділяли і інші представники польського політикуму на еміграції. Свідченням цьому служить документ під назвою “Зауваження про майбутній правово-політичний устрій Центральної та Східної Європи” (*Uwagi o przyszłym układzie prawno-politycznym Europy Środkowej i Wschodniej*) від 5 листопада 1940 р. Незважаючи на те, що документ датований пізнішим часом, основні положення цього документу є доволі близькими до міркувань, висловлених раніше Б. Лонгхампсом. Автор документу наголошував на тому, що без активної підтримки з боку Польщі українці не мають жодних шансів утворити власну державу, зважаючи на слабкість державницьких традицій³². “Якби, – на думку автора, – ідея незалежної України була насправді живучою, то Україна віддавна б існувала”³³.

Утім, беручи до уваги ймовірність утворення незалежної України, польські фахівці водночас пробували спрогнозувати, яким чином це вплине на ситуацію в регіоні. Відтак, поляки припускали, що утворення українцями власної держави навіть без жодного “кавалка” польських теренів з часу до 1 вересня 1939 р., призведе до серйозної напруги на східних землях Речі Посполитої³⁴. Зважаючи на те, що у Східній Галичині опинилася б найбільш свідома частина українців, це призвело б до постійної боротьби за Львів, якого “українці ніколи не зречуться”. За таких обставин, згідно міркувань автора документу, йтиметься тільки про тимчасове, але в жодному разі не остаточне припинення цієї боротьби³⁵. У тій ситуації полякам не залишалось нічого іншого як, за словами автора документу, прагнути забезпечити на східному кордоні безпеку та спокій шляхом досягнення компромісу з Радянським Союзом³⁶. Це не означало, що вони були готові до поступок СРСР³⁷, однак, у будь-якому випадку, не бажали конфліктувати з Кремлем заради інтересів українців.

Схоже, що вже в лютому 1940 р. польські політики сумнівалися у можливості дійти порозуміння з українцями. Про це свідчить таємна інструкція для польських дипломатичних представництв за кордоном від 19 лютого 1940 р., в якій говорилося, що уряд В. Сікорського залишається на позиції відновлення територіальної інтегральності Польщі. Співіснування поляків і українців у відновленій польській державі розглядалося крізь призму цього принципу. Зокрема, зазначалося, що

“ставлення Польщі до національних меншин, особливо єврейської та української, базуватиметься на найбільш ліберальних принципах”. Уряд Польщі прагнув бачити співіснування поляків з національними меншинами “в рамках толеранції, співпраці і свободи культурного життя”³⁸. Про можливість відновлення української державності чи, навіть, ймовірність досягнення федеративного зв'язку між обома народами не йшлося. Більше того, як видно з документу, польська влада залишала осторонь питання про надання автономії українцям, що проживали у Східній Галичині.

¹ Batowski H. Zachód wobec granic Polski 1920–1940. – Łódź, 1995. – S. 170–171.

² Окремі аспекти цієї проблеми вже розглядалися в польській та українській історіографії. Див., наприклад: *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993; *Partacz C.* Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945). – Koszalin, 2001; *Партач Ч.* Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 109–121; *Зашкільняк Л.* Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 роках // Україна-Польща: важкі питання. – Т. 4. – С. 122–138; *Сирота Р.* Українське питання у зовнішній політиці Великої Британії в роки Другої світової війни // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16–18 травня 2000. Доповіді та повідомлення / Відп. редактори Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 95–104.

³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN). HI / Ministerstwo Informacji i Dokumentacji. – Sygn. 36. – S. 112.

⁴ Ibid.

⁵ AAN. HI / Ministerstwo Spraw Zagranicznych (далі – HI / MSZ). – Sygn. 529. – S. 548; *Partacz C.* Kwestia ukraińska... S. 18.

⁶ *Зашкільняк Л.* Українська проблема... С. 129.

⁷ *Партач Ч.* Українська проблема... С. 110–111.

⁸ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (далі – AZHRL). Archiwum Stanisława Kota. – Sygn. 396. – S. 2–6.

⁹ Ibid. S. 2.

¹⁰ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945. – Warszawa, 1972. – S. 195–196.

¹¹ AZHRL. Archiwum Stanisława Kota. – Sygn. 396. –S. 3.

¹² Ibid. S. 3.

¹³ *Partacz C.* Kwestia ukraińska... S. 19–25; *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy... S. 98

¹⁴ AZHRL. Archiwum Stanisława Kota. – Sygn. 396. – S. 3.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid. S. 4.

¹⁷ Ibid. Sygn. 402. – S. 16.

¹⁸ Ibid. Sygn. 396. – S. 7.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid. Sygn. 402. – S. 40.

²¹ Ibid. Sygn. 396. – S. 6.

²² Ibid. Sygn. 402. – S. 40.

²³ Ibid. Sygn. 396. – S. 6.

²⁴ Ibid. S. 9, 15.

²⁵ AAN. HI / Ministerstwo Informacji i Dokumentacji. – Sygn. 36. – S. 230.

²⁶ *Зашикільняк Л.* Українська проблема... С. 128–129; *Zabello S.* Na posterunku we Francji. – Warszawa, 1967. – S. 65–65; *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy... S. 100.

²⁷ AZHRL. Archiwum Stanisława Kota. – Sygn. 405. – S. 11–12.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid. S. 5–6.

³⁰ Ibid. S. 2–4, 6.

³¹ Ibid. S. 5–6.

³² AAN. HI / Poland. Poselstwo (Czechosłowakia). – Sygn. 2. – S. 809 (документ не підписано).

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Починаючи з осені 1939 р., радянські дипломати неодноразово заявляли, що СРСР не вважає Ризький (східний) кордон Польщі незмінним. Попри численні декларації польськими політиками намірів відновити незалежну Польщу, представники радянського уряду доводили, що це може статися, але не ціною територій Радянського Союзу. Прикладом може бути розмова одного з румунських дипломатів із радянським представником у секретаріаті Ліги Націй у Женеві Андрієм Соколіним, про яку повідомив польський генеральний консул у Швейцарії Казімеж Трембіцький (рапорт від 20 листопада 1939 р.). Під час цієї розмови А. Соколін зазначив, що “Радянський Союз не цікавить проблема відбудови Польщі. У жодному випадку цього не можна досягнути за рахунок територій, шойно отриманих Росією”. Далі радянський дипломат припускав, що, у разі відновлення незалежності польської держави, його уряд міг би погодитися на лінію Керзона (AAN. Poselstwo w Bernie. – Sygn. 6. – S. 66).

³⁸ AAN. HI / MSZ. – Sygn. 141. – S. 471.

Іван Федик

Оцінка діяльності польської влади та польських політичних сил в нормативних та програмних документах Української соціал-демократичної партії у міжвоєнний період

Українська соціал-демократична партія була одним із послідовних носіїв українського соціалізму. 17 вересня 1899 року на установчій конференції у Львові УСДП оголосила себе виразником інтересів українського працюючого люду. Таке підтвердження прозвучало і на I з'їзді УСДП у 1903 році [1, с. 94]. Після з'їзду частина українських соціал-демократів почала виступати за співпрацю із Польською партією соціалістичною, а до 1907 року партія була секцією Польської соціал-демократичної партії [2, с. 3398]. Незважаючи на прихильне ставлення до польської та австрійської соціал-демократії, яка не сприймала українських національних проблем, в період постання Західно-Української Народної Республіки УСДП виступила як прихильник української державності, хоча частина соціал-демократів на чолі з І.Безпалком і В.Гадзінським виступила як опозиція до уряду ЗУНР, створивши Селянсько-робітничий союз [3, с. 94-95]. Решта лідерів УСДП брала активну участь у розбудові держави, через що авторитет партії в очах галицького громадянства підвищився [4, арк. 1-2]. З перших днів польської окупації Західної України УСДП висловила своє вороже ставлення до Речі Посполитої і до її методів побудови відносин із українцями [5, арк. 6].

Як відомо, в 1923 році УСДП, увібравши в свою програму комуністичні ідеї, стала легальним додатком Комуністичної партії Східної Галичини. Окремі діячі УСДП не сприйняли нової політики і залишилися на соціалістичних позиціях, об'єднавшись навколо товариства Робітнича громада. У цьому ж році було створено соціалістичну фракцію в Українському сеймовому клубі. Ставлення фракції до польської влади і до її політики на західноукраїнських землях було виражене у Декларації соціалістичної фракції, де було сказано, що "силою зброї накинута українським землям — Східній Галичині, Волині, Холмщині, Поліссю, Підляшу — польську державність. Методами, гідними системи винищення, проводить уряд Польщі закріплення своєї суверенності на цих землях.

Безприкладна реакційна і шовіністична політика всіх польських урядів виявилася в цілому ряді фактів топтання найелементарніших прав народних мас цих земель на шляху розвитку їх суспільно-політичного і культурно-національного життя. Колонізаційна політика і військове осадництво відбирають землю корінному населенню і кидають його в положення жебраків, а політично-національний гніт несе темряву і безпросвітність в українське село і місто. Закриття шкіл, знесення свободи слова і преси, заборона зборів і організацій передовсім працюючих верств

людності, переслідування легальних партій — це явища постійні і буденні" [6, с. 93-96].

У своїй заяві депутати соціал-демократи вказали на ворожість, з якою діє польська влада на українських землях, тим самим викликаючи ще більшу ворожість. У заяві також є випад проти тих українських депутатів, які виступають за надання Галичині і Західній Волині автономного статусу: "Замість міщансько-панської автономії, українські соціал-демократи, а з ними весь працюючий український нарід, домагаються права самовизначення. Цього самого права, яке признано іншими культурою відсталими народами. Хай українські робітники і селяни по своїй волі рішають, куди їм належати" [6, с.97-98].

Заява свідчить про те, що соціал-демократи за допомогою соціалістичної ідеології висловили свою думку стосовно проблеми визнання Радою амбасадорів Західної Волині і Галичини польськими територіями. Негація заяви імпонувала українським селянам у тому плані, що загально-політичні проблеми розглядалися тут через призму соціальних проблем. Представивши цю заяву, яка свідчила про те, що УСДП вважає польську владу окупаційною і закликає боротися проти неї, партія виявила себе не тільки як опозиція до польської влади, але і як антидержавний чинник.

У результаті цього, а також через перехід у комуністичний табір в 1924 році УСДП була заборонена. Частина колишніх соціал-демократів вступила до КПСГ. У 1925 році інша частина колишніх членів УСДП на чолі з Чарнецьким створили комітет для підготовки створення Української соціалістичної партії [7, с. 13]. Комітет відмежувався від радянофільства, але підтримав ідеї II Інтернаціоналу, заявивши, що його засновники є самостійною соціалістичною групою, а не додатком до якоїсь партії, про що було сказано в передовиці першого числа газети "Вперед", яку група почала видавати з червня 1926 року [8].

Незважаючи на свою опозиційність до польської влади і різкі виступи проти диктатури Пілсудського, зокрема, і проти польської держави загалом, група "Вперед" зробила спробу об'єднати українських і польських соціалістів. Так, у липні 1926 року група "Вперед", Сельсоюз, УСРП, Єврейська Паолей-сіон і польська комуністична фракція створили секретаріат для звільнення політичних в'язнів [9]. На заваді об'єднанню із польськими соціалістами стояла національна програма соціал-демократів, яка передбачала створення належної української держави, а отже, — розчленування польської, причому згідно з соціалістичною ідеологією незалежна Україна повинна була бути створеною трудящими масами і для них [10].

На початку грудня 1927 року у Львові відбулася політична конференція соціал-демократів, на якій з ініціативи Л.Ганкевича, І.Квасниці, П.Буняка, В.Старосольського і інших було прийнято рішення про створення соціалістичної партії на основі соціал-демократичної групи "Вперед" [11, арк.24]. Основним постулатом програми майбутньої партії

була боротьба за здобуття пролетаріатом влади на своїй землі, за здобуття незалежності України і заведення в ній соціалістичного ладу [7, с. 16]. Частково програма майбутньої партії була викладена І.Квасницею в газеті "Вперед", де він заявляв, що соціал-демократи борються за створення самостійної української соціалістичної республіки, що, звичайно, передбачало розчленування тодішньої Польщі [7, с.17-18]. Таким чином, соціал-демократи ще до остаточного об'єднання в нову партію визначилися як противник польської окупації. 8-9 грудня 1928 року було проголошено відновлення Української соціал-демократичної партії, на чолі якої став Лев Ганкевич.

Незважаючи на невизнання партією польської окупації, УСДП вирішила взяти участь у виборах 1928 року. Новостворена УСДП не набула ще такого рівня популярності, який би дозволив їй зорганізувати сильну передвиборчу кампанію, тому напередодні виборів перед УСДП постало питання про блокування з іншими партіями. У зв'язку із цим УСДП заявила, що вона є противником будь-якої угоди із польською владою, тому партія оголосила угодові чинники своїми опонентами. УСДП, заявивши про блокування із соціалістичними партіями і групами, виступила проти Польської партії соціалістичної, закликавши робітників і селян не голосувати за кандидатів від ППС, тому що "до національних потреб, бажань та стремлінь українського робітництва її відношення на кожному кроці вороже, а метою своєї політики ставить якраз полонізацію українського робітництва та верховодство польського робітника над робітником українським" [12]. Загалом, заяви УСДП стосовно польських соціалістів доводять, що у ставленні до їхньої політики превалювали національні інтереси українців, і це навіть тоді, коли соціал-демократи декларували, що відстоюють інтереси робітничого класу. Причиною такого ставлення до польської влади і політичних партій була, перш за все, політика останніх стосовно українців і їхня опінія щодо національного питання в Речі Посполитій. Так, УСДП виступила в руслі ставлення до Польщі інших українських політичних середовищ і, можливо, саме це дозволило їй провести свого представника до сейму, тому що організаційна слабкість партії і, як уважає А.Крушельницький, відсутність належного представництва УСДП на місцях, були серйозними перепонами для успішного виступу партії на виборах [13, с. 29]. Крім того, програма і гасла партії були перенасиченими робітничими гаслами, в той час, коли серед українського населення Галичини і Західної Волині був відносно малий відсоток робітників. У зв'язку із тим в ідеології УСДП існував певний подвійний стандарт: з одного боку, соціал-демократи вважали, що польські соціалісти є прихильниками полонізації і українські робітники повинні самі здобувати незалежність для України, щоб потім запровадити в ній соціалістичний лад [14]; з іншого — УСДП заявляла, що вона готова до єднання з іншими соціалістичними партіями, в тому числі з польськими для "боротьби проти реакції, диктатури і сольдатеки" [215, арк. 7].

Подвійний стандарт у політиці УСДП полягав і у тому, що соціал-демократи, виступаючи проти УНДО, вважали її партією "буржуазії і міщанства" [8], але в 1929 році почалося зближення з УНДО. Однією із найвагоміших причин цього зближення було подібне ставлення УСДП і УНДО до Польщі, а причиною цього процесу була антиукраїнська політика польської влади. Особливо сильно ця тенденція виявилася в 1930 році під час проведення "паціфікації" і виборів.

1929 рік був роком політичної та економічної кризи в Польщі. Тому УСДП, характеризуючи постійні суперечки опозиції і проурядових сил, висунула тезу про те, що польська влада ослабла від внутрішніх непорозумінь, і це може означати, що наближається момент для повалення цієї влади. При цьому УСДП не висловлювалося на користь збройної боротьби. Більше того, вона постійно критикувала виступи Української військової організації, в тому числі і саботажну акцію 1930 року.

У вересні 1930 року УСДП разом із УНДО та Українською соціалістично-радикальною партією випустили спільний комунікат, у якому було виражено протест проти "паціфікації", а також засуджено саботажі [15, арк. 20]. Це стало початком блокування із УНДО і УСРП, яке було необхідним в умовах посилення диктатури Пілсудського. Однією із цілей "паціфікації" була спроба розбиття українського руху. В цьому випадку польська влада досягла часткового успіху, спричинивши розходження двох найвпливовіших українських чинників — УНДО і ОУН, але, з іншого боку, це привело до зближення таких різних за програмами партій, як УНДО, УСРП і УСДП. Знову ж таки причиною цього було подібне ставлення цих партій до політики польської влади.

На виборах 1930 року УСДП, УСРП і УНДО разом із білоруськими партіями створили передвиборчий блок. Це посилювало український рух настільки, що створення викликало занепокоєння навіть в урядових колах Речі Посполитої [16, арк. 12-13]. Про небезпеку для держави, яку становила УСДП, блокуючи із УНДО і УСРП, вказано навіть у звітах відділу політичної безпеки Львівського воєводського управління, у зв'язку із чим відділом публічної безпеки було проведено слідство за діяльністю УСДП, всі засідання ЦК УСДП та конференції партії було детально проаналізовано [17, арк. 36].

Події 1930 року внесли певні зміни у ставлення УСДП до Польщі. Зокрема, до "паціфікації" соціал-демократи у своїх виступах проти польської влади опиралися не тільки на соціальні, але і на національні проблеми. Характеризуючи політику диктатури, "Професійний вісник" писав: "Диктаторські посунення мілітаристичних кругів, в тісній злуці з кругами великого промислу і великої земельної посілості, при благословенні клерикальних сфер з одного боку, а з другого похід проти парламентаризму, самоврядування, проти всяких здобутків працюючих мас, безпощадно вороже становище супроти непольських народів — це етапи, на шляху яких реакція прямує до неподільного заволодіння

суспільним економічним і політичним життям держави" [18].

Як було заявлено раніше, блок трьох партій виявився тимчасовим, він розпався після виборів [11, арк. 3]. Крім того, після "паціфікації" УСДП стала частіше вдаватися до критики українських "буржуазних" партій. Уже в березні 1931 року на засіданні ширшої управи УСДП з чисто класових позицій було охарактеризовано політичний спектр польської держави.

Результатом подій 1930 року було також і те, що УСДП, усвідомлюючи свою слабкість, почала шукати союзників серед польських соціалістів. Лев Ганкевич виступив ініціатором зближення з ППС, покладаючись на опозиційність останньої до уряду. Іншою причиною було те, що самі поляки вважали ППС ліберальною у ставленні до національних меншин, про що писав "Dziennik Ludowy" ще у 1929 році [11, арк. 19].

1932 рік був переломним у стосунках УСДП і ППС: 1-го травня вони провели спільні демонстрації у містах Галичини, за що були піддані критиці з боку УНДО.

Зближення УСДП і ППС було спричинене декількома факторами: по-перше, обидві партії були класовими і опозиційними до уряду; по-друге, УСДП, виявивши організаційну слабкість під час виборів 1930 року і зрозумівши втрати українських політичних середовищ від паціфікації та посилення шовіністичного тиску з боку польської влади, шукала союзника, який не був підданий погромам; по-третє, ризик втратити прихильність українських селян до УСДП був спричинений тим, що ППС виступала проти уряду, мала подібні з УСДП соціальні гасла і виражала певну зацікавленість проблемами національних меншин.

У 1933 році у Львові відбулася спільна конференція ППС і УСДП, на якій були присутні польські соціалісти Недзялковський і Пузак. У цьому ж році між УСДП і Польською центральною комісією професійних спілок у Варшаві у справі українського профспілкового руху були проведені переговори [11, арк.25].

Як у випадку із УНДО, 1932 рік вніс корективи у ставлення УСДП до Польщі, хоча ззовні ці обидві партії залишалися антипольськими, проте були зроблені рішучі кроки із зближення із польськими політичними середовищами, що понесло за собою певні зміни в ідеологічних концепціях партій. Така ситуація протрималася аж до кінця 30х років. Ці події були зумовлені низькою результативністю виступів УСДП і тим ударом, який нанесла паціфікація українському рухові.

Класовість УСДП могла принести партії популярність у випадку виступу її як самостійного чинника, але зв'язок УСДП з КПЗУ призвів до того, що УСДП не змогла вчасно сформувати своєї думки стосовно політичної ситуації на західноукраїнських землях, а також до того, що партія стала антагоністичною до інших українських партій, що знизило рівень її популярності і не дозволяло їй розбудуватися організаційно. Вдале поєднання соціальних і національних ідей у ставленні до Польщі

принесло деякий успіх відновленій у 1928 році УСДП, але вона була організаційно слабка, щоб протистояти ідеологічному та фізичному натискові польської влади в 1930 році. Тому УСДП повертається до попереднього способу зміцнення своїх позицій — пошуку союзників. Ставлення УСДП до національних проблем українців у Польщі спричинило те, що соціал-демократи знайшли спільників серед українських партій, але ослаблення останніх після “пацифікації” і виборів 1930 року привело до того, що УСДП почала шукати союзників у польському соціалістичному таборі, покладаючись уже на соціальну частину своєї програми. Результатом такої непослідовності було падіння популярності УСДП серед західноукраїнського громадянства.

Використані джерела та література:

1. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993. – 199 С.
2. Енциклопедія українознавства / за ред. Кубійовича Б. – Париж– Нью-Йорк, 1974. – Т. 9.
3. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. – Скрантон, 1960. – Т. 4.
4. ЦДІАУ у Львові. – Фонд № 344. – Опис № 1 – Справа № 2587.
5. ЦДІАУ у Львові. – Фонд № 392. – Опис № 1. – Справа № 28.
6. Створення соймового клубу Української Соціал-Демократичної Партії // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали / за ред. Гунчака Т., Сольчаника Р. – Львів: Сучасність, 1993. – Т. 3. – С. 93-98.
7. Райківський І. Українська соціал-демократична партія. 1928-1939. – Івано-Франківськ, 1995.
8. Від редакції // Вперед. – 1926. – 1 червня. – № 1.
9. Конференція // Вперед. – 1926. – 1 липня. – № 2.
10. Міжнародня солідарність пролетаріату // Вперед. – 1927. – 1 травня. – № 3.
11. ДАЛО. – Фонд № 110. – Опис № 1. – Справа № 1061.
12. Люде праці! Товариші! Товаришки! // Вперед. – 1928. – 6 лютого. – № 2.
13. Крушельницький А. Західно-українське політичне життя // Нові шляхи. – 1930. – № 10. – С. 28-31.
14. З організаційного руху // Професійний вісник. – 1930. – № 7.
15. ДАЛО. – Фонд № 11. – Опис № 29. – Справа № 5091.
16. ДАЛО. – Фонд № 1. – Опис № 51. – Справа № 53.
17. ДАЛО. – Фонд № 1. – Опис № 51. – Справа № 55.
18. Конференція // Професійний вісник. – 1930. – № 4.

Тарас Марискевич

Видатні фундатори українського музейництва в Галичині

Львів, традиційно, протягом століть, вбирав у свою культуру духовні цінності країн Заходу і Сходу. Перші приватні колекції виникають у місті ще в XVI ст., а в XIX ст. їх нараховувалось більше 40. У середині XIX ст. починає підніматись питання про створення загальнодоступних музеїв, їх відкриттю ми повинні завдячувати фундаторам музейництва, які не шкодуючи власних коштів збирали музейні експонати.

Цілі та переконання засновників музеїв в Галичині були дуже різними. Як видається, чи не найсильнішим суб'єктивним моментом, який характеризував наміри, був загальний інтерес до “старовини”, різноманітних пам'яток минулого, що став сильним у XIX ст.

Що стосується Галичини, то не обійдеться без згадки про тих осіб, які закладали наріжні камені у фундамент організованого українського музейництва Галичини. Саме їм віддав шану І.Свенціцький, кажучи: „Назвемо тут тільки перших діячів на цім полі: Могильницького та Лаврівського, каноніків перемиських, Гарасевича і Петрушевича, львівських та митрополита Левицького. Їх діяльність у користь рідного музейництва починається в 20-х роках XIX ст. і відразу дає значні висліди. Лаврівський зібрав значну бібліотеку стародруків і рукописів, що враз з його богословською книгозбірнею стала основою поважної бібліотеки Греко-Католицької Перемиської Капітули. Гарасевич зібрав чималий архів документів до історії української церкви, а за його приміром митрополит Левицький став збирати рукописи і стародруки, не жаліючи на їх заховання (оправи!) кошту”¹.

Столиці Галичини, місту Львову, випала важлива роль у становленні українського музейництва в умовах, коли самостійної української держави не існувало, а етнічні українські землі перебували переважно у складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Як не парадоксально, але на території етнічно чужої Австро-Угорщини українці Галичини й Буковини мали незрівнянно сприятливіші умови для культурно-національного розвитку, ніж у складі Російської імперії, де панівною вважалась слов'янська нація.

Остання третина XIX ст. в Галичині ознаменована виникненням численних українських громадсько-культурних установ, які стали рупором української національної ідеї не лише серед корінного населення Галичини, але значною мірою і в Наддніпрянській Україні. Зрозуміло, що за відсутності власної держави і, відповідно, при відверто ворожому сприйнятті ідеї національно-української державності властями панівних імперій (особливо Російської), подібні починання могли опиратися передусім на приватну ініціативу окремих осіб різної міри впливовості й матеріально-фінансових можливостей. Однак, поступово такі інституції

зміцніли й перетворилися на силу, з якою, хоч-не-хоч, вимушені були рахуватися й державні чинники.

Під цим оглядом показовою є історія Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), тим більше, що у своїй структурі воно мало і власний музей, заснований 1874 р. Щоправда, першими музейними осередками Галичини варто вважати відповідні підрозділи Народного Дому у Львові (про цю збірку дбав насамперед канонік Антін Петрушевич) з його багатого збіркою рукописів² та товариства „Просвіта” (початки цієї збірки сягають 1868 р.). Колекція при Народному Домі включала й археологічні предмети, і стародруки, і значну кількість мистецьких пам'яток, зокрема, історичні портрети та предмети церковного оздоблення. Значення збірки та інтерес до неї привів до того, що від 1901 р. вона стала загальнодоступною. 1888 роком можна датувати заснування музейного осередку Ставропігійського інституту в Львові. Із щойно названих збірок успішно провадили музейну роботу вказані підрозділи Народного Дому, НТШ і Ставропігії.

Мав рацію перший Президент УНР М. С. Грушевський, який підкреслював, що “не самою зброєю, не самою дипломатією здобувають і закріплюють свою свободу і самостійність поневолені народи”³. Становлення і розвиток історико-краєзнавчих музеїв на західноукраїнських землях є прямою відповіддю на те, що український народ завжди був і є державницьким, який боровся за національно-державне відродження не тільки зброєю, дипломатією, а й культурними здобутками, досягненнями вчених⁴.

З другої половини ХІХ ст. у Галичині, як і в цілій Європі, спостерігається поживлення громадсько-політичного і культурно-наукового життя, що спонукало до інтенсивного розвою музейної справи. Відзначимо, що поява тут перших експозицій і музеїв була результатом і потребою розвитку археологічної науки, наслідком зростання зацікавлення місцевою старовиною.

Продовжуючи традиції своїх попередників – діячів “Руської Трійці” і, зокрема І.Вагилевича, більш успішно на професійній основі виявляли і досліджували історичні пам'ятки Галичини Д.Зубрицький, А.Петрушевич, І.Шараневич, С.Витвицький, Ю.Целевич, Й.Пеленський, Л.Чачковський, які були фундаторами перших музейних експозицій і опублікували статті, присвячені питанням збереження національно-культурної спадщини.

Особливо сильною наприкінці ХІХ ст. складається в Галичині етнографічна школа. Це дало можливість у 1895 р. створити при НТШ краєзнавчий музей, де були представлені колекції, зібрані М.Зубрицьким, вчителем з Гуцульщини Л.Гарматієм. Музей постійно поповнювався археологічними збірками вчених НТШ. Значний інтерес викликають публікації цих дослідників, директорів музею НТШ в різні роки Ю.Полянського, Я.Пастернака⁵.

Вагомий внесок у розвиток галицького краєзнавства і музейництва зробили М.Грушевський і його учні: Б.Барвінський, Б.Бучинський, М.Кордуба, С.Томашівський, І.Крип'якевич та ін⁶. Для подальшого розвитку музеїв велике значення мала та обставина, що на чолі їх стояли вчені – справжні ентузіасти своєї справи. Одним із перших професійних дослідників галицького музейництва і активним музейним діячем (організатором, директором Національного музею в Львові) був І.Свенціцький⁷. Про музейну справу він майже щомісячно писав у пресі, найчастіше в популярній газеті “Діло”. Важливе значення мали його публікації “Бережемо рідну старину” (Діло, 1913), “Про охорону рідної істини” (Діло, 1918).

Свої погляди на проблеми музейництва та на специфіку і перспективи українського краєзнавчого музейництва І.Свенціцький виклав у праці “Про музеї і музейництво”. У 1927 р. виходить його робота “Музеї і книгозбірки сучасної України”. Цікаві його розвідки опубліковані в “Літописі національного музею” за 1934-1939 рр.⁸. Щодо діяльності в ці роки Українського національного музею, то значний фактичний матеріал міститься в публікаціях І.Труша і фундатора музею А.Шептицького⁹.

У міжвоєнний період (20-30 рр.) виникає багато музейних установ і укладається їх спеціалізація, переважно в бік історико-краєзнавчих. Створення музеїв по першій світовій війні було явищем загальним. І цей процес впливав із подій боротьби за українську державність, розуміння своєї національної індивідуальності і значення національного духу. Сам музей розумівся як згусток – осереддя матеріальної і духовної національної культури. Особливістю історіографії міжвоєнного періоду було те, що до вивчення питань краєзнавчого музейництва приступають професійні історики. Розгорнулась робота по розробці методичних матеріалів у справі музейного будівництва.

Навколо ідеї створення регіональних краєзнавчих музеїв відбувається організаційне об'єднання галицьких краєзнавців. Помітну роль серед львівських краєзнавців мав О.Чоловський - голова товариства “Шанувальників минулого Львова”, відомий організатор музейної справи. Історія діяльності галицьких краєзнавчих музеїв міжвоєнного періоду найбільш повно висвітлювалась на прикладі музейного товариства “Бойківщина” в Самборі і значно побіжно інших товариств. У працях, виданих у 20-30 рр. міститься значний фактичний матеріал про умови організації музейного будівництва, особливості пошукової і збиральницької роботи, створення перших експозицій і початок екскурсійної роботи.

Спробуємо уявити собі наше місто на самому початку ХХ ст. Місто чудової архітектури, старих традицій і культури - і лишень з одним державним музеєм - Художньо-Промисловим, який відкрився у 1874 р. Звичайно, були багаті приватні збірки, не кажучи вже про те, що добрим смаком вважалося мати пристойні образи і в будинках звичайних міщан.

Придбати мистецький твір не складало труднощів - переповнені антикварні крамнички вабили своєю таємничістю; крім того, багато відомих нині художників вчилися або працювали у Львові. Ще в 1837 р. львів'яни тішились першою художньою виставкою, складеною на основі зібрань місцевих колекціонерів. Під час Загально-Крайової виставки, яка проходила з 5 червня по 15 жовтня 1894 р. у Львові, можна було ознайомитись з ретроспективним показом малярства Галичини.

Можливо, в шеренгу подій, які передували створенню міської картинної галереї, першим кроком стала передача в 1874 р. майором Кюнлсом в дар місту своєї галереї картин та гравюр. Не маючи для цього відповідного приміщення, 130 картин і 1660 гравюр Рада міста передає закладові Оссолінських.

У 1902 році др. Владислав Дулемба зробив внесок 5000 корон, які були включені у нову позицію бюджету міста "на закупівлю творів мистецтва". У 1903 р. нагодилась перша okazія і магістрат купує полотно Вільгельма Леопольського "Смерть Ацерни". В цей же час були закуплені "Połonja" Я.Стики та "Sluby Jana Kazimierza" Я.Матейки. У 1904 р. на ювілейній виставці "Товариства прихильників мистецтв" у Кракові придбали три образи, серед яких "Обивателі" Е.Окуня. Через брак приміщень ці та інші твори прикрашали стіни канцелярії Президента, кабінети та коридори Ратуші, зал, де засідала Рада міста. Крім цього, декілька пустих кімнат міського архіву були заповнені полотнами старих та нових майстрів. У 1905 р. львівський міщанин Шимон Міхал Топфер подарував місту 59 картин і шкіців¹⁰.

В цей час Львів охоплює справжній музейний шал. Створений спочатку як приватна фундація Галицького Митрополита Андрея Шептицького, у 1905 р. відкривається Церковний музей, який у 1908 р. змінив назву на Національний. У нове, спеціально побудоване приміщення (Гетьманська, 20 - тепер пр. Свободи, 20) переїжджає у 1904 р. Художньо-Промисловий музей. Готується до відкриття Музей ім. короля Яна III у закупленій для нього Королівській кам'яниці на пл. Ринок. Під впливом цих обставин все більш ясною ставала необхідність згрупувати і розмістити ці твори в музеї, що порошились в Архіві, в Ратуші, на стінах різних бюр, а також новонабуті роботи тогочасних польських художників Гроттгера, Виспянського, Мальчевського, Вигживальського та ін.

Цією справою зайнялось кілька людей. Один з них, Тадеуш Рутовський - довголітній віце-президент, а потім Президент м. Львова. Попри свою політичну кар'єру, був відомий, як людина добре обізнана в мистецтві і високо освічена у цій галузі. Другим був Олександр Чоловський - доктор філософії, директор міського архіву, автор багатьох історичних розвідок. Це власне він рік за роком збирав старі образи, різного роду пам'ятки минулого, складаючи їх в одному із залів архіву. О.Чоловський у 1891р. висловив думку про створення історичного музею і за його ініціативою для цієї мети пізніше було закуплено Чорну

кам'яницю. В час першої світової війни Чоловський звернув увагу на збірки відомого мецената науки і мистецтва Болеслава Ожеховича в Кальникові і допоміг перевезти їх до Львова, тим самим врятувавши від розграбування. З вдячності Б. Ожехович подарував місту свою колекцію, яка потім увійшла під назвою "Збірка Болеслава Ожеховича" до новоствореної міської галереї.

У зв'язку з подіями 1905-1907 рр. у Російській імперії, через Львів перевозились сотні мистецьких речей, які антиквари викупували на Поділлі, Волині. Часто ці твори перепродавалися закордонним купцям і потім осідали в приватних збірках чи музеях Відня, Берліна, Петербурга. Чоловському потрапляє до рук гарно виданий каталог, правда, без титулу, куди входять сотні найменувань першорядних речей. Один з перекупщиків п. Дорнгельм підігріває ситуацію: так, мовляв, є величезна збірка, цілий масток, і це все можна придбати, але вже - бо власник розіслав каталоги, і, як мине зима, то поприїжджають купці з Німеччини та Франції - тоді буде запізно. У Промисловому музеї відбулась майже "військова рада", де вирішили - якщо каталог і п. Дорнгельм говорять правду, то негайно треба братися до справи. Ось з цього моменту починається історія придбання збірки на Україні, історія з елементами авантюри, детективу, яка не сходила зі шпальт тогочасних часописів майже цілий рік.

Що ж це була за колекція і де знаходилась? На Вінничині, в Липовецькому повіті у с. Сітківці довгі роки збирав твори мистецтва Ян Якович - співвласник і керівник двох цукроварень. Більша частина колекції Яковича походила зі збірок, що належали королю Станіславу Августу, а також багатим шляхетським родам: гр. Потоцьким в Тульчині, Сітківцях, гр. Пшездецьким з Чорного Острова, родині Дембовських. Згідно каталогу збірка нараховувала біля 400 картин, серед яких полотна Рафаеля, Рембрандта, Рубенса, Ван Дейка, Веронезе, Тінторетто та ін., а також велика колекція акварелей, рисунків, меблів, гобеленів, фаянсу. Я. Якович був наляканий селянськими розрухами 1905-1907 рр.: "Як кудись їду - завжди здригаюсь при думці, що це все може спалахнути від одного сірника" - писав він у листі¹¹.

Незабаром вирішено було влаштувати виставку "Вистава закупу на Україні". Видали "Przewodnik tymczasowy", а сама виставка відкрилась у кінці лютого в залах Промислового музею. Суспільна думка про набуток на Україні різко розділилась: одні тішились і схвалювати цю акцію, але таких було менше, більшість, і в польській і в українській пресі - ганили і саму колекцію і її власника, а також те, як вона була придбана і за скільки; дісталось також і тим, хто займався закупкою. Висувались припущення, що більша частина колекції - фальсифікати, що "Мадонна", яку приписували Рафаелю - належить пензлю зовсім іншого художника і т.і. З цього моменту і почалося життя Міської галереї, яка ще деякий час поневірялась по чужих приміщеннях. Велись старання і розмови, що потрібно побудувати для неї Палац Мистецтв. Був розроблений його проект авторства архі-

тектора президента Політехнічного товариства Вінцента Равського та міського архітектора Антонія Лужецького, який так і залишився не реалізований¹².

У 1912 р. після смерті відомого письменника та історика професора Владислава Лозинського, його прекрасна збірка, що знаходилась у власному будинку (вул. Оссолінських, 3 - тепер вул. Стсфаника, 3) згідно з заповітом перейшла у власність міста. Спадкоємець В. Лозинського - Валерій Лозинський через деякий час продає магістрату і будинок, в результаті чого Міська галерея отримує своє теперішнє приміщення.

У 1890р. О.Чоловський заступив на посаду асистента архіваріуса, а згодом став керівником Львівського міського архіву. Почав з того, що розшукав при допомозі поліції і повернув зниклі документи. Внаслідок кількомісячної праці очистив архів від бруду і пилу, привів до стану, встановленому Вагилевичем і Распом, про яких завжди згадував з великим захопленням. З 2 січня 1892 року архів був відкритий як поважний науковий заклад для дослідників.

22 грудня 1892 р. громадяни міста ознайомились з відозвою, підписаною Президентом м. Львова Едмундом Мохнацьким та хранителем міського архіву Олександром Чоловським, яка урочисто проголосила за-снування міського Історичного музею. У невеликому приміщенні архівного бюро, першому приміщенні Львівського історичного музею, нагромадились муніципальні й цехові пам'ятки, що знаходились у будинку ратуші в різних відділах, архіві та скарбниці, дарунки приватних осіб, закуплені предмет, а також депозити.

Першим для музею зробив дар Владислав Лозинський - відомий історик, літератор, колекціонер, доля якого назавжди пов'язана з львівськими музеями. 12 оригінальних гравюр з портретами львівських міщан і патрицій, 2 печатки миловарного цеху та львівської міліції з 1797 р. подарував новоствореній інституції відомий меценат. Документи зберегли прізвища тих, хто одним із перших відгукнувся на заклик поповнити музей дарами: Ян Макан - мешканець Львова, передав до збірки міщанський львівський меч XVI ст. і татарський палаш, а також ганджар, викопаний у Львові; Владислав Пшибиславський, власник маєтку - латунну скарбничку, знайдену у Полтві; Йозеф Грабінський, підприємець - уламок чавунної гармати; доктор Олександр Семкович, директор університетської бібліотеки - план м. Львова кінця XVIII ст.; Адольф Маньковський, купець - гравюру з зображенням оркестру міської міліції до 1848 р.

Вже у виданні 1896 р. "Miasto Lwow w okresie samorzandu 1870-1895" зазначається, що львівський магістрат складається з президії, 10 департаментів, статистичного відділу і міського архіву з історичним музеєм. Тут же вказано що історичний музей зберігає і збирає історичні пам'ятки - зброю, картини, портрети, цехові пам'ятки, археологічні матеріали, медалі, монети, печатки, малюнки і т.п., тобто те, що безпосередньо стосується минулого міста. Посадові обов'язки хранителя

архіву та історичного музею чітко визначені: збереження збірок архіву та історичного музею, їх наукове упорядкування, примноження через нові поступлення, закупівля за власними можливостями або за ухвалою архівної комісії та міської ради, надання можливості науковцям працювати із збірками: видання цінних пам'яток з історії міста, підтримка стосунків з подібними інституціями у країні та за кордоном; надання магістратові та урядникам необхідних для роботи даних з міського архіву; проведення самостійних досліджень з минулого Львова: хранитель архіву та міського музею представляє і мотивує пропозиції, які стосуються його обов'язків на загальних засіданнях магістрату і одночасно має ухвальний голос. Права і обов'язки цієї інституції були ще раз підтверджені міською радою 29 квітня 1897р.

По мірі дотацій міста створювалась основа музею, присвяченого виключно пам'яткам Львова. Був цей зародок скромним, однак в ньому не бракувало речей, які могли б стати окрасою любої публічної збірки.

Коли в травні 1908 р. за ініціативою О.Чоловського гміною Львова була придбана стародавня кам'яниця, колишня садиба короля Яна III Собеського, "не було двох думок відносно її подальшого використання". За пропозицією віце-президента міста доктора Тадеуша Рutowського, Міська рада призначила 6 серпня 1908 р. будинок виключно на музейні цілі, а саме "Національний музей імені короля Яна III".

Перлина ренесансної архітектури, "королівська кам'яниця", вже не раз була описана спеціалістами, але важко втриматись у розповіді про історію Львівського історичного музею, щоб не дати бодай короткої її характеристики.

Як свідчить дата, вирізьблена над одвірком збоку вул. Бляхарської (тепер вул. Ів. Федорова), будівництво її закінчено у 1580 р. Велось воно коштом купця Костянтина Корнякта. За спеціальним дозволом короля Стефана Баторія Корнякт купив два невеликих будинки, один з яких мав назву "кам'яниця Мельхіора Газовського", або "Августинівська", а другий - "кам'яниця Шилінгівська, або Тарловська". На їх місці Петро з Барбони за власним проектом звів шестивіконну споруду, яка настільки вирізнялася серед інших, що зробило її пізніше гідною королівської оселі. Правда, уже в цей час будинок належав отцям Кармелітам, які придбали її 1623 р. У 1640 р. отці Кармеліти продали його белзькому воєводі Якубові Собеському, батькові майбутнього короля Яна III. Від того часу до початку XVIII ст. він був власністю Собеських.

Ян Собеський, діставши кам'яницю у спадок, відреставрував її та приоздобив статуями короля і лицарів на аттику. У цьому домі король затверджував привілеї міста, тут гостювали найвищі представники Речі Посполитої і зарубіжні послы. 22 грудня 1686 р. у цій резиденції був підписаний "Вічний мир" з Росією, за яким задніпрянські землі з Києвом і Смоленськом відійшли до Москви. 1698 року коралева Марія-Казимира приймала тут Августа II, короля польського. У 1709 р. королевиці Якуб і

Костянтин Собеські продали будинок великому коронному гетьманові Северинові Матеушу Жевуському. В 1793 р. його нащадок, дрогобицький староста Юзеф Жевуський, реставрував кам'яницю, запровадивши нове оздоблення кімнат.

1804 р. будинок разом з бібліотекою, галереєю картин, нумізматичною збіркою продали за 627000 злотих графові Олександрові Ходкевичу. Вже 1816р. власницею стала графиня Г.Понінська, по якій кам'яниця перейшла у спадок її синові. К.Понінський неодноразово проголошував, що в разі його смерті будинок перейде у власність міста під історичний музей. Але заповіту він так і не склав. Тому палац придбали князі Любомирські, які у 1908 р. відступили кам'яницю місту.

Кожне з усіх приміщень "королівської кам'яниці" має свої особливості. Однак у 1908 р. вона була така занедбана, що вся її краса була похована під нашаруванням пилу віків. У короткий строк довелося зробити ремонт, направити дахи, вікна, замки, зняти тиньк, щоб відкрити кам'яні орнаменти, відремонтувати два зали, де було розміщено збірку. У Центральному Державному історичному архіві у Львові зберігся список предметів, подарованих О.Чоловським, які поклали початок великій музейній збірці: 24 портрети і 150 зразків зброї та військового обладунку різних часів.

Отже, ми бачимо, що виникненням у Галичині музеїв слід в першу чергу завдячувати видатним фундаторам цієї справи, які заклали наріжні камені у фундамент організованого українського музейництва.

¹ Свенціцький І. Про музеї і музейництво: Нариси і замітки. – Львів, 1920. – С. 21.

² Свенціцький І. Опис рукописів Народного Дому з колекції А. Петрушевича. – Львів, 1906–1911. – Ч. 1-3.

³ Див.: Історичне краєзнавство і культура. VIII Всеукраїнська наукова конференція. Ч. I-II. – Харків, 1997. – С. 76.

⁴ Кушнір В. Західноукраїнські музейні зїзди 1930-х рр. // Народознавчі зошити. 2003. – № 5–6. – С. 28.

⁵ Андрусак М. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Його історія, завдання та теперішній стан // Життя і знання. – Вересень 1936; Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини. // Записки НТШ. – Т. 149. – Львів, 1928. – С. 17-28; Пастернак Я. З великого часу // Літопис Червоної калини. – Ч. 3. – Львів, 1930. – С. 14–31.

⁶ Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX ст. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Спб., 1914. – С. 18-37; Барвінський Б. Бібліотека і музей Народного Дому у Львові. – Львів, 1920; Крип'якевич І. З історії галицького краєзнавства. – Львів, 1931; Його ж Товариство «Бойківщина» // Сьогочасне і минуле. – Львів, 1939; Сметанский И. А. Музей Ставропигийского Института // Юбилейный сборник в память 350-летия Львовского Ставропигиона. – Львов, 1936. – С. 46–54.

⁷ Свенціцький І. Ілюстрований провідник по Національним музеєві у Львові. – Жовкла, 1913.

⁸ Див.: Свенціцький І. Огляд наукової праці Національного музею впродовж 30 літ // Літопис Національного музею за 1935 р. – Львів, 1936.

⁹ Труш І. Український Національний музей ім. Т. Шевченка у Львові // Український вісник. – 1921. – Ч. 64. – С. 3–18; Шептицький А. Мої спомини про предмет музейних збірок // Двадцять п'ять ліття Національного Музею у Львові. – 1931.

¹⁰ Крутоус А. З минулого Львівського історичного музею // Галицька Брама. – Львів, 2003. – № 7–9. – С. 24.

¹¹ Крутоус А. З минулого Львівського Історичного музею... – С. 28.

¹² Там само. – С. 30.

Постаті і пам'ятки в історичному краєзнавстві Галичини

Костянтин Кондратюк

Видатний український скульптор Михайло Парашук (1878–1963)

Михайло Іванович Парашук з 83-х прожитих років творив в Україні всього сім. Але чим більше був тиск на нього західноєвропейського мистецтва, тим більше митець переконувався, що тільки пошук власної манери, заснованої на відчутті естетики національного мистецтва, має стати провідною метою його творчості.

Народився митець у селі Варваринці (нині Тереховлянський район Тернопільської області). Початкову художню освіту М.Парашук здобув у Краківській школі красних мистецтв, працював в ательє відомого в той час скульптора Г.Шопинського, допомагав йому реставрувати знамениту "Зигмунтову капелу" у Вавелі.

Через деякий час юнак переїхав до Відня, де вивчав мистецтво пластики у професора Венцеля, викладача Віденської художньої академії. У 1898 р. М.Парашук прибув до Львова. Якраз на той час міська влада оголосила конкурс на проект пам'ятника А.Міцкевичу. Перше місце у конкурсі здобув проект професора Львівської політехніки Антона Попеля, котрий взяв у помічники молодого скульптора М.Парашука. Проект пам'ятника мав такий вигляд: гранітний постамент складався з трьох концентричних шестикутників, які, дедалі зменшуючись, утворювали сходи. На п'єдесталі височіла відполірована колона. Її вершину увінчувала капітель, а на ній - тринога з символічним незгасним вогнем натхнення. Внизу, біля колони, постать поета в позі промовця. Гордо піднявши голову, А.Міцкевич ніби звертається до генія поезії, що звився над ним, торкаючись колони. Внизу, біля ніг поета, мов символ слави, лежить вінок.

Зовні простий за формою і ясний за задумом проект пам'ятника передавав стрімкий рух, надзвичайну легкість та свободу. Гранітна колона і бронзова постать поета гармонійно цілісно об'єднані.

Споруджений у 1906 р. за проектом А.Попеля при участі М.Парашука пам'ятник А.Міцкевичу став визначною подією у художньому житті Львова¹. До цього пам'ятника М.Парашук виконав іонійську капітель і жартовник з вогнем. Органічне поєднання модерну і образної системи бароко, що виразно проглядає в монументі, стало типовою стильовою ознакою ранньої творчості митця.

У 1902 р. польський меценат С.Баранський запросив М.Парашука у Варшаву, де він очолив групу художників і скульпторів. Тут митець розпочав самостійну творчу працю як портретист. Один за одним з'являлися бюсти видатних представників польської культури. У Варшаві М.Парашук брав участь у революційно-визвольному русі проти російського царизму. Під час барикадних боїв 1905 р. його було поранено.

З великими труднощами йому вдалося врятуватися від переслідувань і перебратися до Австро-Угорщини².

На початку ХХ ст. М.Паращук закінчив художню академію Жульєна в Парижі, брав уроки в майстерні знаменитого О.Родена. І ось він знову в старовинному Львові. При сприянні Володимира Гнатюка М.Паращук влаштовується в «Академічному домі» і береться за творчу працю. З-під долота митця з'являється галерея скульптурних портретів: Івана Франка, Василя Стефаника, Михайла Яцківа, Петра Норманського, Олександра Олеся, Миколи Лисенка, Станіслава Людкевича.

До найвідоміших його творів належить погруддя Тараса Шевченка і Михайла Драгоманова, а також видатного українського оперного співака Модеста Менцинського. Як зазначали тогочасні критики, портрети М.Паращука сповнені темпераменту і динаміки. Скульптор досяг блискучої техніки різьби у камені та мармурі, тонко трактуючи образи. На цих скульптурних портретах митця позначився вплив роденівського імпресіонізму та психологізму.

У Львові скульптор створив і свої перші фігурні композиції: «Знеславлені», «Дівчина з народу», «Танцюристи».

Деякі з творів М.Паращука експонувалися на виставці у Варшавському товаристві красних мистецтв, частина осіла в приватних збірках. Лише деякі з них (портрети В.Стефаника, С.Людкевича, композиція «Рабство») знаходяться в експозиціях Львівського національного музею, вражаючи глядачів своєю натхненністю, пластичністю і правдивістю образів³.

У Львові М.Паращук брав участь у художньому оформленні таких монументальних споруд, як міський театр, університетська бібліотека, промисловий музей, сприяючи тим самим винятковому скульптурному оформленню міста.

1 серпня 1914 р. вибухнула Перша світова війна. З перших днів війни Галичина перетворилася на арену жорстоких боїв між австро-угорськими і російськими військами. У вересні опір австрійських військ був подоланий і вони почали відступати. Ця поразка мала лихі наслідки для українців Галичини; Командування австрійської армії намагалося пояснити поразки нібито сприянням українського населення російським військам, передачі йому розвідувальних даних. Насамперед заарештовували осіб, запідозрених у москвофільстві, священиків, учителів, навіть селян. Тисячі українців відправляли в австрійські табори. Символом знущань став табір Таллергоф біля Граца. У цьому таборі був ув'язнений і М.Паращук. Згодом, при сприянні діячів "Союзу визволення України" його було звільнено. М.Паращук організував для в'язнів табору класи кераміки, скульптури, різьбярства. Він також активно працював над спорудженням монументів померлим у полоні українцям в Раштаті та Вецлері.

У 1921 р. міжнародна організація Червоного Хреста направила М.Паращука до Болгарії, яка стала для митця, попри всі негаразди в його відносинах з офіційною владою, другою батьківщиною.

Болгарський період творчості М.Паращука позначений найбільшими успіхами в жанрі портрета та монументально-декоративній пластиці. Він створив чимало портретів визначних політичних і культурних діячів Болгарії (Д. Благоєв, Д. Крайчев, Г. Делчев, Г. Стайков), скульптурно оздобив репрезентивні будівлі Міністерства оборони. Військової академії. Академії наук. Народного театру, бібліотеки імені В.Коларова, національної бібліотеки імені Кирила і Мефодія, ректорату Софійського університету⁴.

М.Параїцук став ініціатором створення Болгарсько-українського товариства, головою Малої Ради з'їзду української еміграції в Болгарії. Помер відомий український митець у 1963 р. і похований на цвинтарі у Софії.

¹ Галичина: етнічна історія. Тематичний збірник статей. – Львів, 2008. – С.1–15.

² Кондратюк К. Портрети видатних українських митців XIX – початку XX століть. – Львів, 1995. – С. 93.

³ Львів: Історія - населення - культура. Українсько-польська наукова конференція. – Львів, 1994. – С. 24.

⁴ Народжені Україною. Меморіальний альманах у двох томах. – К., 2002. – Т. 2. – С. 296.

Лях Уляна

Історія Кохавинського монастиря

Монастир св. Герарда розміщений в селищі Гніздичів-Кохавино Жидачівського району Львівської області. Його історія, як більшість історій монастирів і замків, починається з легенди. Місцева легенда твердить: про появу образу Матері Божої на дубі по дорозі з Жидачева до Руди в так званих Кохавинських дубах. Немає жодних згадок, хто намалював образ і помістив на височезному дубі. Ікона була намальована на дубовій, гарно обробленій дощці – один лікоть ширини та два ліктя довжини, що становить 56см x 82см. На іконі зображена Пречиста Діва Марія, яка тримає на лівій руці Дитятко Ісуса, внизу напис латинською мовою: „ O Mater Dei elekta esto nobis via resta”, що в перекладі українською мовою означає „ О Мати Божа, вибрана, Ти – наша дорога до Господа”. Образ з прадавніх часів знаходився при дорозі, яка проходила з міста Жидачева до села Руда, на старому дуплавому дубі в Кохавинському лісочку, але якщо точніше – то біля заїзду в нього. Згідно з переказами очевидців, образ привертав увагу подорожніх але на нього, зокрема, не звертали особливої уваги.

Офіційного розголосу образ Матері Божої одержав 1646 року у випадку з чудом яке сталося з дідичкою села Руди Анною Воянковською¹. Легенда розповідає, що Анна Воянковська їхала каретою з села Руди до міста Жидачева. Дорога ця між населеними пунктами проходила через Кохавинський дубовий ліс. Як переказувала рудянська дідичка, карета несподівано зупинилася, коли вона виглянула з неї, щоби запитати у кучера, що сталося. Побачила несподівану ситуацію: четверо запряжених сильних коней стояли, як один, на колінах, а на старому дуплавому дубі виднівся образ Матері Божої з Дитятком Ісусом на лівій руці. Навколо образа була ясність і дві палаючі свічки. Анна зрозуміла, що це незвичайне явище і відразу повернулася в Руду, щоб сповістити місцевого парафіяльного священика.

Після знайдення ікони постало питання перенести її з лісу до парафіяльного храму села Руди. Згідно з переказами перенесення відбувалося тричі, але завжди неефективно. Коли зранку з усіма почестями образ вносили до храму, то наступного ранку він знову з'являвся на тому ж самому дубі, на якому був знайдений вперше. Тому люди залишили його в лісі на дубі ще на тридцять чотири роки.

Після дозволу Львівського архієпископа Константина Ліпського його перенесено у 1680 році до нової дерев'яної каплиці, збудованої на кошти подружжя Євстафія і Терези Виговських.

На початку XVIII ст. за пожертви побожних парафіян і паломників почали споруджувати дерев'яний храм. За дозволом архієпископа

Миколая Вижицького в Кохавину прибули отці кармеліти, тоді ж і постав монастир.

У травні 1755р. приїхала комісія, створена архієпископом Ігнатом Вижицьким з видатних львівських капеланів, яка перевіряла факти чудотворних зцілень іконою. До складу комісії входили: отець Ян Алойжи, Вітольд Олександрович, отець Андрій Пелчарський, каноніки львівської катедрі, жидачівський декан отець Ян Луговський². Після аналізу свідчень, 26 травня 1755 р. ікону Богородиці з Кохавини проголосили Чудотворною. Отже, з появою ікони Матері Божої в кохавинському лісі повстала нова монастирська святиня України.

Наприкінці XVII ст. шляхтичка Тереза Виговська збудувала дерев'яну каплицю, до якої перенесли Чудотворну ікону Матері Божої.

Шляхтич села Руда, Константин Виговський, на початку XVIII ст. збудував дерев'яний костел. У 1746 р. парохом кохавинського костелу став отець Слівінський. Правда не довго він пробув настоятелем, бо через рік його перевели до Львова, а в Кохавино запросили оо. кармелітів, які мали свій монастирський дім у Роздолі. 23 листопада 1747 р. фундатор Константин Виговський передав оо. кармелітам частину своєї землі у вічне користування³. Згодом, за розпорядженням архієпископа, монашому чину дозволено створити монастирський дім в Кохавино. В 1777р. храм було оновлено і оздоблено розписами.

Після поділів Речі Посполитої Галичина потрапляє під владу Австрії. Новий господар, цісар Йосиф II, у 1780 році дає наказ ліквідувати монастир оо. кармелітів, а храм, каплицю і будинок передати Руді. Того ж року в Руді відбулася пожежа, під час якої згорів храм і резиденція священика. Через такі обставини отець був змушений переїхати в Кохавино. Це було неофіційне з'єднання двох парафій. 30 січня 1792 р. львівський архієпископ Фердинанд Кіскі разом із урядом Галичини скасував парафію с. Руда і знову відновив її в Кохавино.

З плином часу дерев'яний храм і капличка почали псуватися. 19 жовтня 1861 р. отець Євгеній Петруський повідомив прочан, що створено проект будівництва нового храму. З цього часу отець почав інтенсивний збір коштів на новий мурований костел. У цілях будови була передрукована книжечка «Слава Марії», кошти із продажу якої ішли на закупівлю будівельних матеріалів. Попри різні заохочення отця, пожертви були досить незначні. Незабаром на канонічну візитацію в Кохавино приїхав Львівський Архієпископ Франциск Вежихлейський, який 7 червня 1868 р. посвятив наріжний камінь для майбутньої святині⁴.

Кожного року на свята і в неділю прибувало все більше і більше людей, маленький храм не міг належно вмістити всіх присутніх, а будівництво нового тривало повільно, а потім зовсім припинилося через брак коштів. Лише в 1882 р. Львівський архієпископ, бачачи, що Кохавинська парафія щораз більше занепадає і матеріально, і духовно, призначає адміністратором і настоятелем отця Яна Красовського. Новий

адміністратор парафії в згоді з парохом, продавши за шість тисяч корон чудові старі дуби і відновив будівництво але грошей виявилось мало і будова зупинила⁵. Наступного року отець Францішек Барановський продавши решту дубів і вимурував стіни до рівня вікон і встановив муровані стовпи. Далі продавати не було вже що тай мурувати не було чим. Так незавершений костел стояв кілька років. Тоді графиня Голєвська, пожертвувала 5000 злотих, для створення даху. Зважаючи на те, що мури були незавершені, дах поставили на цегляних стовпцях і так залишили з великими отворами довкола. 3 листопада 1884 р. зроблено новий дах, покритий цинковою бляхою.

3 вересня 1886 р. на місце отця Франциска Барановського прибув отець Ян Тшопінський, вікарій з Кам'янки.

Хроніка описує, що Ян Тшопінський застав парафію в дуже плачевному стані – пияцтво, грабіжництво, мало людей на літургіях, гра в карти і постійні забави в корчмі. Костел був незавершений, а на його стовпах недбало зроблений дах, вода стікала звідусіль і була загрозою руйнування мурів. Складнощі були й з того погляду, що отця призначили адміністратором парафії лише в духовних справах. Парохом у Кохавино Тшопінський став після смерті отця Євгенія Петруського у 1898 р.⁶

Щоб оживити віру, отець Ян Тшопінський запрошує отців єзуїтів для проведення парафіяльної місії. Вона розпочалася на початку червня 1887 р. і тривала 12 днів. Керував ними отець Шимон Тиховський⁷.

Після місії отець Ян Тшопінський почав працювати над закінченням будівництва костелу. У 1887 р. парафіяни зібрали кошти для закупівлі матеріалів і будівництво продовжилось. Уже на свято Різдва Пресвятої Богородиці стіни церкви досягли до даху, тепер можна побачити всю його велич і красу.

У 1889 р. фасад церкви був зроблений і розпочалося впорядкування біля старого костелу – прокладено цементні доріжки, посаджено багато нових дерев. Будівництво храму, яке тривало багато років, закінчилось.

Як виглядає ця святиня? Храм побудований у поєднанні стилів романтизму і неоготики. Він містить високу вежу, просторий храм вірних з двома бічними навами і святилище. В бічних навах розміщені каплиці: по лівій стороні – каплиця Христа Єрусалимського (вхід в яку є через святилище) і Матері Божої або Вервичкова каплиця, а по правій – Св. Антонія і захристія. Фасад святині становить вежа з двома бічними невисокими навами, по боках колоноподібні виступи прикрашені пілястрами (у верхній частині), а зверху містять скульптури апостолів Петра і Павла. Вежа містить два балкони і годинник. Декорацією на ній служать арки. Над вхідними дверима ікона Кохавинської Матері Божої, намальована на дошці. Бічні частини храму горизонтально розділені навпіл двома бічними навами і містять по два поверхи вікон по групованих по парно і оздоблених ліпкою з геометричним орнаментом. По середині бічної частини нави досягають висоти основного даху, з колоноподібними

виступами прикрашеними пілястрами (у верхній частині), а зверху містяться скульптури святих. Дах двоспадовий, покритий черепицею. В середині храм прикрашають настінні розписи. Стіни і склепіння розмальовані по-різному. Склепіння містять зображення серафимів, а на стінах ангели і ілюстрації з уривків Святого Письма, відділяє зображення рослинний орнамент (пальмові і оливкові гілки, квіти). В святилищі міститься престіл, побудований з каміння і оздоблений аркадами опертими на колоноподібні виступи між якими розміщено на фронтальній стороні Христа і Євангелістів. На ньому стоїть дерев'яний кивот, який є зменшеною копією храму. Також у святилищі з обох боків містяться балкони романського стилю. Окрасою храму служили численні скульптур святих і бічні вівтарі, які були зроблені з дерева і оздоблені позолоченим орнаментом⁸.

Не залишилася без уваги і каплиця біля місця об'явлення Матері Божої. На цей час вона осіла в землю, бо була збудована без фундаменту. Дерев'яні стіни, через старість і вологість, втратили хороший вигляд. Виникла потреба будівництва нової каплиці. Її почали будувати трохи вище попередньої, вже не дерев'яну, а муровану. Каплиця була вимурована з цегли і тинькована. Її архітектура складається з невеликої квадратної нави і короткого трикутного святилища. Від фронту до нави прилегла невисока вежа. Вона містить півкруглу аркаду сперту на пілястри і оздоблену геометричним і рослинним орнаментом. В бічних стінах навах по одному вікні стрільчастої форми. Збережені фотографії свідчать, що фасад творили: невеликий портик створений з чотирьох стовпів підтримуючих оздоблений трикутний щит. Дах каплиці був покритий гонтем.

До Матері Божої прибувало дуже багато прочан, але для них не було зроблено жодного дому. Тому у 1890 р. Ян Тшопінський, розпорядився про початок будівництва дому для прочан, який одержав назву «Гостинний дім під покровом Ангела Хоронителя». Спочатку будиночок мав невеликі розміри та протягом 11 років його розбудовували⁹.

21 лютого 1894 р. до Кохавино прибуло троє сестер Служебниць Пречистої Діви Марії¹⁰. Вони повинні були провадити катехизації для дітей, доглядати за костелом. Поки сестри не мали свого дому отець Тшопінський дав їм будинок, що знаходився за старим костелом. Отець Ян Тшопінський мав намір створити в Кохавино сиротинець і віддати його під управу сестер. У 1896 р. він розпочав збирати кошти для будівництва дому в якому мали б жити діти. Наріжний камінь під сиротинець посвячено 8 вересня 1898 р¹¹, а вже 15 грудня 1903 р. при парафії в Кохавино відкрито сиротинець. Тут вони отримували початкове навчання і домашнє виховання. До сиротинця брали дітей з різних місцевостей віком від 6 до 12 років, але тільки дівчат. Життя в притулку було безплатне і сюди шукати опіки могли прийти діти круглі сироти, напівсироти і діти з дуже

бідних сімей. Опіку на притулку отець Ян Тшопінський передав сестрам служебницям. Весь цей заклад міг помістити і утримати 30 дітей¹².

У травні 1912 року Архієпископ Йосиф Більшевський написав послання до Апостольської Столиці з метою підтвердити згоду на коронацію ікони Матері Божої в Кохавино. Це послання підписали всі латинські, греко-католицькі і вірменські архієпископи і єпископи Львівської єпархії. 15(28) серпня архієпископ Йосиф Більшевський урочисто провів обряд коронування Кохавинської ікони.

Після світлих епізодів життя парафії в Кохавино прийшли чорні роки Першої світової війни. На початку війни влітку 1914 р. територія Західної і Центральної України стала одним із воєнних театрів на сході Європи. 8 серпня 1914 р. до Кохавино прибуло австрійське військо, яке складалося з 1500 солдат і 20 офіцерів. Тепер Кохавино стало місцем притулку австрійських гарнізонів і втікачів зі східних територій України.

Через тяжкі обставини священники залишали парафії. Отець Ян, який залишився в Кохавино, став духовним пастирем 8 українських і 3 польських парафій. Сестри декілька раз на тиждень носили на станцію продукти для військових, допомагали пораненим.

13 листопада 1918 року була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка. Представники уряду ЗУНР під виглядом ревізії три рази приїжджали в Кохавино. У 1919 р. з гостинного дому зробили шпиталь для хворих на тиф¹³. Щораз більше посилювалися антипольські бунти серед українців. Отець Ян Тшопінський одержав наказ покинути парафію. Залишилися там тільки отець Роман Ролпа і отець Михайло Карчевич. Сестри Служебниці забрали дітей і разом отцем виїхали до Сідзінї, де оселилися в сиротинці, але як ситуація стала спокійнішою, через пів року вернулися¹⁴.

На початку 1920 року до околиць Кохавино прийшла червона армія. Вони палили багаті маєтки, як українські так і польські, але церкву тоді не грабували.

Отець Ян Тшопінський, 21 травня 1928 р. складає заповіт. Згідно з ним після його смерті «адміністраторами парафії стають отці єзуїти»¹⁵. Святиню 25 квітня 1931 р. віддали отцям єзуїтам.

Наприкінці 1943 р. військовий фронт наблизився до Кохавино. Архієпископ Болеслав Твардовський двічі просив вивезти ікону до Польщі. Отці єзуїти зробили копію, а оригінал вивезли. Також було вивезено всі дорогоцінності парафії. В костелі на вівтарі помістили копію ікони, з імітованими сукнею і коронами. Ніхто з вірних не знав про заміну, а тим більше про перевезення святині до Польщі. Зараз ікону можна побачити в костелі св. Бартоломея в м. Глівіці.

У 1945 р. сестри одержали наказ віддати дітей родичам, а самим залишити Кохавино і виїхати в Польщу.

З приходом в Західну Україну більшовиків сталися кардинальні зміни. Для Церкви настали часи лихоліть і духовної руїни. Зміни

торкнулися також і монастиря в Кохавино. Після закінчення Другої світової війни в Жидачівському районі більшовики розпочали політику колективізації села. Ця політика не проминула також і жителів смт. Гніздичів. Тут у 1948 р. створено колгосп, а, оскільки, приміщень для утримання техніки ще не було, то дрібну техніку (плуги, борони, сівалки) розмістили в монастирську церкву. В 1950 р. в костелі зробили пункт зберігання зерна. Згодом, через те, що основний пункт зберігання зерна був у Жидачеві, утримувати ще один однопрофільний склад було недоречно. Тому у 1968 р. голова колгоспної ради розпорядився про те, щоб біля бічних нав костелу збудовано два величезних приміщення тимчасового зберігання, обліку, сортування і переробки льону в паки. Ці паки зберігалися в церкві.¹⁶ В 80-тих роках ХХ ст. сталося дві пожежі в прибудовах для льону. Однак під час пожежі згоріли тільки прибудови, храм в середині не був пошкоджений. Після другої пожежі прибудови не відновлювали. А в 1990 р. льонопункт перенесли в інші приміщення колгоспу.

З жахом і болем очевидці згадують безбожницький момент зняття хреста із храму. Сталося це 1954 року. Мешканець села Лівчиці Василь Пітула за розпорядженням місцевих керівників КП(б)У, на очах у всіх людей і комісії, зняв з храму хрест. Члени партійної комісії вивезли хрест в невідомому напрямку, що з ним сталося потім ніхто не знає¹⁷.

Від недогляду дах церкви став протікати. Криничку з цілющим джерелом, що знаходилася біля школи для дітей з особливими потребами, було засипано сміттям. Капличку, де колись знаходилася Чудотворна ікона Матері Божої, було закрито. В монастирському приміщенні, де зараз живуть сестри Непорочного Серця Марії Фатімської, зробили медпункт. До Жидачівського історичного музею Михайло Марків забрав механізм годинника, що містився на вежі¹⁸.

Після переїзду сестер у 1945 р. до Польщі, на основі їх будинку сиріт для дівчат, створено Кохавинський дитячий будинок. У будинку, що містився неподалік костелу, облаштовано класи, швейне приміщення (для навчання дітей і для виготовлення їм одягу і взуття), бухгалтерію, кімнату рукоділля, кімнату для розваг, кухню. В іншому домі, біля кринички, зроблено спальні приміщення¹⁹.

У 1960 р. Кохавино приєднано до Гніздичева.

Через те, що такий самий дитячий будинок був ще в Самборі 1 лютого 1963 р. створено Гніздичівську допоміжну спецшколу-інтернат для дітей з особливими потребами.

Жидачівська районна Рада 10 липня 1992р. видала розпорядження об'єднати Гніздичівську і Лівчицьку допоміжні школи-інтернати для дітей з особливими потребами в одну – в Лівчицях²⁰.

Проїшло півстоліття замовчування і нищення святині. Люди призабули про це святе місце. З виходом УГКЦ з підпілля монастир дуже спустошеним повернули греко-католицькій церкві і його новими

господарями стали отці редемптористи. Старання про отримання храму отці ЧНІ розпочали восени 1990р.

Прибувши в Кохавино отці ЧНІ побачили знищений стан святині. Дах храму був побитий, знищений і заріс мохом, подекуди кущами та навіть дрібними деревцями. Стіни без – штукатурки , бо під час дощів усередину затікала вода, все храмове начиння було знищене. Працювали тут отці редемптористи з міста Стрия – Петро Мірчук та Микола Костюк.

У жовтні 1991 р. костел став греко-католицькою святинею. 13 жовтня того ж року, о 17 год. відкрито церкву. Святкова відправа спочатку відбулася перед дверима храму, потім отці відкрили двері й зайшли до неї. Богослужіння проходили цілу ніч. 14 жовтня, на свято Покрови Пресвятої Богородиці, перший раз відправилася Архієрейська Служба Божа, яку очолив Львівський єпископ Филимон Курчаба, ЧНІ, і відбулося свячення храму.

З приходом ЧНІ до монастиря св. Герарда в ньому створено новіціят . Новіціят редемптористів – це духовний вишкіл, що готує до богопосвяченого життя, гартує душу на євангельських засадах і чернечих чеснотах покори, послуху, убозтва.

Новіціят тривав один рік. Загальним настоятелем був ігумен, але опікуном і настоятелем для братів-новиків був магістр новіціяту. Він мав асистента – соція, який допомагав йому у вихованні новиків.²¹

З міста Жидачева 16 серпня 1992 р. о. Сивик та польський священник урочистим ходом принесли короновану ікону Матері Божої Кохавинської (робота невідомого художника)²².

Власними силами почищено криничку від сміття та гранат, до речі, ні одна з них не вибухнула. І знову забилося серце цілющого джерела, яке віками рятувало людей від усяких недуг²³. Знайдено фундамент старої церкви, яка стояла на цьому місці з 1775 по 1896 роки.

Як важко б не працювалося - життя в монастирі протікає своїм руслом. Прибувають нові кандидати, відбуваються Літургії, посвячуються габіти для новиків і кандидатів, згодом відбуваються перші часові, а потім і вічні обіти.

Постійна відповідь «Так» до Ісусових слів «Все покинь і йди слідом за Мною» – це монаше покликання. Приклад відповіді на Божий поклик бачимо кожного року 19 серпня, коли християнський світ святкує свято Преображення Господнє. Тоді брати-кандидати складають облечини, а брати-новики складають свої перші часові обіти і залишають кохавинський монастир і крокують далі дорогою священничої формації.

В монастирі 8 вересня 1996р. святкували 360-річчя від дня появи Матері Божої в кохавинському лісі²⁴.

У Великодній піст в монастирі св. Герарда, кожен його житель має безліч обов'язків – в той час приходить багато людей, щоб отримати Тайну Сповіді. Брати проводять Хресну дорогу. В період посту отці і брати проводять реколекції в різних місцевостях²⁵.

За календарем східної Церкви 22 травня святкують свято перенесення мощей св. Миколая Мерлікійського Чудотворця. В цей день кожного року в монастирській обителі оо. редemptористів відбувається молодіжне паломництво до чудотворної Кохавинської ікони Божої Матері. В 2003р. вперше відбулася така величава проща до місця об'явлення²⁶.

1 вересня 2003р. декретом Стрийського єпарха Юліана Ѓбура утворено парафію в Кохавино при монастирській церкві Покрови Пресвятої Богородиці²⁷.

13 жовтня з різних областей приїхала молодь для спільної молитви на нічних чуваннях. Протягом цілої ночі вони прославляли Богородиці піснею, розважанням і молитвою, а наступного дня відбувається святкування храмового празника²⁸.

19 грудня католицька церква відзначає свято св. Миколая Чудотворця. Стало доброю традицією в цей день робити приємність одні одним. Пасивними, також, не залишилися брати. Вони їздять в школу-інтернат і садочок в с. Лівчиці, де показують святкову виставу.

При кохавинській парафії існує Архібратство Матері Божої Неустанної Помочі. Також існують інші релігійні товариства такі як – Апостольство молитви, Матері в молитві, Віра і Світло і Вівтарна дружина. До складу останнього названого товариства входять лише хлопці, з якими брати провадять біблійне коло. Також для молоді створено молодіжну спільноту «Кохавинські зорі»

Засновник згромадження отець Роман Бахталовський, ЧНІ, мріяв про створення в Кохавино контеплативного дому сестер Непорочного Серця Марії Фатімської. Дня 10 лютого 1994 р. на запрошення отця Петра Мірчука і отця Миколи Костюка приїхали сестри до монастиря св. Герарда.

Першими приїхали сестра Іванна Завіська і сестра Інокента Варцабюк. Вони працювали в новіціяті на кухні і підтримували монастирське господарство.

Велика потреба праці з дітьми і молоддю стали першопричиною приїзду сестри Анни Василик. Вона створила дитячу катехитичну школу. В кінці 2006 р. розпочато ремонт монастиря сестер. До старого приміщення будинку прибудували каплицю, келію для отця, їдальню і кімнати. Це все роблять сестри не просто так, а з метою, що будинок буде слугувати реколекційним домом для молоді і дітей.²⁹

Кожна мить є величезним скарбом. Тому, монахи ЧНІ невтомно працюють у Христовому винограднику, трудячись для поширення Божої слави та для спасіння людських душ.

¹ Czermiński M. Kochawina w przeszłości I dobie obecnej. – Krakow, 1912. – S. 6.

² Trzopiński J. Kochawina. – Lwow, 1907. – S. 17-21.

³ Там само. – С. 23-24.

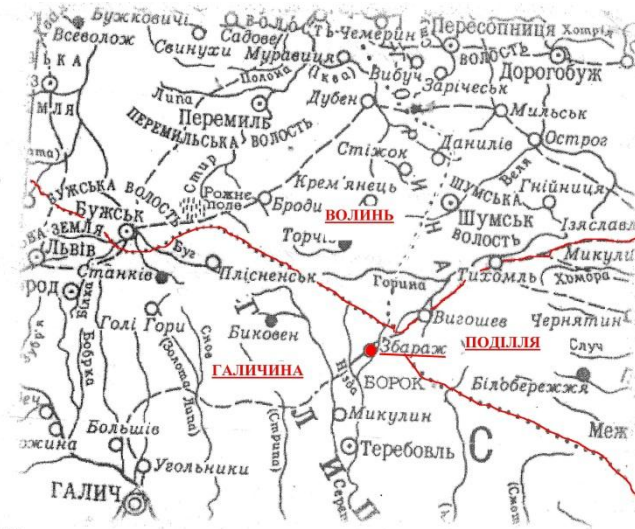
⁴ Kielb S. Matka dobrej drogi.– Gliwice, 1997. – S.59–63.

- ⁵ Czermiński M. Kochawina w przeszłości i dobie obecnej. – Krakow, 1912. – S. 30-32.
- ⁶ Kiełb S. Matka dobrej drogi. – Gliwice, 1997. – S. 76–78.
- ⁷ Там само. – С. 79-81.
- ⁸ Ostrowski J., Wojcik M. Kościół parafialny p. W. Wniebowzięcia Najświętszej Marii w Kochawinie. – Krakow, 2000. – S.73–75.
- ⁹ Kiełb S. Matka dobrej drogi. – Gliwice, 1997. – S. 81–83.
- ¹⁰ Wojciechowska A. Kochawina – Sanktuarium Maryjne. – Wrocław, 1993. – S. 53.
- ¹¹ Kiełb S. Matka dobrej drogi.– Gliwice, 1997. – S. 121–122.
- ¹² Там само. – С. 123–125.
- ¹³ Kiełb S. Matka dobrej drogi.– Gliwice, 1997.–S.158–160.
- ¹⁴ Там само. – С.161–162.
- ¹⁵ Там само. – С.179.
- ¹⁶ Ференц Іванка. смт. Гніздичів-Кохавино Жидачівського р-ну Львівської обл. // Домашній архів автора.
- ¹⁷ Гірняк Софія. смт. Гніздичів-Кохавино Жидачівського р-ну Львівської обл. // Домашній архів автора.
- ¹⁸ Засанська Марія. смт. Гніздичів-Кохавино Жидачівського р-ну Львівської обл. // Домашній архів автора.
- ¹⁹ Борис Марія. с. Лівчиці Жидачівського р-ну Львівської обл. // Домашній архів автора.
- ²⁰ Ухвала від 10.07 1992р. Про розгляд клопотання ЧНІ (оо. Редемптористи) // Архів монастиря св. Герарда смт. Гніздичів-Кохавино Жидачівського р-ну Львівської обл. Протокол від 10.07.1992р. Про реорганізацію Гніздичівської допоміжної школи-інтернату до Лівчицької допоміжної школи-інтернату // Архів Лівчицької допоміжної школи-інтернату с. Лівчиці Жидачівського р-ну Львівської обл
- ²¹ Бубній М. Редемптористи візантійського обряду у Львівській митрополії УГКЦ в 1913–1939 роках. – Львів, 2003. – С. 96–106.
- ²² Хроніка монастиря святого Герарда 1994 // Архів монастиря св. Герарда смт. Гніздичів-Кохавино Жидачівського р-ну Львівської обл.
- ²³ Олещук В.Кохавинська ікона Божої Матері.– Кохавино,2006.– С. 13.
- ²⁴ Хроніка монастиря святого Герарда 1996 // Архів монастиря св. Герарда смт. Гніздичів-Кохавино Жидачівського р-ну Львівської обл.
- ²⁵ Літопис монастиря 1998-1999рр // Архів монастиря св. Герарда смт. Гніздичів-Кохавино Жидачівського р-ну Львівської обл.
- ²⁶ Хроніка монастиря Святого Герарда 2003 – 2004 // Архів монастиря св. Герарда смт. Гніздичів-Кохавино Жидачівського р-ну Львівської обл.
- ²⁷ Хроніка монастиря Святого Герарда 2004 // Архів монастиря св. Герарда смт. Гніздичів-Кохавино Жидачівського р-ну Львівської обл.
- ²⁸ Хроніка монастиря Святого Герарда 2005 – 2008 // Архів монастиря св. Герарда смт. Гніздичів-Кохавино Жидачівського р-ну Львівської обл.
- ²⁹ Голейко Надія. 1940 року народження, смт. Гніздичів-Кохавино Жидачівського р-ну Львівської обл. // Домашній архів автора.

Руслан Підставка

Історико-архітектурні пам'ятки Збаража і околиць: новий погляд

Збаражчина – край унікальний не тільки природою, історією, архітектурою і людьми, а й винятковим розташуванням по відношенню до основних етнографічних територій Західної України. Саме поблизу сивочолого

Шумська волость XII-XIII ст.
Фрагмент карти-реконструкції Л. Махновця
Карта 1. Збараж на карті XII-XIII ст. по відношенню до різних етнополітичних утворень.

Збаража, якому в наступному році виповнюється вісім століть від першої літописної згадки у Галицько-Волинському літописі Іпатіївського списку Повісті временних літ, зустрічаються етнографічні кордони Південної Волині, Східної Галичини і Західного Поділля. За свою багатовікову історію Збараж належав як до Волинської землі, так і до Галичини та Поділля, перебуваючи в складі

Теребовельського князівства, Шумського князівства,

Кременецької волості, Тернопільського воєводства.

Етнополітичний кордон північніше Збаража пролягав не випадково, адже ще з дохристиянських часів населені пункти засновувались поблизу водних артерій (рік, річок, потічків, озер). Вододіл між басейнами великих рік (Дніпро та Дністер), обумовлений напрямком течії у північному чи південному напрямку і визначив у давнину етнічні межі між племенами

Карта 2. Збаразька Буда. (на російсько-австрійському кордоні 1772-1914 рр.)

деревлян та південно-західним крилом дулібів. Перші селилися вздовж річок південного напрямку течії, приток Серету, Збруча, Стрипи -, басейну Дністра, інші – Горині, Ікви, Вілії, Прип'яті – північно-східного напрямку, басейну Дніпра. Цей кордон по території Збаражчини проходив на відстані 6 км. від Збаража (між сучасними селами Чорний Ліс та Колодно). В подальшому етнографічний

племенний кордон трансформувався у політичний та державний (карта 1.)

Північніше Збаража (митно-прикордонний пункт Збаразька Буда - на західній околиці Чорного Лісу) з 1772 року, після Першого поділу Польщі було встановлено кордон між Австрією і царською Росією, який проіснував до початку I-ї світової війни 1914 року. Остаточо кордон оформився в 1795 році і проходив по р. Збруч і став добре охоронятися лише після російсько-французької війни 1812 року (карта 2.). У 1772 році після першого розподілу Польщі, коли Австрія разом із Галичиною отримала також південну частину Луцької єпархії, Збаражчина була включена до Львівської митрополії і поступово почала вважатися Галичиною.

Зараз Збараж — місто районного підпорядкування, центр Збаразького району, розкинулось на Подільській височині за 17 км від обласного центру м. Тернополя, на обох берегах річки Гнізна. притоки Серету. Перший раз у писемних джерелах топонім "Збараж" датується 1211 роком у Галицько-Волинському літописі, що є частиною знаменитого Іпатіївського списку Повісті временних літ - найдавнішого літописного зведення, створеною на Україні на початку XV століття. Двічі місто Збараж згадується у Хлебниковському і Погодінському списках "Повісті временних літ", як центр волості у складі Галицько-Волинського князівства.

Про давнє заселення території Збаража свідчать численні знахідки - поселення трипільської культури (V-III тис. р. до н.е.), черняхівської культури (II-IV ст. н.е.), городище та могильник часів Київської Русі, скарб срібних прикрас XI-XII ст. - він складався більше як з десятка срібних речей, в основному жіночих прикрас: три срібних гривні, сім пацьорків, сім сережок-півкругів, з нанизаними кульками, дві підвіски, два орнаментовані браслети.

Щодо походження назви міста, то серед науковців єдиної думки немає. Одні стверджують, що слово "збараж" походить від слова "збір". Тут руські князі збирали своїх воїнів, ідучи на рать. Тому автор "Повісті временних літ" називає його Збираж. Інші думають, що назва "Збараж" походить від праслов'янського слова "бара" - болото, заболочена місцевість, чи «бараті» - боротися, змагатися, воювати. Окремі дослідники виводять назву міста від слов'янського бога Сварога, трансформація якого привела до утворення слова «Сварож», «Зварож», «Збараж».

На вершині Медоборської гори (вис. 399,3 м н.р.м.), яка, можливо, з цього часу отримала назву Княжа (стара назва невідома, відомо лише, що у X ст. тут було тілопальне кладовище) і розпочалося будівництво оборонного замку міста Збаража. За «Хронікою» Стрийковського, Корибут-Дмитро, син Ольгерда Гедиміновича, з ласки Вітовта Великого – Великого князя Литовського, отримавши замки на Волині і Поділлі (Брацлав, Вінницю, Сокоlecь і Кременець), будує фортеці у Збаражі та Вишнівці десь після 1395 р. Народні перекази твердять, що каміння на

будівництво Старозбараської фортеці добували у надрах гори, внаслідок чого утворилася низка підземних переходів, один з яких сполучав замок з монастирем святого Онуфрія XIII ст. Замок носив традиційний для Поділля мисовий тип споруди, нерегулярний (багатокутний) в плані, збудований в готичному стилі з ламаного каменю вапняку у вигляді стіно-баштового укріплення. Під'їзд до замку здійснювався з північної сторони гори, по сучасній вулиці Підзамче, де на вершині гори знаходилася в'їздова брама, а над нею оглядова вежа. А на території фортеці знаходилися магнатські помешкання, склади продуктів, зброї, замкова каплиця і криниця, сліди якої зберігалися ще у 30-х рр. XX ст. біля північної стіни замку.

Перебуваючи у володінні князів Несвізьких-Збараських, Старозбараський замок зазнав ряду нападів татар, які спричинили його значні пошкодження та руйнування (найбільші 1474 та 1589 рр.). Побутувала думка, що після нападу кочівників 1589 року, фортеця була повністю зруйнована і тодішній власник Збаража кн. Януш Збараський (воєвода брацлавський, староста кременецький та пінський) переносить свою резиденцію у замок в Токах і після своєї смерті у 1608 році передає у володіння своєму старшому сину Єжи (Юрію).

Аналізуючи останні дослідження та наукові розвідки вдалося виявити наступні факти, які вимальовують цілком іншу картину занепаду Старозбараської фортеці та виникнення нового Збараського замку.

Під час поділу майна між синами Андрія Семеновича Збараського, проведеного десь у середині XVI ст., замок і місто Збараж перепали Миколаю і Юрію Андрійовичам. Половину першого з братів згодом успадкував єдиний син Януш, багатолітній кременецький староста і брацлавський воєвода (†1608), а другий (†1580) залишив свою частку малолітньому синові Янушу, але він невдовзі помер. За заповітом Юрія Андрійовича в разі передчасної смерті сина володіння лишалися в роду Збараських, та його брат Стефан, що пережив утрату єдиного сина, вирішив віддати їх дочкам, і 2 серпня 1584 р. старші дві з них - Маруша, заміжня за ловчим Великого князівства Литовського Миколаєм Нарушевичем, та Настасія, дружина рогачівського старости Романа Воловича - отримали з його рук відповідні частки. Спадщину, яка належала молодшим дочкам - малолітнім Гальшці та Катерині - після смерті Стефана Андрійовича (†1585) забрала їхня мати Барбара з Козинських, що була дружиною Андрія Фірлея, а коли вона померла (†1591), двоюрідні брати сестер Збараських Януш Миколайович та Петро Владиславович Збараські відсудили права на опіку й восени 1592 р. Андрій Фірлей передав їм маєтки пасербиць. Гальшка Юріївна 1595 р. вийшла заміж за Людвіка М'якицького і спільно з ним відібрала в родичів батькову спадщину, а Катерина Юріївна, яка стала пізніше дружиною Миколая Белжецького, вчинила, очевидно, так само.

Відтак, на кінець XVI ст. родове гніздо князів Збараських, що складалося в цей час із великого окольного мурованого замку з пригородком та острогом під ним і двох міст - Великого й Малого, одне з яких лежало за ставом, а друге - під горою, виявилось поділеним аж на п'ять частин.

За кілька років Януш Миколайович Збараський об'єднав його в одне ціле. За складеним тоді (осінь 1592 р.) інвентарем, у Збаражі був мурований замок із мурованою брамою зі зводом на ланцюгах; на брамі знаходилися мурована світлиця та зала, вимощена дошками, при якій був залізний годинник без дзвона; при брамі знаходився мурований склеп на п'ять вікон із залізними ґратами, на якому стояла велика столова світлиця, правда, без дверей, печі й шибок; проти неї розміщувалися дві покойові світлиці без дверей, печей і шибок; у замку був також костел, під яким склеп, а при ньому мурована пекарня, сіни й комора; під дерев'яними світлицями поряд чотири склепи, при яких велика мурована вежа, а під нею скарбниця, замкнена залізним ланцюгом, на якій світлиця без печі, а при ній мурована кімната; на тих склепах дві дерев'яні світлиці без дверей, печей та вікон. У пригородку були такі дерев'яні споруди: пекарня, сіни, кухня й світлиця (друга світлиця через часті тривоги, щоб не була спалена, внесено до замку), дерев'яна вежа, обліплена глиною, лазня, стара світличка та наріжна вежичка в палях¹.

Унаслідок нападу татар на Волинь 1589 р. місто Збараж та його околиці на 1601 р. залишалися ще спустошеними - „до того часу "пустыи есть и людей в них нимаши". Возний луцького гродського суду 1591 р. оповідав: «... позов положить хотел, нижели есми того позву где вткнути не мель, бо тое место Збараж и Базар место также и села видель есми до кгрунту от поганства татар спаленые и спустошонные, толко замок самыш збаражский стоял, до которого есми тотъ позов от-несъ и у браму замковую уткнул и воротному оповедил...»².

Отже, після нападу татар 1589 року Старозбараський замок був частково пошкоджений, але не зруйнований повністю. Потреба спорудження у Збаражі нового замку, на нашу думку, була викликана розвитком вогнепальної зброї, зокрема вдосконаленням артилерії (адже товщина стін Старозбараської фортеці досягала лише 0,9 м.) та зміною локалізації міста, після знищення Старого Збаража татарами. Спорудження оборонно-фортифікаційного укріплення поблизу нового міста було викликано необхідністю об'єднання ліній захисту міста і замку.

Другою оборонно-фортифікаційною спорудою Збаража спорудженою, як традиційно вважається в період 1620-1631 рр., на території Замкової гори був Збараський замок князів Збараських-Вишневецьких-Потоцьких. Він є одним з найцікавіших та найменш досліджених (незважаючи на достатньо велике число публікацій: дослідження А. Чоловського, С. Пшилецького, А. Мілобендзького, Б. Януша, М. Ковальчука, Я. Вітвіцького, В. Добровольської, Ю.

Нельговського, І. Мельника, Р. Афтаназі, Я. Богдановського та ін.), який знаходиться на відстані близько 3 км. від Старозбараської фортеці XIV ст.

Аналізуючи останні дослідження та наукові розвідки вдалося виявити наступні факти, які вимальовують цілком іншу картину занепаду Старозбараської фортеці та виникнення нового замку. Щодо початку спорудження нового замку у Збаражі, то традиційно побутує версія, що він був закладений в період 1620-1631 рр. Однак, існує ряд джерел, які спростовують цю версію, але навмисно не беруться до уваги. Зокрема, дата початку спорудження замку у Збаражі – 1587 рік – подана у книзі «Starożytna Polska...»³. На ній зосереджує увагу Ольга Оконченко⁴. Більшість дослідників зведення замку (палацу) пов'язують з датою проекту, виконаного В. Скамоцці⁵. Р. Паллучіні, дослідник творчості В. Скамоцці, проект Збараського замку датує 1604 роком (Рис.1). А. Мілобендзький вважає найімовірнішою датою створення проекту 1612 рік⁶. Цієї ж дати дотримується Ю. Нельговський⁷. Виконання проекту Збараського замку, імовірно, проходило в період 1604-1612 рр.

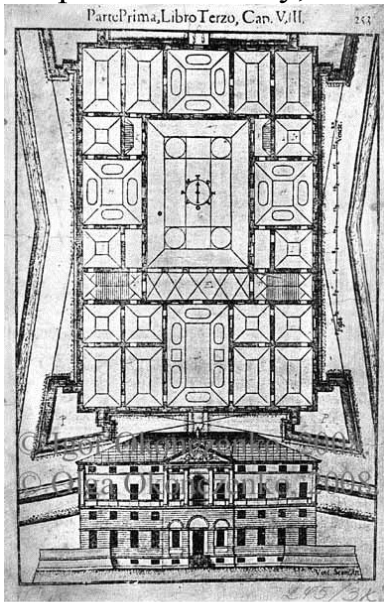

Рис.2. Проект збараського замку виконаний Віченцо Скамоцці. Ілюстрація з книги: „Idea della Architettura Universale”, Venetiae, 1615.

Рис. 1. Проект В. Скамоцці

Однак, пристосувати виконаний проект до існуючої споруди виявилось нелегко, тому були запрошені інженери-фортифікатори Генріх ван Песна¹⁰ чи Андреа дель Аква.

На час виконання проекту В. Скамоцці (поч. XVII ст.) в Європі панував класичний тип укріплень староіталійської школи бастионної архітектури. Реалізовані ж фортифікації Збараського замку належать до школи, що передувала класичній староіталійській. Консерватизм оборонної лінії пояснюється, крім спадкоємності поколінь (белюардовий тип наріжників застосовано у замку Збараських у Токах), ймовірним існуванням давніших фортифікацій – з 1587 року¹¹, які модернізовані за проектом В. Скамоцці. Водночас внесені у проект зміни були наслідком адаптації до вже існуючого лінії укріплень¹².

Отже, архітектура первинного палацового корпусу мала ряд планувальних рис тотожних з палацом на проекті В. Скамоцці. Для того, щоб визначити чи прослідковуються при спорудженні існуючих укріплень замку принципи за якими виконано фортифікації палацу на проекті В. Скамоцці - проведено порівняльний аналіз основних параметрів фортифікацій існуючого замку і фортифікацій зображених на проекті укріпленого палацу виконаного В. Скамоцці. Розміри укріплень зображених на проекті В. Скамоцці виведено, базуючись на дослідженнях вищезгаданого проекту, проведених А. Мілобендзьким, а саме – заакцентований А. Мілобендзьким розмір головного фасаду палацу на проекті – 114 венеційських стоп (за В. Скамоцці) відкладено у пропорційному співвідношенні до розміру укріплень даного проекту з подальшим переведенням у метричну систему. У даному дослідженні погоджуємось з аргументацією А. Мілобендзького і приймаємо за еталон краківську стопу (0,293 м), хоча вона не повністю вписується у габарити існуючого палацового корпусу (114 стоп x 0,293 м = 33,35 м, при реальній ширині фасаду палацового корпусу 35 м (згідно обмірів Ю. Нельговського). На проекті зображено прямокутний у плані уфортифікований палац (а не замок), габарити якого (без бастіонів) дорівнюють – коротша сторона приблизно 33,35 м, довша сторона приблизно 50 м (взято за проектом В. Скамоцці, і переведено у метричну систему за А. Мілобендзьким); розміщені на кутах палацу, стаціонарні бастіонні укріплення виконані за засадами староіталійської школи бастіонної архітектури, бастіони безпосередньо зв'язані фланками зі стінами палацу; проєктовані муровані бастіони у пропорційному порівнянні з проектом фасаду є заниженими, вони займають приблизно 1/4 від вертикального розміру палацового фасаду (іншими словами - споруда проєктованого палацу якісно відкрита для артилерії середніх та великих калібрів фактично з будь-яких дистанцій і є беззахисною); проєктовані бастіони всі однотипні з однаковими планувальними, формотворчими та вогневими характеристиками. Кожен бастіон має по чотири бійнички, розташованих по одній на фланку і по одній на вусі. Всі бійнички призначені для фланкуючого вогню. Вуха бастіонів зображених на проекті - типу AL MUSONE. На чолах (фасадах) бастіонів - бійниць немає (цей факт побічно вказує на існування другої лінії укріплень); продовження умовних бокових ліній чол (ліній фланкування) припадає на точки центрів куртин, які у достатній мірі фланкуються вогнем з гармат, розміщених на вухах і фланках бастіонів; лінії фланкування є паралельними до ліній прорису внутрішньофосового рову та зовнішнього бастіонного валу (прикритого шляху), який оточує палацовий комплекс по периметру зіркоподібним восьмигранником, що є характерним для укріплень староіталійської школи бастіонної архітектури, на перетинах ліній фланкування коротких куртин організовано в'їзди захищені перехресним фланкуючим вогнем артилерії, розміщеної на бастіонах. Ця вогнева схема дозволяла обходитись без

додатково укріпленої в'їзної брами¹³. Після аналізу зображення - наведемо декілька цитат з праці В. Скамоцці "Idea della architettura universale" стосовно фортифікаційних особливостей проекту укріплень збараського комплексу: ... "Від тильної сторони організовано вихід через фосу. На кутах палацу розміщено чотири бастіони - белюардики (bellouardetti) разом зі своїми фланками і оборонними начольниками ((надшанцями) *diffese*), до яких можна дістатись з розташованих над наріжниками офіцин. Фоса є достатньо широка (*di honesta Larghezza*) і глибока, по дну фоси йде заводнений кювет (внутрішньофосовий рів). Ззовні є прикритий шлях і передпілля"¹⁴.

Проект і реалізація, маючи багато спільного у палацовій споруді, значно різняться низкою фортифікаційних нюансів. Нельговський і Мілобендзький припускають, що замковий палац розпочали будувати за проектом Скамоцці, але на певному етапі будівництва змінили основну концепцію проекту. Практично, всі дослідники приймають як належне, що оборонний палац за проектом Скамоцці зазнав часткової трансформації в процесі будівництва у зв'язку з тим, що в ньому була не врахована специфіка Збаража, як прикордонного міста. Але Вінченцо Скамоцці знав де знаходиться місто і його особливості, хоча б зі слів Христофора. На нашу думку, потреба у трансформації палацу-фортеці виникла у зв'язку з необхідністю вмістити розроблений проект, не прив'язаний до території, у існуючу оборонну споруду. Автор зумисно спроектував палац з товщиною стін 70-75 см., знаючи, що навколо існує стіно-баштова споруда (перший етап будівництва), яка з часом буде модернізуватися та вдосконалюватися.

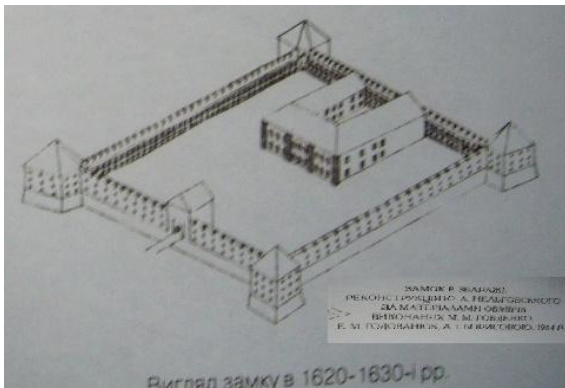

Рис. 3. Другий етап будівництва

схожість планувальної структури палацу, зокрема на наявність внутрішнього дворика, пізніше забудованого, який виявлено під час

Рис. 2. Третій етап будівництва.

Палац з прямокутної форми без наріжних белюардів був трансформований до «П»-подібної форми (враховуючи відкриту центральну частину внутрішнього дворика) з відкритою тильною стороною, яка примикала до південно-східної стіни. Планувальна структура приміщень була збережена з пропорційним зменшенням у розмірах. Ю. Нельговський вказує на натурних досліджень. Тому, другим етапом будівництва ми вважаємо спорудження адаптованого оборонного палацу (трансформованого проекту В. Скамоцці) у існуючу фортифікаційну споруду. Стосовно дискусії щодо

авторства реального проекту (Г. ван Пеен, А. дель Аква) висловимо припущення, що саме основні архітектурні ідеї Юрія Збараського були втілені будівничими, оскільки, принципи будівництва оборонних укріплень замку та монастиря оо. Бернардинів 1627 р. є ідентичними. А Вінченцо Скамоцці стверджував, що вів довготривалі дискусії на архітектурну тематику з братами Збараськими, які довгий час проходили студії з інженерії, фортифікації і архітектури в Бельгії і Голандії.

На третьому етапі будівництва 1631-1649 рр. в оборонній споруді баштово-стінового типу + оборонний палац з внутрішньої сторони дитинця до зовнішніх мурів було прибудовано внутрішні казематні приміщення, а прямокутні башти витягнуто у ромбовидні белюарди (протобастіони) (Рис. 3). Підтвердити цю гіпотезу можуть археологічні розкопки внутрішньої частини західного бастіону, які можуть виявити первинний фундамент прямокутної башти, попередника белюарду.

Двоповерховий палац побудований в стилі пізнього Ренесансу. Головний вхід до палацу акцентується балконом на кам'яних колонах. Фасади казематів витримані у ренесансних формах. На подвір'ї, у північному куті є криниця глибиною 70 м, до якої з підземелля замку веде хід. Підземний хід з'єднував замок з монастирем отців Бернардинів. Криниця збережена в рівень землі. Після смерті останнього з князів Збараських Юрія - замок перейшов до князя Януша Вишневецького, а після його смерті (1636 рік) до його сина Дмитра Вишневецького (помер у

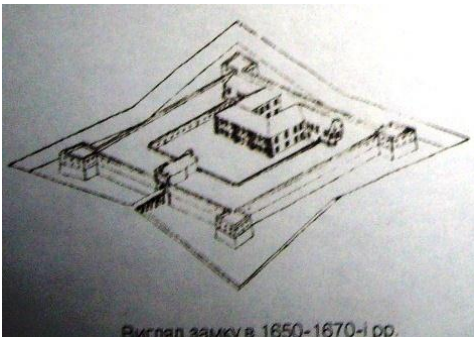

Рис. 4. Четвертий етап будівництва

Хмельницького та татарського хана Іслам Гірея III у 1649 р.). З 1696 р. замком володіли магнати Потоцькі, які в кінці XIX ст. заклали при замковий парк «Липки».

Огляд храмів міста слід розпочати із Бабиної гори (стара назва монастиря), де у X столітті знаходився язичницький ідол, фундаменти якого було виявлено Адамом Гійомом Кіркором у 1833 році під час археологічних розкопок. Після офіційного прийняття християнства (992 рік) був збудований храм, а з часом і цілий монастирський комплекс, який, проіснувавши до 1241 року, був знищений монголо-татарською навалою. Так припинив своє існування літописний Збараж, який був стертий з лиця землі у XIII столітті.

У XIV столітті біля стін Старозбараської фортеці був збудований монастир Святого Онуфрія. Монастир, як рівно ж і замок мав оборонне

значення. Він був оточений кам'яним муром з бійницями і сполучався із замком підземним переходом. Монастир був частково пошкоджений у 1474 році татарськими загонами Айдори. Відновлений у 1480 році тодішнім власником Збаража Семеном Збараським і, проіснувавши до 1589 року був знищений (значно поруйнований) татарськими загонами вдруге. В 1600 році на місці Свято-Онуфріївського монастиря було збудовано Спасо-Преображенську церкву, яка і збереглася до сьогодні.

Збараж від часу свого заснування не був релігійно однорідним містом. Тут мешкали представники різного віросповідання і конфесій, які будували свої святині.

Єврейська синагога, збудована у 1537 році, була знищена військами Ібрагіма Шишмана у 1675 році. В 1755 році відновлена стараннями родини Потоцьких. Проіснувавши до 1941 року була вдруге знищена німецькими військами під час Другої світової війни. Нині у приміщенні синагоги знаходяться виробничі цехи заводу «Калганофф».

У 1575 році тодішній власник Збаража Іван (Януш) Збараський приймає римо-католицьке віросповідання. І біля західного схилу Княжої гори, неподалік замку будує парафіяльний римо-католицький костел. З історії костелу відомо, що у ньому знаходився Чудотворний образ Матері Божої Збараської (копія Белзької-Львівської-Ченстоховської Богородиці), виготовлений на замовлення Януша Збараського. У 1675 році татарськими загонами Ібрагіма Шишмана костел був перетворений у руїну, але Чудотворний образ залишився не ушкодженим і був перенесений у Бернардинський монастирський костел, де і залишився до часу закриття храму 1946 року. Парафіяльний костел не відбудувався і як свідчать архівні джерела, був перенесений до нового міста для кращої вигоди священників і парафіян, де проіснувавши до 1788 року був знищений пожежею і більше не відбудований.

Спасо-Преображенська церква – одна із найстаріших пам'яток архітектури Старого Збаража, яка збереглася до сьогодні і знаходиться на вершині Чернечої гори. Її омивають води річки Гнізна. Церква збудована у ренесансному стилі в 1600 році на місці знищеного у 1589 році православного монастиря Святого Онуфрія. Фундатором храму був Януш Збараський, воєвода брацлавський, староста кременецький. Церква належить до типу оборонних споруд, на що вказують досить товсті мури (1,5 – 2 метри) бійниці та вузькі вікна, що могли служити за бійниці.

Як переповідають народні перекази, у церкві бували княгиня Раїна Могиляка, мати Єремії Вишневецького, яка подарувала храму на молитовний спомин Святе Євангеліє. Іван Вишенський – полум'яний письменник-полеміст, їдучи з Луцька через Кременець до Львова, завітав на Чернечу гору і тут закликав мирян стійко триматися своєї прадідівської віри і народних звичаїв. А ще стіни храму пам'ятають гетьманів України Богдана Хмельницького (1649 рік) та Івана Мазепу (1707 рік).

В 1682 році старанням Дмитра Вишневецького поряд церкви відновлює свою діяльність православний Свято-Преображенський монастир, який проіснувавши до 1700 року, був переведений в унію і став греко-католицьким. «Хто не прийме унію, того засуджую на 100 гривень, крім того на тяжку кару» - писав у своєму універсалі власник міста граф Юзеф Потоцький. Православні священники, які мешкали в монастирі ще 8 років скиталися по лісах навколо монастиря і у 1708 році перебралися до Почаївської обителі. На їх місце прибули отці Василіани. Про Василіанський монастир у Збаражі знаходимо відомості з 1748 року. Монастир належав до Терехівської обителі і був скасований внаслідок Йосифінських реформ у 1786 році.

1 квітня 1788 року житель міста, єврей за походженням Йоган Веллер купив на аукціоні за 8.300 ринських Василіанський монастир, розібрав чернечі келії, а каміння використав на будівництво фільварку на Малому Залужжі. А церква з цього часу стала парафіяльною церквою села Залужжя.

В 1961 році незважаючи на те, що храм вважався пам'яткою архітектури України і на церковній стіні знаходилася меморіальна таблиця, її закрили. Пусткою обдерта, поганьблена стояла церква на сором і ганьбу до 1988 року, коли на клопотання віруючих села Залужжя храм було повернуто їм. Після капітального ремонту на добровільні кошти залужан Свято-Преображенська церква була заново освячена отцем Богданом Яремчуком 17 вересня 1989 року. На даний час церквою опікуються вірні УПЦ КП (настоятель Михайло Найко).

Костел і монастир Святого Антонія ордену Бернардинів збудовано у 1746 – 1755 роках архітектором Антоном Ганцом на місці старого костелу також мурованого, відомого з 1628 – 38 років. Фундаторами першого монастирського комплексу були з 1628 року по 1631 рік Юрій Збараський, з 1631 року по 1636 рік Януш Вишневецький, а із 1637 по 1638 роки Євгенія-Катерина Вишневецька. Із архівних джерел відомо, що костел і монастир був невеликих розмірів, розрахований на невелику кількість вірних. Досить сильно пошкоджений татарськими військами Ібрагіма Шишмана у 1675 році і проіснувавши до 1745 року був повністю розібраний. А в 1746 році на його місці старанням Йосифа і Станіслава Потоцьких був споруджений сучасний римо-католицький монастирський комплекс.

В 1752 році костел був освячений під патронатом Святого Антонія і Святого Юрія і відданий для користування. Повністю закінчений і обладнаний костел освятив 2 червня 1755 року Луцький єпископ Антоній Еразм Волович. У найближчих роках було закінчено будівництво монастиря, побудовано господарські будинки і вся територія монастирського комплексу оточена високим, до 3 метрів, кам'яним муром.

Костел збудований у бароковому стилі, трьохнавовий, одноапсидний. Головний фасад має увігнуту в середину конфігурацію між

двома боковими вежами, які закінчуються дерев'яними куполами і вінчаються металевими хрестами. Дах костелу високий двосхилий, оформлений фронтонами, покритий бляхою.

Інтер'єр костелу оздоблений у 1755 – 1759 роках дев'ятьма вівтарями роботи Львівського різьбяр Антона Осінського (всіх було 13 - 12 бокових і 1 головний). На сьогоднішній день збереглося лише 6 вівтарів школи Антона Осінського. У 1789 році костел частково постраждав під час пожежі і вже учні цього відомого майстра брали участь у відновленні святині. В 1860 році костел був розписаний львівськими художниками Станіславом Строїнським і Яном Дулем.

2 липня 1941 року під час боїв за місто згоріло дерев'яне завершення веж і дах костелу. Дах відновлений у жовтні 1941 року, а завершення веж у 1975 році.

Монастирські келії будувалися одночасно із костелом, двоповерхові планування, коридорне – одностороннє, примикають до костелу з лівої сторони притвору і тягнуться навколо його лівої нави, з'єднуються із торцем правої нави, утворюючи замкнутий внутрішній дворик. Покритий високим двосхилним металевим дахом. Західна частина монастиря призначалася для помешкання монахів, південна – для монастирської школи, яка з перервами проіснувала тут до Другої світової війни.

Дзвіниця мурована з каменю, двохярусна, прямокутна в плані. Нижній ярус служив у XVIII столітті в'їздом на територію монастиря. На верхньому ярусі до закриття храму знаходилися дзвони.

В 1946 році монастир був закритий. Польське населення переселено до Польщі. Костел в подальшому використовувався як складське приміщення. В монастирі знаходилася райлікарня, а з 1970 року - завод «Квантор».

25 серпня 1990 року відбулося урочисте посвячення тимчасової каплиці (в минулому червоний куток), у якій до 2000 року проходило Богослужіння.

Заново освячений костел 3 вересня 2000 року львівським митрополитом Мар'яном Яворським. На сьогодні це римо-католицька парафія міста Збаража.

Як свідчать історичні джерела з 1583 року найдавніша дерев'яна Успенська церква міста знаходилася неподалік синагоги на горбочку, там де маленький потічок серед боліт впадає до річки Гнізни. Біля церкви знаходився цвинтар. Тут у 1700 році настоятель Спасо-Преображенського монастиря отець Порфеній Яновський приймав присягу на вірність унії. Причини, що привели церкву в упадок з'ясувати не вдалося через відсутність архівних джерел. На сьогодні лише відомо, що у 1726 – 1731 роках на місці церкви був збудований парафіяльний костел святого Юзефа і Вікторії - фундації родини Потоцьких. Костел проіснував до 1788 року, і був знищений пожежею, і більше не відновлений. Римо-католицька

парафія перенесена до монастирського костелу Святого Антонія. У 1962 році на цьому місці збудовано кінотеатр «Космос».

У другій половині XVIII століття до Збаража прибувають ченці-тринітарі (римо-католицький орден, який займався викупом християн із турецької неволі), яких до міста запросив Йосиф Потоцький, котрий і вважається фундатором костелу і монастиря у Збаражі, що будувався з 1755 по 1758 рік. Чернечий орден проіснував у Збаражі до 1783 року і був скасований Австрійською владою. У монастирі, який знаходився до 50 метрів на північ від костелу розмістилися урядові установи (будинок розібраний після Другої світової війни). Приміщення костелу було обладнане під Успенську церкву міста, яка до 1939 року була дочірньою церквою храму Воскресіння Господнього у Збаражі.

У 30-х роках XX століття церкву було відновлено, проведене електричне освітлення, територію церкви оточено кам'яним муром і залізною огорожею. В 1963 році церква була закрита і перетворена на склад, а з 1982 року на районний краєзнавчий музей, який у 1989 році перенесено в Замковий палац. У 1990 році церква була заново відреставрована і освячена 26 серпня цього року отцем Романом Сливкою. На сьогодні церквою опікується громада УПЦ КП (настоятель о.Р.Сливка)

Ще одна церква, яка відома у місті з 1583 року – це дерев'яна церква Воскресіння Господнього. З історії цього храму відомо, що тут діяла міщанська, а з 1700 року слов'яно-руська школа, яка перенесена сюди із церкви Спаса. Причини, що привели в упадок церкву також не відомі. Відомо лише, що у 1760 році міщани і мешканці Пригородка – шевці, кравці, наймити розпочали будівництво мурованої з каменю великої церкви. Будівництво закінчилося у 1764 році.

Фундатором храму був збаразький міщанин – швець Григорій Гимонюк. Але він не закінчив будівництво через несподівану смерть. Церкву закінчив будувати Микола Потоцький.

Воскресенська церква споруджена в стилі українського бароко, в плані нагадує форму хреста з великим центральним куполом та високою дзвіницею над притвором і оглядовою площадкою на покрівлі дзвіниці. Завершення дзвіниці та форма центрального купола значно відрізнялися від тих, що збереглися до сьогодні. Автор проекту церкви невідомий.

У 1887 році під час пожежі на церкві згорів дах, була також ушкоджена внутрішня частина церкви. Старанням отця Костецького у 1897 році церква була повністю відреставрована. Саме в цей період були внесені зміни у форму центрального купола та дахівки над притвором. Очевидно в цей час було збудовано нову дзвіницю при в'їздовій брамі на території церкви. Ще один ремонт відбувся у храмі в 1907 році за отця О.Заячківського.

В 1933 році отець Боліновський проводить у церкві ремонтно-реставраційні роботи, проведено електричне освітлення, покладено нову

мозаїчну підлогу, відновлена огорожа. У 1960 році церква була закрита і перетворена на склад в 1977 році, зруйнована дзвіниця.

Лише у 1989 році Збараський райвиконком повернув церкву віруючим, розпочалася реставрація. 3 листопада 1989 року церква була заново освячена отцем Романом Водяним. Реставрація храму продовжувалася до 1990 року.

У 1991 році відновлена церковна дзвіниця, а у 1993 році на території церкви збудована невеличка дерев'яна Богоявленська капличка. На даний час церквою опікуються вірні УГКЦ, настоятель храму - отець Григорій Єднорович.

Розташування основних історико-архітектурних пам'яток Збаража відображено на австрійській кадастровій карті XIX ст.:

1. Замок XVI-XVII ст.
2. Костел св. Антонія та комплекс оборонного монастиря оо. Бернардинів XVII-XVIII ст.
3. Успенська церква XVII-XVIII ст.
4. Єврейська синагога XVI-XVIII ст.
5. Воскресенська церква XVII-XVIII ст. (Карта 3.).

Отже, ряд історико-архітектурних пам'яток м. Збаража припадають на період його приналежності до адміністративно-територіального утворення Галичина, хоча значний період часу місто належало історичній Волині і тривалий час до Поділля.

¹ Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV - 1-а полов. XVII ст.) // Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині / Під ред. В. Собчука. – Кременець, 2006. – С. 22.

² Заяць А. Обороздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині / Під ред. В. Собчука. – Кременець, 2006. – С. 58.

³ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa, 1845. – Т. 2. – Cz. 2. – S. 914.

⁴ Оконченко О. Рання форма бастионної системи у замках Західної України // Тези доповіді наукової конференції «Язловецький замок: історія, архітектура, туризм». – Язловець, 2010. – С. 3.

⁵ Scamozzi Vincenzo. Idea della Architettura Universale. - Venezia, 1714. – I. Libero III, c.VIII. – S. 252.

⁶ Miłobędzki A. Tajemnica zamku w Zbarażu // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1956. – Т. I. – Z. 4. – S. 374.

⁷ Нельговський Ю. Замок в Збаражі // Українське мистецтвознавство – К., 1971. – С. 199.

⁸ Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej // Teka konserwatorska. – Lwów, 1892. – S. 63.

⁹ Scamozzi Vincenzo. *Idea della Architettura Universale* – Venezia, 1714. - I. Libero III, c.VIII. – S. 252.

¹⁰ Czołowski A. *Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej* // *Teka konserwatorska*. – Lwów, 1892. – S. 61.

¹¹ Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*. – Warszawa, 1845. – T. 2. – Cz. 2. – S. 914.

¹² Оконченко О. Рання форма бастионної системи у замках Західної України / О. Оконченко // *Тези доповіді наукової конференції «Язловецький замок: історія, архітектура, туризм»* – Язловець, 2010. – С. 3.

¹³ Там само. – С. 3.

¹⁴ Scamozzi Vincenzo. *Idea della Architettura Universale* – Venezia, 1714. – I. Libero III, c.VIII. – S. 252.

Андрій Сова

Становлення Дмитра Грицяя як громадського діяча

Дмитро Грицяй ввійшов в історію України як один із відомих військово-політичних діячів 1920–1940-х рр. Він практично все своє свідоме життя присвятив Україні, займаючи при цьому керівні посади у структурах українського визвольного руху. Дмитро Грицяй був провідним членом Української Військової Організації, Організації Українських Націоналістів, шефом Головного Військового Штабу Української Повстанської Армії та один з небагатьох, поруч із Романом Шухевичем, Олексою Гасином та ін., генералів УПА.

Не зважаючи на відзначення у 2007 р. 100-річчя від дня народження Дмитра Грицяя, його особа ще мало вшанована¹. Як приклад, можна навести його однолітка та побратима по боротьбі Романа Шухевича, про життя та діяльність якого опубліковано низку спогадів, документів і матеріалів² та написано чимало наукових розвідок, статей та брошур³. На жаль, здобутки українських істориків та краєзнавців у дослідженні постаті Дмитра Грицяя є мізерні⁴. Протягом останніх років аспекти його біографії досліджували Григорій Дем'ян, В'ячеслав Гнатюк, Андрій Сова⁵. Однак незважаючи на появу цих публікацій, окремі моменти з життя та діяльності Дмитра Грицяя потребують глибшого вивчення та аналізу. Так, маловідомо про його життя в міжвоєнні роки, зокрема про участь у громадському житті Дорожева, Дрогобича, Самбора та Львова. У цій статті ми коротко зупинимося на важливому моменті з його біографії, а саме на діяльності в Дрогобичі.

Метою цієї розвідки є спроба висвітлити маловідомі сторінки з життя та діяльності Дмитра Грицяя у другій половині 1920-х рр. Увагу звернено на його участі в роботі 18-го пластового куреня імені Івана Франка у Дрогобичі, Організації вищих клас українських гімназій та Української Військової Організації. Хронологічно стаття охоплює період 1926–1928 рр. (від вступу в “Пласт” та до закінчення гімназії у Дрогобичі).

Стаття написана на матеріалах пластових періодичних видань: “Молоде Життя”. Почерпнуто інформацію з організаційних видань “Пласту”, спогадів сучасників. Важливим джерелом для статті стали матеріали Центрального державного історичного архіву України у Львові, зокрема фонд 389 (Верховна пластова команда, м. Львів).

Дмитро Грицяй (псевда – “Перебийніс”, “Палій”, “Бук”, “М. Д. Бученко”, “Дуб”, “Олег”, “Сірко” та ін.) народився у селянській родині 1 квітня 1907 р.⁶ у с. Дорожів Самбірського повіту (тепер с. Верхній Дорожів Дрогобицького району Львівської області)⁷. Вчився у Дрогобицькій гімназії, де долучився до громадсько-політичної та революційної діяльності, був активістом організації “Пласт” (з 1926 р.), Організації вищих клас українських гімназій. У 1928 р. став членом УВО, а

в 1929 р. – ОУН. У 20–30-х роках був активним учасником громадського життя Галичини. Працював в організаціях “Сокіл”, “Просвіта”, академічному гуртку українських математиків, студентському гуртку “Рідної школи” імені П. Могили та ін. Закінчив школу підхорунжих польської армії, був слухачем Вищих військових курсів у Німеччині, студентом Львівського університету. З перервами в 1931–1939 рр. займав посаду військового референта крайової езекутиви ОУН західно-українських земель. Політв'язень польських тюрем (22 березня – 4 червня 1932 р., 10 жовтня – 18 листопада 1932 р.) і концентраційного табору в Березі Картузькій (8 липня 1934 – 21 квітня 1936 р.; 1939 р.), де належав до підпільного проводу українців⁸. У 1939–1940 рр. командував відділом “Веркшущ” в Стараховіце, а з березня 1940 р. – повстанським штабом ОУН. Д. Грицай був учасником II Великого збору ОУН у Кракові, що відбувся 31 березня – 3 квітня 1941 р. У 1941–1942 рр. та 1944–1945 рр. був військовим референтом Проводу ОУН. За часів німецької окупації за націоналістичну діяльність впродовж грудня 1942 р. – вересня 1943 р. Д. Грицай відсидів в тюрмах гестапо, звідки був звільнений боївкою служби безпеки ОУН. У грудні 1943 р. призначений заступником шефа Головного військового штабу УПА, а з січня 1944 р. по грудень 1945 р. – шеф ГВШ УПА, майор УПА. Член Української Головної Визвольної Ради. У грудні 1945 р. затриманий чеськими прикордонниками при спробі перейти чесько-німецький кордон. 22 грудня 1945 р. загинув у празькій тюрмі. Посмертно підвищений до ступеня генерала УПА та нагороджений Золотим Хрестом Заслуги УПА⁹.

Перші роки свого життя Дмитро Грицай провів у рідному с. Дорожів. Про цей період наразі відомо досить мало. “Засади, закладені в дитинстві, схожі на вирізані на корі молодого дерева букви, що ростуть разом з ним, становлячи невід’ємну його суть”, – писав Віктора Гюго. Ці слова французького письменника найкраще характеризують дитячі роки, коли мова йде про Дмитра Грицай. Вони припали на час Першої світової війни, розпаду Австро-Угорської імперії, українських визвольних змагань 1917–1921 рр., утворення Західноукраїнської Народної Республіки, польсько-української війни 1918–1919 рр. і драматичне розгортання політичних реалій у Галичині, а згодом діяльності УВО, прагненні українців мати свою незалежну державу тощо. Уже тоді юнак відчув суть іноземної окупації. Зі спогадів жительки с. Верхній Дорожів Марії Цюх дізнаємося, що одного разу на село наскочила група озброєних поляків, які почали знущатися над мирним населенням. Наруги зазнали не лише повнолітні та старші люди, але й діти. Серед останніх був Дмитро Грицай. Зловивши хлопця, поляки почали допитувати, де його батько заховав зброю. Коли погрози й жорстоке побиття не дали бажаних результатів, його почали пекти на запаленій соломі. Батько, довідавшись, що сина допитують, прийшов до поляків і цим урятував дитину від мученицької смерті. За це був сильно побитий, що не зміг навіть самотужки прийти до хати.

Довелося повзти на колінах¹⁰. Такі вчинки польських окупантів у його рідному селі не були якимось винятком. Подібне відбувалося майже по всій Галичині¹¹ та Волині. Польська армія забирала у селян все, що вони мали: гроші, худобу, збіжжя, домашні та господарські знаряддя тощо. Багато сіл було спалено, на багато накладено високі контрибуції. Церкви закривалися, оскільки священники були арештовані, інтерновані або обмежені у перебуванні за місцем проживання. У 1919 р. у Дрогобичі поляки вбили без слідства вояка української армії Цусака (походив із Мражниці (тепер частина міста Борислава). У Бориславі з невідомої причини поляками вбито урядника нафтового товариства “Галіція” Олександра Журавля та Олексу Куриша зі Східниці. У Нагуєвичах польські вояки, зібравши українських дітей із всього села, закрили їх у дерев'яній дзвіниці, обклали соломною та підпалили. Врятуватися вдалося лише декільком. Недалеко від с. Модричі польські вояки вбили Михайла Леха та його дружину. Вбивство провели з великою жорстокістю. Спочатку господарів пограбували. Після цього закрили їх в хаті і кинули туди гранату. Безумовно, ці та інші події залишили глибокий відбиток на все життя у свідомості Дмитра Грицяя. Як свідчила вже згадувана Марія Цюх: “І в того хлопця, як ся загорів патріотизм, і відтоді й він став за Україну. Більше нічого він не хотів”¹².

На той час у с. Дорожів було, за словами Василя Монастирського, “дві народні школи та одна хата”, в яких навчали учнів¹³. Дмитро Грицай приступив до науки в одній із шкіл, яка знаходилася недалеко від його місця проживання. Значну роль у його вихованні відіграла сім'я. Саме батьки навчили його поважати давні українські традиції, прищепили любов до праці та, здобуваючи знання, наполегливо йти до своєї мети. Сімейна аура, друзі, знайомі спонукали Дмитра Грицяя стати на оборону прав своїх земляків.

Початкову освіту Дмитро Грицай здобув у рідному селі Дорожів. У 1920 р.¹⁴ після закінчення народної школи він вступив на навчання до Української гімназії імені Івана Франка в Дрогобичі¹⁵. До 1930 р. гімназія, в якій вчився Дмитро Грицай містилася в будинку бурси імені святого Івана Хрестителя при вулиці святого Івана у будинку № 22. Споруда мала вісім кімнат, в яких містилися класи. Крім того, одну кімнату було відведено на канцелярію управи, одну – для вчителів, ще одну – для касира. Біля будинку містилося подвір'я, на якому під час шкільних перерв збиралися учні. Там також відбувалися години руханки. Як свідчив учень цієї гімназії Адольф Гладилевич: “Гімназія містилася в тому часі в тісних кімнатах будинку української бурси на вул. св. Івана Хрестителя й аж у 1930 р. перенеслася до новозбудованої величавої будівлі на Сніжній вулиці”¹⁶.

У гімназії Дмитро Грицай навчався вісім років. Сім'я старалася за всяку ціну дати йому добру освіту, хоча зробити це тоді для українського селянина було далеко нелегкою справою. Дмитро цікавився історією рідного краю, упішно вивчав іноземні мови: латинську польську, загалом

відзначався успіхами в навчанні. Всі, кому випало його знати в гімназійні роки або слухати розповіді інших про той період його життя, одноставно відзначають його наполегливість у навчанні. Наприклад, односельчанин Д. Грицяя Василь Волощак про нього розповідав: “Де він до школи ходив, я не знаю, а тільки знаю, що він сі вчив. Учивсь”¹⁷. У восьмому класі разом із ним навчалося 31 учень, а саме Йосип Берегуляк, Іван Бойко, Станислав Вергун, Євген Гаврищук, Віра Горницька, Іван Городиський, Микола Зарицький, Федір Зінко, Роман Іванчук, Кость Кобрин, Лев Крисько, Степан Кульчицький-Поливка, Петро Липин, Микола Луцький-Одинак, Мирослава Майківська, Кость Макар, Петро Макар, Іван Михальцевич, Йосип Прокопець, Володимир Проць, Іван Романюк, Богдан Соболта, Ярослав Терлецький, Мирослава Тустанівська, Євген Тустанівський, Іван Юрків, Мирослав Яремович, Володимир Ясеницький, Іван Яхно та Мирослав Яхно¹⁸.

Для поглиблення освіти учні готували реферати з української та польської літератури, української та всесвітньої історії. Наприклад, у 1927/1928 навчальному році виголошено 30 рефератів з української літератури, 17 з польської та 12 з історії. Чи був серед доповідачів Дмитро Грицяй достеменно невідомо. Однак, як вказують далші події з його життя, він цілком міг виступити із рефератом, оскільки мав ораторські здібності та добре знав історію рідного краю.

Великий вплив на юнака мали його вчителі. Станом на 1927/1928 навчальний рік відомі їхні імена. Математику викладав директор Володимир Кузьмович, латину – Микола Байрак, українську мову – Михайло Керницький, історію – Дометій Попович, пропедевтику – о. Онуфрій Гадзевич, фізику – Олекса Кущак, польську мову – Мсціслав Мсцівуєвський, релігію – о. Йосиф Петрашкевич (парох с. Унятич)¹⁹.

Важливим елементом виховної роботи в гімназії було залучення учнів до найпростіших форм самодопомоги. У 1925/1926 навчальному році у гімназії засновано шкільну крамницю. Як приклад діяльності можна навести її фінансові обороти, які становили: 1925/1926 навчального року – 607.42 злотих, 1926/1927 – 819.37 злотих, 1927/1928 – 1071.50 злотих. Частина доходів призначалася на закупівлю книжок до учнівської бібліотеки.

У листопаді 1926 р. в гімназії започатковано щоденну збірку “дрібної ощадності”, якою завідував проф. Михайло Іваненко. Частину грошей молодь відкладала на різного плану святкування, іншу – залишала аж до часу складення іспиту зрілості або виходу з гімназії. Гроші зберігалися в касі “Народного Дому” в Дрогобичі та частково в касі місцевої “Учительської Громади”. Таким чином, завдяки М. Іваненкові було зібрано впродовж 24 листопада 1926 р. – 20 квітня 1927 р. 3 568 злотих та 28 сотиків, з 3 вересня 1927 р. до 10 квітня 1928 р. 3 502 злоті та 34 сотики.

Дирекція гімназії часто влаштовувала прогулянки вулицями та околицями Дрогобича. Час від часу проводилися і більш значніші поїздки.

Достеменно невідомо чи Д. Грицай брав в усіх цих заходах участь. 26–27 вересня 1927 р. 37 учнів старших класів їздили до Львова на екскурсію. За словами Андрія Сольчаника учні “[...] оглянули Національний Музей, Музей Наукового Товариства ім. Шевченка, Музеї Собеського, Дідушицьких та Промисловий. Рівно ж відвідано там українські церкви та Високий Замок. Поясненнями служив ред. Микола Голубець”²⁰. 29 вересня 1927 р. під керівництвом вчительського колективу відбулася поїздка 190 учнів на Хліборобську виставку, яка проходила в Стрию.

Гімназія допомагала потерпілим від повені у Дрогобицькому повіті. Так, у 1927/1928 навчальному році проведено збірку “діти дітям”. Учні пожертвували 233 злоті та 94 сотики і призначили відсотки із доходів попереднього року в сумі 74 злотих і 6 сотиків на цю благодійну справу. За ці кошти було закуплено 7 пар чобіт, 14 “лейбиків”, 15 “гуньок” та передано їх найбіднішим села Ріпчиці Дрогобицького повіту (тепер – село Дрогобицького району Львівської області), яке потерпіло найбільше від стихійного лиха²¹.

Паралельно з успіхами в навчанні Дмитро Грицай активно поринув у громадську та політичну роботу. Істотно сприяла цьому діяльність організації “Пласт”, яка займалася патріотичним вихованням української молоді. В Дрогобичі існувало декілька пластових частин Уладу Українських Пластунів Юнаків: 18-й пластовий курінь імені Івана Франка (хлопчачий), 31-й пластовий курінь імені Софії Галечко (дівочий), 36-й пластовий курінь імені Ольги Кобилянської (пізніше – імені Людмили Старицької-Черняхівської) (дівочий), 67-й пластовий курінь імені Марти Борецької (дівочий)²². На думку Адольфа Гладилевича, у гімназії, де навчався Дмитро Грицай, діяли 18-й та 36-й курені²³.

18-й пластовий курінь імені Івана Франка був заснований 3 жовтня 1925 р. завдяки Михайлові Шевчуку²⁴. На перших зборах було присутньо 45 членів, а станом на 23 лютого 1927 р. їх налічувалося 25²⁵. Зменшення кількості членів куреня пов'язано не з тим, що молодь не цікавилася пластовою системою виховання, а з тим, що керівництво дбало перш за все про високу якість кадрів. Невипадково дрогобицький пластун Р. Драган згодом про ці роки писав: “Пласт розвивався дуже гарно й охоплював цвіт гімназії. Особливо приріст молодняка, або по пластовому новачків, був імпазантний. 18-й полк ім. І. Франка навіть журнал свій випускав, що називався “Ватра”, а по шкільних годинах кляси всеодно надовго залишались гомінками різними пластовими сходами. Дирекція гімназії, разом із дир[ектором] [Антіном] Собчуком, сприяла Пластові, бо він причинявся до вироблення характеру і дисципліни серед молоді, за вказівками д-ра [Олександра] Тисовського “Життя в Пласті”. [...]. Дрогобицькі пластуни були взірцевими представниками Дрогобиччини на Вакаційних Пласт[ових] Таборах у Підлютому і Криворівні...”²⁶.

Членом 18-го пластового куреня імені Івана Франка, Дмитро Грицай став у 1926 р.²⁷. Разом з ним до куреня прибуло 4 особи: Володимир

Ясеницький, Петро Липин, Володимир Воробкевич. Упродовж 1926 р. Дмитро Грицай здав два пластові іспити: 4 червня – на учасника, 2 листопада – на розвідника. 21 червня цього ж року він урочисто склав Пластову Присягу²⁸.

У 1926 р. Дмитро Грицай з пластунами 18-го куреня здійснили декілька мандрівок до Урича, Бубнища, Ясениці та околицями Дрогобича. Мандрівка до Урича тривала три дні та закінчилася зустріччю пластунів 18 пластового куреня імені Івана Франка під Магурою у Ясениці. 28 травня 1926 р. пластуни організували зустріч у Ясениці з нагоди 10-річчя від дня смерті Івана Франка. 13 червня 1926 р. пластуни провели фестин. Дохід призначено на пластовий табір²⁹. Ці мандрівки, збори та інші заходи, як зазначалося в документі 23 лютого 1927 р., адресованому Верховній Пластовій Команді у Львові: “[...] дуже причинилися до співжиття куреня”³⁰.

У липня-серпні 1926 р. два члени 18 пластового куреня імені Івана Франка з Дрогобича Михайло Шевчук і Дмитро Грицай³¹ взяли участь у першому пластовому обласному таборі на Соколі³² (тепер – Рожнятівський район Івано-Франківської області)³³. Серед учасників був Роман Шухевич (на той час член 3-го куреня УУСП “Лісові Чорти” у Львові, майбутній Головний Командир УПА), Степан Новицький³⁴ (вихованець стрийського “Пласту”, майбутній член стрийського куреня старших пластунів “Червона Калина” та згодом один з відомих командирів УПА) та ін. Цілу весну на місці табору зводились два куреня, будинок для команди табору та кухня, однак завершити вчасно будівництво не вдалось, тому значну частину таборової програми займали будівельні роботи, включно із створенням спортивного майданчика. Участь в таборі взяло понад 140 юнаків³⁵ з різних пластових осередків Галичини. До керівництва табору на Соколі 1926 р. входили: комендант – скавтомстер Іван Чмола; булава: обозний – Ярема Весоловський, Володимир Янів, скарбник та книговод – Богдан Стернюк, референт постачання – Степан Щуровський, лікар – Богдан Макарушка, Степан Салик, Богдан Галайчук³⁶. Крім того в таборі були інструктори, які проводили заняття з впорядку, картографії, сигналізації та ін. Саме цього року зародився звичай ранкового купання пластунів у гірській річці Лімниці. Про перебування дрогобицьких пластунів на Соколі Володимир Винницький писав: “Пластова Зустріч цілого Пластового Уладу в 1925–1926 роках на Соколі була для нас великим поштовхом до дальшої праці. Ми там перший раз побачили нашу пластову зорганізованість і силу. Ми мали можливість запізнатись (познайомитися – А. С.) з пластунами з інших міст, взяти участь у веселій Пластовій ватрі і скористати з практичного пластування”³⁷.

У таборі на Соколі біля Підлютого Дмитро Грицай здав деякі проби із II-го пластового іспиту, однак не взяв відповідного посвідчення. Тому 22 вересня 1926 р. старшина дрогобицького куреня звернулася з листом до Верховної Пластової Команди (ВПК) у Львові з проханням вислати

відповідне посвідчення. В проханні зазначалося: “Грицай Дмитро, учасник XVIII. Куріня сміє просити Верховну [Пластову] Команду в одну дрібницю, котра може стати йому у великій пригоді. Він іменно, коли був в таборі в Підлютім, здавав деякі точки із II. пл[астового] іспиту, а не взяв на них посвідки. Тепер приходиться здавати йому ще раз те саме, а тому що є наука в школі, се є з великими труднощами. Коли се є можливе то він просить Верховну Пл[астову] Команду о ласкаве надіслання йому посвідки тихже точок, за що наперед складає сердешну подяку. Лист зі значком на відворотну почту залучаєсь. Скоб!” , підпис: “Дрогобич 22. вересня 1926 р. Кур[інний] писар Ол[ександр] Підгородецький”³⁸. ВПК у Львові задовільнила дане прохання, виславши Д. Грицаю відповідне посвідчення³⁹.

Станом на 21 вересня 18 пластовий курінь імені Івана Франка нараховував 34 члени: 21 прихильник, 8 учасників і 5 розвідчиків. До старшини куреня входили: Михайло Шевчук – курінний, Осип Глухівський – курінний суддя, Олександр Підгородецький – курінний писар, Василь Марчак – курінний скарбник і домівар. Пластуни мали в розпорядженні таке майно: шатро, баняк, 2 лопатки, триніжок, шафку, апарат, лещата, шнур, аптечку, ліхтарку, портрет Івана Франка⁴⁰. Завдяки свому автоитету та пройденому вишколі в таборі на Соколі, 9 жовтня 1926 р. Дмитра Грицаю було обрано до курінної команди (керівництва) куреня. Впродовж жовтня-листопада він виконував функції судді⁴¹. 24 листопада 1926 р. відбулися сходи (збори) 18-го пластового куреня ім. І. Франка, на яких було присутньо 21 член, в тому числі і Д. Грицай. Головне питання, яке обговорювали, це вибір нової старшини, а саме курінної команди і відновлення діяльності в курені. Обрано курінну команду в такому складі: Антін Ясеницький – курінний, Степан Пиців – курінний суддя та Мирослав Кравчук – курінний скарбник⁴².

У 1927 р. члени 18 пластового куреня імені Івана Франка провели мандрівки до Підлютого, Лавочного, Урича, в околиці Самбора⁴³. У червні 1928 р., у зв'язку із закінченням гімназії⁴⁴, Дмитро Грицай вступив до УУСП. В курінь “Чорноморці” у Львові його прийнято 4 жовтня 1929 р.⁴⁵. Однак, офіційно перебування Д. Грицаю в даному курені ВПК затвердила лише 20 березня 1930 р. Разом із ним членами куреня на основі перехідних листків стало 7 осіб: Мирослав Гаврилюк, Микола Ромах, Антон Сілецький, Мирослав Стрийський, Осип Романів і Осип Струк⁴⁶.

Особливістю розвитку націоналістичного руху на західноукраїнських землях наприкінці 1920–30-х рр. було те, що його головною організаторською, пропагандивною і – значною мірою – бойовою та інтелектуальною силою стало патріотичне українське студентство, виховане на героїчних традиціях визвольної боротьби українців від найдавніших часів до сучасних подій, на прикладах подвигів січових стрільців і бойовиків УВО, на працях Дмитра Донцова та його послідовників. Молодь не тільки оволодівала знаннями з рідної історії,

географії, культури та військової справи, але й ставала найактивнішою силою в боротьбі з окупантами. За короткий час практично на всій території Галичини виникають різного плану організації. Націоналістично настроєні студенти Таємного університету у Львові створили чисельну й активну Групу Української Державницької Молоді, провідними діячами якої стали Степан Охримович, Юліян Вассиян, Іван Габрусевич, Богдан Кравців, Осип Боднарівич, Володимир Диденко⁴⁷. У гімназіях Галичини створюється таємна ідейно-політична Організація вищих клас українських гімназій. Поштовхом до створення аналогічної організації у Дрогобичі стало заснування у Стрийській гімназії з ініціативи Степана Бандери, Степана Охримовича та інших осіб ОВКУГ. Організація формально діяла на засадах самоврядування, але фактично знаходилась під впливом УВО й була для неї свого роду вишколом кадрів. Основні завдання, які ставила перед собою ОВКУГ були: пропагування ідеї спротиву окупантам, ідеологічний та політичний вишкіл учнівської молоді, залучення учнів до таємних відзначень національних свят і заборонених річниць, бойкот гімназістами польських державних свят та різних “патріотичних” маніфестацій, на яких часто з'являлися димові завіси та українські національні символи (Тризуб, синьо-жовтий прапор тощо). Організація поширювала листівки, видавала нелегальний молодіжний журнал “Метеор”, пропагувала серед молоді “Літературно-науковий вісник” та за словами Петра Мірчука – “[...] вивчали самі й ширили серед всего українського студентства ідеї українського націоналізму, що їх оголосив у своїх писаннях Микола Міхновський, та проводили збірки серед українського громадянства на таємний Український Університет і на Бойовий Фонд”⁴⁸. Серед провідних членів ОВКУГ були брати Роман та Юрій Шухевичі, Володимир Янів, Богдан Підгайний, Богдан Кордюк (Львів); Степан Бандера, Олекса Гасин, Дмитро Яців, Степан Новицький, Осип Карачевський, (Стрий); Степан Ленкавський, Ярослав Карпинець, Григорій Салевич, Володимир Макух (Станіславів); Іван Шиманський (Тернопіль); Омелян Грабець (Любачів); Василь Сидор (Сокаль) та ін.⁴⁹. У Дрогобичі провідними організаторами ОВКУГ були Дмитро Грицай, Зенон Коссак та Володимир Кобільник⁵⁰.

Навчаючись у Дрогобицькій гімназії Дмитро Грицай прилучився також до громадсько-політичної та революційної діяльності, активно працюючи в УВО⁵¹. Знання, вміння, навички, здобуті в процесі пластового вишколу та власна ініціатива для Д. Грицай стали основою у боротьбі за українську державність методами УВО. Про цей період його життя збереглися досить скупі відомості. Так, Володимир Тустанівський зазначав: “Початково Українська Військова Організація охоплювала лише військовиків, згодом поширилась на студентську молодь, далі на робітників і ремісників, а навіть і свідоміших селян. На переломі двадцятих років активними членами УВО були вже Зенон Коссак і Дмитро

Грицай, пізніше визначні члени ОУН, а тоді ще учні вищих класів Дрогобицької гімназії”⁵².

29 травня – 2 червня 1928 р., незважаючи на труднощі, Дмитро Грицай склав іспит зрілості (матуру)⁵³. Після цього його чекали важливі зміни: служба в польській армії, переїзд до Львова, навчання в Львівському університеті та ін. Однак, це тема іншої публікації.

Отже, у другій половині 20-х рр. ХХ ст. Дмитро Грицай, навчаючись у Дрогобицькій гімназії, поринув у громадську роботу. Впродовж 1926–1928 рр. він був активним членом організації “Пласт”, вчасно і в повному обсязі виконуючи всі покладені на нього обов'язки та доручення старшиною 18-го пластового куреня імені Івана Франка у Дрогобичі. В пластовій організації Дмитро Грицай отримав прекрасну фізичну підготовку та базові знання з історії України, народознавства, топографії, медицини та ін. Цьому сприяли також піші походи Дрогобиччиною, Самбірщиною, мандрівки Карпатами, курінні зібрання, змагання і вишколи. Здобутий досвід у “Пласті” та ОВКУГ сприяв вступу до лав УВО. Це фактично визначило все подальше життя Дмитра Грицая. Громадська діяльність досліджуваного періоду дала поштовх до того, що він невдовзі став однією із ключових постатей українського визвольного руху.

¹ До 100-річчя від дня народження Дмитра Грицая Дрогобицька міська централізована бібліотечна система та Центральна міська бібліотека імені В'ячеслава Чорновола видали інформаційний список літератури, до якого включено перелік книг, розділи з книг, газетні та журнальні публікації. Всього список налічує 25 позицій. Див.: Дмитро Грицай: До 100-річчя від дня народження: Інформаційний список літератури / Укладач О. Кивацька. – Дрогобич, 2007. – 4 с; 30 грудня 2007 р., з нагоди відкриття пам'ятника Д. Грицаю у с. Верхній Дорожів, видано лише невеликий буклет. Див.: Дмитро Грицай. 1907–1945. Шеф Головного військового штабу Української повстанської армії. Генерал-хорунжий / Упорядкування о. Іван Яковка. – Б. м. [Львів], 2007. – 8 с. Також див.: Сова А. Генерал УПА Дмитро Грицай – “Перебийніс” (до 100-річчя від дня народження) // Галицька Зоря. – Дрогобич, 2007. – 19 грудня. – № 146. – С. 1–2.

² Наприклад, див.: Кук В. Генерал-хорунжий Роман Шухевич. Головний Командир Української Повстанської Армії. – Львів, 2007. – 120 с.; Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич – “Тарас Чупринка” Головний Командир УПА / Ред. П. Потічний, М. Посівнич. – 576 с.; Чайківський Б. Шахівниця мого життя. Спогади. – Нью-Йорк, 2007. – 631 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – Київ, 2007. – Т. 1. – 640 с.; – Т. 2. – 584 с.; Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2007. – Т. 10: Життя і боротьба генерала “Тараса Чупринки”. 1907–1950. Документи і матеріали. / Упор. С. Богунов, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозицький, М. Посівнич. – 832 с.; Роман Шухевич – пластун. Юнацькі та молоді роки Головного Командира Української Повстанської Армії / Упорядник Андрій Сова. – Київ–Львів–Івано-Франківськ, 2007. – 168 с.

³ Лише у 2007 р. вийшли друком: Дашкевич Я. Шухевичі // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів,

2007. – С. 735–747; Кузик С. Штаб-квартира Романа Шухевича у Княгиничах. – Коломия, 2007. – 192 с.; Матеріали Другої учнівської конференції до 100-річчя від дня народження Романа Шухевича “Роман Шухевич – національний герой України”. – Княгиничі, 2007. – 38 с.; Посівнич М. Нескорений Командир. – Торонто–Львів, 2007. 64 с.; Посівнич М. Роман Шухевич. – Київ, 2007. 63 с.; Прус В. Роман Шухевич і Радехівщина. – Львів, 2007. 56 с.; “Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив...” / Укл. Яворська О., Гой Ю. – Хмельницький, 2007. – 52 с. (про Р. Шухевича с. 6–15); Лицарі нескореного покоління. Життя як подвиг. – Сокаль, 2007. – 12 с.; Микольський Ю. Як упав головний командир УПА генерал-хорунжий Роман Шухевич – “Тарас Чупринка”. Різні версії і найбільш ймовірна. (До 100-ліття від дня народження). – Львів, 2007. – 270 с.; Якимович Б. Роман Шухевич – стратег і тактик повстанської війни (до 100-річчя від дня народження Головного Командира УПА). – Львів, 2007. – 45 с. (Серія “Дрібненька бібліотека”; Ч. 18). З додатком поезій Петра Шкраб’юка; Нескорений Роман Шухевич. 100 років / Упор. Ірина Войцехівська. – Чернівці, 2007. – 22 с; Частий Р. Роман Шухевич: друг и соратник // Степан Бандера: мифы, легенды, действительность / Худож.-оформители Б. Ф. Бублик, В. А. Мурлыкин. – Харьков, 2007. – С. 215–224; Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Львів, 2007. – Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. – 352 с.

⁴ Пастух Р. Шлях у безсмертя // Пастух Р. Корона Данила Галицького. Вибрані статті, нариси, інтерв’ю, есеї. – Дрогобич, 2005. – С. 261; Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–1949. – Нью-Йорк, 1994. – С. 76; Пастух Р. Видатним діячам визвольних змагань // Пастух Р. Корона Данила Галицького. Вибрані статті, нариси, інтерв’ю, есеї. – Дрогобич, 2005. – С. 262–263; Пластуни у визвольних змаганнях. – Нью-Йорк, 2002. – С. 11; Гривул Т., Мороз В., Муравський В., Окаринський В. Матеріали до пластового мартиролога / Передмова О. Сича. – Львів, 2003. – С. 34–35; Український повстанський фольклор. Матеріали до бібліографічного покажчика / зібрав і впорядкував Григорій Дем’ян. – Львів, 2005. – С. 34, 36, 66, 67; Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. – Львів–Харків, 2007. – С. 72.

⁵ Дем’ян Г. Повстанський генерал “Перебийніс” // Шлях перемоги. – 1997. – 5 червня. – Ч. 23 (2249). – С. 6–7; Дем’ян Г. Повстанський генерал “Перебийніс” // Берегиня. – 1997. – № 3–4. – С. 22–41; Гнатюк В. Із львівського періоду революційної діяльності Дмитра Грицяя (1929–1934 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. IV. – С. 243–252; Гнатюк В. Із львівського періоду революційної діяльності Дмитра Грицяя (1929–1934 рр.). Сторінки біографії // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 9. – С. 41–49; Сова А. Діяльність Дмитра Грицяя в організації Пласт // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. X–XII. – С. 611–623; Сова А. Генерал УПА Дмитро Грицай – “Перебийніс”: матеріали до біографії // Український націоналізм: історія та ідеї. Науковий збірник / За редакцією О. Багана. – Дрогобич: Посвіт, 2009. – Вип. I. – С. 120–132; Сова А. Діяльність Дмитра Грицяя у дорожівській філії товариства “Просвіта” (30-ті рр. ХХ ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Від. ред. Ярослав Ісаєвич, упоряд.: Феодосій Стеблій, Володимир Пашук. – Львів, 2010. – Вип. 19: “Просвіта” – оберіг незалежності та соборності України. – С. 473–479.

⁶ Це підтверджується багатьма архівними матеріалами, зокрема пластовими документами. Збереглася реєстраційна картка Д. Грицяя як члена 10-го куреня УУСП “Чорноморці” у Львові. Див.: ЦДА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 858. – Арк. 8. Документ опублікований у статті: Сова А. Діяльність Дмитра Грицяя в організації Пласт // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Випуск X–XII. – С. 611–623.

⁷ У наукових публікаціях місцем народження Дмитра Грицай помилково названо Самбірський р-н Львівської обл. Наприклад, див.: Дмитро Грицай // *Визначні постаті визвольної боротьби України (найновіша доба)*. – Стрий, 1992. – С. 39; Содоль П. *Українська Повстанча Армія, 1943–1949*. – Нью-Йорк, 1994. – С. 76; Дмитро Грицай // Гривул Т., Мороз В., Муравський В., Окаринський В. *Матеріали до пластового мартиролога / Передмова О. Сича*. – Львів, 2003. – С. 34–35; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. *Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. – Львів, 1995. – С. 140; Грицай Дмитро // Литвин М., Науменко К. *Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. – Львів–Харків: “Видавництво Сага”, 2007. – С. 72; Грицай Дмитро // *Довідник з історії України / За ред. І. Підкови, Р. Шуста*. – Київ: Генеза, 1993. – Т. 1 (А–Й). – С. 157; Грицай Дмитро // *Довідник з історії України (А–Я): Посібник для серед загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і допов.* – Київ: Генеза, 2001. – С. 179; Дмитро Грицай // *Пластуни у визвольних змаганнях*. – Нью-Йорк, 2002. – С. 11; Грицай Дмитро // *Енциклопедія українознавства. Словникова частина – доповнення / Головний редактор В. Кубійович*. – Львів, 2003. – Т. 11. – С. 288; Іщук О., Огороднік В. *Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН*. – Коломия: “Вік”, 2010. – С. 66. Насправді, село, в якому народився Д. Грицай, належало до Самбірського повіту, а за сучасним адміністративним поділом – до Дрогобицького району Львівської області. Див.: В. R. Dorożów // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa: Nakładem Filipa, 1881. – Т. II. – S. 125; Львівська область. *Адміністративно-територіальний поділ станом на 1 січня 2003 року / Матеріали підготував Ф. Алеїніков*. – Львів: НВФ “Українські технології”, 2005. – Ч. 1. – С. 35; Львівська область. *Адміністративно-територіальний поділ / Матеріали підготував Ф. Алеїніков*. – Львів, 2005. – Ч. II. – С. 19–21, 112; Кубійович В. *Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини*. – Мюнхен, 1983. – С. 71.

⁸ *За тебе, Україно... З архіву в'язнів концтабору Береза Картузька (1934–1935) часів II Річі Посполитої Польської / [Ільїн Олександр, Шандрук Сергій, Мазур Петро, Арсен Гудима]*. – Тернопіль: Терно-граф, 2010. – С. 71.

⁹ *Галузевий державний архів Служби безпеки України*. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 249, 282.

¹⁰ Цюх Марія (1920 р. н.). *Став за Україну. Спогади*. Записав Григорій Дем'ян 6 квітня 1997 р. у с. Верхній Дорожів Дрогобицького р-ну Львівської обл. Зберігаються в архіві Г. Дем'яна. Оpubліковані: Дем'ян Г. *Повстанський генерал “Перебийніс” // Шлях перемоги*. – 1997. – 5 червня. – Ч. 23 (2249). – С. 7.

¹¹ *Кривава книга / Упорядник, автор передм. Я. Радевич-Винницький*. – Передрук видання 1919, 1921 рр. – Дрогобич: “Відродження”, 1994. – С. 20, 21, 24.

¹² Цюх Марія. *Став за Україну. Спогади...* – С. 7.

¹³ *Монастирський Василь (1904 р. н.). Дбав і за українську торгівлю. Спогади*. Записав Григорій Дем'ян 30 квітня 1997 р. у с. Верхній Дорожів Дрогобицького р-ну Львівської обл. Зберігаються в архіві Г. Дем'яна. Оpubліковані: Дем'ян Г. *Повстанський генерал “Перебийніс” // Шлях перемоги*. – 1997. – 5 червня. – Ч. 23 (2249). – С. 7.

¹⁴ Булат В. *Шеф Головного Військового Штабу УПА (В четверту річницю смерті генерала Перебийноса) // До зброї. Журнал української військово-політичної думки*. – 1950. – Січень. – Випуск 1 (14). – С. 26.

¹⁵ Офіційна назва гімназії була такою: *Приватна коєдукаційна гімназія Українського Педагогічного Товариства “Рідна Школа” імені Івана Франка*.

- ¹⁶ Гладилевич А. Дрогобицький Пласт в моїх спогадах // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів / Голова ред. кол. Лука Луців. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 500.
- ¹⁷ Волощак Василь (1919 р. н.). То роботяга! Спогади. Записав Григорій Дем'ян 30 квітня 1997 р. у с. Верхній Дорожів Дрогобицького р-ну Львівської обл. Зберігаються в архіві Г. Дем'яна. Опубліковані: Дем'ян Г. Повстанський генерал “Перебийніс” // Шлях перемоги. – 1997. – 5 червня. – Ч. 23 (2249). – С. 7.
- ¹⁸ Сольчаник А. Д. Українська гімназія ім. Івана Франка в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів / Голова ред. кол. Лука Луців. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 459.
- ¹⁹ Там само. – С. 451–452.
- ²⁰ Там само. – С. 454.
- ²¹ Там само. – С. 454.
- ²² Левицький С. Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора (Причинки до історії Пласту). – Мюнхен: Молоде Життя, 1967. – С. 51–53.
- ²³ Лист Адольфа Гладилевича до Андрія Сиви від 15 липня 2008 р. // Архів Андрія Сиви.
- ²⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 73.
- ²⁵ Там само. – Арк. 73–74 зв.
- ²⁶ Драган Р. Пласт у Дрогобичі (Спогад) // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів / Голова ред. кол. Лука Луців. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 505–506.
- ²⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 858. – Арк. 8.
- ²⁸ Там само. – Арк. 8–8 зв.
- ²⁹ Там само. – Спр. 32. – Арк. 81 зв.
- ³⁰ Там само. – Спр. 858. – Арк. 8–8 зв.
- ³¹ У ЦДІА України у Львові збереглася реєстраційна картка учасника обласного пластового табору на Соколі Дмитра Грицяя. Див.: ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 958. – Арк. 111.
- ³² ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 81 зв.
- ³³ Там само. – Спр. 848. – Арк. 3 зв. – 5; Спр. 858. – Арк. 8 зв.
- ³⁴ Самітній Олень [Кравців Богдан]. Обласний пластовий табір на Соколі 1926 // Молоде Життя. – Львів, 1926. – Серпень-жовтень. – Ч. 7 (36). – С. 3–4; “Лісові Чорти”, їх життя і буття. 1922–1945. Ювілейний історико-мемуарний збірник у їх шістдесятиліття. – Вашингтон–Нью-Йорк–Торонто, 1983. – С. 118–145.
- ³⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 958. – Арк. 112.
- ³⁶ Дія Лісових Чортів у Пласті 1922–1945. За спогадами тодішнього Верховного Отамана Северина Левицького (подав Мирослав Раковський) // “Лісові Чорти”, їх життя і буття. 1922–1945. Ювілейний історико-мемуарний збірник у їх шістдесятиріччя. – Вашингтон–Нью-Йорк–Торонто: Накладом Великого Племені Лісових Чортів, 1983. – С. 19; Пясецький П. Обласний Пластовий Табір на Соколі 1926 року. (Спогади Петра Пясецького, Степана Щуровського і Володимира Масюка) // “Лісові Чорти”, їх життя і буття. 1922–1945. Ювілейний історико-мемуарний збірник у їх шістдесятиріччя. – Вашингтон–Нью-Йорк–Торонто: Накладом Великого Племені Лісових Чортів, 1983. – С. 122.
- ³⁷ Винницький В. Тайний Пласт у польській гімназії в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 493.
- ³⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 48.

- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 32. – Арк. 81, 81 зв.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 33. – Арк. 105.
- ⁴² Там само. – Спр. 233. – Арк. 73–74 зв.
- ⁴³ Там само. – Спр. 33. – Арк. 104 зв.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 35. – Арк. 94.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 858. – Арк. 8.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 854. – Арк. 68.
- ⁴⁷ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / За редакцією Степана Ленкавського. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. – С. 55.
- ⁴⁸ Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. – Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1970. – С. 20.
- ⁴⁹ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів... – С. 56; Савчук Б. Український Пласт 1911–1939. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 196.
- ⁵⁰ Тустанівський В. Підпілля в Дрогобиччині // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів / Голова ред. кол. Лука Луців. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1973. – Т. 1. – С. 95.
- ⁵¹ Гладилевич А. Дмитро Грицай // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів / Ред. кол. Адольф Гладилевич та ін. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1986. – Т. 3. – С. 192.
- ⁵² Тустанівський В. Підпілля в Дрогобиччині ... – С. 93.
- ⁵³ Сольчаник А. Д. Українська гімназія ім. Івана Франка в Дрогобичі... – С. 452; Лист Адольфа Гладилевича до Андрія Сови від 14 серпня 2008 р. // Архів Андрія Сови.

Василь Бурдуланюк

Вчені Галичини ХІХ – першої третини ХХ століть – вихідці з Прикарпаття

В ХІХ – першій третині ХХ століть на території Прикарпаття (Івано-Франківська область – В. Б.) народились дехто з вчених, дослідження яких сприяли розвитку української науки в Галичині. Серед них – один із засновників «Руської трійці», уродженець села Ясень на Рожнятівщині Іван Вагилевич. Він відомий як письменник, мовознавець, літературознавець, історик та народознавець. Вчений видав «Замітки о руській літературі» (перше дослідження з історії української літератури в Галичині), «Граматику малоруського язика», «Місто Галич», «Скит Манявський», етнографічні розвідки «Гуцули, мешканці східної частини Карпатських гір», «Бойки – русько-слов'янський люд в Галичині», «Лемки – мешканці Західного Прикарпаття» та ін.¹

Відомими українськими народознавцями були такі вихідці з Прикарпаття, як Володимир Шухевич (с. Тишківці Городенківського району), Володимир Охримович (с. Шевченкове Долинського району), Антін Онищук (м. Коломия), Микола Колцуняк (с. Ковалівка Коломийського району), Іван Сеньків (с. Побережжя Тисменицького району). Цікаві дослідження про культуру і побут жителів краю підготували також польські дослідники Ігнаци Любич–Червінський (с. Довпотів Калуського району) і Ксаверій Франц Мрочко (м. Снятин).

В. Шухевич на основі багаторічного вивчення народної культури Гуцульщини в кінці ХІХ – на початку ХХ століть підготував і видав п'ятитомну монографію «Гуцульщина», яку позитивно оцінили галицькі та наддніпрянські вчені. Перші дві частини цієї праці перевидали в 1997 р.²

В творчому доробку В. Охримовича є цікаві дослідження «Про родову спільність в Скільських горах», «Жіноча доля в Скільських горах», «Значення українських весільних обрядів і пісень в історії еволюції сім'ї», «Враження з Угорської Русі» тощо³.

Під впливом І. Франка та В. Гнатюка до активної дослідницької роботи в кінці ХІХ – на початку ХХ століть включились Микола Колцуняк, Антін Онищук, Іван Сеньків та інші дослідники. Зокрема, М. Колцуняк написав розвідку «Юрко Шкрібляк і його сини Василь, Микола і Федір», склав збірник «Пісні з Коломийського Підгір'я», описав гуцульське весілля. А. Онищук підготував етнографічні дослідження «Матеріали до гуцульської демонології», «З народного життя гуцулів», «Народний календар у Зелениці Надвірнянського повіту» тощо.

В міжвоєнний період життя і побут гуцулів глибоко вивчав також І. Сеньків. В його творчому доробку є такі цікаві праці, як «Гуцульська гражда», «Пастуше життя гуцулів», тритомна «Антологія Гуцульщини»,

узагальнююча праця з історії та етнографії Гуцульщини – «Гуцульська спадщина» тощо. В повоєнні роки вчений жив на еміграції⁴.

Польський дослідник Ігнаці Любич–Червінський в 1811 р. опублікував працю «Околиця задністриянська між Стриєм і Лімницею», яка присвячена опису матеріальної та духовної культури жителів села Довпотова Калуського району. Тут вперше в друці згадується термін «бойки»⁵.

Дослідження Ксаверія Франца Мрочка «Снятинщина» присвячене матеріальній та духовній культурі цього невеликого, але цікавого в етнографічному відношенні регіону Прикарпаття⁶.

В царині історичної науки в окреслений період вагомих здобутків домоглися українські вчені Василь Ільницький (с. Підпечари Тисменицького району), Степан Качала (с. Липівка Рогатинського району), Юліан Целевич (с. Павлівка Тисменицького району), Ісидор Шараневич (с. Козарі Рогатинського району), Петро–Маркіян Ісаїв (с. Крихівці Івано-Франківської міськради), Ілля Витанович (м. Бурштин Галицького району), Роман Лукань (с. Старуня Богородчанського району), вчений вірменського походження Садок Баронч (м. Станіславів) та польський вчений Август Бельовський (с. Креховичі Рожнятівського району) тощо.

В. Ільницький був автором ряду краєзнавчих досліджень та науково-популярних праць з історії Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та історії українського козацтва. Вчений справедливо підкреслював, що козацтво захищало від татарсько-турецьких нападів не лише Україну, а й Західну Європу. Слід відмітити, що значна частина його розвідок публікувалась в шкільних підручниках і таким чином вони спричинювались до популяризації вітчизняної історії серед широких народних мас Галичини⁷.

І. Шараневич опублікував ряд праць з історії та археології Галичини. Це, зокрема, дослідження «Історія Галицько-Волинської Русі від найдавніших часів до року 1453», «Критичні погляди в історію народів Карпат в стародавній час і середньовіччя», «Вірмени на Русі і Поділлі», «Стародавній Галич», «Стародавній Львів (1250 – 1350)» тощо⁸. З ініціативи вченого розпочались археологічні розкопки в Галичині, які проводились в 1882–1890 рр.

Ю. Целевич є автором цікавих досліджень «Опришки», «Про Олексу Довбуша і його наслідників», «Дальші вісті про опришків (ватаги Олекса Довбушак і Василь Баюрак)», «Облога міста Львова в році 1772», «Перехід козаків через Покуття до Молдавії в році 1739», «Історія Скита Манявського» та інших⁹.

С. Качала опублікував праці «Коротка історія Русі», «Похід Собеського під Відень року 1683», «Чехи і русини» та «Правно-політичне становище русинів». В 1848 році він був одним із засновників товариства «Галицько-Руська матиця», а згодом – активним діячем «Просвіти» та Наукового товариства імені Шевченка¹⁰.

В міжвоєнні роки розпочав свою наукову роботу П.-М. Ісаїв. Пізніше він її продовжував в еміграції. Вчений підготував праці «Історія України», «Причини упаду української держави», «Історія міста Станіславова» тощо¹¹.

У згаданий період до наукових досліджень прилучився також Р.Лукань. Він підготував ряд розвідок про василіанські монастирі Галичини, зокрема «Василіанські монастирі в Станіславівській єпархії», «Василіанські монастирі Львівської архієпархії», «250 – ліття побуту оо.Василіан у Жовкві», «Важливіші річниці Лаврівського монастиря».

Ряд праць вченого присвячено історичній тематиці та краєзнавству: «Дрогобицькі українці в Краківському університеті в XV і XVI віках», «Могила князя Лева і Лаврівський некрополь», «Старуня, повіт Богородчани» тощо.

Велика заслуга Р.Луканя у підготовці до виходу в світ «Записок ЧСВВ», у яких він з другої половини 1930–х років разом із Й.Скрутенем вів редакторську роботу і паралельно здійснював коректуру текстів¹².

І. Витанович – автор цікавих досліджень з історії української кооперації. Це, зокрема, «Монографія робітничої людини», «Кооперативна республіка», «Західноукраїнське село, його студія і сучасний стан», «Історія народного господарства» та інші. Після другої світової війни вчений проживав на еміграції¹³.

Понад 60 наукових праць нараховує творчий доробок С. Баронча. У дослідженнях «Біографії славних вірмен у Польщі» та «Нарис вірменської історії» розкрито, зокрема, історію вірменських колоній в Галичині. Проблемам історії Галичини присвячені праці вченого «Пам'ятки міста Жовкви», «Пам'ятки міста Станіславова», «Пам'ятки Язловецькі», «Хроніка Олеська», «Вільне торговельне місто Броди», «Пам'ятки Бучацькі», «Гологори», «Гартаків». Він написав також історичні розвідки «Монастир отців Василіан в Підгірцях» та «Історія монастиря отців Домініканів в Підкаменю» тощо. Два видання витримала зібрана С. Барончем збірка українського фольклору «Байки, небилиці, легенди, прислів'я і пісні на Русі»¹⁴.

Серед досліджень А. Бельовського є, зокрема, наукові праці «Ряшів і його околиці», «Спогади з подорожі по краю», «Покуття» тощо. В останній з них вміщено судові матеріали про боротьбу карпатських опришків на чолі з О. Довбушем. Йому належить також публікація повної збірки польських хронік та інших матеріалів, що є важливими джерелами з історії України XVI – XVII століть. А. Бельовський відомий також як перекладач польською мовою «Слова о полку Ігоревім»¹⁵.

Серед вихідців з Прикарпаття є також ряд інших вчених, що проявили себе в різних галузях науки. Так, вихідець із с. Залуч на Коломийщині – вчений із діаспори Ростислав Єндик – автор наукових розвідок в царині антропології. Це, зокрема, дослідження «Антропологічні прикмети українського народу» та «Вступ до расової будови українців»¹⁶.

Уродженець села Берлоги на Рожнятівщині Іван Левицький в кінці XIX – на початку XX століть активно займався бібліографічною роботою. За цей час він підготував праці, що й досі не втратили свого наукового значення. Це двотомна «Галицько – руська бібліографія», «Галицько – руська бібліографія за рр. 1720–1800» та тритомна «Українська бібліографія Австро - Угорщини»¹⁷.

Відомим мовознавцем та літературознавцем другої половини XIX століття був професор Львівського університету Омелян Огоновський (с. Григорів Рогатинського району). В 1880-1894 роках він випустив у світ першу в Галичині багатотомну «Історію літератури руської», в якій послідовно провів ідею самобутності українського народу і оригінальності його літератури. Це викликало заперечення з боку реакційного російського вченого О. Пипіна, «аргументи» якого по суті були тотожними з горезвісною валуєвською тезою «не було, немає і не може бути». Ця дискусія затягнулась на кілька років. О.Огоновського в ній підтримали І.Нечуй-Левицький, А.Кримський, К.Михальчук та інші вчені та діячі культури. Перу вченого належать також праці «Грамматика руського язика», «Хрестоматія староруська», «Життя Тараса Шевченка», «Студії на полі української мови» тощо¹⁸.

Відомими вченими-мовознавцями – вихідцями з Прикарпаття були українські вчені Лев Лопатинський (м. Долина), Іван Гануш (с. Колодіївка Тисменицького району), Кость Кисілевський (с. Рошнів цього ж району) та польські вчені Гвідо де Баталья (сміт. Обертин Тлумацького району) і Степан Грабець (м. Станіславів).

Лев Лопатинський в кінці XIX – на початку XX століть тривалий час жив на Наддніпрянській Україні та на Закавказзі. Оpubлікував ряд наукових праць, зокрема «Суфікси російської мови. Вплив кавказьких мов на їх утворення», «Замітки про особливості нальчицького говору», «Дещо про кумиків та про їхню мову». Уклав «Російсько-кабардинський словник», підготував і видав 25 томів «Збірника матеріалів для опису місцевості й племен Кавказу»¹⁹.

В творчому доробку І. Гануша нараховується 150 наукових праць з різних питань загального, слов'янського та українського мовознавства. Серед них «Про наголоси іменників в українській мові», «Про українську мову», «Про прізвиська вірмен», «Про мову кутських вірмен» тощо²⁰.

К. Кисілевський – автор «Українсько – польського словника» і «Польсько – українського словника», що вийшли в світ у Львові в 1931 – 1932 роках, а також досліджень «Краса української мови», «Правописні правила», «Мовні особливості Станіславівщини і Товмаччини» тощо²¹. Після Другої світової війни проживав на еміграції.

Польський літературознавець італійського походження Гвідо де Баталья – автор книги «Тарас Шевченко. Його життя і творчість», що появилася друком у Львові в 1865 році. Це одне з перших досліджень про

видатного українського поета, що мало велику популярність в Україні, Польщі, Чехії та інших країнах²².

Працюючи професором Лодзького університету Стефан Грабець брав участь в написанні таких праць, як «Географічні назви Гуцульщини», «Нарис історії української мови» тощо²³.

Відомий політичний і громадський діяч Галичини Кость Левицький (м. Тисмениця) був також вченим – правником та публіцистом. Він працював над укладанням українського словника правових термінів, підготував «Німецько – український правничий словар», був співзасновником та редактором «Часописі правничої», що видавалась Науковим товариством імені Шевченка.

В 20–30 роки ХХ століття К. Левицький опублікував мемуари «Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914», «Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918», «Великий зрив. До історії української державности від березня до листопада 1918 року на підставі споминів та документів» та «Українські політики»²⁴.

Уродженець села Верхня Липиця Рогатинського району Михайло Зобків був дослідником в царині римського та австрійського цивільного права. Написав монографію «Право власності у римському і австрійському праві». Він тривалий час жив у Загребі та Сараєво, читав лекції в Загребському університеті та був президентом сенату при Вищому суді в Сараєво²⁵.

В царині фізики в окреслений період вагомих результатів домоглися Петро Огоновський (с. Чагрів Рогатинського району), Микола Дубовицький (с. Микуличин Надвірнянського району), Василь Міліянчук (с. Добровідка Коломийського району), а відомим спеціалістом в царині нафтопереробки зарекомендував себе Роман Залозецький (м. Болехів).

Слід відзначити також, що П. Огоновський був автором першого в Галичині підручника з фізики українською мовою для середніх шкіл, а Р. Залозецький став визнаним спеціалістом з вивчення хімічного складу нафти і озокериту Галичини. Він описав також родовища калійних солей та інших корисних копалин. В 1908 році Р.Залозецький став співзасновником Українського технічного товариства у Львові, яке започаткувало працю над розробкою української технічної термінології²⁶.

Виходець з Нового Мартинова Галицького району Юзеф Пузина був одним з провідних математиків Львівського університету кінця ХІХ – початку ХХ століть. Основним напрямком діяльності вченого була теорія аналітичних функцій²⁷.

В царині медицини відомими вченими в цей же період зарекомендували себе Євген Озаркевич із села Белелуї на Снятинщині та Щасний Сельський, життя і творчість якого пов'язані з хутором Вигодівкою коло села Витвиці Долинського району²⁸.

Уродженець містечка Яблунова на Косівщині Максиміліан Новіцький в ХІХ столітті домогся значних успіхів у царині біології. Він автор понад 100 наукових праць, в тому числі 30 монографій і кількох підручників «Зоології» для шкіл і гімназій²⁹.

Як бачимо, в ХІХ – першій третині ХХ століть з Прикарпаття вийшли ряд вчених, які зробили вагомий внесок в різні галузі української та світової науки.

¹ Дем'ян Г. Іван Вагилевич-історик і народознавець. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 48, 53, 105, 108, 112

² Арсенич П. Народознавство Володимира Шухевича // Шухевич В. Гуцульщина. Перша і друга частини. – Верховина, 1997. – С. 7–24.

³ Маланчук В. Етнографічна діяльність В.Ю.Охримовича. – К., 1972. – С. 19, 88

⁴ Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. Короткий нарис. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 29

⁵ Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів ХІХ ст. – К., 1976. – С. 19–22

⁶ Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів ХІХ ст. – К., 1976. – С. 124–126

⁷ Грабовецький В., Клейнота Л. Науково-педагогічна та громадська діяльність Василя Ільницького. – Івано-Франківськ: Плай. – С. 30–32

⁸ Борчук С. Громадсько-культурна та наукова діяльність І.І.Шараневича (1829 – 1901). – Івано-Франківськ, 2009. – С. 181, 183, 184, 187

⁹ Міщук А. Громадська та наукова діяльність Юліана Целевича (1843 – 1892 рр.). Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Івано-Франківськ, 2005. – с. 14–16

¹⁰ Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. Короткий нарис. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 23–24

¹¹ Полек В. Біографічний словник Прикарпаття // Новий час. – Івано-Франківськ, 1993 – 1999. – Зошити 1–24. – С. 194

¹² **Бурдуланюк В. Вчений – василіянин Роман Лукань // Нова зоря. – 2009. Ч.17 – 18. – С.4.**

¹³ Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. Короткий нарис. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 25

¹⁴ Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. Короткий нарис. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 24; Полек В. Біографічний словник Прикарпаття // Новий час. – Івано-Франківськ, 1993 – 1999. – Зошити 1 – 24. – С. 25.

¹⁵ Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів ХІХ ст. – К., 1976. – С. 72–76

¹⁶ Полек В. Біографічний словник Прикарпаття // Новий час. – Івано-Франківськ, 1993 – 1999. – Зошити 1–24. – С. 159–160

¹⁷ Іван Омелянович Левицький. Збірник наукових праць. – Львів, 2002. – С. 136–146

¹⁸ Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. Короткий нарис. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 25–26

¹⁹ Полек В. Біографічний словник Прикарпаття // Новий час. – Івано-Франківськ, 1993–1999. – Зошити 1 – 24. – С. 363

²⁰ Полек В. Біографічний словник Прикарпаття // Новий час. – Івано-Франківськ, 1993–1999. – Зошити 1 – 24. – С. 88

²¹ Полек В. Біографічний словник Прикарпаття // Новий час. – Івано-Франківськ, 1993–1999. – Зошити 1 – 24. – С. 216 – 217

- ²² Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. Короткий нарис. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 26
- ²³ Полек В. Біографічний словник Прикарпаття // Новий час. – Івано-Франківськ, 1993–1999. – Зошити 1–24. – С. 110–111
- ²⁴ Андрухів І., Сворах С, Ковалик В. Кость Левицький: політик, громадський діяч, правник (1859–1941). – Івано-Франківськ, 2009. – С. 81–84
- ²⁵ Полек В. Біографічний словник Прикарпаття // Новий час. – Івано-Франківськ, 1993–1999. – Зошити 1–24. – С. 181–182
- ²⁶ Аксиоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. – Львів, 1991. – С. 241–244
- ²⁷ Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. Короткий нарис. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 33
- ²⁸ Бурдуланюк В. Історія культури Прикарпаття. Короткий нарис С. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 33–34; Доктор Євген Озаркевич. Праці. – Львів: Каменяр, 1999. – 302 с.
- ²⁹ Курищук В. Яблунів: причинки до історії містечка. – К., 2008. – С. 333–334

Ірина Косар

**Проблема українсько-польських взаємин 1919 – 1923 рр. у
баченні Володимира Охримовича**

Досвід українсько-польських відносин 1919–1923 рр. після окупації західноукраїнських земель Польщею акумулював у собі низку повчальних уроків, критичне засвоєння яких виступає важливою передумовою продуктивності українсько-польського діалогу та партнерського економічного, наукового, культурного співробітництва в сучасних умовах та історичній перспективі. У зв'язку з цим цілий ряд питань стосовно взаємин між українцями та поляками у зазначений період потребують докладнішого наукового вивчення, об'єктивного аналізу та виваженої оцінки. Однією із дискусійних залишається проблема діяльності західноукраїнських політичних сил після припинення українсько-польського збройного конфлікту. Кращому розумінню та поясненню багатьох суперечливих аспектів міжнаціональних стосунків сприятиме їхнє дослідження крізь призму думок, переконань і конкретних кроків безпосередніх учасників і творців означених процесів.

Помітне місце у процесі налагодження українсько-польських відносин належить визначному громадсько-політичному діячу, журналісту, ученому, адвокату Володимиру Охримовичу (1870–1931). Його постать є маловідомою для широкого загалу громадськості та досі залишалася поза увагою дослідників. Як один із лідерів провідної політичної сили Галичини – Української національно-демократичної партії, яка у березні 1919 р. переіменована на Українську народно-трудова партію (УНТП), він був активним учасником державотворчих процесів на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр., впливовим членом львівської делегації Української Національної Ради – законодавчого органу Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Як політику і публіцисту В. Охримовичу були притаманні високий рівень аналітичного мислення, вміння критично аналізувати актуальні суспільно-політичні проблеми та раціонально обґрунтовувати шляхи їх вирішення, а також безкомпромісність у відстоюванні своїх переконань, завдяки чому діяч користувався авторитетом як у власній партії, так і загалом в українському політичному середовищі.

Метою даної статті є аналіз поглядів В. Охримовича на проблему українсько-польських стосунків 1919–1923 рр., дослідження його ролі у спробах міжнаціонального порозуміння.

Поляки не сприймали проголошення Західно-Української Народної Республіки восени 1918 р., вважаючи західноукраїнські землі невід'ємною частиною відродженої Польської держави. Це призвело до початку польсько-української війни у листопаді 1918 р., яка завершилася окупацією Східної Галичини польськими військами в липні 1919 р. В

умовах окупації (1919–1923 рр.), яка міжнародно-правовими актами кваліфікувалася як тимчасова, політична еліта ЗУНР намагалася розв'язати два завдання: з одного боку – на підставі невизначеності державно-правового статусу Східної Галичини продовжити боротьбу за реалізацію права на самовизначення, а з іншого – захистити політичні, соціально-економічні та культурні права населення краю. Ці засади західноукраїнські політики поклали в основу наступних спроб українсько-польського порозуміння та віднайдення площини для можливого компромісу, який би враховував інтереси обидвох сторін.

Під час війни В. Охримович виявив себе як прибічник мирного вирішення конфлікту, але виключно на платформі збереження національного права українського народу на державну незалежність в його етнографічних межах. Важливим було також забезпечити в межах новоствореної західноукраїнської держави усі права національним меншинам. Цю принципову позицію він продемонстрував на переговорах 1–2 листопада 1918 р. представників Української Національної Ради з делегацією Польського Національного Комітету, яку очолював колишній маршалок Галицького сейму С. Незабітовським¹, а також під час переговорів уряду ЗУНР з місією країн Антанти та польськими представниками 25–28 лютого 1919 р.²

Після зайняття польськими військами Львова 22 листопада 1918 р. та евакуації уряду і більшої частини Української Національної Ради, В. Охримовича разом із кількома її представниками залишено у місті для захисту прав українського населення та посередництва у переговорах із польською стороною³. З огляду на це він, С. Томашівський та Л. Ганкевич від імені української воюючої сторони 1 лютого 1919 р. уклали договір із делегатами польського уряду про обопільне трактування поранених, військовополонених та інтернованих⁴. Щоправда, В. Охримовичу як офіційному репрезентанту української державної влади також не вдалося уникнути безпідставного арешту 7 червня 1919 р. і вивезення зі Львова у табір військовополонених та інтернованих у Домб'є, в якому перебував більше трьох місяців⁵.

Незважаючи на міжнаціональну напругу та взаємні претензії, В. Охримович належав до тих політиків, які розуміли необхідність налагодження мирного співіснування українців і поляків. Однак вирішення політичного статусу Східної Галичини мало відбутися за участі третьої сторони. Свою думку В. Охримович відстоював на засіданнях президії (керівного органу) львівської делегації Української Національної Ради 6–8 листопада 1919 р., присвячених переговорам у Варшаві, які вели делегації Української Народної Республіки (УНР) і ЗУНР з польським урядом. В. Охримович не підтримав заяву голови української місії, міністра закордонних справ УНР А. Ливицького, про можливість відмови від Східної Галичини на користь Польщі. У додатку до резолюцій, написаному В. Охримовичем, висловлено протест щодо намірів встановити кордон між

Україною та Польщею по так званій “лінії Бартелемі”, від якої напередодні відмовилась делегація ЗУНР під час переговорів з місією країн Антанти. Ця лінія пролягала вздовж ріки Буг, західних кордонів Львівського, Перемишльського, Бібрського повітів, далі – вздовж ріки Стрий і у такий спосіб залишала третину території Східної Галичини зі Львовом та Дрогобицько-Бориславським нафтовим районом на польському боці. Ці резолюції як позиція членів Української Національної Ради після поіменного голосування були передані керівнику делегації ЗУНР С. Витвицькому. Про результати наради були поінформовані також голова Директорії С. Петлюра та президент Української Національної Ради Є. Петрушевич.

Щоправда, позиція, яку зайняв В. Охримович і його однодумці, нашттовхнулася на опір представників Української соціал-демократичної партії, репрезентованих віцепрезидентом Української Національної Ради Л. Ганкевичем. Останній тоді заявив, що заради визнання Української держави готовий пожертвувати територією Східної Галичини. Через конфлікт на засіданнях президії Української Національної Ради Л. Ганкевич 8 листопада зрікся головування, а його місце у президії, зважаючи на відсутність другого віцепрезидента І. Кивелюка, зайняв В. Охримович⁶.

Всупереч протестам дипломатів ЗУНР, С. Петлюра 22 квітня 1920 р. підписав Варшавський договір⁷.

Ця подія значною мірою сприяла виникненню розбіжностей серед української політичної еліти у визначенні характеру подальшої політики щодо польської влади. На протигагу петлюрівській концепції української державності, опертій на союзі з Польщею, еміграційний уряд ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем вважав доцільним продовжувати боротьбу за державну незалежність Галичини як етапу до відродження соборної української держави⁸. Разом з тим, чимала група діячів УНТП, серед них і В. Охримович, мала сумніви щодо можливості за тодішніх політичних обставин реалізації концепції самостійної галицької держави, тому схилилася до думки про необхідність покращення політично-правового, соціально-економічного і національно-культурного становища українського народу шляхом нормалізації польсько-українських відносин. Аргументуючи свою позицію, В. Охримович пізніше писав: “Очевидно, можна бути прихильником такої політики, щоби від Польщі взагалі нічого не домагатися, лише держатися цілковитої й безоглядної негачії, абстиненції й пасивности. Та моє сумління каже мені, що така політика була би дуже шкідлива для нашого народу”⁹. Аналізуючи досвід 1919–1923 рр., він на сторінках газети “Діло” підкреслював, що “сама негачія не може заступити позитивної боротьби, бо хто хоче успішно боротися з лихом, той не може його заперечувати, навпаки, мусить його признати; одначе признати якийсь факт як існуючий не значить погодитися з тим фактом”¹⁰.

Необхідність польсько-українського порозуміння була породжена невдачами і прорахунками західноукраїнської дипломатії на міжнародній арені та відвертим намаганням держав Антанти остаточно вирішити східногалицьке питання на користь Польщі. Джерелами таких настроїв було також погіршення соціально-економічного та політичного становища західноукраїнського населення в умовах польської окупації¹¹. Вказуючи на терор, репресії, свавілля польської адміністрації, В. Охримович констатував, що вони “не дають змоги працювати та розвиватись ні культурно, ні економічно”¹². Прикметно, але він не поділяв занадто оптимістичних сподівань українського політикуму щодо позитивного вирішення проблеми державно-правового статусу Галичини зовнішніми чинниками¹³.

Уже 15 травня 1920 р. на засіданні Народного комітету (керівного виконавчого органу) УНТП, в якому брав участь В. Охримович, після тривалої дискусії над проблемою польсько-українських стосунків, було ухвалено “зайняти більш помірковану позицію до Польщі, хоча б виключно з практичних міркувань”¹⁴. Для забезпечення національних прав, він взяв участь у переговорах 3 серпня 1920 р. представників українських політичних партій з делегатами польського уряду за участю прем'єр-міністра В. Вітоса. Під час зустрічі він підтримав заяву однопартійця К. Студинського, що проблема державної приналежності Східної Галичини має міжнародний характер, тому вона не може бути предметом переговорів, натомість підкреслив важливість налагодження українсько-польських відносин, бо “в усякім разі обі народності мусять жити побіч себе і знайти спосіб мирного співжиття”¹⁵. Щоправда, переговори так і не дали очікуваних результатів, оскільки польське керівництво не було схильним до жодних поступок.

У відповідь на посилення в УНТП нормалізаційних настроїв екзильний уряд у Відні надіслав до краю листи із звинуваченням В. Охримовича та інших відомих діячів в угодовстві. Є. Петрушевич вимагав від крайового політичного проводу припинення будь-яких контактів з поляками, запевняв у швидкому та успішному вирішенні проблеми державності Галичини¹⁶. Критикуючи такий авторитаризм з боку уряду, В. Охримович зауважив: “Дуже легко кидається у нас тяжкі підозріння на різних людей, навіть дуже заслужених... Брак у нас пошановання чужої відмінної думки”¹⁷.

Різкий протест з боку уряду викликала також пропозиція голови Народного комітету В. Бачинського та його найближчого оточення в УНТП обміркувати питання участі у виборах до польського сейму і сенату, призначених на листопад 1922 р., оскільки сам факт участі у них, на думку Є. Петрушевича, означав би автоматичне визнання польської влади. В. Охримович не виправдовував позицію ігнорування парламентських виборів, що була викликана необґрунтованим оптимізмом стосовно позитивного вирішення східногалицької проблеми на міжнародній арені.

Як він зазначав на Міжпартійній конференції у Львові 20 травня 1922 р., уряд був впевнений, що “заки прийдуть вибори ми забудемо про Польщу”. Не заперечуючи важливості аргументів на користь бойкоту виборів, В. Охримович обґрунтовував доцільність участі у них, оскільки “вибрані нами послі не вступили б до Варшавського сойму, а утворили б українську конститuantу”¹⁸.

Відсутність єдиної думки щодо цього питання спонукало В. Охримовича 26 серпня ініціювати скликання у Львові з'їзду УНТП. Після тривалої дискусії делегати прийняли резолюцію про бойкот виборів¹⁹. Згодом він критикував наслідки такої політики, бо недостатня підготовка до виборів призвела до обрання угодовських кандидатів²⁰.

Тактика бойкоту парламентських виборів викликала численні арешти та переслідування з боку польської влади українського населення, насамперед інтелігенції, що ще більше загострило суспільно-політичну ситуацію у Східній Галичині. У зв'язку з цим, скориставшись приїздом до Львова у жовтні 1922 р. високопосадовця польських правоохоронних органів Урбановича, за дорученням української громадськості до нього звернулася делегація у складі адвокатів В. Бачинського, В. Охримовича та Л. Бачинського з вимогою припинення масового урядового терору та карально-репресивних заходів. Однак попри обіцянки представника польського уряду вжити певних заходів, члени делегації так і не домоглися позитивного результату²¹.

Під час саботажної акції восени 1922 р., організованої Українською Військовою Організацією (УВО), В. Охримович взяв участь у нараді крайового представництва ЗУНР з членами Начальної команди УВО. Як стверджував у спогадах учасник переговорів О. Навроцький, йшлося про каральні дії польської влади щодо українських організацій у відповідь на саботажні виступи УВО та про можливість всенародного антипольського повстання. Однак голова УВО Є. Коновалець заявив, що оскільки немає реальних можливостей підняти повстання, необхідно припинити саботажну акцію²². Таким чином, вищеокреслені епізоди характерно ілюструють активність В. Охримовича у напрямі захисту українського населення від репресій та терору і, разом з тим, підтверджують його послідовність щодо пошуку шляхів унормування українсько-польських взаємин.

Наприкінці 1922 р. в УНТП посилювалось незадоволення офіційною політикою негачії Польської держави та почали відкрито обговорювати необхідність зміни політичної лінії партії. Такі тенденції були зумовлені також прорадянською зовнішньополітичною орієнтацією Є. Петрушевича, яка за висловом В. Охримовича “має некорисні сторони, незгідна з нашою (партійною – І. К.) програмою”²³. На засіданні членів Народного комітету, представників повітових організацій і Українського педагогічного товариства 12 грудня 1922 р. В. Охримович разом з іншими провідними діячами підтримав позицію В. Бачинського про відмову від “існуючої

політики неґації”, яка “завдала українській справі великої шкоди в політичному, економічному і культурному житті”, і стати на шлях порозуміння з польським урядом. З'їзд засвідчив, що всередині УНТП чітко викристалізувалася група, яка відстоювала ідею польсько-українського порозуміння. Зауважимо, що політики цього напрямку вважали своїм провідником В. Охримовича, а не В. Бачинського²⁴.

Рішення Ради послів Антанти від 15 березня 1923 р. про передачу Східної Галичини Польщі спонукало В. Охримовича активно долучитися до процесу випрацювання УНТП нової державно-політичної концепції, яка б в умовах зміненої політичної ситуації вказала шляхи і засоби боротьби за відновлення української державності. Однією із головних проблем залишалось питання стосунків з Польською державою. На засіданні Народного комітету 19 квітня 1923 р., присвяченому обговоренню подальшої політики УНТП, В. Охримович запропонував переглянути тактику дій партії. Йшлося про використання публічних, легальних методів діяльності, на противагу конспіративним. Він підкреслював: “До Риму ведуть різні дороги... Засоби легальної боротьби можуть бути різні: парламентарні і позапарламентарні. Не є я в принципі ворогом нелегальної боротьби... Все ж головне явна”²⁵.

Після обговорення Народним комітетом подальшої програми дій, В. Охримович заявив: “Тактика пасивної резигнації стратила (після ратифікації ухвали Радою послів Антанти – І. К.) свій сенс. У короткім часі будемо переводити ревізію тактики”²⁶, що було зроблено на з'їзді УНТП 21 травня 1923 р. На засіданні В. Охримович обґрунтував, а ставши головою УНТП, і відстоював концепцію боротьби за “повну одноцільну національно-територіальну автономію для всіх українських земель під Польщею” як етапу до реалізації державної незалежності та об'єднання Галичини з іншими українськими землями²⁷.

Цю ідею неоднозначно сприйняли в українському політикумі. Вона не знайшла підтримки ні у польського суспільства, ні в урядових колах Варшави. Екзильний уряд ЗУНР Є. Петрушевича та підпорядкована йому закордонна група УНТП, а слідом за ними й інші українські політичні партії потрактували гасло автономії для західноукраїнських земель як капітуляцію та вияв угоди з окупаційним режимом²⁸. Зі свого боку, польська адміністрація на українських землях послідовно продовжувала політику державної та етнічної асиміляції і не йшла на компроміси в національному питанні. Створення національно-територіальної автономії означало б визнання окремішності українських земель, чого не визнавало жодне з польських політичних угруповань. Це загалом ставило під сумнів можливість успішно захистити національно-політичні права українців, а тим більше сподіватися на здобуття автономії. Вищеназвані обставини, посилені наростаючою внутріпартійною опозицією супроти керівництва УНТП, значною мірою унеможливили реалізацію програми, репрезентованої В. Охримовичем.

Отже, в період польської окупації Галичини (1919–1923 рр.) В.Охримович послідовно відстоював необхідність мирного, компромісного і виключно правового шляху розв'язання українсько-польських суперечностей з метою збереження національно-політичних і громадянських прав українців у межах Польщі. Бачення В. Охримовичем проблеми українсько-польських взаємин та відповідна дипломатична діяльність є відображенням суперечливого процесу пошуків, помилок і здобутків українського і польського політикумів у напрямку подолання взаємних національних упереджень, стереотипів, антагонізмів та досягнення двостороннього порозуміння.

¹ Українська Національна Рада // Діло. – 1918. – 3 листопада; Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Львів, 2003. – С. 84.

² Переговори з місією Антанти // Република. – 1919. – 1 березня; Переговори з місією Антанти розбиті // Република. – 1919. – 4 березня; Переговори з місією Антанти // Нове життя. – 1919. – 1 березня; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С. 75–83.

³ Ганкевич Л. Умова, заключена дня 1 лютого 1919 р. у Львові між повновласниками Державного Секретаріату Західно-Української Народної Республіки та Польською Правлячою Комісією в справі ранених, полонених та інтернованих // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 10. – С. 14; Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – С. 413.

⁴ Ганкевич Л. Умова ... – С. 14–16; Умова // Република. – 1919. – 11 лютого.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІА України у Львові). – Ф. 372. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 79–79 зв.; Там само. – Ф. 789. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 18; Кривава книга / упоряд. Я. Радевич-Винницький. – Передрук видань 1919 та 1921 років. – Дрогобич, 1994. – С. 30.

⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 1–2 зв., 5–5 зв., 7–7 зв.

⁷ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: у 2-х т. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 513.

⁸ Красівський О. Я. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000. – С. 232; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Київ–Івано-Франківськ, 2002. – Т. 1. – С. 146–147.

⁹ Охримович В. За автономію (Моя відповідь) // Діло. – 1923. – 1 липня.

¹⁰ Охримович В. Внутрішня переміна // Діло. – 1925. – 19 квітня.

¹¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2605. – Арк. 1.

¹² Охримович В. Сучасне політичне положення й наша тактика // Діло. – 1923. – 24 травня.

¹³ Охримович В. Внутрішня переміна // Діло. – 1925. – 19 квітня.

¹⁴ Красівський О. Я. Галичина у першій чверті ХХ ст.... – С. 234.

¹⁵ Громадська думка. – 1920. – 5 серпня.

¹⁶ Кугутяк М. Історія української націонал-демократії... – С. 163.

¹⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2605. – Арк. 7.

¹⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2605. – Арк. 8.

¹⁹ Красівський О. Я. Галичина у першій чверті ХХ ст.... – С. 240.

²⁰ Охримович В. Сучасне політичне положення й наша тактика // Діло. – 1923. – 24 травня.

²¹ Депутація у представника варшавського уряду // Діло. – 1922. – 31 жовтня; Нема надії // Свобода. – 1922. – 5 листопада.

²² Навроцький О. УВО, політичні партії і диктатура ЗОУНР та уряд УНР // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 299–302.

²³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 33.

²⁴ Красівський О. Я. Галичина у першій чверті ХХ ст... – С. 242–243; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії... – С. 167.

²⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 23.

²⁶ Там само. – Арк. 35.

²⁷ Там само. – Ф. 789. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 17–17 зв.; Охримович В. Сучасне політичне положення й наша тактика // Діло. – 1923. – 24 травня; Охримович В. За автономію (Моя відповідь) // Діло. – 1923. – 1 липня.

²⁸ Вода на чужий млин // Діло. – 1923. – 14 червня; На чисту воду! // Діло. – 1923. – 9 жовтня.

Роман Горак

Третя студентська мандрівка Івана Франка 1885 року

У вересні 1883 року Іван Франко повернувся у Львів і з головою кинувся у громадську роботу, ставши референтом відомого архітектора Василя Нагірного, який нещодавно приїхав зі Швейцарії і прийняв на своє помешкання Івана Франка. Саме в цей час у нього зроджується думка про потребу радикальної перебудови суспільства, щоб уникнути повної катастрофи. Ширення радикальних думок вимагає організованої праці, яка має вестись легальним шляхом. Івана Франка зацікавлює питання: наскільки суспільство готове сприймати ці радикальні думки і чи має український народ відповідні організації, через які ці думки можна ширити.

27 жовтня 1883 року Іван Франко повідомив М. Драгоманова: «При «Академічному братстві» зібралась громадка охочих, людей 10 – 15, і зав'язують кружок Етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу»*. Одним із способів студіювання життя і світогляду народу, чи як казав Іван Франко «збирання матеріалу з народу», організатори «Кружка» бачили в ширенні так званих квестіонарів, тобто анкет із запитаннями, на котрі потрібно давати відповіді, а також у «періодичних екскурсіях в різні сторони краю».

На використання для даної мети екскурсій Івана Франка наштовхнула перша мандрівка випускників Львівської академічної гімназії, яка відбулась влітку 1883 року і про неї на одному із засідань «Академічного братства» реферував Ієронім Калиновський. «Зацікавлення, – писав Іван Франко у статті «Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 року, – збуджене його рефератом, дало привід до утворення студентського комітету для організації студентської товариської мандрівки літом 1884 р.»

Напередодні реєстрації даного «Кружка» вийшло розпорядження австрійського уряду, згідно з яким дійсними членами студентських товариств бути виключно студенти. Всі інші учасники можуть входити у ці товариства на правах членів-кореспондентів і вирішального голосу у роботі товариств не можуть мати. Безумовно, що таке положення сковувало ініціативу Івана Франка і він, хоч і був засновником «Етнографічно-статистичного кружка», формально вирішального голосу у ньому не міг мати.

«Кружок» після представлення статуту, як цього вимагало тодішнє законодавство, пройшов реєстрацію в намісництві Установчі збори «Кружка» відбулись 23 жовтня за старим, чи 4 листопада за новим стилем 1883 року, а детальну інформацію про його створення подала газета «Діло»

* Тут і надалі посилання на Зібрання творів Івана Франка у 50-томах (Київ, Наукова Думка, 1976-1986) подається у квадратних дужках: перша цифра означає № тому, друга -№ сторінки.

від 25 жовтня цього ж року, підкресливши, що метою створення такого товариства є «пізнати життя і світогляд руського народу», а також «пізнати єго стан економічний і духовний». «Попри всю важливу видиму роботу «Кружок» вважає своєю основною метою «зібрати, - доповідав Іван Франко М. Драгоманову, – докладні відомості про ті асоціації народні, котрі народжуються тепер під тиском тяжких обставин, з одного боку, а під впливом газетної і усної пропаганди – з другого боку. З цією метою Іван Франко планував навесні 1884 року організувати першу екскурсію до Синевідська, щоб «вислідити докладно відносини, життя і погляди тої одинокої в нашім краї торговельної спілки осади». Синевідськ і організація тамтешніх бойків з торгівлі фруктами в цілому краю, цікавили Франка ще з того часу, як він жив у так званій Бойківській кам'яниці на Галицькій площі, де був найбільший склад фруктів бойків у Львові. Однак такої екскурсії організувати не вдалось. Учасникам вона видалась не вельми цікавою, зате видалась цікавою екскурсія Бойківщиною та Гуцульщиною і вона розпочалась 28 липня 1884 року.

«Українсько-руська студентська мандрівка, – писав Іван Франко – що відбулася літом 1884 р., була коли не першою взагалі, то першою свідомо зорганізованою пробою товариської мандрівки українсько-руської молодіжі. Комітет, на мою пропозицію, уложив план мандрівки, починаючи від Дрогобича, через гірські місцевості Урич, Корчин і Бубнище, підгірські міста Болехів, Калуш, Станіславів, Коломию і Вижницю до Устерік. У головних точках мандрівки, а власне в згаданих містах, мали відбутися музикально-декламаційні вечірки з танцями, які, крім товариської забави, мали метою знайомити молодіж із різними кругами руської провінціальної інтелігенції, так, як сама мандрівка мала метою познайомити учасників із досить значною частиною нашого краю, його мальовничими місцевостями та його населенням. Як програму тої мандрівки я уложив віршовану, а ргіогі зложену хроніку, попереджену поетичним покликком, що заохочував молодіж до устроювання подібних мандрівок». Ця мандрівка принесла нашій літературі відому «Мандрівничу хроніку», яка була випущена у вигляді віршованої програми для мандрівників 1884 року, а відтак включена у збірку «Давнє й нове», що вийшла у Львові 1911 року. Про цю мандрівку написано чимало досліджень, які стверджували, що її метою було ведення революційної пропаганди Іваном Франком, за що йому не дозволяли місцеві власті виступати з рефератами перед населенням.

Варто зазначити, що в пошанування першої студентської мандрівки, яка започаткувала краєзнавчі описи в нашій літературі, через сто років вирушила чимала кількість українських вчених-франкознавців з різних міст України за маршрутом 1884 року. Правда, в тих містах та селах, де зупинявся Іван Франко з товаришами і перед зібраним народом зачитувались реферати з життя українського народу та його історії, теперішні мандрівники, вже далеко не студентського віку, в своїх

доповідях найчастіше говорили про ті блага, які впали на нього з приходом радянської влади.

Досвід, здобутий з цієї мандрівки 1884 року, був врахований при організації третьої з рахунку студентської мандрівки, яку вирішено було провести по Поділлю та Буковині. Згідно з законом про збори та публічні зібрання, організаторам мандрівки потрібно було насамперед ортимати дозвіл від дирекції поліції у Львові, із зазначенням кількості учасників мандрівки, пункти зупинок, а також теми лекцій, які плануються прочитати населенню та подати їх розширений зміст. Дирекція поліції про таку подію мала своїм обов'язком повідомити намісництво і те повинно сказати своє остаточне слово.

Після одержання дозволу від намісництва, потрібно було організаторам мандрівки повідомити повітове староство і попросити у них дозволу провести зустріч мандрівників з місцевим населенням, а також дати для зібраних концерт, після якого мали відбутись танці, на які також потрібно було мати дозвіл. Повітовому старості надсилалась також програма концерту.

Отже, підготовка мандрівки була справою не простою, зустрічала багато перепон та заборон і вимагала чималого організаційного хисту. В обов'язки керівників входило домовитись про ночівлю для мандрівників, харчування, транспорт та залучення до концертів місцевих сил. На все це потрібен був час і виїзди на місця. Врешті всі труднощі було переборено і газета «Діло» № 82 за 1885 рік повідомила, що завтра 1 серпня за новим (латинським) стилем «наша молодіж розпочинає свою вандрівку від Тернополя з щирим словом і солодкою піснею руською на устах, а з любовію всего, що руську, в душі. Не сумніваємось, що наші молоді соколи стрітять всюди якнайсердечнійший прийом».

1 серпня за новим стилем на стіл президії намісництва лягло донесення директора поліції Максимовича з позначкою «дуже терміново». «Згідно з вашим дорученням № 7699/президія від 31 липня ц. р., маю честь донести, – повідомлялось у ньому, – що українська студентська молодь думає організувати в цьому році, подібно до минулого, канікулярну мандрівку по Східній Галичині, під час якої завітати до Тернополя, Микулинець, Теревовлі, Хоросткова, Гусятина, Чорткова і Нижнева. У кожній із згаданих місцевостей відбудеться, за доданою програмою, вечір з декламаціями, піснями і доповідями.

Думка про організацію цієї мандрівки виникла в «Академічному братстві» (раніше «Дружній лихвар»), товаристві, статут якого затверджений розпорядженням ц. к. намісництва № 34502 від 30 червня 1882 р. Метою товариства є надання наукової і матеріальної допомоги студентам-українцям. Головою цього товариства є студент Микола Шухевич, заступником – Євген Чупачинський. У склад президії входять студенти: Григорій Калитовський, Євген Філіпович, Степан Корчинський,

Олександр Кулачковський та інші. Наскільки я міг конфіденційно в'яснити, ці особи мають бути ініціаторами задуманої мандрівки.

Крім них, у мандрівці беруть участь, як визначні учасники, студенти з партії українофілів, а саме: Єронім Калитовський, Володимир Лев, Іван Мицавка, Йосип Лукашевський, Данило Стахура, Іван Огоновський, Володимир Гойдиш, Нестор Яворівський, Максиміліан Левицький, Володимир Русин, Володимир Кміцикевич, Володимир Кульчицький, Євген Петрушевич, Юрій Шмериковський, Роман Дмоховський, Ізидор Олесницький, Михайло Стусевич, Андрій Занко і Клементій Корчинський.

Хоча досі ніхто з цих студентів не викликав жодних підозрінь, те, що частину лекцій повинен читати Володимир Коцовський, який цього року спільно з Наумовичем і товаришами їздив до Петербурга на святкування річниці смерті св. Мефодія, а також тому, що в Микулинцях має відбутися лекція Івана Франка, відомого пропагандиста соціалістичних ідей, свідчить, що задумана мандрівка не вільна від політичних тенденцій і що ініціатори мають намір, в основному, з піснею на устах і живим словом наблизитися до народу і таким чином розбудити в ньому національний дух»¹

До донесення додавалась програма мандрівки, теми рефератів та їх короткий зміст, які комітет згідно з вимогами, заніс до поліції, щоб одержати дозвіл. На жаль, прохання керівників мандрівки, яку вони писали дирекції поліції та про яке йде мова в донесенні дирекції поліції, не збереглося. Не збереглась і відповідь намісництва, тобто невідомо, чи дозволило воно виступ в Микулинцях Іванові Франку, чи ні. У випадку заборони відчиту, Іванові Франку, виходить, нічого було йти зі студентами в мандрівку.

У польській пресі відразу піднявся галас з приводу цієї акції українських студентів. Ця преса висловлювала побоювання, що внаслідок агітації, яка буде провадитись студентами, східна частина Галичини захоче відділитись від «землі ойчистої», тобто Польщі, оскільки Галичину поляки й надалі рахували своїми автохтонними землями, які мали вписуватись в терени їхньої імперії «од можа до можа». Такий крик польська преса не підіймала, коли минулорічна студентська мандрівка пролягала в бік Гуцульщини, але не втрималась, коли цього річна мандрівка мала намір пролягти Поділлям. Справа в тім, що зовсім недавно декілька прикордонних з Росією сіл, підбурені москвофілами, вимагали від австрійського уряду відділити їхні села від Австро-Угорщини і приєднати до православної Росії. Для австрійський уряду, якому було вигідно плекати галицьке москвофільство, котре роз'єднувало український національно-визвольний рух, і з тих же самих причин було вигідне й польському шовінізму, доки мова не йшла про цілісність імперії, але коли зайшла, то він вирішив москвофільство поставити на своє місце і з цією метою був розіграний так званий процес, який увійшов в історію під назвою процесу Ольги Грабар. Одним з учасників того процесу був лідер москвофілів Іван

Наумович, а тому й польська преса страшила своїх читачів, що в цій студентській мандрівці він візьме участь. У мандрівці студентів вона добачила черговий акт агітації за відокремлення Східної Галичини від імперії і тому вимагала від уряду вжити негайних заходів. Зрозуміло, що австрійський уряд посміявся з даного лементу польської преси, але заходи безпеки вжив і по всьому шляху мандрівки студенти були під пильним оком поліції.

Наскільки друга студентська мандрівка була в центрі уваги радянського франкознавства, наскільки це ж франкознавство не проявляло жодного зацікавлення до третьої, обмежившись заявою, що в цій мандрівці Іван Франко участі не брав, а звідси логічно причинно-наслідковий висновок: вона, ця третя мандрівка, не носила революційно-запального характеру як друга. В серії спогадів сучасників про Івана Франка годі дошукатись згадки про неї, оскільки аналогічні спогади старанно каструвались, а в багатьох випадках не удостоювались честі бути включеними в основний корпус спогадів, хоча сама мандрівка дуже широко висвітлювалась на сторінках газети «Діло» від самого початку до її закінчення..

Першим про цю мандрівку та участь в ній Івана Франка розповів у статті «На нашій золотій Поділлі», опублікованої у збірнику «Шляхами Івана Франка на Україні», що побачила світ у видавництві «Каменярь» 1982 року (с.47 - 59). П.Медведик, який базував її, як твердив, на спогадах сучасників, а також на згадці художника Юліана Панькевича, опублікованої газетою «Рогатинець» 1926 року, хоча весь основний матеріал він, як виявилось, взяв з газети «Діло», не посилаючись, зрозуміла річ, на неї. Автор настільки намагався обійти цензуру, що згадуючи про виступ на «вечірку» ансамблю, в якому дебютувала на сцені юна Соломія Крушельницька з сестрами Оленою та Йосифом, сказав, що цим ансамблем керувала не дружина Олександра Барвінського, ім'я якого було заборонено згадувати радянською цензурою, що вдався до хитрощів і назвав дружину Олександра Барвінського її дівочим іменем Любович, яке на списку заборонених в обліті не було.

Відверто кажучи, правдивої доказової бази дослідник не мав і зробив участь у цій мандрівці Івана Франка чисто з місцевих патріотичних мотивів. Ім'я Івана Франка в кореспонденціях-звітах з третьої мандрівки в газеті «Діло» жодного разу не згадувалось. Воно навіть не згадувалось в газеті і при публікаціях про створення «Етнографічно-статистичного кружка», а всюди, де потрібно було писалось криптонімом – «І.Ф.».

Можна було б погодитись з дослідниками, що Іван Франко не брав участі у мандрівці, оскільки на той час він на такі справи не мав часу і намагався утвердитись у Львові. Він не втримався у газеті «Діло» і взявши участь у випуску десяти номерів, вимушений був залишити роботу. Його намагався взяти до роботи в журналі «Зоря» Омелян Партицький і передати той журнал Іванові Франку, котрий повіривши в цю обіцянку,

вже шукав автуру і з цією метою навіть їздив у Київ, де познайомився із своєю майбутньою дружиною Ольгою Хоружинською та «Київською Громадою», в тому числі й Миколою Лисенком. На прожиття він заробляв каторжною працею в селі Вікні на Гусятинщині, що під Товтрами, пишучи біографію Івана Федоровича, колишнього власника села і посла до віденського парламенту першого скликання 1848 року. Цю біографію йому замовив написати син Івана Федоровича Володислав, через що Іван Франко вимушений був часто їздити в це глухе подільське село.

Мандрівка студентів закроювалась на широку ногу. В ній взяли участь студенти Віденського, Краківського, Львівського та Чернівецьких університетів та студенти Великої України, в тому числі майбутня дружина Володимира Антоновича Катерина Мельник, наречена товариша Івана Франка Володимира Коцовського Олена Доброграєва, на той час студентки Вищих жіночих курсів, а також студент Володимирського університету, болгарин Спіро Гулабчев.

Мандрівники були добрими співаками, а тому, судячи по складних композиціях, які виконували, складали доволі професійний хор під керівництвом випускника богословського факультету Львівського університету Автонома Левицького. В хорі співали, майбутні оперні співаки тенор Євген Гушалеви́ч та баритони Петро Діяковський і Лев Герасимович. Взяли участь у мандрівці Володимир Коцовський та Євген Олесницький.

Вирушили в мандрівку і художники Корнило Устинович, Юліан Панькевич та Микола Івасюк. Вони по дорозі мали робити зарисовки найбільш цікавих місць, а після закінчення мандрівки видати альбом.

1 серпня мандрівники прибули до Тернополя, де на залізничному двірці були зустрінуті делегацією, очолюваною головою тамтешньої «Руської Бесіди» та філії «Просвіти», а в майбутньому одним з найвидатніших політичних та громадських діячів Галичини Олександром Барвінським, про якого в радянському літературознавстві не можна було інакше говорити, як тільки негативному світлі. Барвінський став лідером народовців і його погляди аж ніяк не співпадали з радикальними поглядами Івана Франка. Ці розбіжності розвели їх на протилежні сторони барикади. Та це сталося вже трохи пізніше, коли Іван Франко створив радикальну партію і став як її лідером, брав участь у виборах до Галицького сейму та Віденського парламенту.

Зустріч мандрівників з мешканцями Тернополя відбулась ввечері 2 серпня в замковій залі, якої вже віддавна не існує. Ще зранку зі Львова приспіла телеграма про заборону відчиту на зустрічі. Після декілька годинних петрактаций з намісництвом заборона була знесена, доповідь Олександра Барвінського про життя та творчість Миколи Костомарова була дозволена, і, як доповідало «Діло» п. Барвінський « популярним способом, чудовим прегарним язиком про жите Миколи Костомарова , виложив і підніс его заслуги в науці і літературі». Тема, яку вибрав для

своєї доповіді О.Барвінський, була не випадковою. 19 квітня за новим, чи 7 квітня за старим стилем у Петербурзі помер видатний український історик, товариш Тараса Шевченка Микола Костомаров, а тому доповідь у Тернополі Олександра Барвінського була своєрідним вшануванням видатного вченого.

По відчиті на сцену вишов жіночий хор під проводом дружини Олександра Барвінського Євгенії з дому Любович і – сталась історична подія: Цей хор виконав «Молитву руських дітей», яка сьогодні відома під назвою «Молитви за Україну» Верниволі на музику Лисенка.

«Молитва ся, – звітувалась газета «Діло» ч. 83 від 27 липня / 8 серпня 1885 року, –, відспівана с повною ерудицією, зрушила всіх дуже глибоко. Тернопіль погостив нас тим, чого у нас доси не бувало: руські дівчата під проводом пані Барвінської виступили публічно і помолились прилюдно за долю і волю народу. Як їх провідниця, так і весь хор (12 осіб) всі були в прекрасних строях народних; дивишся і не можеш очей відірвати... В хорі виступив сам цвіт Поділя: три панни Крушельницькі, дві Навроцькі, дві Чубатівни, панни Дроздовська. Студинська, Зарицька і Чемеринська. Все, що було в салі, з невисказаною розкошею поглядало на сю красу Поділя, а коли роздались по салі ніжні, любі звуки «Молитви» - праведна дрож проймала кожде серце: стільки святого чуття влили дівочі серця в слова і звуки своєї « Молитви». Безсуперечно і сим разом пані Барвінські положила велику заслугу. Нема такого вечерка , в котрім би достойна наша сподвижниця не взяла живої участі. Хвала за се їй, провідниці! Хвала і руським співачкам-щебетушкам славного Поділя! Моліться! Ваша пісня стане псалмом, покликком для руського роду за долю-волю народну!.. Зібраній публіці не хотілося стратити з очей так чудового образу, яким явився хор дів подільських, - і не дивниця, що неустаючі оплески покликали знов п-ю Барвінські на естраду - і знов розляглись ніжні дівочі звуки «Молитви».

Верниволя – це псевдонім Олександра Кониського, 25-літній ювілей літературної діяльності якого з ініціативи Івана Франка був широко відзначений у Львові на початку 1885 року [48,522], а історію створення «Молитви» детально дослідив Роман Кирчів². «Молитва» була написана на прохання українських студентів-богословів, які працювали над виданням збірника пісень та хорових творів «Кобзар». При кінці березня 1885 року, автори, не маючи надії опублікувати її в Росії, звернулись з проханням видрукувати її в Галичині. На початку червня «Молитва» з'явилась у літографії Антона Пришляка, яка розміщувалась в будинку № 9 по вулиці Коперника, в якому сьогодні знаходиться кінотеатр імені цього великого польського вченого. «Молитва» вийшла як третій випуск «Бібліотеки музикальної, яка з 1885 року почала виходити під егідою Товариства «Просвіта». Єдиний примірник цього видання зберігся у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка НАН України. На

обкладинці зазначено, що музика твору належить Миколі Лисенку, а слова Олександрю Кониському.

На всі три видання «Бібліотеки музикальної» в першому номері журналу «Зоря» за 1886 рік відгукнувся Іван Франко у невеличкій замітці «Симпатичне видавництво музикальне», де зокрема зазначив, що «Гімн той перший раз відспіваний був у Тернополі на вечерку, устроєнім під час мандрівки академічної молодіжі в пам'ять М.Костомарова, і визвав загальне удушевлення». «Надіятись треба, – писав Іван Франко, – що в виданю львівській молодіжі той гімн, як і другії в нім заміщені композиції швидко і широко розійдуться по нашім краю, а особливо найдуть доступ до наших читалень та хорів селянських і міщанських і причиняться знаменито до будження руського духа та гарячої любові до тої Русі-України – цілої, великої і нероздільної».

Побажання Івана Франка здійснились трохи пізніше, коли твір був аранжований для мішаного хору Віктором Матюком. Перейти Збруч гімну судилося тільки після революції 1905 року.

Замітка Івана Франка в «Зорі» аж ніяк не дає підстав твердити, що Іван Франко був примутній на цій вечерці, присвяченій пам'яті Миколи Костомарова, оскільки відчит про нього міг прочитати в «Ділі». Варто зауважити також, що у згаданому відчиті про вечір в Тернополі і був вперше опублікований текст «Молитви».

Випущений в літографії випуск «Молитви» «був розкладений на жіночі голоси та фортепіанний супровід, тому й не дивно, що і прозвучав цей твір вперше у виконанні жіночого хору, в якому дебютувала Соломія Крушельницька.

В понеділок 3 серпня мандрівники вирушили до Микулинців і по дорозі наспіли на обід до Прошови, де нещодавно на весілля свого товариша Осипа Олеськова був дружбою Іван Франко.

Брами міста Микулинця перед мандрівниками були закриті. Жандармерія заборонила міщанам хлібом-сіллю зустріти мандрівників, які під ескортою цих же жандармів минувши місто, зупинились у німецькій колонії Конопківка, яка рахувалась присілком Микулинців.

Вокально-декламаційний вечір з відчитом, який мав прочитати Іван Франко, був заборонений. Комітетові, який просив надати для заходу велику шкільну залу, було у цьому відмовлено, хоча іншим товариства шкільна рада це приміщення охоче надавала.

Звіт про відвідини мандрівниками Микулинець з'явився в № 86 «Діла» від 3/15 серпня 1885 року. Цей звіт своєю формою та змістом різко відрізняється від всіх інших написаних перед ними і опісля найперше тим, що в ньому дуже детально розглянуто ступінь організації міщан. Звернути варто увагу на те, що саме це вивчення і ставив собі за мету «Етнографічно-статистичний гурток», організовуючи мандрівку.

«Цікава річ, що Микулинці, – писалось у цьому звіті, – хоч і як мале місто, мають кілька товариств, котрі досить добре розвиваються. І так: 1)

товариство рибацьке (40 членів, 2 зр. вступ); 2) товариство пчільничо-огородниче (60 членів, вкладка 2 зр., для селян 50 кр.) ; 3) товариство охорони звірят (50 членів); 4) кружок педагогічний; 5) «Шкільна поміч» (45 членів, вкладка 50 кр.) З часом бажають тут завязати спілку ремісничу і заложити філію «Народної Торгівлі». Міщане микулинецькі не належать зовсім до заможних людей; тут головний недостаток ґрунтів даєся взнаки. Міщане не мають більше як 3–4 морги поля. Вони по більшій частині займаються шевством та кушнірством, а жінки роблять рибацькі сіти. І селянський народ тут не багатий. Правда, поле вельми урожайне, але біда в тім, що єго у хліборобів мало. Найбільший богач в сих околицях має 24 морги. За то і робітник платиться вельми низько. Від одної копи припадає жєнцеви найбільше 5 снопів; коли ж жнець більше не положить, як дві копи, то денно заробляє найбільше 10 снопів; косар дістає 40 – 50 кр. Околиці микулинецькі гарні, горбисті, а при тім щасливі, що тут нема ніколи повені, а дуже рідко і град навіщає. Для того то люде, хоч і як не багаті, не зазнають тої крайної бідноти і нужди, яку можна зустріти не на Поділю. Люди тут більше інтелігентні, як в деяких других сторонах. Світло науки озарило сі околиці своїми праведними лучами так, що кожний говорить тут свідомо про наші народні справи. І не дивно, що тут якраз вручено вандрівникам прекрасний стих «Привіт руським соколам», написаний селянином Павлом Думкою з Купиченець». Саме тоді й познайомився Іван Франко з цим народним поетом.

Свідченням перебування Івана Франка в Микулинцях є й п'ять листів А.Рибачика, власника закладу по виготовленню рибацьких сіток, до Івана Франка, які зберігаються у відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України у фонді Івана Франка. Іван Франко замовляв у нього для себе різні види сіток для ловлі риб.

Від Микулинець дорога мандрівників пролягла до Терєбовлі, де були зустрінуті тамтешнім бургомістром Ольпинським, який виголосив промову, котра виявила справжню мету мандрівки студентів Поділлям. «Панове! – говорив він. – Від імені тутешнього комітету вітаю вас щиро і відкрито в нашому місті, хоча знаю – не хочу цього скривати – що одержані від нас враження не такі вже у Вас прихильні. Мої панове! Я знаю, чого ви хочете – і якщо б це від мене залежало між нами наступила б швидко згода. Ви хочете – рівноправності руської мови в школах і урядах, – я завжди був за цим. Ви бажаєте фактичної рівноправності у всіх інших напрямках, – я, якщо б це було в моїх силах, відразу реалізував би ваші бажання. Тих декілька слів, що пливають з глибини серця, вважаю за потрібні сказати Вам при вашому, панове, тут прибуттю і запевнити вас, про мої найщиріші до вас почуття, думки та бажання. Прийміть від мене прихильне оце моє виrozumіння, а разом з тим від цілого тутешнього міста : «Вітайте нам, милі гості!» Цю промову газета «Діло» опублікувала у № 86 від 3/15 серпня 1885 року.

Відтак шлях до містечка Хоросткова проліг через Плебанівку, Хатки та Лазівку. По дорозі була зупинка в Говилові, де парохом у тамтешній церкві був батько Євгена Олесницького. Тут на мандрівників чекала довколишня інтелігенція. Як стверджує невідомий кореспондент в інформації для газети «Діло» № 95 від 29 серпня /10 вересня 1885 року, на прийняттю виголосив тост учасник мандрівки болгарин за національністю і його промова знайшла відгук серед зібраних, які у відповідь на даний тост відповіли, що доля болгарського народу є дуже в тих історичних умовах подібна до долі руського народу. Відтак був Хоростків, де в місцевій читальні мав доповідь Володимир Коцовський. Він розповів про життя та творчість будителя Галицької Русі Маркіяна Шашкевича.

У Хоросткові закінчилась мандрівка Івана Франка зі студентами і свідченням тому, а також про участь Івана Франка у студентській мандрівці, є лист дружини Володислава Федоровича Кароліни Федорович до Івана Франка від 4.08.1895 року з проханням повідомити її, на котре число прислати підводу в Хоростків, щоб забрати його та київських гостей у Вікно. Іван Франко поїхав з Хоросткова у Вікно разом із Катериною Мельник, майбутньою дружиною Володимира Антоновича, Оленою Доброграєвою, нареченою Володимира Коцовського, та Спиридоном Гулабчевим. Даний лист опублікований у статті Романа Горака «Біографія на замовлення»³ Скільки пробув Франко у Вікні – невідомою. Справжня мета поїздки виявилась на початку 1886 року, коли на Одеській митниці був затриманий Спіро Гулабчев, який був болгарським підданим. В серпні 1878 року він приїхав у Москву і пробув там два роки, навчаючись у Московській духовній семінарії, опісля один рік був вільним слухачем Московського університету. У 1881 році перейшов на історико-філософський факультет Київського університету і рахувався студентом цього університету до жовтня 1885 року, коли виїхав у Болгарію. Опісля мав намір повернутись знову до Києва. 15 лютого 1886 року при огляді його багажу в Одесі на таможні було виявлено велику кількість виданих закордоном книжок М. Драгоманова. С. Гулабчев був притягнутий до зізнання і наказом Міністерства юстиції за № 10153 за 1886 рік був депортований з країни. Був добрим знайомим Олени Доброграєвої⁴ Цілком можливо, що поїздка у Вікно київських знайомих була далеко не випадковою і мала на меті відкрити шлях на кордоні для переправки заборонених книжок з Женеви у Київ.

Після від'їзду Івана Франка мандрівники продовжили «освіжати молодечого духа», пильно вдивлялись у роботу читалень, описуючи пам'ятки архітектури. Фактично ця мандрівка залишила вагомі свідчення про стан збереження пам'яток, чого не можна надібати в інших документах. Залишається тільки жаліти, що не вдалось випустити планованого альбому, де би мали бути зафіксовані ті пам'ятки старини. Ще прикріше, що в пресі годі дошукати повідомлень, куди пропали зроблені

під час мандрівки зарисовки, значення яких сьогодні для нашої історії важко переоцінити.

В п'ятницю 7 серпня мандрівники рушили на Гусятин. З рефератом «Нові українські пісні про громадські справи» виступив знову Володимир Коцовський.

Слава про мандрівників бігла поперед них. Народ приходив на такі зустрічі в народних строях. Люди, бачачи свою інтелігенцію, яка не цурається своєї мови, одежі та звичаїв і готовою прийти на допомогу меншому братові, зустрічали мандрівників зі сльозами на очах. Кожен вечір ставав своєрідною маніфестацією єдності. Все частіше подібні зустрічі закінчуються гімном «Ще не вмерла Україна». Цього вже було досить для цісарсько-королівських стражників порядку та польських шовіністів, які вирішили після зустрічі в Угрині в домі о. Брилинського, покласти цій мандрівці край.

Після Чорткова мандрівники мали намір пароплавом дібратись до Заліщик, а звідти в Буковину. Та пароплав відмовився їх перевозити.

Мандрівка була під зривом, але на допомогу прийшло місцеве духовенство. Вони запропонували мандрівникам вернутись до Нижнева, а відти через Ягольницю, Улашківці, Більче та Бедриківці дістатись до Заліщик. Мандрівників зустрічали як героїв, як посланців надії в кращу будущину українського народу. І так було по всій дорозі. У Нижневі мандрівників зустрів Кость Левицький, батько якого був парохом цього села, Леонід та Роман Заклинські, Петро Огоновський та інші представники інтелігенції. Які спеціально прибули, щоб підтримати мандрівників. І знову промови, і знову відчити, і знову зустрічі в читальні. В Нижневі Леонід Заклинський читав доповідь про Петра Могилу, а його брат Роман мав доповідь на тему «Дещо про світ Божий».

По дорозі у Заліщики зупинились мандрівники в селі Більче Золоте і в газеті «Діло» № 100 від 10/22 вересня з'явився детальний опис тамтешніх печер.

Після золотого Поділля була Буковина і Кіцмань. І на кожному кроці корчма. На кожному кроці убогість, на кожному кроці пияцтво. В повіті, в якому переважна більшість українці, жодної української школи, а повним ходом йде румунізація. Випросила кіцманська інтелігенція в цісаря дозволу відкрити на Буковині нищу руську гімназію і знайшлись «патріоти», які підпоїли народ, зібрали підписи, що такої їм не потрібно. І добились свого.

Місцеве духовенство свідомо споює народ. От священик відкрив біля входу до церкви свій шинок, «так що, - пише «Діло» № 100 від 10/22 вересня, – відправляючи богослуженє прямо може видіти і контролювати свого шинкаря в продажі горілки».

Після Кіцманя - Чернівці. Тут мандрівники дали традиційний концерт української пісні. Їх радо вітала тутешня інтелігенція. Мандрівники відвідали Осипа Федьковича. «Старші літа, – напише газета

Діло» № 102 від 17/29 вересня, – багато змінили его живу, енергічну вдачу; ми застали его мовчаливим, задуманим. На наш привіт відповів він кількома словами подяки, і від великого зворушення замовк. Розпитавши про его здоровле і літературні занятя, ми розпрощалися. За тим пішли ми зложити свій поклін другому буковинському писателеві і композиторові о. Исидорови Воробкевичу. Не заставши его вдома (виїхав на купелі), ми лишили лист с підписами всіх вандрівників».

У Чернівцях на вечорі з рефератом про життя і творчість Маркіяна Шашкевича виступив Володимир Коцовський.

На другий день відбувся прощальний обід, який дав парох тамтешньої греко-католицької церкви о. Келестин Костецький «Зібраних, – звітувався згаданий номер газети, – було до 40 лиць (30 вандрівників і членів місцевого комітету). Настрій був вельми поважний і сердечний. Горячими словами відозвався особливо о. Костецький. Заохочуючи руську молодіж до неусипнох праці на ниві народної вніс тост в честь руського народу і на долю нашої матері Руси-України. Одобрені патріотичною річею прирекли вандрівники торжественно, що завсігди сміло і непохитно будуть стояти при народнім прапорі і боронитимуть рідної справи; щирою працею і невтомимим трудом думають добути собі правдиво гуманне образование, котре одно гідно побороти темноту і вивести народ на путь правди і волі. З тим народом на устах розстались ми с нашими буковинськими братами, дякуючи їм за їх щирість, гостинність і любов, з якою прийняли у себе руську молодіж».

У вівторок дня 16 серпня вибиралися ще вандрівники до Вижниці, та різні перешкоди спинили їх намір. Роз'їхались отже всі додому, давши собі слово, що на другий рік всі як один візьмуть участь в IV вандрівці руської молодежи в якісь сторони нашої дорогої Руси».

Однак ні четвертої, ні п'ятої мандрівки студентів по краю так і не відбулось. Уряду було достатньо клопоту з третьою.

125 років минуло з того часу, коли Україна отримала свій духовний гімн. Не нагадують сьогодні про цю подію ні меморіальні дошки у Львові на будинку № 9 по вулиці Коперніка, де в літографії Антона Пришляка він був надрукований. Ні в Тернополі, де вперше був виконаний...

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 7653. – С. 132–133.

² Кирчів Р. Духовний гімн України // Дзвін. – 2010. - № 1. – С. 111–115.

³ Горак Р. Біографія на замовлення // Українське літературознавство: Збірник наукових праць Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Вип.68. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – С. 260–304.

⁴ Горак Р. Листи Олени Доброграєвої до Івана Франка// Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. – Вип. 5. – Львів: Каменяр, 2005, - С.84–113.

Наталя Шульгата
Львівський період у діяльності Андрія Жук

Злам XIX–XX століть характеризувався формуванням самостійницько-соборницьких ідей, на засадах яких розвивався й поширювався український національно-визвольний рух в Австро-Угорській монархії та Російській імперії.

Одним із тих, хто втілював державницькі ідеї у життя був Андрій Жук. Він народився 14 липня 1880 року у с. Вовчок Лубенського повіту на Полтавщині в старій козацькій родині. Після закінчення сільської школи працював помічником волосного писаря, письмоводителем, земським писарем у волосному суді, а згодом у Лубенському повітовому земстві. Тут він у 1900 р. став членом Революційної Української Партії (РУП).

У травні 1901 р. він переїхав до Полтави, де тимчасово працював у статистичному бюро губернського земства під керівництвом О. Русова, і з цього часу статистика стала його професією і захопленням. У Полтаві А.Жук брав участь у Першій підготовчій конференції РУП, підтримував тісні зв'язки з лідерами цієї партії: Дм. Антоновичем, М. Русовим, М. Поршем та ін. Він став активним дописувачем до нелегальних органів РУП – «Гасло» (1902) та «Селянин» (1903), які виходили в Чернівцях. Його статті та замітки головно присвячувалися селянським справам Полтавської та Харківської губерній, рідному селу, а також місцевим революційним організаціям¹. Після розколу РУП наприкінці 1904 р. А. Жук залишився у фракції, яка під проводом Дм. Антоновича перейшла на соціалістичний ґрунт.

Після служби в армії в жовтні 1905 р. А. Жук повернувся до Харкова і присвятив себе виключно партійній роботі. Він – член центрального комітету Української соціал-демократичної партії, секретар центрального комітету, співробітник легальних і нелегальних партійних органів: «Вільна Україна» (виходила на початку 1906 р. у Петербурзі), «Боротьба» (1906, Київ), «Соціал-демократія» (1907, Полтава), «Слово» (з 1907, Київ). Зокрема, у «Вільній Україні» А. Жук опублікував під псевдонімом А. Ільченко велику статтю про демонстрацію 23 листопада 1905 р. декількох військових частин Харківського гарнізону та озброєних робітників і про повстання харківського робітництва 12 грудня 1905 р. У полтавському нелегальному часописі «Соціал-демократія», редактором якого був П. Дятлів, Жук виступав під псевдонімом А. Вовк, а в «Слові», куди писав статті в основному на виборчу тематику, підписувався А. Хрущ. У той час він написав низку відозв-комунікатів².

Його активна революційна діяльність у Полтаві, Лубнах, Харкові, Києві та інших містах Наддніпрянщини привертала увагу поліції й у серпні 1906 р. А. Жук разом з С. Єфремовим, Л. Юркевичем, В. Винниченком, В. Степанківським та редакцією журналу «Рада» був заарештований³. У

лютому 1907 р. А. Жука разом з іншими випустили з Лук'янівської тюрми за грошовою порукою в сумі 1000 карбованців, які заклала Олександра Юркевич (мати Льва Юркевича), що опікувалася політичними в'язнями в тюрмах Києва і витрачала на це значні суми.

Однак, репресії проти українства не вщухали, а набирали систематичного характеру. У квітні 1907 р., відразу після III з'їзду УСДРП (4 - 10 квітня 1907 р.) А. Жука знову заарештували, 26 вересня 1907 р. закрили «Просвіту» у Катеринодарі, 26 серпня в Полтаві заарештували обласну конференцію УСДРП, відбувся суд над Ю. Тищенком і Є. Гаврилеєм⁴.

У вересні 1907 р. А. Жук, як і інші лідери української соціал-демократії (В. Винниченко, В. Степанківський, Л. Юркевич), виїхав за межі Російської імперії, долучившись до так званої третьої хвилі української наддніпрянської політичної еміграції.

Пробувши недовго у Швейцарії, наприкінці 1907 р. А. Жук перебрався до Львова, де перебував аж до вибуху Першої світової війни. Тут він став одним з провідних діячів українського кооперативного руху. До роботи в кооперації його залучив К. Паньківський, тодішній директор Крайового союзу кредитового – спілки українських кредитових товариств Галичини та редактор кооперативного журналу «Економіст». К. Паньківський запропонував наддніпрянцеві дописувати до «Економіста» про кооперативне життя.

А. Жукові довелось опрацювати відповідну літературу і вже у 1908 р. з'явилася його перша стаття «Дорожнеча життя і кооперації». Наслідком кооперативних студій стали його наступні публікації: «Кооперативні конгреси в Європі», «Кооперативний з'їзд в Москві», «Міжнародна організація кооперативів» та інші. У тому ж році з'явилася на сторінках львівського часопису «Земля і воля» (орган української соціал-демократичної партії) велика праця А. Ільченка (А. Жука) «Про кооперацію».

Разом з К. Паньківським він займався виданням серії праць «Економічна бібліотека», в якій публікував власні праці «Молочарські спілки в чужих краях і у нас», «Про заснування спілок» (1910), видрукував своє ґрунтовне дослідження «Українська кооперація в Галичині» (1913)⁵.

Дописи А. Жука в українській пресі – київській («Рада») і львівській («Земля і воля», «Праця», «Діло»), в яких він формулював свої нові спостереження та враження й формулював погляди на значення проблем, які висувалися галицько-наддніпрянськими відносинами, для української політики, відкрили йому шлях до праці у галицькій українській кооперації.

А. Жук став одним з лідерів галицького кооперативного руху. З 1909 р. він – співредактор «Економіста» та редактор популярного кооперативного часопису «Самопоміч». Він з головою поринув у місцеве життя, всюди виявляючи ініціативу, реальний підхід до справи і працездатність⁶.

На еволюцію ідейних переконань А. Жука вплинули й дружні взаємини із Михайлом Новаковським, одним з видних діячів української соціал-демократії, а також життя галицьких українців в цілому з їх завзятою національною боротьбою за свої національно-політичні та культурно-освітні права. Перебуваючи в Галичині, а. Жук відмовився від марксизму на користь національного соціалізму.

М. Порш (один з лідерів української соціал-демократії) визнавав: «Ніхто не розвинув так добре цілої системи націонал-демократичних думок, ніхто не обґрунтував так добре націонал-демократичної позиції в кооперативній справі як... марксист А. Ільченко»⁷.

З нагоди 40-літнього ювілею «Просвіти» у Львові 1-2 лютого 1909 р. відбувся перший Просвітньо-економічний конгрес, в якому взяли участь відомі громадсько-політичні діячі Наддніпрянщини: М. Левитський, Є Чикаленко, І. Шраг, в тому числі й А. Жук. Це був не звичайний з'їзд, а справжнє національне свято – маніфестація національної солідарності українців, які працювали на різних територіях, підвладних Російській і Австро-Угорській імперіям⁸.

Найяскравішим на конгресі, на думку І. Витановича, був виступ А. Жука. Думки, які він висловив, лягли в основу ідеологічної традиції українського кооперативного руху, були не тільки його власним переконанням, а й переконанням того ідейного оточення, що захопилося реальною громадською роботою⁹.

А. Жук був одним з ініціаторів створення у Львові товариства «Наша кооперація» (на зразок київського), яке ставило своїм завданням об'єднати кооперативи та прихильників кооперативної ідеї, розгорнути кооперативний рух українців. На установчих зборах товариства у 1913 р. А. Жук був обраний його секретарем, йому ж доручили розробити програму організації. Товариство планувало провести кооперативний конгрес, готувало кооперативну виставку, однак Перша світова війна перешкодила реалізації цих планів.

Працюючи на кооперативній ниві, А. Жук не залишив політичних справ. У Львові існувала Закордонна група УСДРП, до якої входили В. Винниченко (Гриць), Д. Донцов (Закопанець), В. Дорошенко (Немирич), О. Назаріїв (Грандibal), В. Степанківський (Коваль), а її секретарем був А. Жук (А. Андрієнко)¹⁰.

Розвиваючи українську самостійницьку думку наддніпрянці на зборах ЗГ УСДРП 27 листопада 1907 р. вирішили заснувати у Львові безпартійну українську емігрантську організацію, яка мала об'єднати всі розрізнені сили, незалежно від їх політичних позицій. Наддніпрянці Галичини шукали нових шляхів для національної політики, прагнучи скерувати свою діяльність для розвитку ідеї самостійництва – від пропаганди політичного сепаратизму від Росії до утворення самостійної Української держави¹¹.

Напружені міжнародні відносини, особливо на Балканах, де перехрещувалися російські і австро-угорські інтереси, стали поштовхом для наддніпрянської еміграції у Львові щодо створення всеукраїнської політичної організації, що, як писав А. Жук «мала вивести українську справу на ширші горизонти й приготувати українську суспільність до якогось чину, до акції».

4 - 6 березня 1911 р. у Львові відбулися наради наддніпрянських політемігрантів за участю А. Жука, В. Степанківського, Л. Юркевича, В. Липинського, В. Кушніра, редактора «Ukrainische Rundschau» у Відні. Нарادي мали започаткувати активну політичну самостійницьку діяльність¹².

Першим кроком у цьому напрямі мало бути видання друкованого органу під назвою «Вільна Україна», навколо якого мала би утворитися відповідна політична організація. Учасники наради визначили зміст першого числа часопису, в якому А. Жук був редактором. До співпраці запрошено В. Дорошенка, М. Залізняка, В. Темницького, І. Крип'якевича. Однак ці плани не втілилися у життя через розходження серед учасників наради у поглядах стосовно здобуття незалежності, до того ж додалися ще й непорозуміння через назву і брак матеріальних коштів на видання часопису. Так невдачею закінчилася перша спроба вияву на зовні української самостійницької думки¹³.

Наступним кроком наддніпрянської політичної еміграції у здійсненні своїх задумів задля поширення відомостей у Європі про становище українців було заснування А. Жуком у жовтні 1912 р. у Львові Українського інформаційного комітету. Навколо нього об'єдналися майже всі українські емігранти, які самотужки проводили інформаційну роботу за кордоном, нав'язано стосунки з деякими політичними діячами у Наддніпрянщині.

Комітет був позапартійною організацією і складався виключно з галичан. Очолював його професор Роман Залозецький, на той час англійський консул у Львові, заступником був Володимир Бачинський, секретар «Народного Комітету української націонал-демократичної партії», секретарем – Андрій Жук. До складу Комітету входили також тодішній редактор «Діла» Василь Панейко, журналіст Ярослав Весоловський, поет Василь Пачовський, кооператор Іван Петрушевич та інші¹⁴.

Поставивши собі за мету пропагувати у Європі справи національно-політичного визволення України, зацікавити ним офіційні чинники Австро-Угорщини й інших держав, Український інформаційний комітет намагався зібрати всі важливі відомості про суспільно-політичне життя в місцях компактного проживання українців і створити архів-бібліотеку газет та журналів, які містили подібні факти. Крім того, він розвинув діяльність у напрямі пропаганди української справи у Західній Європі, видавши низку брошур про Україну англійською мовою.

У грудні 1912 р. А. Жук видав «Основи Українського Комітету» – програму українського націонал-визвольного руху, на підставі якої на випадок війни українська справа підносилася на найвищий рівень, до якої залучалися б відповідні особи, а згодом утворилася б політична організація. Він вважав, що нову програму повинні сприйняти зовнішні політичні чинники, яким належало стати союзниками українців у їх визвольних змаганнях.

Покликаний до життя Український комітет А. Жук вважав як загальнонаціональну, безпартійну, тимчасову організацію українців Наддніпрянщини, яка під час австро-російської війни мала б виступити на боці Центральних держав проти Росії¹⁵.

Політичні акції українських політичних емігрантів з ідейного та організаційного погляду, всі їхні пошуки, змагання й заходи з вибухом Першої світової війни знайшли своє втілення у Союзі Визволення України, одним з організаторів якого був А. Жук. Саме він з В. Дорошенком ініціював проведення 4 серпня 1914 р. в Академічному Домі у Львові загальних зборів представників наддніпрянської політичної еміграції, в яких взяли участь також Д. Донцов, О. Назаріїв, М. Залізняк. Було прийнято рішення про заснування Союзу визволення України і політичну платформу організації, опрацьовану А. Жуком¹⁶.

У зв'язку з російською інвазією у Галичині А. Жук разом з СВУ переїхав до Відня. Тут він протягом всього часу існування Союзу (1914-1918 рр.) вів внутрішні справи організації, працював у його друкованих органах, був співредактором «Вісника Союзу визволення України» (жовтень 1914 – грудень 1917) і редактором «Вісника політики, літератури й життя» (січень – листопад 1918 р.). А. Жук був членом Загальної Української Ради (травень 1915 – листопад 1916), проводив значну національно-просвітню роботу серед військовополонених українців в таборах Австро-Угорщини та Німеччини, а також культурно-освітню працю серед українців Волині, Підляшшя, Полісся. Він був одним із організаторів дивізії Сіро- і Синьожупанників¹⁷.

Після проголошення Української Народної Республіки і розв'язанням СВУ (липень 1918 р.) А. Жук працював радником з особливих доручень українського посольства у Відні, згодом у МЗС УНР, референтом ЗУНР, Комітеті оборони західноукраїнських земель.

Відданий своїм ідеалам та принципам працювати для народу, А. Жук мав намір повернутися в Україну, де відбувався процес українізації і, здавалося, була можливість залучитися до економічної і культурної праці. Ця гадка не покидала його ще й тому, що до краю повернулося з еміграції багато визначних діячів на чолі з професором М. Грушевським. Але А. Жук був обережнішим від інших, можливо, відчував чи передбачав, чим може для нього закінчитися повертання до радянської України. Він відмовився від свого наміру, ніби передчуваючи трагічну долю, що спіткала майже всіх емігрантів, що повернулися до рідного краю¹⁸.

У 1930 р. А. Жук переїхав до Львова. З того часу і аж до еміграції на Захід (1940 р. виїхав до Відня, де й помер 1968 р.) працював у кооперації. Він очолював статистичний відділ Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК), де, за його словами, працювало декілька ревізорів-наддніпрянців, став членом Товариства допомоги емігрантам з України, був задіяний у Відділі Товариства «Просвіта», членом статистичної комісії при історичній секції НТШ у Львові¹⁹.

А. Жук публікував свої розвідки у періодичних виданнях РСУК: «Господарсько-кооперативна часопись», «Кооперативна республіка», «Календарець Кооператора», у часописах «Діло», «Новий час», редагував часопис «Кредитова кооперація», викладав на кооперативних курсах, які влаштовував Ревізійний союз або його повітові філії²⁰. Крім того, його статті друкувалися у календарі-альманаху «Дніпро», органі Товариства «Просвіта» - «Життя і знання».

У цей час вийшла низка його важливих досліджень. Це статті «Чи і в якій мірі хліборобські артїлі М. Левитського були продукційними колективами?» (1928), «Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на Великій Україні» (1932), «Грицько Галаган – піонер кредитної кооперації на Великій Україні» (1932), «Наші Рогдельці» (1937), «Кооперація в Польщі і місце в ній української кооперації» (1930), «Національний склад і територіальне розміщення кредитних кооперативів у Польщі» (1934), «Українська кооперація в Польщі» (1934, окреме видання) та ін.²¹

Крім кооперативної праці, А. Жук був активним громадсько-політичним діячем. Він підтримував контакти з наддніпрянськими політичними емігрантами В. Дорошенком, Д. Донцовим, В. Липинським, В. Залозецьким. Тривалий час А. Жук працював в управі (разом з А. Петренком, В. Дорошенком, В. Сімовичем) взаємодопомогого і видавничого кооперативу «Хортиця», був редактором його видань. «Хортиця» була по суті «літературним підприємництвом емігрантів з Великої України», яке поставило себе на послуги визвольної справи та цим означається характер і зміст літературних праць, які воно видає та розповсюджує». Так, кооперативом видано працю Ю. Липи «Призначення України», а у 1934 р. кілька чисел періодичного органу «За Україну».

А. Жук був одним із ініціаторів створення у Львові (червень 1936 р.) і секретарем Товариства українських кооператорів. Очолював Товариство Юліан Павликовський, заступником був О. Луцький, а скарбником – С. Кузик²².

2 січня 1938р. з нагоди 30-ліття літературно-кооперативної праці А. Жука відбулися урочисті сходи Товариства українських кооператорів. На урочистостях тематичні реферати виголосили відомі громадські діячі: голова РСУК Ю. Павликовський, віце-маршалок польського Союму Василь Мудрий, Остап Луцький – директор Центросоюзу, Карло Коберський – кооператор, Ілля Витанович – кооператор, історик, директор

Кооперативного ліцею у Львові²³. Збори засвідчили високу оцінку галицькими кооператорами внеску А. Жука в розвиток українського кооперативного руху.

А. Жук, перебуваючи у Львові у міжвоєнний час, доклав багато зусиль для піднесення української кооперації. В еміграції А. Жук не полишив журналістського пера, публікував свої праці в часописах «Український самостійник», «Сучасність», «Визвольний шлях», до кінця свого життя зберігав ідеї національної незалежності, служив рідному народові.

¹ Патер І, Пастушенко Р. Андрій Жук // Українські кооператори. (Історичні нариси). Кн. 1. – Львів, 1999. – С. 282.

² Там само.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 69.

⁴ Там само. – Спр. 35. – Арк. 15–26.

⁵ Гелей С. Ілля Витанович. Науково-педагогічна та громадська діяльність. – Львів, 2010. – С. 190.

⁶ Дорошенко В. Людина чину (Слів кілька про Андрія Жука) // Дніпро. – Львів, 1939. – С. 128.

⁷ Патер І., Пастушенко Р. Цит. пр. – С. 287.

⁸ Чуйко І. Євген Олесницький: сторінки життєпису. Історико-біографічний нарис. – Тернопіль, 2005. – С. 66.

⁹ Витанович І. Андрій Жук (Ільченко) // Кооперативна республіка. – Львів, 1938. – Ч. 2. – С. 39–46.

¹⁰ Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку ХХ ст.. – Львів, 2002. – С. 73.

¹¹ Пам'яткова книжка Союзу визволення України і Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 276.

¹² Жук А. До історії політичної думки перед війною // Визволення. – Відень; Прага, 1923. – № 2. – С. 34.

¹³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 51–59.

¹⁴ Там само. – С. 63–64.

¹⁵ Там само. – С. 69.

¹⁶ Патер І., Пастушенко Р. Цит. пр. – С. 290.

¹⁷ Детальніше див.: Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2001.

¹⁸ Молода нація. Альманах. – К., 2002. – №3. – С. 82.

¹⁹ National Archives of Canada (The Andry Zhuk collection). – MG 30, С 167, Vol 1, File 5; Андрій Жук // Календар-альманах “Дніпро”. – Львів, 1939. – С. 126, 130–131.

²⁰ MG 30, С 167, Vol. 1, File 5.

²¹ Гелей С. Цит. пр. – С.143; Витанович І. Андрій Жук (Ільченко), кооператор – громадянин. – Львів, 1938. – С. 15.

²² Гелей С. Цит. пр. – С. 135.

²³ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 47.

Оксана Кравецька

Громадсько-політична діяльність Сидора Голубовича на Тернопільщині (1899–1914 рр.)

У громадсько-політичне життя Східної Галичини першої половини ХХ століття Сидір Голубович увійшов як відомий державний та політичний діяч, депутат австрійського парламенту та Галицького сейму, голова Ради Державних Секретарів Західно-Української Народної Республіки, адвокат та публіцист. Початок його багатогранної суспільної праці був тісно пов'язаний з Тернопільщиною, де він чимало зробив для поживлення фінансово-господарського, культурно-просвітницького та політичного розвитку мешканців краю. В цьому регіоні він був керівником місцевих філій таких товариств як «Просвіта», «Сокіл», «Повітове кредитне товариство»¹, директором торгово-кредитного товариства «Народний дім»², повітовим організатором Української національно-демократичної партії (УНДП)³.

В українській історіографії постать С. Голубовича є малодослідженою. Лише окремі аспекти його життя та діяльності висвітлюються в роботах тернопільських авторів П. Гуцала⁴ та Б. Головина⁵. Деякі сторінки з громадської праці С. Голубовича в краї заторкують С. Баран⁶, М. Струтинський⁷, В. Лисий⁸, К. Курилишин⁹, а також краєзнавці В. Губ'як¹⁰ та Л. Бойцун¹¹.

Джерельною базою для написання статті стали, головним чином, документи та матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (Ф. 348, 372), Державного архіву Тернопільської області (Ф. 284) та матеріали тогочасної преси («Письмо з Просвіти», «Подільський голос», «Подільське слово», «Свобода»). У них містяться звіти про діяльність повітових осередків «Просвіти», «Сокола», ощадно-кредитних організацій «Народний дім», та «Повітове кредитне товариство», представлено матеріали про діяльність УНДП, організацію вічевого руху, передвиборчих кампаній на Тернопіллі тощо.

Метою статті є на основі відповідної джерельної бази та згаданих наукових досліджень проаналізувати головні напрямки господарсько-економічної, культурно-просвітницької та політичної діяльності Сидора Голубовича на Тернопіллі на початку ХХ століття.

Ще будучи адвокатським кандидатом (конципієнтом – О. К.) в канцелярії С. Чикалюка, С. Голубович брав участь у кооперативному русі Тернопільщини, який тоді активно поширювався товариством «Просвіта». 1899 р. у м. Тернополі С. Голубович став одним з ініціаторів створення першого на Поділлі українського «Повітового кредитного товариства», яке у 1927 р. переросло в «Український кооперативний банк»¹². З 1905 по 1914 рр. С. Голубович разом із В. Громницьким та С. Чикалюком входив до складу дирекції цього товариства¹³.

17 травня 1899 р. у приміщенні «Руської бесіди» відбулося перше засідання надзірної ради, на якому розглядались організаційно-господарські питання. На ньому було також прийнято рішення про ведення діловодства та кореспонденції українською мовою.¹⁴ За весь період діяльності (1899-1939) товариство мало суто національний характер, забезпечувало кредитом українські організації та населення, за що і було назване в народі «Українським банком». У статуті товариства зазначалось: «Ціль кооперативи є підносити заробок і господарство членів спільним веденням підприємства, підносити культурний рівень своїх членів»¹⁵.

За перше десятиліття діяльності (1899-1909) банк зумів здобути міцні фінансові позиції. Підтвердженням цього є збільшення кількості його членів із 199 до 2396 осіб¹⁶ та значний ріст капіталу. На загальних зборах «Повітового кредитного товариства» від 21 квітня 1909 р. було зазначено, що резервний фонд у 1908 р. зріс порівняно з попереднім роком на 2 117 корон, а його загальна сума за рік становила 22 663 корони, ощадні вклади зросли на 87 382 кор. і становили 720 418 кор., вартість нерухомості налічувала 199 000 кор.¹⁷, а загальний оборот становив 4 073 779 корон¹⁸. Основними вкладниками створеного на кооперативних засадах банку була українська інтелігенція, а його послугами користувались переважно українські селяни, міщани та громадські інституції. Зокрема, селяни одержували до 80 % позик у легкій для сплати формі, що давало їм змогу звільнитися від лихварських боргів та закупити тисячі моргів землі. Значні суми банк виділяв на культурно-освітні потреби¹⁹. Так, у 1903 р. було виділено 2000 корон на будівництво власного будинку «Міщанського братства», який став центром культурно-освітніх та гімнастичних починань українського загалу міста та околиць; надавалися кредити тернопільським товариствам «Просвіта» та «Сокіл». Крім того товариство здійснювало благодійну діяльність, виділяючи певні кошти із чистого прибутку вже згадуваним громадським організаціям, а також «Селянській бурсі», «Руській бурсі»²⁰, «Рідній школі» та ін.

С. Голубович був також організатором та довголітнім директором торгово-кооперативного товариства «Народний дім» у Тернополі²¹, що було засноване 1901 р. Метою новоствореної організації було «піднесенє добробуту членів через купно і продаж недвижимостей, будованє чиншових домів, приймає грошей на опроцентовані щадничі вклади та удіюванє позичок на корисних умовах»²². Крім цього керівництво установи планувало на кошти з чистого прибутку побудувати будинок для Народного дому, де би мали розташуватись найважливіші культурно-просвітницькі та господарські інституції.

Діяльність товариства у період головування С. Голубовича була спрямована на розширення та зміцнення економічних позицій його членів, яка полягала у допомозі вкладникам вигідно розмістити заощадження, наданні на сприятливих умовах позик, організації складів для сільських і міських крамниць, де з перших рук можна було б закуповувати товари,

сприянні збуту сільськогосподарської продукції тощо. Отже, товариство перетворилось на впливову торговельно-господарську інституцію число членів якої з кожним роком збільшувалось. У 1909 р. товариство налічувало 820 членів, а його фонди становили: вклади 43 642 кор., позики (скрип.) 34 394 кор., позики (векс.) 40 934 кор., паї 12 020 кор., резервний фонд 4 736 кор., чистий прибуток 1031 кор., загальний оборот 378 961 кор.²³ З ощадно-кредитного товариства «Народний дім» згодом утворилася кооперативна фабрика «Будучність»²⁴.

Таким чином, внесок С. Голубовича у розбудову перших українських торгово-кооперативних товариств на Поділлі був вагомим, адже вони до початку Першої світової війни зарекомендували себе надійними фінансовими установами Тернопільщини.

Не менш помітними були заслуги С. Голубовича на посаді голови тернопільської філії товариства «Просвіта», яке він очолював протягом 1904-1914 рр. Це товариство відіграло важливу роль у піднесенні національної свідомості українського населення краю, його освітнього, культурного та економічного рівнів. Тернопільська «Просвіта» за період головування С. Голубовича значно зміцнила свої позиції в регіоні та була визнана кращою філією товариства в Східній Галичині²⁵.

Головна увага філії була зосереджена на заснуванні та розбудові читалень, як первинних осередків товариства «Просвіти» у селах повіту. З цією метою керівництво створило у травні 1909 р. читальняну секцію, яку очолили проф. О. Терлецький та д-р М. Конрад²⁶. Діяльність секції була спрямована, головним чином, на організацію роботи читалень повіту, на проведення люстрацій (перевірок – О. К.), лекцій, курсів для неписьменних, заснування бібліотек, організацію різних культурно-просвітніх заходів, звітуванні перед керівництвом філії тощо. У 1912 р. члени читальняної секції відвідали 63 населені пункти, де провели люстрації у 20 читальнях та 6 касах і крамницях повіту, організували 26 лекцій на теми з історії університету, 8 занять з галузі точних наук, 13 лекцій про життя та діяльність визначних українських персоналій²⁷.

Читальні тернопільської «Просвіти» були місцем проведення театральних аматорських вистав та інших масових заходів. Кожного року філія організувала святкування на честь пам'яті Т. Шевченка, М. Шашкевича, Б. Грінченка, К. Острозького та інших визначних постатей, які супроводжувалися популярними концертами, де виступали селянські хори. Відзначались у цих заходах читальні таких сіл, як Мшанка, Івачів Горішній, Біла, Велика Березовиця, Должанка, Великий Глубичок, Чистилів, Висипівці та ін. Кошти, які були пожертвовані філії в результаті проведення святкувань, започаткували фонд для будівництва пам'ятників в Тернополі²⁸.

На засіданнях керівництва філії багато уваги приділялось національно-патріотичному вихованню молоді, результатом чого стало створення при читальнях молодіжних та спортивних товариств. Зокрема, у

1903-1904 рр. С. Голубович став одним з ініціаторів створення та першим головою місцевої філії товариства «Сокіл»²⁹, який знаходився у будинку «Міщанського братства» м. Тернополя. Завданням товариства було фізичне вдосконалення його членів та проведення культурно-просвітницьких заходів. Через такі молодіжні організації як «Сокіл», прогресивна інтелігенція Східної Галичини намагалася спільно сформувати новий тип патріота, основними рисами якого були фізична досконалість, витривалість, свідомий патріотизм, вихованість, культурність, освіченість, висока моральність³⁰.

У 1904 р. за ініціативою С. Голубовича, на власні кошти «Просвіти» та добродійні пожертвування громадян у місті було засновано велику Селянську бурсу, справами якої займався спеціально створений комітет на чолі з І. Бриковичем. Бурса на початку свого існування вміщувала 34 учні, які ходили до міських шкіл. Серед них було 29 учнів з української гімназії, 1 учень - реальної школи та 4 учні – з народної школи. Всі вони були забезпечені харчуванням та лікарською опікою. Станом на 1904/1905 навчальний рік оплата за проживання була мінімальною і становила від 10 до 17 корон за місяць з особи³¹. У Селянській бурсі встановився зразковий порядок та добрі навчальні традиції. Успішність її вихованців станом на 1911/1912 навчальний рік була високою, адже із 71 учня 19 завершили навчання з відзнакою, а інші отримали свідоцтва першого ступеня³².

Важливого значення С. Голубович надавав справі придбання власного будинку для «Просвіти» та Селянської бурси у м. Тернополі. У 1912 р. він ініціював заходи щодо купівлі земельної ділянки та побудови будинку на вулиці Коперніка й доручив архітектору проф. І. Левинському зі Львова виготовити проекти будівлі. Загальна вартість будівництва становила 0,5 мільйона корон, що, як виявилось згодом, було не під силу філії. Тому вже у 1913 р. було вирішено відмовитись від попереднього задуму і прийнято рішення продати площу та придбати у купця Штайна за 138 тисяч корон будинки на вулиці Міцкевича (тепер б. Шевченка) під номерами 9, 11, 13³³. Незважаючи на те, що справа купівлі нерухомості тягнула за собою величезні борги, які виплачувались впродовж наступних років, придбання приміщень мало важливе значення для подальшого розвитку філії³⁴. У придбаних будівлях були зали для засідань, бібліотека, крамниця кооперативи, приміщення для занять різноманітних культурно-просвітніх гуртків, а також приміщення для зберігання інвентарю, обладнань тощо³⁵.

Одним із важливих напрямків роботи філії «Просвіти» за часів головування С. Голубовича була організація господарсько-економічної діяльності та кредитної допомоги. 15 березня 1905 р. на одному із з'їздів делегатів читалень тернопільського повіту голова філії виголосив реферат «Про устрій вірцевих читалень», у якому зазначив, що читальні мають бути не лише культурно-освітніми центрами сіл, а й економічними

осередками, оскільки економічна допомога народу є головною умовою його просвіти та культурного розвитку. З огляду на це було обговорено способи заснування ощадних та позичкових кас, крамниць, господарських та торговельних спілок. Свою доповідь С. Голубович завершив побажанням, щоб делегати всіх читалень повіту, в рамках своєї діяльності, «зуміли довести читальні до кращого просвітнього та економічного розвитку»³⁶.

При читальнях «Просвіти» по селах були утворені склади для збіжжя, рільничо-промислові спілки, закладались крамниці, позичкові каси та інші заклади, де селяни мали можливість придбати за доступними цінами необхідні товари, отримати кредит на різні потреби. Особливо доброю репутацією та довірою серед населення користувалися каси-райфайзенки, які виявились дуже стійкими до інфляції. За сприяння філії в 1908 р. були засновані такі економічні кредитні товариства, як «Народний дім» в Малому Ходачкові, «Самопоміч» в Чернилові Руському, «Народний дім» в Кип'ячці та ін.³⁷. Крім цього керівництво філії в Тернополі проводило економічну просвіту народу шляхом організації відповідних публічних лекцій, допомоги спілкам при укладенні господарських балансів, проведення загальних зборів, перевірок тощо. З метою кращого і ефективнішого поширення передових методів господарювання та організації господарських навчальних курсів, за ініціативою С. Голубовича³⁸, у жовтні 1909 р. було засновано філію товариства «Сільський господар»³⁹. Таким чином, діяльність тернопільської «Просвіти» була поставлена на серйозну економічну базу, що дозволяло їй не лише проводити культурно-освітню роботу, а й надавати селянам матеріальну підтримку.

Ще одним важливим напрямком громадської праці С. Голубовича на Тернопіллі була участь у політичному житті. Як член УНДП, а згодом і член її керівного органу – Народного комітету, він брав безпосередню участь у роботі повітової організації партії, а також з 1906 по 1914 рр. був секретарем товариства «Подільська рада»⁴⁰, яка представляла політичні інтереси українців на Тернопільщині. Ці інституції фактично стали осередками УНДП у цьому регіоні. Як повітовий організатор, С. Голубович займався питаннями організації політичних віч, на яких порушував актуальні питання суспільно-політичного життя, ознайомлював передовсім українське населення з програмою діяльності партії, здійснював контроль за роботою громадських (сільських) організацій та за своєчасним збором партійного податку на Народний повітовий фонд, що мав стати фінансовою опорою партії.

З метою кращої політичної та просвітньої організації тернопільського повіту С. Голубович заснував газету «Подільський голос», яка була друкованим органом тернопільської народної організації і протягом 1904-1906 рр. виходила за його редакцією та фінансовою підтримкою⁴¹. Цей часопис, а також наступний - «Подільське слово»⁴², у виданні якого він також брав участь, відіграли помітну роль у пробудженні

національної свідомості українців краю, «ціла народна так просвітна, як і політична робота набрала більшої пляновості і стала ся успішнішою»⁴³.

У 1906 р. С. Голубович був активним учасником та організатором політичного вічевого руху на Тернопільщині, основною вимогою якого було запровадження демократичної виборчої реформи до австрійського парламенту. Цей рух зустрів різкий опір збоку польських шовіністично налаштованих політичних кіл, оскільки введення нового демократичного закону загрожувало збереженню «польського стану посідання» у Галичині, який досягався за допомогою куріальної системи. Зокрема, цісарсько-королівське староство у Тернополі, що виступало лише в інтересах польської верхівки, масово забороняло проведення подібного роду заходів у селах повіту, мотивуючи свої дії тим, що український національно-демократичний рух є наскрізь пройнятий антидержавними настроями і може загрожувати безпеці поляків та євреїв. Проте, незважаючи на рішучий опір галицької адміністрації, багаточисельні народні збори були проведені майже в усіх селах повіту, зокрема у Воробіївці, Струсові, Великому Глубічку, Пронятині, Цеброві, Великому Ходачкові, Глядках, Купчинцях, Чернихові, Кутківцях, Петрикові та ін.⁴⁴ Таким чином, демократичний вічевий рух на Тернопільщині, організований національними демократами на чолі з С. Голубовичем, став частинкою масового загальноімперського руху народів Габсбурзької імперії, в результаті чого центральне керівництво змушене було прийняти 27 січня 1907 р. закон про запровадження загального виборчого права до виборів у австрійський парламент.

У час політичної роботи на Тернопільщині С. Голубович двічі балотувався у послі від УНДП до австрійського парламенту. 19 лютого 1907 р. повітовий з'їзд громадських делегатів, скликаний тернопільською народною організацією одногolosно затвердив його кандидатуру з виборчого округу № 68: Тернопіль - Збараж – Нове Село – Козова. Проте, незважаючи на високий рейтинг на Тернопільщині, він зазнав поразки на виборах 14 травня 1907 р., а мандат здобув представник Української соціал-демократичної партії Я. Остапчук. Як зазначає тернопільська преса, головною причиною поразки народного кандидата стала недобросовісна провокаційна агітація з боку Я. Остапчука, прибічники котрого за допомогою різного роду підкупів та компроматів, які вигадували на опонента, поширювали їх головним чином на Збаражчині⁴⁵. Прикладом таких підкупів стали «громадські магоричі», які вони виставляли для селянства, яке не завжди бачило різницю в політичних програмах національних-демократів, радикалів та соціал-демократів⁴⁶. Немалу роль відіграли також знані махінації поляків, які, скажімо, для збільшення голосів на користь свого кандидата Я. Заморського в число виборців часто записували неповнолітніх, злочинців, неіснуючих осіб і навіть давно померлих, а також маючи в своїх руках політичну владу і економічну силу, могли різними засобами впливати на виборців.

Через чотири роки, у 1911 під час наступної виборчої кампанії у цьому ж окрузі С. Голубович провів чимало зустрічей з виборцями тернопільського, збараського та козовецького повітів, виступав на багаточисленних вічах у селах: Будилові, Великих Бірках, Вибудові, Домаморичі, Новому Селі, Малій Плаучі, Малому Ходачкові, Скориках, Таурові, Ценеві та інших⁴⁷. Тогочасна газета «Подільське Слово» в одній із передвиборчих відозв про С. Голубовича зазначала: «Нема майже жадної народної інституції в Тернополи, в якій би др. Изидор Голубович не вложив своєї праці, - а в многих товариствах, народних акциях і публичних справах наш кандидат був почином і душею. Єго розумна рада заважувала всегда там, де розходило ся о наші найважніші народні справи»⁴⁸. 3 липня 1911 р. в результаті проведення III туру виборів від сільських округів до Державної Ради у Відні, С. Голубовича кількістю 12 601 голос було обрано парламентським послом⁴⁹. Цей мандат він зберігав до 1918 р.

Користуючись довір'ям та повагою серед своїх виборців, С. Голубович завжди підтримував з ними тісний зв'язок. Протягом 1911-1914 рр. посол зустрічався зі своїми виборцями на багаточисленних народних вічах у Золотій Слободі, Тернополі, Збаражі, Новому Селі та ін. Особливим був прийом народного посла 13 серпня 1911 р. у с. Золота Слобода, де на віче зібралося кілька тисяч селян із різних сіл Козівського судового округу. Почесний кінний ескорт із більш як сотні «соколів» та «січовиків» під спів селянських хорів урочисто вітали С. Голубовича перед в'їздом у село та супроводжували його до Народного дому. Виступаючи перед виборцями, С. Голубович представив їм звіт зі своєї посольської діяльності та головні напрямки роботи української парламентської репрезентації, до складу котрої він належав⁵⁰. Подібного роду великі народні віча відбувались у м. Збаражі (27 грудня 1911 р., 10 січня 1912) та у м. Тернополі (10 січня, 27 травня, 30 червня 1912 р.), на яких посол порушував питання можливостей польсько-української угоди в справі сеймової виборчої реформи та відкриття українського університету у Львові, проблему компенсаційних відшкодувань центрального уряду товариству «Сільський господар» за невігідні торговельні угоди з Румунією, проблему поділу Краєвої шкільної ради на дві окремі секції: руську (для Східної Галичини) та польську (для Західної Галичини) та ін. У своїх виступах С. Голубович також закликав представників радикальної партії до об'єднання з УНДП у спільний клуб з метою зміцнення ваги українського представництва у парламенті⁵¹.

На початку Першої світової війни, з приходом російського окупаційного режиму, С. Голубович змушений був емігрувати до Відня⁵², де згодом як парламентський посол увійшов до складу Загальної Української Ради, яка з 1915 р. була головним представником політичних інтересів українців перед австрійським урядом.

Отже, завдяки такій багатогранній успішній діяльності С. Голубович здобув собі визнання та підтримку серед галицької громадськості, здійснив

вагомий внесок у справу національно-культурного, політичного та економічного відродження Тернопілля на початку ХХ століття.

¹ Гуцал П. Сидір Голубович // Рада: інформ.-метод. вісник. – 2005. – № 6. – С. 53.

² Свобода. – 1911. – 8 травня. – С. 4.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3807(Жук Андрій). – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 36.

⁴ Гуцал П. Сидір Голубович: штрихи до політичного портрета // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер.: Історія. – Тернопіль, 1999. — Вип. 8. - С. 53–55; Його ж. Українські правники Тернопільського краю. Біограф. довідник. – Тернопіль, 2008. – 183 с.; Його ж. Сидір Голубович // Рада ... – С. 52–55.

⁵ Головин Б. Дорога на вершину // Нації незгасний смолоскип: Статті. Інтерв'ю. Спогади. – Тернопіль, 2003. – С. 72–75.

⁶ Баран С. З трагедії народу і трагедії одиниці // Діло. – 1938. – 30 січня. - С. 5.; Його ж. Трийцятьліття Українського Банку Кооперативного в Тернополі (1899-1929). – Тернопіль, 1929. – 56 с.

⁷ Струтинський М. Пам'яті прем'єра ЗУНР – д-ра С. Голубовича // Новий час. – 1938. – 17 січня. – С. 2.

⁸ Лисий В. Тернопільська філія «Просвіти» // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина: регіон. історико-мемуар. зб. – Т. II. – Філадельфія, 1970. – С. 49–57.

⁹ Курилишин К. Сидір Голубович // ЗахідноУкраїнська Народна Республіка 1918-1923. Уряди. Постаті. – Львів, 2009. – С. 120–125.

¹⁰ Губ'як В. Просвітницький рух у Західному Поділлі в контексті українського національно-культурного відродження (60-і роки ХІХ – 30-і роки ХХ століття) – К., 2006. – 236 с.

¹¹ Бойцун Л. Тернопіль у плині літ – Тернопіль, 2003. – 391 с.

¹² Український банк (Українбанк) – кредит.-банківська установа, що діяла у 1927-1944 рр. у м. Тернопіль. Мета діяльності - над. кредитів, прийм. грош. вкладів, здійсн. грош. переказів, пошир. кооперативних ідей.

¹³ Баран С. Трийцятьліття Українського Банку Кооперативного в Тернополі... – С. 19–20, 52.

¹⁴ Бойцун Л. Тернопіль у плині літ... – С. 238.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Подільське слово. – 1909. – 24 квітня. – С. 4.

¹⁷ Баран С. Трийцятьліття Українського Банку Кооперативного в Тернополі... – С. 16.

¹⁸ Подільське слово. – 1909. – 24 квітня. – С. 4.

¹⁹ Бойцун Л. Тернопіль у плині літ... – С. 239.

²⁰ Баран С. Трийцятьліття Українського Банку Кооперативного в Тернополі... – С. 17.

²¹ Свобода. – 1911. – 8 травня. – С. 4.

²² Подільське слово. – 1910. – 15 квітня. – С. 1.

²³ Там само. – С.1 –2.

²⁴ Головин Б. Дорога на вершину // Нації незгасний смолоскип ... – С. 73–74.

²⁵ Там само. – С. 73.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф.. 348 (Товариство «Просвіта», м. Львів 1868-1939 рр.). – Оп. 1. – Спр. 5484. – Арк. 1–2.

²⁷ Письмо з Просвіти. – 1913. – травня. – Ч. 5. – С. 165

²⁸ Звіт товариства «Просвіта» з діяльності за час від 1 січня 1910 до 31 грудня 1912. – Львів, 1913. – С. 80–81.

- ²⁹ Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (др. пол. XIX ст. – пер. пол. XX ст.). – Тернопіль, 2001. – С. 148.
- ³⁰ Алексієвець М. М., Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868-1914). – Тернопіль, 1999. – С. 114.
- ³¹ Подільський голос. – 1905. – 1 липня – С. 2
- ³² Письмо з Просвіти. – 1913. – травня. – Ч.5. – С. 165–166.
- ³³ Там само. – С. 166.
- ³⁴ Губ'як В. Просвітницький рух у Західному Поділлі... – С. 59.
- ³⁵ Головин Б., Шимків П. «Просвіта» // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2008. – Т. III. – С. 149.
- ³⁶ Подільський голос. – 1905. – 20 березня. – С. 3.
- ³⁷ Письмо з Просвіти. – 1909. – 20 квітня. – С. 53.
- ³⁸ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 5484. – Арк. 3.
- ³⁹ Бойцун Л. Тернопіль у плінні літ... – С. 213.
- ⁴⁰ Гуцал П. Українські правники Тернопільського краю ... – С. 39.
- ⁴¹ Свобода. – 1911. – 8 травня. – С. 4.
- ⁴² Подільське слово – укр. газета, що вих. у м. Тернопіль в пер. 1909-1912 замість часопису «Подільський голос».
- ⁴³ Подільський голос. - 1907. – 1 лютого. – С. 1.
- ⁴⁴ Подільський голос. – 1906. - 1 лютого. – С. 2.
- ⁴⁵ Там само. – 1907. – 15 травня. – С. 1.
- ⁴⁶ Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX століття. – Львів, 1999. – С. 128.
- ⁴⁷ Гуцал П. Сидір Голубович // Рада: інформ.-метод. вісник ... – С. 53.
- ⁴⁸ Подільське слово. – 1911. – 21 квітня. – С. 1.
- ⁴⁹ Там само. – 1911. – 15 липня. – С. 1, 3.
- ⁵⁰ Там само. – 1911. – 1 вересня. – С. 2.
- ⁵¹ Там само. - 1912. – 15 січня, 1 червня. – С. 2
- ⁵² Баран С. З трагедії народу і трагедії одиниці ... – С.5.

Андрій Ткачук

Галицькі шляхи генерала-наддніпрянця Володимира Генбачова (1872–1957)

Злука УНР і ЗУНР активізувала військову допомогу Директорії Галицької армії. Наприкінці 1918 р. її очолив досвідчений генерал Армії УНР Михайло Омелянович-Павленко¹, який командиром свого штабу призна-чив уродженця Полтавщини, випускника духовної семінарії і Миколаївської академії Генерального штабу полковника Євгена Мишківського (похований на міському цвинтарі Тернополя). Ці досвідчені командири на початку 1919 р. опрацювали план і здійснили реорганізацію Збройних сил ЗУНР. Саме тоді з окремих бойових груп і загонів утворено три корпуси бригадного складу; кожна бригада мала три стрілецьких курені і один артилерійський полк. Відтак армія своєю чіткою структурою відповідала вимогам маневреної українсько-польської війни і за більшістю ознак стала в ряд передових європейських армій².

Серед інших командирів-наддніпрянців, які поповнили Галицьку армію, були полковники Іван Омелянович-Павленко, Микола Какурін, отамани Кирило Карась, Андрій Долуд та ін. До цієї славної когорти належить Володимир Генбачов, який сумлінно виконував обов'язки начальника штабу 3-го галицького корпусу. Він народився 1872 р. у Полтаві. Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус (1890), 3-тє Олександрівське військове училище (1891), Миколаївську академію Генерального штабу (1903). Служив у кінно-артилерійській батареї і артилерійській бригаді Варшавського військового округу. В період Першої світової війни – начальник штабу піхотної бригади, командир 6-го піхотного Лібавського полку. Наприкінці 1917 р. в ранзі генерал-майора вступив до Української армії, за Гетьманату служив начальником постачання 3-го армійського корпусу, начальником штабів Полтавської залози, 6-го Полтавського армійського корпусу³.

У березні 1919 р. досвідчений генерал прибув на фронт українсько-польської війни, очоливши Третій корпус Галицької армії. На цій посаді він замінив полковника Гриця Коссака. Командирів корпусу допомагали начальники штабу – підполковник Вільгельм Льобковіц, а згодом підполковники Йосиф Папп де Янош, Карл Долежалъ. Осідком штабу був Стрий. До складу Третього корпусу входили чотири бригади – 7-ма Львівська, 8-ма Самбірська, 11-та Стрийська та 1-ша Гірська.

В. Генбачов неодноразово бував на бойових позиціях Львівської бригади (командир отаман Альфред Бізанц, осідок штабу – Щирець) у районі підльвівських сіл Оброшино, Ставчани, Глинна Наварія. Чимало уваги приділяв важливому відтинкові південного крила фронту від Комарно до Старого Самбора, на якому воювала 8-ма Самбірська бригада підполковника Антіна Кравса. 1-ша Гірська бригада утримувала фронт

уздовж чехословацького кодону – від Старого Самбора до Турки. В її формуванні (лютий-березень 1919 р.) на базі бойових груп “Старий Самбір”, “Лютовиська”, “Команча” дієву участь взяв генерал-наддніпрянець. У цей час його курені брали участь у Вовчухівській операції, в ході якої намагалися утримати залізницю Перемишль–Львів і взяти штурмом галицьку столицю⁴. Однак ця операція завершилася для українців черговою невдачею.

У травні, часі нової офензиви польського війська, Третій корпус очолив А. Кравс, а В. Генбачов відбув на Наддніпрянщину. Восени 1919 р. він перейшов на службу до Збройних сил Півдня Росії, де не менше половини керівництва складали українці⁵. 1920 р. евакуювався до Франції, де тоді діяли великі українська і російська військові громади емігрантів. Помер 1957 р., похований на Орлеанському цвинтарі.

Бойові побратими генерала – старшини і стрільці УГА були інтерновані у таборах Чехословаччини (Йозефів, Німецьке Яблонне, Ліберці), а старшини і козаки Армії УНР – у таборах Польщі (Ланцут, Каліш, Щепйорно, Вадовіци, Пікуличі та ін.)⁶ [6] На жаль, українська влада і громадськість не вживає всіх можливих заходів для гідного вшанування борців за волю України, взяття на облік і відновлення українських військових меморіалів, окремих поховань військовиків-українців за кордоном.

¹ Детальніше див.: Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – Київ, 2002. – 460 с.; Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. – Львів, 2009. – С. 61, 66, 92.

² Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети. – Київ, 2001. – С. 60–61.

³ Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. – Львів, Харків, 2007. – С. 65.

⁴ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – С. 156–159, 327–344.

⁵ Детальніше див.: Крым. Врангель. 1920 год / Сост. С. Исхаков. – Москва, 2006. – С. 151–170.

⁶ Див.: Колянчук О. Українські військова еміграція у Польщі (1920–1939). – Львів, 2000. – 278 с.; Польша та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920. – Варшава, 2010. – С. 314–363.

Богдан Криль

Ісидор Пасічинський – маловідомий український фольклорист

У плеяді українських учених-фольклористів, які жили і працювали наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. помітне місце посідає Ісидор Пасічинський (1853–1930). На території українського Підгір'я він зібрав і записав близько 2 000 текстів українського фольклору, є автором кількох тисяч поезій, ряду прозових творів і публіцистичних матеріалів. Незважаючи на такий великий обсяг його поетичної і наукової спадщини, в літературі він майже невідомий, адже опублікованими були лише понад 50 творів, переважно вірші. З огляду на це мета цього повідомлення – подати основні біографічні віхи вченого і поета, а також розкрити основні напрямки його фольклористичних зацікавлень.

Постать І. Пасічинського привернула увагу дослідників ще наприкінці ХІХ ст. Першим з них був І. Франко, який дуже коротко зробив критичний огляд його ранньої поетичної творчості, зазначив, що римування і публікації товариша заохотили також і його писати художні твори¹. Про І. Пасічинського згадав й О. Огоновський у своїй «Історії літератури руської»². Напередодні Другої світової війни І. Пасічинським зацікавився І. Филипчак, який звернув увагу на поетичну сторону його творчості³. Ґрунтовніші роботи, присвячені спеціально життю і творчості поета і вченого, написали К. Зозуляк⁴ і М. Криль⁵. Правнучка І. Пасічинського Марта Голубович-Jones у 2005 р. видала брошуру, яка містить вступну статтю та невелику підбірку поезій з публікацій 1870-х рр.⁶

Ширше вивчення цього питання стало можливим на підставі опрацювання автобіографічних документів і літературно-наукової спадщини, які зберігаються у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника та в Державному архіві Львівської області⁷.

Народився І. Пасічинський у священничій родині в карпатському селі Красному на Львівщині. Вчився у Дрогобицькій гімназії разом з І. Франком. Рік часу був в австрійському війську. Після демобілізації повернувся до рідного краю. З батьківською допомогою купив землю у сусідньому селі Задільську і до кінця свого життя займався там господарством.

Як освічений і грамотний селянин, І. Пасічинський намагався вникнути в усі сфери селянського життя. Зокрема, він враховував той факт, що селяни часто хворіли через незадовільний санітарний стан повсякденного побуту, тяжку працю тощо. Звичайно, купувати ліки їм було не під силу і займалися вони самолікуванням, часто дуже невміло. Через те І. Пасічинський народну медицину спробував спрямувати в наукове русло, зокрема в справі використання лікарських трав.

Подвижництво І. Пасічинського серед мешканців задільської громади виявилось й у тому, що він зумів організувати селян, які з нагоди 900-ліття хрещення Руси-України звели церкву, а також збудували чотири млини, відновили старі громадські будівлі. Своєю просвітницькою, добродійною і антиалкогольною діяльністю І. Пасічинський здобув повагу і авторитет серед мешканців села і близького довкілля. У Задільську він заснував «Товариство тверезості», учасники якого записувалися у т.зв. Золоту книгу тверезості та обіцяли назавжди відмовитися від вживання будь-якого алкоголю. У 1887–1888 рр. членами цього товариства вже були понад 150 задільчан, як чоловіків, так і жінок. Саме завдяки руху тверезості селяни зуміли викупити в євреїв свої заставлені землі.

І. Пасічинський був членом багатьох українських товариств: «Академічний кружок у Львові» (прийнятий 1 жовтня 1874 р.), «Товариство ім. М. Качковського» (прийнятий 7 березня 1876 р.), «Товариство руських академіків «Союз» у Чернівцях, «Народний дім» у Львові (прийнятий 5 вересня 1887 р.). У грудні 1889 р. він став звичайним членом «Просвіти» у Львові, у зв'язку з чим отримав відповідне посвідчення (грамоту) з порядковим номером 4 014, підписану О. Огоновським та К. Паньківським.

Меценатство І. Пасічинського проявилось в тому, що він заснував спеціальну фундацію при «Товаристві ім. М. Качковського», а у 1893 р. – фундацію своїх батьків на розвиток наукових досліджень. З цією метою він виділив 10 000 з. р., які поклав на депозит у банку «Славія» в Празі. Наприкінці свого життя на потреби львівської «Просвіти» і «Рідної школи» він подарував по одному моргові лісу⁸.

В історію української науки І. Пасічинський ввійшов, передусім як фольклорист та етнограф. Основним джерелом інформації про його діяльність на цьому поприщі служить особистий архів дослідника, який складають рукописи його поетичних творів та фольклорні записи. В основному рукописи – це чернетки, написані різним чорнилом, а то й просто олівцем на окремих клаптиках паперу, квитанціях і т.п. Набагато меншу частину архіву становлять переписані на чисто та упорядковані матеріали.

Послідовний перегляд усіх відкладених матеріалів свідчить, що записи бойківського фольклору складають невелику частину рукописів. Повна відсутність його паспортизації значно ускладнює локалізацію збирацької діяльності. Дату та місце запису зафіксовано лише в поодиноких випадках. Встановити належність текстів різним інформантам можна, лише ґрунтуючись на аналізі мовленневих особливостей кожного окремого тексту, які передані досить точно. Непрямою вказівкою на місцевість, де І. Пасічинський записував твори, може служити згадана у записах фольклорних текстів топоніміка: села Красне, Сможе, Дзвенів, Мохнате, гора Магура. Іншими словами, місцевість більш-менш

локалізована південно-східною частиною Турківського та західною частиною Сколівського районів Львівської області.

Серед записів І.Пасічинського велику тематичну групу складають коломийки – жанр української пісенної мініатюрної лірики, яка генетично і ритмомелодійно пов'язана з однойменним народним танцем. Він найбільше популярний у південно-західній частині України, а саме на Бойківщині, Гуцульщині, Покутті, Закарпатті і Буковині. Всього виявлено понад 1 700 записаних ним текстів коломийок. Уважне відчитання, аналіз фрагментарно збереженої нумерації дозволяє припустити, що записів коломийок могло бути не менше як 4 000. З великого зібраного матеріалу тільки незначна його частина була опублікована в 1870 р. у часописі «Учитель». Це сім текстів, згрупованих в дві строфи по дві коломийки і одну строфу з трьох коломийок. Всі вони об'єднані тематично у в'язанку і подавалися як цілісний текст.

Очевидно, І. Пасічинський зібрані ним тексти коломийок планував опублікувати окремим збірником. З невідомих причин він так і не з'явився друком, не зберігся і оригінал. В архіві вченого виявлені лише підготовчі матеріали до нього. Вони дозволяють судити про жанри, представлені у збірнику і його структуру. Це, зокрема, упорядковані за жанровими різновидами тексти коломийок, а також дві чернетки передмови. Їхній аналіз дозволив встановити, що збірник складав три томи і охопив жанри коломийок, шумів, шумок і т.зв. латориць. Останні за свідченнями І. Пасічинського були зібрані на території сучасного Закарпаття. Відомості про них в дослідницькій літературі наразі відсутні, а їх тексти досі не опубліковані. Сам збирач стверджував, що станом на кінець 1880-х років йому не доводилося зустрічати опублікованих текстів цього жанру, незважаючи на їх велике поширення: «Латірки, латориці, яких ще до тепер у нашій словесності ніде в жоднім збірнику між народними піснями не зустрічав, а велику їх кількість можна назбирати в Угорській Русі...»⁹.

І. Пасічинський визначав твори цього жанру як половину шумки, яка є завершеним твором. Також він намагався також встановити походження назви жанру, яку виводив з села Латориця на Закарпатті, де вони, ймовірно, вперше з'явилися. При цьому, він засумнівався, що такі твори поширені на всій території Закарпаття, оскільки не всюди їх зустрічав. Щодо вживання, то латориця за ритмомелодикою дуже подібна до коломийки і виконує, практично, таку ж саму функцію. На жаль, серед записів І. Пасічинського жодного зразка латориці не збереглося.

Чернетки передмови свідчать про І. Пасічинського і як теоретика фольклору. Вона має не лише наукове а й національно-патріотичне спрямування. В першій частині передмови автор подав роздуми про важливість української пісні, проілюстрував текстами. Так, він писав, що народна пісня відіграє велику роль у збереженні української мови в умовах чужинського панування, а самі пісні «стояли, стоять і будуть стояти на сторожі нашої руської мови, нашої рідної батьківської мови, вони її

підтримували і підтримують, оберігали, оберігають і будуть оберігати і прикрашувати та розвивати доки не розцвіте в мові райський цвіт»¹⁰.

І. Пасічинський вважав народні пісні найціннішим скарбом народу і обов'язком кожної свідомої людини є зберігати народну пісню: «Хто цурається пісні народної, той цурається народу, її творця, а хто народом своїм гордує, той не гідний не лише членом великої руської родини, але навіть людиною називатися...»¹¹. Народну творчість він пов'язував з ментальністю її носіїв. Зокрема, він писав, що «угорський Русин любить все коротке. Одяг у нього короткий ... так же коротка і його рідна співанка, яку він любить понад усе на світі...»¹².

Готуючи матеріали до збірника, фольклорист провів велику за обсягом експедиційну роботу. За його словами він збирав і записував народні твори майже по всій Галичині і навіть на Буковині. Переважно він спілкувався з людьми, які приходили на торги і ярмарки. Найбільшу кількість коломийок він записав у Самбірському, Стрийському, Бережанському, Сяніцькому і Коломийському округах, тобто на території сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей і етнографічної Лемківщини, що тепер у Польщі. За відомостями фольклориста, він мав певні труднощі під час записування: часто вдавалося записати тільки частину коломийки, через що мусив переглядати інші свої записи і шукати подібні до них.

Давніми танцювальними піснями у фольклорному репертуарі є шумки – одно-двострофові пісеньки з ритмом у такті 2/4 і силабо-колінною структурою 4(4/4)¹³. Шумки І. Пасічинський записав на території сучасних Дрогобицького і Сколівського районів Львівської області, Верховинського району Івано-Франківської області та на Закарпатті. Серед його рукописів виявлено 37 текстів шумок. Однак, із зробленої ним і почасти збереженої нумерації можна припустити, що І. Пасічинський записав не менше як 64 тексти шумок: тексти під номерами 19–41 відсутні¹⁴.

У Задільську, Красному, Довжках і Майдані І. Пасічинський записав 14 творів, які назвав шумами. При цьому зазначав, що в інших місцевостях він творів такого жанру не зустрічав. Наявні серед рукописів тексти записані олівцем і є чернетками.

Серед численних рукописів поезій є впорядкована І. Пасічинським група текстів під назвою «Коломийки і шумки». Вони продатовані 29 лютого 1920 р. Серед них автор виділив твори, які назвав «Козики»:

Або мене мамо любіть
Або мня набийте,
Або мене перед дурнем
У плахту завийте;
Не буду тя доню бити
Ніяко карати
Не буду тя за дурака
Замуж віддавати.

Не раз менї говорили
Моя мамка й татко:
Постели си доню добре,
Будеш спати мягко;
Як я собі постелила
Сказати не смію,
Вибралам си волоцюгу
Мало не здурію¹⁵.

Як видно з аналізу пісенної ритміки, ці твори є коломийками. Однак записані вони у вісім рядків, хоча І. Пасічинський завжди записував коломийки у два рядки.

Окрему групу серед записаного І. Пасічинським фольклору складають паремії – малі прозові і віршовані образно-афористичні твори. До них належать приказки, прислів'я, примовки, загадки, народні прикмети, вітання, побажання, подяки, формули ввічливості, дотепи, жарти, скоромовки тощо. Серед рукописних матеріалів І. Пасічинського найбільше прислів'їв і приказок – лаконічно, синтаксично і ритмічно зцементованих образних висловів народної мудрості. Змістом прислів'я є завершена думка, а форма її виразу містить закінчену фразу. Натомість приказка – це незавершене прислів'я, друга частина якого є загальновідомою і тому опускається заради економії слів. Прислів'я і приказки є народною енциклопедією: у них виражена етнофілософія, етнопедagogіка та всі інші галузі людських знань, що акумулювали великий життєвий досвід багатьох поколінь.

І. Пасічинський не виділяв окремо приказок та прислів'їв і вживав термін приповідки. Серед його записів є 53 приповідки. Проглянувши зміст записаних паремій, можна зробити висновок, що І. Пасічинський цікавився переважно приповідками повчального змісту. Дослідник звертав особливу увагу на ті тексти, які могли придатися йому у просвітницькій діяльності, як-от:

Не друкуй, не пиши, лишь правду мовь, не бреши.

Азь-буки вь рукахь держить, томужь передь нимь цїлий свѣт дрожит.

Боится науки, гей жидь солонины.

Вчися Йвасю конче, бо Йвань не схоче¹⁶.

Певне місце серед записаного І. Пасічинським фольклору посідають загадки. За змістом цей жанр має лаконічну форму хитромудрого прямого або непрямого запитання, опису, віршика чи вислову, які різними видами метафори, алегорії, ускладненим паралелізмом зображують предмет, захований для відгадування. Зміст і поетика загадок надзвичайно різноманітні і багаті, це своєрідна енциклопедія народного образного мислення. Практично нема речей, про які б не було загадок: про явища

природи, знаряддя праці, житло, хатні речі і кухонне начиння, свійських і диких тварин, птицю, рослинний світ, будову людини (очі, вуха, ніс, зуби, язик, руки, пальці тощо) та її інтелектуальну сферу діяльності (розум, освіта, книга, письмо, навчальне приладдя та ін.)¹⁷ [16, 136]. Записуючи загадки, І. Пасічинський розумів, що вони є засобом кмітливості, уваги, стимулюють увагу дитини в процесі пізнання нею дійсності, мають певні виховні функції. Тому не випадково декілька з цих загадок він опублікував, зокрема в часописі «Ластівка». Проте більшість із записаних ним текстів досі залишається в рукопису.

Загадки тісно пов'язані з повсякденною діяльністю людини і за змістом охоплюють різні сфери природи і відношення до неї людей. Із записаних І. Пасічинським текстів багато мають форму простого запитання або шаради-головоломки і містять відповіді. Окремі таких відповідей не мають. За змістом деякі із загадок є розгорнутими метафорами. Багато текстів стосується самої людини, будівель, житлових приміщень і пов'язаного з ними повсякдення.

Через загадку діти глибше пізнавали природу. З її допомогою вони вчилися користуватися дарами природи, наприклад, розрізняти отруйні і їстівні гриби. Так, одна із загадок застерігає про мухомор:

Червоного упира
Въ лісѣ пѡдъ смерековъ
Оминають всѣ живѣ
Со страхомъ зъ далека,
Добрѣ и злѣ духи
Брендали и мухи
Бо хтобъ ся до него приближивъ
Бѣльшебъ въ свѣтѣ вже не живъ

У загадках про тваринний і пташиний світ фігурують передовсім представники свійської фауни, які здавна відігравали важливу роль у житті людини. Згадуються також дикі тварини, з якими люди часто зустрічалися і знали їх прикметні поведки. Найбільше таких записів стосується вовків, які на полонинах чи навіть у господарських будівлях чинили людям шкоду.

Серед записів І. Пасічинського є й кілька текстів ліричних пісень. Зокрема, варіант пісні «Туман, туман долинами», озаглавлений як «Гірняк на Подоллю» та уривок з твору «В славнім місті у Ильвові...», який за жанром є баладою. Йому також належить запис тексту, який І. Пасічинський назвав «Піснь народна Великопостная», де описана зрада і смерть Юди. За стилем вона подібна до церковних страсних пісень і була опублікована у «Новому народному коляднику».

Серед зібраних І. Пасічинським матеріалів є уривок запису весільного обряду. Можливо, дослідник записав повний текст, але в архіві збереглися лише його фрагменти. Незважаючи на уривчастість, вони дають певне уявлення про сам процес весільної церемонії щонайменше впродовж

двох днів. Так, він писав, що на час приходу весільних гостей дівчата і дружки заплітають молоду, інші приносять квіти і барвінок та сплітають вінок для молодої. Записав він також приспівки й до головного весільного хліба – короваю та пісні, пов'язані з приходом молодого та приготування наречених до шлюбу¹⁸.

Внесок І. Пасічинського в українську фольклористику передовсім у тому, що він зафіксував чималий корпус фольклору, вживаного наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Йому також належать спроби методологічного опрацювання зібраного матеріалу. Зроблені записи можуть бути корисними для дослідників регіонального фольклору, етнологів, а також мовознавців, зокрема діалектологів.

¹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Збір. творів. У 50-ти т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 380–381.

² Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1889. – Т. 2. – С. 719.

³ Филипчак І. Соловейко Бойківщини // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 70–81.

⁴ Зозуляк К. Ізидор Пасічинський // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 45–56.

⁵ Кріль М. Ісидор Пасічинський у громадсько-культурному житті бойківської Верховини // Літопис Бойківщини. – Самбір, 2007. – Ч. 1. – С. 59–73.

⁶ Голубович-Jones М. Ізидор Пасічинський. Поет, меценат, фольклорист Бойківщини, званий Соловеем Верховини (1853–1930). – Львів, 2005.

⁷ ЛННБ України ім. В. Стефаніка, відділ рукописів. – Ф.167. – Спр.2452/п.74. – Арк.2; ДАЛО. – Ф.1262. – Оп. 11. – Спр. 10. – Арк. 34зв–35; Спр.11. – Арк. 94зв–95; Спр.12. – Арк.160зв–161; Спр.13. – Арк. 192зв.

⁸ Смерть народного поета і патріота [Некролог] // Новий час. – 1930. – Ч. 109. – 26 вересня.

⁹ ДАЛО. – Ф. 1245. – Оп. 3. – Спр. 17. – Арк. 277.

¹⁰ Там само. – Арк. 276.

¹¹ Там само. – Арк. 276.

¹² Там само. – Арк. 277.

¹³ Українська фольклористика. Словник-довідник. – Тернопіль, 2008. – С. 368.

¹⁴ ДАЛО. – Ф. 1245. – Спр. 1. – Арк. 44–45.

¹⁵ Там само. – Спр. 8. – Арк.8.

¹⁶ Там само. – Спр.1. – Арк. 63, 82, 84.

¹⁷ Українська фольклористика. Словник-довідник. – Тернопіль, 2008. – С. 136

¹⁸ ДАЛО. – Ф. 1245. – Спр. 16. – Арк. 135.

Володимир Балябас

Участь працівників оперативно-рятувальної служби у ліквідації наслідків аварії на станції Ожидів

У сучасних умовах структури виробництва та споживання технічні системи часто стають джерелом серйозних загроз для суспільства. Засоби, котрі витрачаються на ліквідацію наслідків техногенних аварій, більш як на порядок перевищують видатки, що передбачаються на забезпечення техногенної безпеки. Існуючі потенційно небезпечні об'єкти в їхньому сучасному вигляді не можуть у перспективі забезпечувати не тільки інтенсивного розвитку економіки, а й її безаварійного функціонування. Для прикладу, на запобіжні заходи на об'єктах України щороку витрачається в середньому близько одного відсотка від суми коштів прибутку, а на підприємствах відомої фірми «Дюпон» - 30%.¹

У цілому стан техногенної безпеки на 2007 рік характеризувався наявністю 18,5 тис. потенційно небезпечних об'єктів із яких 5,5 тис. належать до об'єктів підвищеної небезпеки.² Найбільша кількість таких об'єктів розташована на території Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Харківської та Львівської областей. Для ліквідації аварій того чи іншого характеру й було створено Міністерство надзвичайних ситуацій.

Однією з найнебезпечніших катастроф техногенного характеру ХХІ століття на теренах Галичини була фосфорна аварія під Ожидовом – техногенна катастрофа, що трапилась 16 липня 2007 року у Буському районі Львівської області. На перегоні Красне – Ожидів зійшли з колії та перекинулися 15 цистерн з жовтим фосфором і 2 з коксом вантажного потяга (всього у складі потяга було 58 вагонів). Цистерни слідували зі станції Аса (Джамбул, Казахстан) до станції Оклеса (Польща). Через витік фосфору з однієї цистерни сталося самозаймання 6 цистерн. В результаті сходження цистерн було пошкоджено 50 м залізничної колії, близько 100 м контактної мережі та три опори. Під час гасіння пожежі утворилася хмара з продуктів горіння (зона ураження близько 90 кв. км). Одразу ж після прибуття першого підрозділу рятувальників почалась евакуація з зони ураження. Було проведено часткову евакуацію жителів населених пунктів Буського району (всього 793 особи). Евакуйованих розміщено в містах Буськ та Золочів. Для евакуації залучалось 30 автобусів. В першу чергу евакуювали людей з найближчих сіл, інших за бажанням. Ситуація ускладнювалась тим, що водою гасити фосфор не можна.³

Обстежувалися та продовжувались профілактичні огляди мешканців населених пунктів, що потрапили у зону ураження.

В зону ураження потрапило 14 населених пунктів Буського району, де проживає 11 тисяч осіб, а також окремі території Радехівського та Бродівського районів області. Водночас у Львівській області було зафіксовано перевищення граничної допустимої концентрації випарів

фосфору в 2 населених пунктах з 14 пунктів зони аварії. Хмара вже пройшла Волинь і випала дощем у Горохівському районі.

На місці події прибули та почали роботу віце-прем'єр-міністр України Олександр Кузьмук та оперативна група МНС на чолі з першим заступником міністра Володимиром Антонцем.

Для ліквідації наслідків надзвичайної ситуації було залучено 450 осіб особового складу та 80 одиниць техніки, у тому числі: від МНС 125 осіб і 30 одиниць техніки, від Мінтрансу 30 осіб і 7 одиниць техніки (6 пожежних потягів), від МВС 220 осіб і 30 одиниць техніки, від МОЗ 25 осіб і 9 одиниць техніки. До ночі 16 липня пожежу було ліквідовано.

Аварія могла мати для регіону катастрофічні наслідки. За словами віце-прем'єра Олександра Кузьмука, який очолив групу з ліквідації наслідків катастрофи, ці події могли б стати «другим Чорнобилем».

Смертельна доза жовтого фосфору становить десятю долю граму. Отруєння вражає кістки, кістковий мозок, викликає некроз щелепи. Фосфор застосовують у виготовленні мінеральних добрив, а також для фосфорних бомб.

В управлінні МНС у Львівській області запевняли, що коли вдасться ліквідувати пожежу, ні жителям Львова, ні інших міст, розташованих на відстані 100 і більше км. від місця катастрофи, нічого не загрожує. У протилежному випадку доведеться розпочати негайну евакуацію мешканців ураженої зони.

Про загрозу життю та здоров'ю населення відверто говорив відомий український еколог Володимир Борейко: «Фосфор і його сполуки відносяться до однієї з найшкідливіших для організму людини групи хімікатів. Тому людей необхідно евакуювати негайно! Удару буде завдано, перш за все, по органах дихання, і не можна виключати паралічу нервової системи. Люди нахапаються отруєного повітря, обпалять легені і одержать параліч, як трапляється внаслідок дії армійських отруйних газів. Це перше... Кислотні дощі випалюватимуть баштанні культури, хвойні посадки. Потрапляючи на жіночі колготки, ці опади просто розплавлять їх, а що говорити про вплив на шкіру людини, говорити взагалі не доводиться. Куди піде фосфорна хмара, одному Господу відомо - може, і Польщу накриє, а потім поляки нам пред'являть мільярдний рахунок за заподіяний екологічний збиток. Не уникнути проблем і з ґрунтовими водами. Шкідливі речовини змиє в річки. Це, так би мовити, швидкоплинні результати. Довгострокові ж просто важко собі уявити...»⁴

Небезпеку отруєння сільських жителів Бузького району не тільки отруйним повітрям, але і фруктами та овочами зі своїх садів городів, а також водою з колодязів допуслав і начальник військово-медичного клінічного центру Західного регіону полковник Сергій Петрук.

На другий день після аварії, 17 липня, у зв'язку з реакцією фосфору з повітрям пожежа продовжилась в невеликих осередках, які були не

покриті піною. Пожежники продовжували поливати піною місце катастрофи.

На той час фахівці не могли однозначно передбачити, чи не станеться повторного витoku фосфору після того, як цистерни будуть піднімати з місця аварії для транспортування в Казахстан.

Вранці 19 липня, почали піднімати перші три - непошкоджені вогнем - цистерни, які перекинулися в результаті аварії та один вантажний вагон, який перевозив кокс.

Тим часом у прилеглих до місця аварії населених пунктах продовжувалися заходи щодо ліквідації її наслідків. Сюди прибували нові підрозділи МНС, у тому числі й черговий підрозділ Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. За словами учасника ліквідації аварії Василя Паращишина «зведений загін львівського гарнізону вже декілька днів працював на залізничній колій, практично всі працівники МНС області були задіяні для ліквідації наслідків катастрофи. В тому районі був розташований і наш підрозділ. Ми проживали у наметах, харчувалися за допомогою польової кухні, були створені усі умови для проживання особового складу. Я, і мій взвод був направлений до місця події у кількості 45 курсантів за наказом міністра. Прибувши у с. Ожидів, нас зустріло, проінструктувало та пояснило задачу керівництво нашого університету на чолі з генерал-майором служби цивільного захисту М.М. Козяром. Ми були задіяні на завершальному етапі ліквідації, тобто, для зачистки місця аварії та прилеглих територій ... Всі працювали з повною віддачею та ентузіазмом, тому що це був колосальний досвід, який ми здобували у той час, будучи ще курсантами»⁵.

Завдяки професійним діям бійців МНС і виявленій особистій мужності у стислі терміни було ліквідовано пожежу, а відтак і появу смертоносної «фосфорної хмари». Як офіційно заявив начальник прес-центру Головного управління МНС України у Львівській області Павло Василенко, коментуючи слова представника Єврокомісії Барбари Хелфферіх стосовно того, що «головною проблемою на сьогодні є фосфорна хмара»: «Фосфорної хмари не існує, і говорити про загрозу її потрапляння на територію інших областей України, Польщі – означає розповсюджувати домисли». Він зауважив, що під час пожежі «була хмара з продуктів горіння, однак вона за кілька годин після локалізації пожежі розсіялася, і на даний час загрози життю і здоров'ю людей та довколишньому середовищу, в тому числі і в потерпілому районі, немає»⁶.

За результатами проведених після локалізації пожежі досліджень, станом на 18 липня перевищення гранично допустимої концентрації сполук фосфору в повітрі, воді та ґрунті не було виявлено. Про це на урядовому порталі повідомляла Урядова комісія з розслідування причини аварії на залізничній колії, що сталася у Львівській області.

Як йшлося в повідомленні, обстежені населені пункти Буського, Кам'яно-Буського, Бродівського та Радехівського районів Львівщини.

Крім того, лабораторія Державної екологічної інспекції у Волинській області підтвердила якість і безпечність води річки Західний Буг та меліоративних каналів від місця виникнення надзвичайної ситуації до суміжних районів Львівської і Волинської областей.

Проведені заміри зафіксували, що повітря, вода в криницях та відкритих водоймах були безпечні для людей і тварин. Так, наприклад, дослідження вмісту фосфорного ангідриду в повітрі сіл Ожидів, Йосипівка, Олесько, Янгелівка, Лісове Буського району становили від 0,045 до 0,08 мг на куб. м, населених пунктів Станіславчик, Руда-Бродівка, Бродівського району - 0,03 – 0,08, Лопатин, Хмільна Радехівського району - 0,15–0,25, Полуничне Кам'яно-Бузького району - 0,004–0,006, що не перевищувало нормативу - 0,15 мг на

куб. м. Питна вода у криницях жителів населених пунктів Буського району також містила поліфосфати нижче за норму, яка становить 3,5 мг на літр.

Вміст фосфатів у річках Рутка – 0,1 мг на літр, Родоставка – 0,16 мг на літр, Хмільна – 0,17 мг на літр, Пуста – 0,2 мг на літр, Солотвино – 0,26 мг на літр, безіменний струмок біля села Ожидів (100 м від місця аварії) – 0,48 мг на літр, Острівка – 1,97 мг на літр, Західний Буг – 3,35 мг на літр, тоді як норма – не більше 3,5 мг на літр.

Внаслідок пожежі продуктами горіння отруїлося 16 осіб, з яких 13 у стані важкого та середнього ступеня важкості було госпіталізовано до військового медичного клінічного центру Західного оперативного командування у Львові. Семеро госпіталізованих – працівники МНС, двоє – працівники Державтоінспекції, четверо – місцеві жителі. Загиблих не було, однак зранку наступного дня мешканці Буського району почали звертатися у лікарні та медпункти зі скаргами на нудоту і головний біль. Жителі найближчих сіл було тимчасово відселено.

В цілому з початку виникнення надзвичайної ситуації було госпіталізовано 152 особи (з них 27 дітей), у тому числі 14 рятувальників МНС, які брали безпосередню участь у гасінні пожежі, 3 медичних працівники, які надавали невідкладну медичну допомогу в зоні надзвичайної ситуації, решта – жителі навколишніх населених пунктів. Тяжких хворих не було. Шість працівників МНС перебували у стані середньої тяжкості, а решти - 8 у задовільному⁷.

Міністерство охорони здоров'я створило Штаб медичної допомоги населенню в зону ураження скеровано 9 бригад швидкої медичної допомоги та необхідне лікарське обладнання.

Професійні дії рятувальників дали підстави 18 липня віце-прем'єру України Олександрю Кузьмуку заявити про те, що наслідки аварії потяга на Львівській залізниці, який перевозив фосфор, практично локалізовані, а небезпеки для здоров'я людей і загрози довкіллю немає.⁸

Підсумовуючи можна зробити висновок, що завдяки професійним діям працівників підрозділів МНС, їхній особистій мужності вдалося

відвернути загрозу екологічної катастрофи, котра могла б мати фатальні наслідки як для довкілля так і соціогуманітарного середовища Галичини.

¹ Пожежна безпека. – 2007. – № 8(95). – С. 6

² Визначаються відповідно до наказу МНС України від 23.02.2006 р. №98.

³ www.unian.net/news/news-203844.html

⁴ www.unian.net/news/news-203844.html

⁵ Інтерв'ю ст. лейтенанта служби цивільного захисту В.Я. Парацишина 11.03.11р. /
Архів автора

⁶ www.unian.net/news/news-203844.html

⁷ www.mns.gov.ua/news/5378.html

⁸ www.unian.net/news/news-203844.html

Остан Черемшинський

Дружба і співпраця Володимира Гнатюка з Іваном Франком

Восени 1894 р. Володимир Гнатюк записався на філософський факультет Львівського університету, вибравши групу дисциплін, обов'язкових для навчання в середній школі: українську, польську і класичну філологію. Тут він слухав виклади і брав участь в семінарах професорів української літератури Олександра Колесси, історії Михайла Грушевського і славіста Антона Каліни. Саме Каліна був головою заснованого ним 1894 р. у Львові етнографічного товариства «Towarzystwo ludoznawcze», що мало на меті досліджувати не лише польський, але й український фольклор, і видавало журнал «Lud». У редакції часопису був Іван Франко, який помістив в журналі перші замітки фольклориста В. Гнатюка.

Того ж року у Львові І. Франко почав видавати часопис «Житє і Слово», в якому було трохи місця і для фольклору. Гнатюк пише про це: «Я післав йому дещо зі своїх записів вже після приїзду до Львова і це дало початок нашому знайомству, яке перемінилося у дуже близькі і щирі відносини, що перетривали аж до самої смерти поета».

Отже, І. Франко, що вже 20 років займався систематично фольклористичною діяльністю, став вчителем молодого В. Гнатюка. Гнатюк – студент активно увійшов у працю Етнографічної Комісії Наукового Товариства імені Шевченка, заснованої 1895 р. під керівництвом І. Франка.

Щоб краще засвоїти методика записування фольклору. В. Гнатюк за посередництвом І. Франка розпочав листуватися з одним з найвизначніших українських етнографів Федором Вовком, який у той час тісно співпрацював з НТШ.

У вересні 1895 р. В. Гнатюк від лірника Якова Златарського-Москвина із села Жизномир Бучацького повіту на Тернопільщині записав близько сорока так званих лірницьких пісень та молитов, детальний опис життя й побуту цих мандрівних співаків, словник їхнього арго та низку інших матеріалів. Додавши до них лірницькі пісні своєї мами Василини «Сон Богородиці», «Про сирітку» та деяких інших співаків, він підготував до друку разом з детальною розвідкою про лірників та їх репертуар. І цю працю він дав І. Франкові, який прочитавши, доповнив її рядом паралелей з друкованих джерел і 5 лютого 1896 р. дав її на обговорення на засіданні Філологічної Комісії НТШ. Після обговорення працю студента другого курсу університету вирішили опублікувати того ж року в «Етнографічному збірнику».

Навесні 1895 р. В. Гнатюк прочитав в журналі «Народ», який редагували Іван Франко та Михайлом Павлик, статтю М. Драгоманова про Закарпатську Україну (Угорську Русь). Учений закликав галицьку

інтелігенцію подати руку допомогти своїм братам з того боку кордону, які в умовах угорського гніту були приречені на повільну загибель.

У липні 1895 р. В. Гнатюк зі своїм другом-земляком Осипом Роздольським «на свій власний кошт і ризик» здійснили свою першу наукову експедицію на Закарпаття, записуючи фольклорні матеріали.

Повернувшись до Львова, В. Гнатюк ознайомив із зібраними матеріалами голову НТШ М. Грушевського (свого професора) та голову новозаснованої Етнографічної Комісії НТШ, І. Франка. Обидва вчені щиро підтримали ініціативу Гнатюка-студента й заохотили до продовження цієї справи, обіцяючи фінансово підтримати її та зібрані матеріали опублікувати на сторінках періодичних видань НТШ.

На замовлення І. Франка В. Гнатюк написав обширну розвідку про свої враження від подорожі по Закарпаттю «Дещо про Русь Угорську» для його часопису «Радикал», яка й була опублікована в 1895 р. у другому числі того видання. То був перший виступ В. Гнатюка у пресі про Закарпатські справи, до якого спонукав астора І. Франко. Публіцистика не переставала цікавити його вже аж до кінця життя.

Повернувшись з першої подорожі на Закарпаття, В. Гнатюк розгорнув широку кампанію, спрямовану на критику угорського уряду за його національний, економічний та політичний утиск закарпатських українців. На цю тему він опублікував у галицькій пресі цілу серію публіцистичних статей: «Угорсько-руська мізерія», «Темні духи на Угорській Русі», «Світлі духи на Угорській Русі», кульмінацією яких був маніфест «І ми в Європі», підписаний визначними культурно-громадськими діячами Галичини, в тому числі Іваном Франком, Володимиром Охримовичем, Юліяном Романчуком, Михайлом Павликом та іншими.

З уваги на свої подорожі на Закарпаття, Володимир Гнатюк наведений маніфест-протест не підписав. Є лише підпис на першому місці: «Русько-українська молодіж академічна», проте у змісті часопису «Жите і Слово» за 1896 рік Іван Франко наводить Володимира Гнатюка як свого співавтора цього маніфесту-заяви.

Про свій зв'язок з М. Грушевським та І. Франком В. Гнатюк пише: «Науково став я працювати головню під впливом проф. Грушевського і д-ра Франка».

У 1896 р. до Львова приїхав з Праги молодий чех-україніст Франтішек Главачек, який зустрівся зі своїм другом І. Франком. На пропозицію І. Франка гість їде разом з В. Гнатюком на Закарпаття. Тоді ж В. Гнатюк порадив своєму другові Ф. Главачку перекладати твори І Франка чеською мовою. У 1897 р. у Празі в перекладі Ф. Главачека побачила світ повість І. Франка «BOA CONSTRICTOR».

У 1897 р. появилася у світ перший том «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» В. Гнатюка. Цю книжку він присвятив: «Високоповажним Панам Проф. Михайлови Грушевському і Д-рови Іванови Франкови –

подвижникам українсько-руської науки, приятелям і учителям молодіжи свою працю присвячує Ученик».

М. Грушевський писав: «В цих словах він об'єднав, тринадцять літ тому, ці наші три імена, дорогим для мене чином, і дійсно не раз був третім в цій трійці як наш – з покійним Франком – спільний ученик, помічник і товариш в тій нелегкій роботі, яку тоді підіймалося на облозі української науки. Мені хочеться нині пом'янути покійного академіка, як нашого спільного з Франком ученика і товариша праці з-перед тридцяти літ!»

Ця «трійця» - Грушевський, Франко, Гнатюк – в майбутньому відіграла дуже важливу роль в українській науці і культурі.

Повернувшись з літньої своєї четвертої наукової експедиції на Закарпаття в 1897 р., з ініціативи М. Грушевського В. Гнатюк на підставі зібраного матеріалу негайно написав працю «Руські оселі в Полудневій Угорщині», яку на семінарі з історії (про це засвідчує власноручно написана посвідка М. Грушевського, 9 лютого 1898 р.) Гнатюк-студент прочитав на засіданні Філологічної Комісії НТШ під головуванням І. Франка. Вона і справді невдовзі появилася на сторінках XXIII–XXIV тому «Записок НТШ» 1898 р., де надруковано наукові праці І. Франка та М. Грушевського. Для початківця-дослідника В. Гнатюка було неабиякою честю, авансом та зобов'язаннями.

Крім збирання й упорядкування фольклорних матеріалів, В. Гнатюк уже в студентські роки уважно стежив за науковими працями з ділянки народознавства, які часто рецензував на сторінках «Записок НТШ». Дуже прихильну рецензію він написав на часопис І. Франка «Жите і Слово», яку опубліковано в XIII томі «Записок НТШ» за 1896 р., зупинився на фольклорно-етнографічних матеріалах цього журналу.

В. Гнатюк інтенсивно записував фольклор і в Галичині, використовуючи для цього кожні відвідини родини в селах Пужники, Григорів, Великий Ходачків на Тернопільщині.

У листі до дружини від 30 жовтня 1897 р. В. Гнатюк пише: «Як приїду на свято, то зберу такі матеріяли в Ходачкові, що за них дістану напевно похвалу від компетентних людей». Цими компетентними людьми були: І. Франко, М. Грушевський, О. Колесса та Ф. Вовк. Похвала від них була для нього найвищою нагородою та й хвалити справді було за що: лише в одному селі Великий Ходачків В. Гнатюк зібрав зразків народної творчості на п'ятдесят друкованих аркушів. Низку прислів'їв та приказок, які записав у селі Пужники, що неподалік родинного Велеснева, опублікував І. Франко у своїх «Галицько-руських приповідках» («ЕЗ», т. X, 1901).

Серед студентської молоді Львова, що в останньому десятилітті XIX ст. жила активним і напруженим громадським життям В. Гнатюк був провідною фігурою. Він вмів не лише сам запалити себе за справедливую ідею, але мав рідкісний дар запалювати й інших. За все це львівське студентство восени 1897 р. обрало його головою товариства «Академічна громада». Описуючи ці вибори, М. Мочульський згадує: «...Він, як

звичайно, говорив тихим голосом, але палко, свою промову перетикав густо поезією «проскрибованого» Франка й закликавав товаришів здійснювати Франкові ідеали» («Іван Франко у спогадах сучасників». Львів, 1956, с. 424–425).

Саме в цю пору І. Франко опинився чи не в найбільшій матеріальній та духовній кризі у своєму житті. В 1895 р. керівництво Львівського університету, наперекір успішній габілітації, не дозволило йому зайнятися педагогічною діяльністю, до якої він роками інтенсивно готувався.

Навесні 1897 р. І. Франко кандидував від Радикальної партії до Австрійського парламенту, однак реакційні сили Галичини, при активній підтримці уряду, різними махінаціями сфальшували результати.

У травні 1897 р. І. Франка звільнили з роботи в редакції щоденника «Kurjer Lwowski», в результаті чого він залишився без постійного заробітку. Майже одночасно «збанкрутував» і його журнал «Житє і Слово», на який він покладав великі надії, а польська преса підняла шалену атаку, спрямовану проти І. Франка і його Радикальної партії. До галасу польської преси приєднався й український щоденник «Діло», закидаючи І. Франкові провини, яких він ніколи не допускався. Таке цькування й нервові напруження не могли не відбитися на здоров'ї І. Франка. Він майже повністю осліп і, здавалося, що вже ніколи не зможе продовжувати літературну, наукову і громадську діяльність.

У тій ситуації, коли від найвизначнішого живого українського письменника відвернулися навіть великі українські «патріоти» та його вчорашні «меценати», на допомогу прийшов йому В. Гнатюк, який більше ніж хто інший міг зрозуміти становище І. Франка, бо і сам жив у крайніх злиднях. «Ані чоботи, ані убрання, ані футро – нічого не можу тепер полагодити тому, що не маю грошей, навіть на борг буду їсти», - скаржився Володимир Гнатюк в листі до дружини від 30 жовтня 1897 р.

І майже у той самий день він розіслав низку листів діячам української культури з проханням допомогти І. Франкові у його незavidному матеріальному становищі та взяти участь у відзначенні 25-річчя його письменницької діяльності. Знаючи про погані житлові умови І. Франка, він висловив пропозицію, щоб українська громадськість з нагоди цього ювілею зібрала кошти на купівлю для нього будинку. (копія одного такого листа уже 42 роки експонується в експозиції першої кімнати оселі вченого).

У зв'язку з ювілеєм І. Франка розпочалось листування В. Гнатюка з М. Коцюбинським, яке переросло у щирю дружбу, з Лесею Українкою та іншими.

Довідавшись, що у Франка є нова збірка віршів, яку ніхто не хоче друкувати, В. Гнатюк як голова «Академічної Громади» звернувся до нього з пропозицією, що студентське товариство готове видати його збірку і навіть виплатити йому відповідний гонорар. Важко хворого І. Франка така пропозиція до глибини душі схвилювала і він охоче погодився. 17

листопада 1897 р. В. Гнатюк скликав засідання «Академічної Громади», на якому накреслив план видання збірки, що його одностайно ухвалили. Із фондів «Академічної Громади» вирішили виплатити І. Франкові 100 зол. в рахунок гонорару. В грудні 1897 р. збірка І. Франка «Мій Ізмарагд» появилася на світ накладом 1.000 примірників. У зв'язку з тодішньою практикою на обкладинці книжки наведено рік видання 1898, про що написав у спогадах про І. Франка Михайло Мочульський.

Серед молоді збірка І. Франка користувалася величезним успіхом, деякі вірші перекладено також чеською мовою. Все це заохотило В. Гнатюка до дальших заходів, спрямованих на допомогу І. Франкові.

Відтак 17 грудня 1897 р. Володимир Гнатюк поставив на порядок денний чергового засідання управи «Академічної Громади» питання про участь товариства у святкуванні 25-літнього ювілею письменницької діяльності І. Франка.

Для відзначення ювілею створено комітет, головою якого обрали В. Гнатюка. Комітет за ініціативою В. Гнатюка розгорнув широку діяльність: постановив видати книжечку про життя і діяльність письменника, альманах присвячений ювілярові, збірку музичних творів на його слова, надрукувати його портрет, зібрати гроші на фонд купівлі для І. Франка будинку.

Звільнившись 20 березня 1898 р. від головування в «Академічній Громаді», В. Гнатюк вирішив справу відзначення 25-річчя письменницької діяльності Івана Франка довести до кінця.

З його ініціативи було видано альманах «Привіт Д-ру Івану Франкові», «Бібліографію творів Івана Франка за 25 років», збірник музичних творів «Зів'яле листя» на слова Івана Франка тощо.

Урочисте святкування 25-річчя письменницької діяльності І. Франка відбулося 30 жовтня 1898 р., тобто рівно через рік, відколи В. Гнатюк розпочав справу його підготовки. Сам В. Гнатюк прочитав на ньому головну доповідь, в якій охарактеризував І. Франка не лише як письменника, але й як громадського та політичного діяча, який «від наймолодших літ стояв в ряду перших борців за волю думки, слова, за свободу совісті ... любив правду і терпів за неї, ... а своїми творами вказував шлях до широкої європейської культури».

Коли В. Гнатюк закінчив свої студії у Львівському університеті, тоді почав забирати голос про народну творчість публічно, тобто у франковому журналі «Житє і Слово».

У 1898 р. В. Гнатюк став секретарем новоутвореної Етнографічної Комісії НТШ, яку очолив І. Франко. Цю посаду він займав аж до 27 вересня 1913 р., коли його обрали головою цієї Етнографічної Комісії НТШ. 7 червня 1899 р. він став дійсним членом Філологічної Комісії. 21 червня – її секретарем (головою був І. Франко).

Того ж 1899 р. В. Гнатюк став редактором «Літературно-наукового вісника». На цій посаді він був аж до перенесення редакції журналу до

Києва в 1907 р., видавши за цей період 30-ть томів. У «Хроніці ЛНВ» читаємо: «Починаючи VI томом на обкладинці даного журналу наведено: «Редакційний комітет: В. Гнатюк, М. Грушевський, Д-р І. Франко. За редакцію відповідає В. Гнатюк».

Хоч В. Гнатюк був одним з наймолодших членів НТШ, але своєю невтомною працею він здобув серед його членів загальний авторитет. Саме його заходами І. Франка прийнято на роботу в НТШ, про що згадує франковий син Тарас: «Несподівано посада для Франка, саме завдяки Гнатюкові, знайшлася в Науковім Товаристві ім. Шевченка» («Народна творчість та етнографія», К., 1971, №2, с. 40). Від 1899 р. В. Гнатюк з І. Франком майже десять років працювали разом в одному приміщенні, редагуючи «Літературно-науковий вісник», «Літературно-наукову бібліотеку» та фольклорні видання.

Під безпосереднім впливом І. Франка В. Гнатюк уже в студентські роки почав писати вірші. Від інтимних віршів він перейшов до громадянської лірики, закликаючи читачів до боротьби за волю – до «Розбиття кайданів». Один з таких віршів він опублікував в 1899 р. на сторінках «Літературно-наукового вісника» під криптонімом «В».

У 1898 р. за ініціативою М. Грушевського, а участі І. Франка, В. Гнатюка засновано «Українсько-Руську Видавничу Спілку», яка згодом була перейменована на «Українську Видавничу Спілку», секретарем котрої впродовж чотирнадцять років був вчений. Одночасно В. Гнатюк був і редактором багатьох видань. Як секретар «УРВС» та редактор її видань, Володимир Гнатюк разом з Михайлом Грушевським та Іваном Франком опрацював її статут, складав її плани, вів широку кореспонденцію з авторами, редагував рукописи, робив коректуру тощо.

З того часу як Львівський двотижневик «Зоря» перетворився на «Літературно-науковий вісник» (головний редактор І. Франко, а В. Гнатюк став його співредактором) на них обидвох спадала вся редакційна й технічна робота.

На світлині від 1898 р., на якій увічнена група видатних діячів української культури, разом з І. Франком М. Грушевський, В. Гнатюк.

У 1901 р. В. Гнатюк видав збілочку «Старохристиянських легенд», до якої невеличку вступну статтю написав І. Франко. Другим селом, до якого стали виїжджати Франки влітку, було «село Криворівня на Гуцульщині, ще більше на південь», що «тяглося на кілька кілометрів уздовж ріки Черемош».

Уперше І. Франко приїхав туди у 1901 р. за рекомендацією В. Гнатюка. У селі було «менше шуму, грому, біганини», воно «напувало душу красою», тому саме тут він проводив свій літній відпочинок упродовж 1901-1914 рр. (за винятком 1905 й 1908 р.), а рибалив (поки ще міг) у 1901-1904 та 1906-1907 рр.

До рибальства І. Франко заохочував усіх приятелів і знайомих. «Заохочував і Володимира Гнатюка», - згадує Ольга Роздольська, дружина

відомого західноукраїнського фольклориста Осипа Роздольського. З В. Гнатюком І. Франко щиро дружив і не раз у Криворівні, де вони відпочивали сім'ями, та у сусідньому селі Головах, ловив рибу. Вирушали вони на пструги і на іншу рибу. «Франко зі саком, Гнатюк з гупалом», - згадував Олекса Волянський.

У ці надзвичайно важкі для І. Франка останні вісім років життя його опікав і щирий друг-рибалка В. Гнатюк, з котрим стільки років вони «ходили на рибалку»: Франко – з сіткою, Гнатюк – з бовтом.

Дня 28 квітня 1902 р., тобто тоді, коли будівництво будинку на Софіївці було в розпалі, В. Гнатюк запросив І. Франка бути хрещеним батьком для сина Степана, який народився 25 грудня 1901 р.. Сина хрестили в Успенській церкві на Руській вулиці. Хрещеною матір'ю новонародженого була дружина М. Грушевського Марія Сильвестрівна Грушевська. Отже, І. Франко мав право кликати дружину М. Грушевського кумою, а вона його – кумом. Так само мав кликати В. Гнатюка кумом, а його дружину – кумою. На жаль, Степанові не судилось довго жити. Він помер 19 червня 1902 р.. І. Франко у своєму житті був тільки раз хрещеним батьком. Один раз був і дружбою, коли одружувався його товариш Йосиф Олеськів зі Скваряви, куди втік І. Франко, аби нічого не чути про одруження Ольги Рошкевич з Володимиром Озаркевичем. Саме тут, у Скваряві, й народилась думка написати «Борислав сміється». Був І. Франко і єдиний раз весільним старостою. Сталося це 1904 р., коли Василь Стефаник у соборі Святого Юра брав шлюб з Ольгою Гаморак.

В. Гнатюк разом з І. Франком беруть активну участь у підготовці святкування 35-річчя мистецької діяльності Миколи Лисенка, яке відбулося на початку грудня 1903 р. у Львові. Про цей ювілей славного українського композитора він написав окрему статтю. (Світлина ювіляра Миколи Лисенка експонується в експозиції третьої кімнати музею вченого).

Також В. Гнатюк разом з І. Франком готували та проводили курси української мови для слухачів Галичини та Східної України, що відбулися під час літніх вакацій у Львові 1904 р.. Про це є світлина, на котрій серед учасників тих курсів сфотографовані І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк, Ф. Вовк, І. Труш та інші. (світлина експонується 42 роки в експозиції четвертої кімнати).

У 1905 р. до Львова завітав Михайло Коцюбинський. Зустрічається зі своїми щирими друзями І. Франком та В. Гнатюком. І на згадку про свою зустріч залишили спогад-світлину «Три титани української культури». (Світлина експонується в експозиції четвертої кімнати уже 42 роки).

Щоб спопуляризувати збирання матеріалів до українського фольклору, В. Гнатюк разом з І. Франком написали кілька статей, зокрема: «В справі збирання народних легенд» (ЛНВ, 1898, кн. XII), «Збирайте етнографічні матеріяли!» (ЛНВ, 1902, т. III, кн. 1).

І. Франко після виходу у світ II тому збірника «Коломийки» писав 1906 р.: «Володимир Гнатюк феноменально щасливий збирач усякого етнографічного матеріалу, якому з наших давніших збирачів, мабуть, не дорівнює ні один. Протягом він зібрав, попри інші матеріали, також коло 10.000 коломийок».

В 1914 р. В. Гнатюк очолив Ювілейний комітет зі вшанування 40-ліття літературної праці І. Франка. У тому ж р. він підготував до друку альманах «Привіт Іванові Франкові в сорокалітє його письменської праці (1874-1914)», котрий поба-чив світ через воєнне лихоліття лише в 1916 р. у Львові. Сам В. Гнатюк взяв участь у збірнику-альманасі своєю розвідкою «Запропашена збірка угро-руських казок», що опублікована на сторінках 235-243.

Крім двох збірників-альманахів, присвячених Іванові Франкові, В. Гнатюк був редактором і видавцем кількох книжок поета-друга, зокрема розвідки «Шевченко в польській революційній легенді» (ЛНБ, 1901, сер. II, ч. 18) та драми «Украдене щастя» (ЛНБ, 1901, сер. II, ч. 24).

В. Гнатюк написав низку рецензій на вихід у світ нових книжок І. Франка, зокрема: на збірку «На лоні природи» і інші оповідання» (1905), «Поема про створення світу» (1905), «Притча про сліпця і хромця. Причинок до історії літературних взаємин старої Руси» (1906).

Є багато інших матеріалів, що переконливо засвідчують про щире дружбу та співпрацю В. Гнатюка з І. Франком, серед яких «Лист Філологічної Секції НТШ Чеському Науковому товариству в Празі з приводу смерті І. Гебауера», підписаний І. Франком і В. Гнатюком (1907).

Дня 21 березня 1908 р. І. Франко виїхав до Ліпіка, курорту в Хорватії. Про свою пригоду в Ліпіку поет написав листа до В. Гнатюка. Наукове товариство імені Шевченка дало гроші і спонукало поетового сина Тараса поїхати в Славонію і привезти І. Франка до Львова. Про повернення І. Франка 10 квітня 1908 р. повідомила газета «Діло».

Галичина під час чергових виборів до Галицького сейму, які відбулися 25 лютого 1908 р., була залита кров'ю. Особливо обузив усіх, в тому числі І. Франка і В. Гнатюка, випадок у селі Коропці, від якого балотувався сам граф Бадені, де вбили селянина Марка Каганця.

В. Гнатюк разом з І. Франком підготував близько 30-ти томів фольклорно-етнографічних матеріалів у виданні «Етнографічний збірник».

Маємо спогади вченого «Іван Франко у Ліпіку» («Іван Франко у спогадах сучасників». Львів, «Каменярь», 1972, с. 247 та «Про ювілей І. Франка в 1898 р.» («Спогади про Івана Франка». К., «Дніпро», 1981, с. 252–255).

Крім того, В. Гнатюк написав некролог «Іван Франко» («Хроніка», 1916, вип. I–III, Ч. 60-62, 1918, с. 88–93), статтю «Роковини смерті Івана Франка. (10 р. від смерті)» - («ЛНВ», 1926, Т. 90, кн. 5, с. 81–82).

В. Гнатюка поховано на Личаківському цвинтарі неподалік могили його друга і вчителя І. Франка.

Література

1. Бонь В. Будинок-музей Івана Франка у Львові: Ілюстрований путівник по Львівському літературно-меморіальному музею Івана Франка. – Львів, 2008. – 122 с.
2. Володимир Гнатюк. (1871–1991): Бібліографічний покажчик. / Упорядники Мирослав Мороз і Микола Мушинка. – Львів, 1992. – 151 с.
3. Володимир Гнатюк: Документи і матеріали (1871–1989). Науковий збірник. – Львів, 1998. – 466 с.
4. Володимир Гнатюк: Бібліографія друкованих праць. / Уклав Микола Мушинка. – Едмонтон, 1967. – 148 с.
5. Горак Р. Дім на Софіївці: Путівник по музею. – Харків, 2010. – 383 с.
6. Кубійович В. Життя і творчість Володимира Гнатюка. – Париж, 1971. – 13 с.
7. Мушинка М. Володимир Гнатюк: Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. – Париж, Нью-Йорк, Сідней – Торонто, 1987. – 332 с.
8. Присяжний Т., Брисяжний П., Бандура В. Нетрадиційний погляд на життя і творчість Каменяра: Франко – рибалка і художник слова (до 150-річчя від дня народження). – Тернопіль, 2006. – 262 с.
9. Романенчук Б. Володимир Гнатюк, 1871–1926. // Бучач і Бучаччина: Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк, Лондон, Париж, Сідней, Торонто, 1972. – С. 128–144.
10. Черемшинський О. Дружба і співпраця Володимира Гнатюка з Іваном Франком // Русалка Дністрова. – Тернопіль, 1996. – Листопад – Ч. 19 (89). – С. 4.
11. Черемшинський О., Бачинський В., Черемшинська Р., Герета І. Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка у Велесневі: Нарис-путівник. – Тернопіль, 2006. – 94 с.
12. Якимович Б. Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів, 2006. – 691 с.
13. Яценко М. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. – К., 1964. – 287 с.

Богдан Якимович

Державницько-військова ідея в громадській діяльності та творчості Андрія Чайковського

Постать Андрія Чайковського займає почесне місце серед громадсько-політичних та культурних діячів кінця XIX – першої третини XX ст. Кілька слів про основні сторінки його біографії.

Народився Андрій Чайковський 15 травня 1857 р. в Самборі на Львівщині в родині дрібних урядовців. Навколо походження письменника витає дуже багато таємниць – навіть скрупульозний дослідник метричних книг Роман Горак не може знайти досі запису про його народження. Може, цю загадку таки з'ясував сам письменник у своїй автобіографічній повісті “Своїми силами”¹, що один раз побачила світ як 68-й том “Бібліотеки найзнаменитших повістей” щоденника “Діло”. Єдиний оригінальний примірник цієї книжки зберігається сьогодні у Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаніка.

Як виховувався хлопець, як вчився в гімназії – це я детально описав у передмові до тритомника². Після закінчення в 1877 р. Самбірської гімназії розпочав навчання на філософському факультеті Львівського університету, але через брак коштів на утримання змушений був покинути науку та піти на однорічну військову службу.

Саме тут, у Львові, він як однорічний доброволець, “фрайвіліх” 30 полку піхоти³ пройшов повний вишкіл (розчарувавшись у тодішньому українському громадському житті столиці краю вчився військового фаху дуже ретельно) [1, 275], отримав офіцерську рангу поручника. Юнак почав розмірковувати про військову кар'єру, думав продовжити службу, довчитися військового фаху на вищому рівні, але обставини склалися так, що після року служби, отримання старшинського ступеня він покинув військо. Родина умовляла його стати священником, однак він не захотів і записався на правничий факультет Львівського університету. Хто знає, чи не втратили в особі А. Чайковського видатного військовика, якого нам так не вистарчало в роки Визвольних змагань і чи не мала б Україна в особі цього річного ювіляра видатного генерала або маршала, що попри марксистську формулу “історію творять не особи, а народ”, вивела на історичний кін маршала Пільсудського чи генерала Маннергейма, завдяки надзусиллям яких незалежність здобули Польща і Фінляндія. На жаль, історія не знає умовного способу, а людина може й помилитися, вибираючи свій життєвий шлях...

Після військової служби, навчаючись уже на правничому факультеті Львівського університету, талановитий юнак подружився зі своїми колегами по навчанню, а в майбутньому провідними українськими інтелігентами, громадсько-культурними діячами Костем Левицьким, Євгеном Олесницьким, Степаном Федаком та ін. Попри те, що, закінчивши університет і отримавши докторський диплом, А. Чайковському довелося жити поза столицею краю – в Бережанах, Сколе, Самборі, Коломиї, він став одним з провідників українського руху на провінції, що ретельно дослідив у своєму ґрунтовному дисертаційному дослідженні мій учень і колега Олександр Седляр⁴.

Непересічний письменник, щирий український патріот, Андрій Чайковський у важкий міжвоєнний період став третім (після Шевченка і Франка) найпопулярнішим письменником в Галичині, на творах якого виховане ціле покоління тих борців за волю України, які гинули в підпіллі ОУН, мужньо боролися у лавах УПА, які, розсіявшись по цілому світові, несли у серці і гаряче пропагували в місцях поселення українську ідею, які великою мірою спричинили відродження Української держави у серпні 1991 р., швидке визнання чужоземними народами України наприкінці найстрашнішого для нашого буття XX століття.

Спадщину А. Чайковського можна умовно поділити на дві частини. Перша – мемуаристика, епістолярій, публіцистика. Цей корпус науково опрацьований і опублікований у проєкті “Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження” у трьох томах, четвертий додатковий том, як я уже повідомив, побачить світ найближчим часом. Друга частина спадщини – літературна, до якої я не хотів би зараховувати його автобіографічні речі – вони радше належать до першої частини. Але й літературну спадщину А. Чайковського слід поділити на дві великі частини: оповідання і повісті з сучасного йому життя, насамперед неперевірені повісті з життя хоначкової шляхти, про які писав проф. Роман Кирчів та історичну прозу, яка тісно пов'язана з військово-патріотичним вихованням. Історична проза – провідна на завершальному етапі життя в міжвоєнний період у Коломиї аж до смерті письменника 2 червня 1935 р. І коли після успіху перших публікацій він отримав схвальну оцінку від Івана Франка, а “літературний бакциль” заліз в його душу, то саме цьому “бакцилю” судилося боротися з тією “отрутою Сенкевичівською” і в міру свого таланту письменник це робив знаменито, ставши фактично українським Вальтером Скоттом. До кращого доробку А. Чайковського на ниві історичної прози належать повісті “За сестрою” (1907), “Віддячився” (1913), “На уходах” (1921), “Олексій Корнієнко” (у трьох частинах, 1926–1929), “Сонце заходить” (1930), “Полковник Михайло Кричевський” (1935), “Перед зривом” (1937) та ін.

Найбільшим твором А. Чайковського і, на його думку, найголовнішим, є роман “Сагайдачний”, який автор задумав створити у шести частинах. А йдеться про одного з найкращих та найосвіченіших європейських політиків і військовиків кінця XVI – початку XVII, народженого на славній Самбірщині, у підгірському шляхетському селі Кульчицях.

Цей роман має особливе значення для курсантів та викладацького складу Академії сухопутних військ, оскільки йдеться про патрона нашого вищого навчального закладу України. Оскільки цей високопатріотичний твір останній раз виходив в київському видавництві «Дніпро» далекого вже 1990 р., ще до проголошення України, а радянське військово-училище, яке було тут, сповідувало зовсім іншу ідеологію, ворожу до української національної ідеї, то, на наш погляд, керівництву Академії варто було б перевидати цю книжку під своїм грифом і вручити її при випуску кожному випускникові з підписом начальника і печаткою вишу. Текст цього, думаю, унікального видання, якщо буде таке замовлення від керівництва, підготує наша лабораторія морально-психологічного забезпечення та військових традицій.

Роман А. Чайковського «Сагайдачний» мав чи не найнещасливішу долю з усіх творів письменника.. Перші три частини рукопису загинули під час Першої світової війни. Лише в 1918 р. А. Чайковський відновив і видав першу частину твору під назвою «Побратими». Ще дві частини роману побачили світло денне 1929 та 1932 років у Тернополі та Коломиї під назвою «До слави». Але й тут не щастило. У першій частині «До слави» польська цензура у восьмому розділі⁵ вилучила одну сторінку тексту. яка так і залишилася «білою плямою»- поки що позацензурного примірника не вдалося відшукати ні проф. Василеві Яременку, ні авторові цих рядків, хоч достеменно відомо, що такі примірники існують⁶.

Обсяг цієї статті не дає можливості зупинитися на детальному історико-літературному аналізі цього роману А. Чайковського⁷. Скажу лише – ця теза буде обґрунтована нижче – автор був, як завжди, скрупульозно точний, описуючи історичні події, пов'язані з особою одного з найвидатніших гетьманів України. А тим, хто досі не втямив, що західні українці – галичани, закарпатці, буковинці, волиняни – є невід'ємною складовою соборної української нації, варто не те, що не давати депутатських мандатів чи міністерських посад, а за всі їхні дотеперішні діяння позбавити навіть українського громадянства. Правда, я не дуже впевнений, що ці україножери дуже потрібні Росії, США чи Ізраїлю – їхня основна місія є таки в Україні

– боротися з українською державністю та позбавляти український народ його історичної пам'яті⁸.

Отже і в мемуаристиці (цінній і багатоплановій), насамперед у спогадах повітового комісара ЗУНР “Чорні рядки” (1930, надруковано [1, 207–273]), у його кров'ю писаній публіцистичній праці “До українських жовнів моє дружнє послання” (1919, надруковано [1, 339–359]), а також в численній історичній прозі, А. Чайковський замилюваний військом, військовим мистецтвом – через усе його життя червоною ниткою проходить відновлення військово-історичних надбань минулого, без яких не може навіть іти мова про державність українського народу.

* * *

Андрія Чайковського з повним правом слід зарахувати до громадських діячів, які послідовно впроваджували в життя державницько-військову ідею. Причому захоплення боротьбою за визволення від національного гніту в нього почалося ще в юному віці, під час навчання у Самбірській гімназії. У 1873–1877 рр. А. Чайковський належав до учнівської громади, останнього року був її головою. Громада діяла таємно, бо директором гімназії був відомий гонитель молоді – о. Тома Баревич (у згаданій вище повісті “Своїми силами” – Товаревич). Серед “самбірських громадян” були такі пізніше відомі культурно-просвітницькі діячі як Дмитро Гординський, парох с. Кульчиці (батько Ярослава Гординського), Іван Патаняк, Осип Літинський, Лев Волянський, Осип Яворський та ін., про яких А. Чайковський з гордістю писав, що “жаден з громади ніколи не схрунівся” [2, 468]. Очевидно, що громада мала зв'язки з аналогічними українськими організаціями інших галицьких гімназій, вела в середовищі гімназистів культурно-освітню роботу.

Улюбленим предметом А. Чайковського в гімназії була українська мова і література, він зачитувався творами, де описується давня історія України, зокрема писаннями Михайла Чайковського (Садика-паші) – польського письменника української орієнтації*. Тут він ознайомився з відверто українофобським твором Г. Сенкевича “Ogniem i mieczem”. “Поки прочитав “Ogniem i mieczem”, то кільканадцять разів шпурив книжкою об землю й зубами скреготів на безличного до нас автора, але я таки визнав його талановитість. Нам конечно потреба щось такого для спаралізування тієї антиукраїнської отруї сенкевичівської” – писав він у своїй автобіографії [1, 7]. Власне це й надихнуло його на звернення до найгероїчнішої сторінки нашої історії – доби козаччини, він і став одним з найбільших мистців слова, які, беручи за сюжети історичні факти, на такого типу літературі виховували нове покоління.

А. Чайковський був відомим чи навіть видатним громадським діячем, діяльним членом народовської, а згодом національно-демократичної партії галицьких українців. У нашій політології склався стереотип, що вперше ідею незалежності України на підставі соціалістичних вчень, навіть марксизму, проголосив Ю. Бачинський в трактаті “Україна irredenta” (1895), на який невдовзі з'явилася рецензія Івана Франка в часописі “Жите і Слово”. Натомість своєрідним маніфестом Революційної Української Партії (РУП) стала праця харківського адвоката Миколи Міхновського “Самостійна Україна”, написана в березні 1900 р. Про неї історик С. Томашівський написав так: “Від часу, коли появились уперве рукописні поеми Шевченка, розсипавшись по Україні, огнем запалювали серця для двигнення поневоленого народу на політичну та суспільну волю, від того часу аж по нинішній день не було серед української суспільности в Росії нічого, щоб цю ідею незалежності України подало так рішучо, ясно і горячо, як отся брошурка”⁹.

Та все ж – яка новітня політична сила на українських теренах вперше поставила питання про відродження українського війська? У “Чорних рядках” однією з головних причин, що привели до поразки Визвольних змагань А. Чайковський вважав “наш

хворобливий *антимілітаризм*” (підкреслення автора). Далі він пише: “Антимілітаризм на цілій лінії серед українського громадянства. Пропагувала його українська інтелігенція, а серед тодішньої молоді Іван Франко і [Михайло] Павлик. І ця пропаганда так дуже подобалася нашій молоді, що навіть намагалася манірно ходити, щоб це не нагадувало прямий військовий хід” [1, 268]. Уважаю, що ці звинувачення на адресу Франка і Павлика надто згущені. Ще далекого 1882 р. в часописі “Світ” І. Франко надрукував статтю “Війни і військо в наших часах”¹⁰. Характеризуючи детально причини війн та сучасний йому мілітаризм, І. Франко доходить висновку: “...з вичислених вище війн більше половина була т. з. в. війн *національних* ; правда, питання національні ще й тими війнами остаточно не поладжені, ще й пролітою кров'ю остаточно не окуплені, і народам, особливо *слов'янським*, прийдеться ще немало її пролити в обороні своїх народних прав...”¹¹ (підкреслення моє. – Б. Я.). А це значить, що навіть на початку 80-х років XIX ст. І. Франко добре розумів, що майбутнє багатьох слов'янських народів, зокрема і свого рідного, має розв'язати національна боротьба, хоч і не називає прямо, яким способом це має бути зроблено.

Натомість саме І. Франко, разом з товаришами і однодумцями С. Даниловичем, М. Павликом, Є. Левицьким, Р. Яросевичем включили до програми першої політичної галицької організації – Українсько-руської радикальної партії – таке її завдання: “Реформа теперішнього мілітаризму в такий спосіб, щоби виобразуване військо *сталось ділом школи*, щоби війська постійні були знесені і натомість заведено *людове ополчене* та щоби Австрія якнайдіяльніше виступила в сучасних змаганнях до усунення війн, в роді судів мирових міжнародних, розвою права міжнародного, завязування правдивих союзів мирових і т. і.”¹² (підкреслення моє. – Б. Я.).

Можна дискутувати – знесення регулярного війська і заміна його народним ополченням, себто міліцією, було в програмах європейських соціалістів. Але чи могла зароджувана політична організація ставити гостріше питання, власне про свої військові структури у могутній тоді Австрійській монархії? “Людове ополчення” передбачало саме створення *національних* військових формувань, що має свою тяглість від подій 1848 р. Отже, можна констатувати, що вперше про національне військо згадала таки перша українська галицька політична партія ще 1890 р., за чотири роки до створення в Галичині “Соколів” і за десять років до створення “Січей” – українських парамілітарних організацій. І хоч А. Чайковський не був членом радикальної партії, він все ж був однодумцем І. Франка, а зі створенням національно-демократичної партії став її діяльним членом. Його активна діяльність як кошового бережанської “Січі” – це й була практична реалізація на громадській ниві національно-патріотичного і військового виховання рідного народу.

Коли людині Всевишній дав талант письменника, то творити літературу такій особі не важко, хіба що вона дуже лінива. Талант письменника А. Чайковський таки мав, але, як український патріот, він писав на ті теми, які вважав для поточного моменту найактуальнішими. Творячи свої історичні повісті, він пішов зовсім іншим шляхом, який обрав собі Александр Дюма, для котрого історія була лише канвою для вимальовування власних сюжетів.

До своєї творчості А. Чайковський ставився дуже поважно. Як згадував його син Микола: “До роботи над історичними повістями батько готувався дуже солідно: читав та конспектував усі доступні йому історичні джерела – українські, польські, російські”¹³. І що особливо – описуючи батальні події, письменник у художньому слові відображав їх з максимальною точністю, дошукувався, як фаховий офіцер, логіки козацької тактичної майстерності. А. Чайковський добре розумів, що справжня армія – це вишколене професійне військо. А січове козацтво і було зразком тодішнього професійного війська – попри часткову придільність до побутових справ козаки на Січі основну увагу присвячували саме військовому вишколові. Отже, правдиве

відображення нашого минулого було наріжним каменем його творчості. Ось лише кілька прикладів з його епістолярію.

У листі до С. Томашівського від 26 травня 1908 р. він писав про такі справи: “В ділі пізнання тактики козаків і т. д. я написав лист до генерала Миколи Аркаса в Миколаєві і дістав від него письмо, в яким показує мені дотичні джерела” [2, 189]. Оскільки купити цих книжок А. Чайковський не міг, то прохав йому позичити такі видання:

- 1) “Сборникъ историческіхъ матеріяловъ по исторіи Кубанскаго Козачьего войска” І. І. Дмитренка (3 томи);
- 2) “Исторія Хоперскаго полка Кубанскаго Войска” Толстова;
- 3) “Исторія новой Сѣчи” Скальковського, а також надіслати зі Львова до Бережан “Исторію запорізьких козаків” Д. Яворницького та польськомовну книжку з історією “Piechoty i konnicy” [2, 189-190].

Не так просто було А. Чайковському отримати необхідну йому літературу, а ще складніше – знайти навіть у ній питання, які його найбільше цікавили. З цим він звертався навіть до М. Коцюбинського, який порадив вдатися до Д. Яворницького особисто. В листі до М. Коцюбинського з Бережан від 2 травня 1909 р. А. Чайковський писав таке: “За Вашою порадою написав я до д. Дмитра Яворницького, і він мені відписав, що сим питанням про козацьку тактику цікавився теж, та нічого не знайшов. Писав мені, що тепер стягає до Єкатеринославського музею значну частину архіва Запорозького, то, може, там дещо найде, а тоді дасть мені знати” [2, 201].

Уже після поразки Визвольних змагань, під час перебування в Коломиї, А. Чайковський в листі до В. Щурата від 15 січня 1920 р. писав: “Мені потреба конечно топографічних шкіців Жовтих Водів, Корсуня, Пілявців і пляну Львова. З того пляну після монографії Дра Томашівського “Перший похід...” можна собі докладний плян тодішнього Львова зладити. Я би хотів ці шкіци долучити в дотиках повісти. З тим краще читається і молодь краще собі опис битви чи облоги затьямить” [2, 224]. Зрозуміло, що мало хто з літераторів ставив перед собою такі завдання. Аналогічні прохання знаходимо в листах до К. Студинського від 12 серпня 1927 р. [2, 272] та до інших діячів культури, яких за браком часу перелічувати не будемо.

Про те, як точно письменник дотримувався зображення історичних подій у практичній літературній праці, наведу лише один приклад з його повісті “Полковник Кричевський”. Зупиняюся тільки на цьому творі – решту лишаю для майбутніх дослідників саме цього аспекту творчості А. Чайковського. Але зупиняюся не випадково: рейд полковника Кричевського під Лоїв – одна з найяскравіших операцій не тільки Хмельниччини, а й один з найяскравіших зразків європейського військового мистецтва XVII ст. Про це писав, зокрема, один з найбільших військових теоретиків генерального штабу генерал-хорунжий Армії УНР Микола Капустянський.

Політично-стратегічна ситуація, що сформувалася в українсько-польській війні на травень-червень 1649 р., складалася однозначно на українську користь – перемир'я закінчилося 22 травня. Першу польську армію, яка формувалася на Волині, очолив регіментар Фірлей, з-поміж воєначальників якого був і сумнозвісний Ярема Вишневецький. Друга армія формувалася під Любліном, яку очолив сам польський король Ян Казимир. Хмельницький був напоготові під Білою Церквою, стягнув усе, що можливо, і, з'єднавшись з татарською ордою під Животовим, розпочав наступ в операційному напрямі Костянтинів – Збараж. Він зводить переможний бій з формаціями Я. Вишневецького і жене розбиту першу армію під сам Збараж. Поляки в паніці. Але несподівано для гетьмана ситуація різко змінюється: Ракочій і Москва (як завжди!) не дотримують укладених угод і залишаються пасивними.

Польський король з Варшави йде на допомогу Фірлеєві, а з північного фронту надходять вісті, що велика литовська армія під проводом литовського гетьмана князя Януша Радивиля наближається до кордону з Україною – литовці вже розбили військо

козацького полковника Голоти. Ситуація склалася вкрай небезпечно для українців: “напад литовської армії, – як пише генерал Капустянський, – спрямований у серце беззахисної України, загрожує Запіллю і може зруйнувати плян гетьмана та звести нанівець його операцію”¹⁴.

А. Чайковський не міг прочитати дослідження М. Капустянського – воно побачило світ як додаток до другого тикторівського видання “Історії українського війська”, що з’явилося у Вінніпезі 1953 р. Однак опис битви під Лоевом між наказним козацьким гетьманом М. Кричевським та литовським гетьманом Я. Радивилом практично співпадають: генерал тільки подає точні дати баталії, натомість письменник – діалоги М. Кричевського зі своїми підлеглими, а пізніше, коли М. Кричевський з власної волі смертельно поранений опинився в полоні у кн. Радивиля – зі своїми противниками. Генерал М. Капустянський вказує на джерела, якими користувався – йдеться насамперед про монографію В. Липинського “Stanisław Michel Kruczewski”, описи бою німецьких авторів. Аналіз тексту А. Чайковського і дослідження тексту М. Капустянського свідчать, що письменник читав праці, на яких базував свою студію генерал М. Капустянський.

Висновок, який є у творі А. Чайковського – М. Кричевський своїм військовим талантом (як свідчать фахівці – співмірним з талантом Б. Хмельницького) виконав найголовніше стратегічне завдання кампанії 1649 р. – зупинив удар Радивиля на Київ, а, власне, своїм військовим мистецтвом і героїчною смертю здобув під Лоевом стратегічну перемогу.

Насамкінець А. Чайковський, порівнюючи битву під Лоевом з битвою греків з персами під Термопілами, пише таке: “Спартанський Леонід під Термопілами не був більшим від козацького полковника Кричевського під Лоевом”¹⁵. На мій погляд, А. Чайковський має рацію.

Власне, на такому підході до історичних джерел базується вся історична проза А. Чайковського. Як викладач, читаючи студентам Львівського університету обов’язкові курси і спецкурси, говорячи про ухорництво, завжди кажу таке: “Читайте підручники, монографії, але ви ніколи не зрозумієте для себе до кінця цього явища, якщо не прочитаєте повісті А. Чайковського “На уходах”.

Очевидно, найбільшим проповідником української державницько-військової ідеї А. Чайковський виступає в своїх мемуарах “Чорні рядки” (1930) та публіцистичній праці “До українських жовнірів моє дружнє послання”(початок весни 1919), що стало основним документом, на підставі якого польська окупаційна влада переслідувала письменника після поразки Визвольних змагань. Але мушу нагадати, що першим друкованим твором А. Чайковського, який помітив І. Франко і похвалив за нього автора, були “Спомини з-перед десяти літ”, які він фактично написав у 1892 р., друкував у газеті “Діло”, а у 1894 р. хотів надрукувати окремою книжкою (побачила світ аж 1897 р.). Уважно читаючи ці “Спомини”, а також низку його пізніших нарисів з Боснії (“Seid’s einmal ein Fridensapostel”, “Коли раз серце кров’ю обкипить”) можемо побачити такі провідні ідеї автора:

- 1) засудження мілітаризму і втручання чужоземців для вирішення внутрішніх справ народів, які живуть на своїй землі;
- 2) проповідування моральних людських стосунків у будь-яких умовах;
- 3) показ ролі війська у здійсненні політики держави;
- 4) значення військового вишколу, а також мужності і професіоналізму військовика під час виконання військових завдань.

Власне, цей четвертий пункт – професіоналізм військовика – червоною ниткою проходить через усі пізніші твори А. Чайковського. Він завжди сповідував головну державницьку засаду: без професійного, добре вишколеного війська годі думати про незалежність народу. Ця ідея, як я відзначав вище, проходить також через усю його історичну прозу.

“Чорні рядки” А. Чайковського, на мою думку, один з найкращих зразків української воєнної мемуаристики періоду Визвольних змагань. Письменник зумів штрихами окреслити короткі політичні портрети тих історичних осіб, яких знав, з якими доводилося зустрічатися по службі в період праці на посаді повітового комісара в Самборі та члена Української Національної Ради ЗУНР.

Маємо тут цікаві характеристики головнокомандувача УГА генерала Михайла Омеляновича-Павленка, начальника генерального штабу полковника Євгена Мишковського, штрихи до портретів таких військових діячів, як Григорій Коссак, Антін Кравс, Володимир Шепель, політиків, як Семен Вітик, Іван Макух, Іван Куровець, Іван Мирон, Сидір Голубович та ін. Маємо правдиве слово про квітневий 1919 р. заколот проти ЗУНР у Дрогобичі. На тлі страшної зневіри маємо приклад жертвовного героїзму рядових стрільців і старшин на польсько-українському фронті, яким не вистачало ні одягу, ні харчування, ні зброї, маємо таких патріотів як четар Балицький, свідомий свого синівського обов'язку перед Батьківщиною, артилерист Струмеляк та ін.

Висновки, чому впала наша молода держава, є справді мудрі і, на жаль, актуальні. Якби наші сучасні політики, починаючи від Президента, керівника уряду, депутатів добре прочитали і, найголовніше, засвоїли хоч би висновки (XII розділ) “Чорних рядків”, то бодай би не повторювали тих помилок, які ми мали в минулому і не позбулися їх сьогодні. Нехтування творенням основної опори держави – вишколеної і забезпеченої всім необхідним армії через наш хворобливий антимилітаризм (як легко та за безцінь віддали своєму агресивному північному сусідові другий за могутністю ядерний потенціал, в т. ч. тактичну ядерну зброю), брак почуття власних сил до самостійності, манія підозріння, а з іншого боку – наша кари гідна поблажливість на моральні і економічні злочини перед власним народом, невільничче наслідування Москви нашими братами на схід від Збруча, розкидання багатообіцяльних кличів, не рахуючись з тим, чи ті дадуться прищепитися нашому народові, вносило деморалізацію і розклад та допомогло большевикам повалити Українську державу на Наддніпрянщині.

У “Чорних рядках” автор ні на йоту не відходить від ідеалів справжнього українського патріота. Це добре зрозумів україножер В. Беляєв у своїй брудній статті супроти Ю. Мельничука, після опублікування ним вперше при радянській владі частини спадщини А. Чайковського: “Це була критика “своїх”, критика, що мала на меті зміцнення націоналістичного табору, а не послаблення чи ліквідацію його”¹⁶. Треба віддати належне В. Беляєву – це справді було так і чи не в цьому головна заслуга А. Чайковського перед українським народом.

А. Чайковський завжди сповідував ідею, що тільки свідомий громадянин, свідомий вояк може належно виконувати свій обов'язок перед державою. А влада зобов'язана інформувати населення, армію про свої дії. У зв'язку з цим А. Чайковський як повітовий комісар ЗУНР організував у Самборі друк газети “Наддністрянські Вісті”, орган комісаріатів Самбірського, Старосамбірського та Турчанського повітів, яку читали не тільки цивільні громадяни, але й стрільці в окопах на фронті. Розуміючи, що поляки вміло проводять розкладову роботу серед українських вояків, весною 1919 р. А. Чайковський накладом 3000 примірників видав брошуру “До українських вояків моє дружнє послання”. У брошурі він популярно, але вкрай переконливо пояснив українським воякам, чому нам потрібна власна національна держава, що станеться з краєм, коли б ми програли нашу визвольну боротьбу, про завдання і роль народної інтелігенції. Далі автор пояснює про те, як держава має оцінити військову звитягу своїх військовиків. Третій розділ брошури присвячено темі виконання жовнірських обов'язків.

“... до вас промовляє старий жовнір і офіцер, з-перед 41 років, вихований в твердій жовнірській школі з далекого часу, як вас ще на світі не було... Я служив

чужій, ворожій нам державі; які ви щасливіші від мене, що служите тепер своїй рідній Українській Народній Республіці! О тим повинен кождий з вас тямити, встаючи і лягаючи, і повинен дякувати Богові, що такої щасливої хвилі діждав..." [1, 349–350]. Далі на прикладах з власного життя А. Чайковський показав воякам, як справжнє військо стає авторитетом для власних громадян, як його оцінюють, коли воно втрачає дисципліну і до чого це може призвести.

Брошура А. Чайковського сповнена віри в українські Збройні сили, засвідчує, що такий публіцистичний (підкреслюю – і актуальний досі) твір міг написати не лише справжній патріот, але людина, яка дуже добре знається на ролі війська в обороні суверенітету держави.

Підсумовуючи викладене, маю право зробити висновок, що державницько-військову ідею А. Чайковський розумів краще, ніж багато його сучасників, які волею долі опинилися на вершині державної влади з обох боків Збруча. Він докладав багато зусиль, щоб своєю працею – і словом, і ділом – впроваджувати цю ідею в життя. А його історична проза, яку він писав у останній період життя, насамперед велике епічне полотно – історичний роман «Сагайдачний - спрямовані виховувати у читачів гордість за своє героїчне минуле, стала доброю лектурою для підготовки нових борців за Українську державу. І якби він не робив нічого іншого, лише за це його ім'я навечно записане на скрижалях української історії та культури. Сподіваюся, що керівництво Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного в особі її начальника – військовика та історика – генерала Павла Ткачука реалізують ідею щодо перевидання і мету видання роману А. Чайковського, яку я обгрунтував вище.

¹ *Чайковський А.* Своїми силами: Повість: У 3 т. – Львів: Накл. ред. "Діла", 1902. – 530 с. (Б-ка найзнаменитших повістей; Т. LXVIII. Літературний додаток до "Діла"). Про це див.: Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Т. 4. – С. 74–83.

² Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Мін. освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; Наукова фундація Андрія Чайковського / Упорядкування Б. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра; Редкол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 6 - 24. Далі поклики на це видання в квадратних дужках: перша цифра означає том, друга, курсивом, сторінку.

³ Навіть у часи Першої світової війни за дослідженнями Л. Шанковського (полк воював на Сербському фронті) особовий склад його на 59 % складався з українців. Власне це була австрійська військова частина, переважна більшість особового складу якої була укомплектована з українців. Про це детальніше: *Якимович Б.* Збройні сили України: Нарис історії. – Львів, 1996. – С. 85–86.

⁴ *Седляр О. В.* Громадсько-політична діяльність Андрія Чайковського: дисертація на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 2005. – 212 с.

⁵ Детальніше про це див.: *Нахлік О.* Проза Андрія Чайковського// *Чайковський А. Я.* Повісті. – Львів: Каменяр, 1989. – С. 3 – 10 та з післямови і коментарів Василя Яременка «Андрій Чайковський і його історичний роман «Сагайдачний» у кн.: *Чайковський А. Я.* Сагайдачний: історичний роман у 3 кн. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 548 – 580.

⁶ Архівіст Галина Сварник розшукала судову справу з цього питання, подану з коментарями у третьому томі тритомника (в чотирьох кн.) - див. [3, 237 - 276]

⁷ До речі, за участю Академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного незабаром вийде збірник наукових праць «Визначні постаті України: Андрій Чайковський та Теофіл Окуневський (до 150-річчя від дня народження)», де історичний

прозі, зокрема роману «Сагайдачний», присвячена велика студія Тараса Ковальця з Чернівців.

⁸ Табачникам, симоненкам і всіляким конотопським відьмам рекомендую поглянути хоча би на перелік українських гетьманів, який, як й усі примітки, уклав автор цих рядків у кн.: *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990, С.397 – 398, а потім, ознайомившись з їх біографіями, вирахувати серед них відсоток «західняків».

* Саме М. Чайковський був організатором козацького полку на боці Туреччини під час Кримської війни в 1854–1856 рр., що продовжувало тяглість української військової традиції у ХІХ ст, мало вплив на рух “Київська козаччина 1855 р.”

⁹ Цитую за: Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. / упорядк. і примітки Т. Гунчака і Р. Сольчаника. – Київ: Дніпро, 2001. – Т. 6. – С. 61.

¹⁰ *Франко І.* Війни і військо в наших часах // *Його ж.* Збір. творів: У 50-ти т. – Київ: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 185–186. Детальніше про те, як уявляв собі І. Франко національно-патріотичне виховання народу див.: *Михайленко О.* Іван Франко і проблеми патріотичного виховання військовиків // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнар. наук. конф. – Львів: Світ, 1998. – С. 204–209.

¹¹ *Франко І.* Війни і військо в наших часах... – С. 170.

¹² Тисяча років української суспільно-політичної думки... – Т. 6. – С. 14.

¹³ *Чайковський М.* Андрій Чайковський // Український календар на 1965 рік. – Варшава, 1964. – С. 112.

¹⁴ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / упоряд., покажчики Б. З. Якимовича. – Львів: Світ, 1992. – С. 574.

¹⁵ *Чайковський А.* Твори: У 8 т. – Львів: Червона Калина, 1992. – Т. 1. – С. 287. (Мала бібліотека “Червоної калини”; ч. 4).

¹⁶ *Беляєв В.* Об'єктивність чи об'єктивізм? // Радянське літературознавство. – 1960. – № 1. – С. 42.

